

TÜRK TARİHİ VE HUKUKU

Sadri Maksudi ARSAL

TÜRK TARİHİ KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-1.7. Dizi -Sayı: 1

TÜRK TARİHİ HUKUK

SADRI MAKSUD ARSAL
İstanbul Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ord. Profesörü

TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI.
TARİHİ TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞU VE
HUKUKİ MÜESSESELER!.
TÜRKLERİN HUKUKİ ÖRFLERİ.
TÜREVE YASALARI.

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

Arsal, Sadri Maksudi, 1880- 1957

Türk tarihi ve hukuk : Türk tarihinin ana hatları, tarihî Türk devletlerinin kurulu u ve hukukî müesseseleri, Türklerin hukukî örfleri, türe ve yasaları / Sadri Maksudi Arsal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.

xii, 404 s.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; IV/A-2-1.7. Dizi - Sayı 1)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2721 - 6

1. Türkler _ Tarih _ Kaynaklar. 2. Türkler _ Sosyal ya am ve gelenekler _ Tarih. 3.Türkler _ Dini ya am ve gelenekler _Tarih. 4.Türkler _ Yönetim ve politikalar _ Tarih. 5. Hukuk _Türkler _ Tarih. I. E.a. II. Dizi.

340.09561

956.1

Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 29.03.2012 tarih ve 656-4 sayılı kararı gere i 1500 adet basılmış tır.

ISBN: 978-975-16-2721-6

Baskı:

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. ti.

Sebze Bahçeleri Cad. (Büyük Sanayi 1. Cad.)

Arpacıo lu Hanı No. 95/1 skitler-Ankara

Tel: (0312) 341 10 24 Faks: 0312 341 30 50

Sertifika No: 26062

Ç NDEK LER

Ön Söz.....	XI
-------------	----

Orta Asya Devri

Giri	1
------------	---

Fasıl I

§ 1. Hukuk Tarihi İminin Mevzuu ve Tarihçesi.....	1
§ 2. Millî Hukuk Tarihi Nasıl İlenir.....	7
§ 3. Türk Hukuku Tarihinin Mevzuu.....	9
§ 4. Türk Hukuku Tarihini Tespit İyle U ra anların Rastlayaca ı Zorluklar.....	11

Fasıl II

Eski Türelerden Kalma Medeniyet Eserleri

§ 5. Türk Dili.....	16
§ 6. slâmiyetten Önceki Devirlerden Kalma Medeniyet Eserleri	
I. Kurganlardan Çıkarılmış Madenî E ya, Madencili e Ait Eserler.....	22
§ 7. II. Eski Türklerden Kalma Madencilik Sanatına Ait Eserler.....	28
§ 8. ehir Harabeleri Ve Su Yolları.....	30
§ 9. Eski Türklerden Kalma Kitabeler, Yenisey Kitabeleri.....	31
§ 10. Orhon Âbideleri.....	33
§ 11. Eski Türk Harflerinin ekilleri.....	36

Fasıl III

Eski Türkler Arasında Yayılmış Dinler

§ 12. amanizm.....	41
--------------------	----

Fasıl IV

slâmiyet'ten Önce Türkler Arasında Yayılmış Yabancı Dinler

§ 13. Budizm.....	49
§ 14. Mazdeizm(Zerdü t Dini).....	52
§ 15. Eski Türkler Arasında Yayılmış Hristiyan Mezhepler: Manikheizm.....	53
§ 16. Nestorianism.....	56
§ 17. Konfücius Mezhebi.....	57

Birinci Kısım

Orta Asya Devri için Kaynaklar

§ 18. Türk Tarihini, Hukuk Tarihi Bakımından Devirlere Taksim ve Kaynakların Ehemmiyeti.....	61
§ 19. Orta Asya Devri için Kaynakların Nevileri.....	62

Kitap I
Fasıl I
Millî Kaynaklar

§ 20.	Orhon Kitâbeleri (Muhteviyatı Bakımından).....	65
-------	--	----

Fasıl II

§ 21.	Eski Uygarlardan Kalma Yazma Eserler (Uygur Edebiyatı).....	71
§ 22.	Uygurlardan Kalma Hukukî Vesikalar.....	74

Fasıl III

Kutadgu Bilig

§ 23.	Kutadgu Bilig'in Nüshaları ve Tercümeleri.....	83
§ 24.	Kutadgu Bilig'in Mahiyeti ve Muhteviyatı.....	85
§ 25.	Kutadgu Bilig'in Babları.....	91

Fasıl IV

§ 26.	Kutadgu-Bilig'de Devlet daresi ve Te kilâtına Dair Esaslar.....	95
§ 27.	Onbirinci Asırda Türklerin Kanun ve Adalet Hakkındaki Telâkkileri Kanunun Mahiyeti ve Türk Hanının Haiz Olması Lâzım Vasıflar.....	97
§ 28.	Süba lar (Ba kumandan)'ın Haiz Olması Lâzım Vasıflar.....	98
§ 29.	Vezirlik çin Lâzım Vasıflar.....	101
§ 30.	Ulug Hacıb (Büyük Vezir) çin Lâzım Vasıflar.....	101
§ 31.	Kapık Ba lar Er (Saray Nazın).....	103
§ 32.	Bitikçi (Han'ın Umumî Katibi, Adliye veHariciye Nazın).....	103
§ 33.	A ıcı (Hazinedar).....	104
§ 34.	Yalvaçlar Sefirler, Elçiler.....	104
§ 35.	Tapukçular (Memurlar).....	105
§ 36.	Ahali Arasında çtimaî Zümreler	107
§ 37.	Kutadgu Bilig'de ktisadî Zümreler.....	110
§ 38.	Aile Hakkında.....	113
§ 39.	"Kutadgu Bilig"de Farabî ve Konfüçius Fikirlerinin zleri.....	114
§ 40.	Kut (Siyasî Hâkimiyet)	116

Fasıl V.

§ 41.	Türkçe Menkıbe ve Destanlar O uz Menkıbesi.....	123
§ 42.	Manas Destanı.....	128

Fasıl VI.

§ 43.	ifahî Halk Edebiyatı ve Hukuk.....	131
-------	------------------------------------	-----

Fasıl VII

Türk Kavimleri'nin Hukukî Yusunları

§ 44.	Yakutlar ın Hukukî Yusunları.....	133
§ 45.	Garbî Sibirya ve Altay Türklerinin Ahlâkî Telâkkileri ve Hukukî Yusunları....	143

§ 46.	Kazak - Kırgızların Yusunları.....	151
§ 47.	Kazak - Kırgızlar m Tevke Handan Kalma Kanunları.....	157

Fasıl VIII

§ 48.	Çengiz'in Yasası.....	163
§ 49.	Çengiz Yasasının Bazı Maddeleri.....	165
§ 50.	Çengiz'in Biligleri.....	170

Kitap II.

Yabancı Kaynaklar

Fasıl I.

§ 51.	Çin Membaları.....	173
§52.	Bizans Membaları.....	178
§ 53.	Arap Kaynakları.....	180
§ 54.	ran Kaynakları.....	182
§ 55.	Rus Kaynakları.....	184

ikinci Kısım

Orta Asya Devrindeki Türk Devletlerinde Te kilât

Kitap I.

Fasıl I.

Orta Asya Devrinde Kurulmu Tarihî Türk Devletleri

§ 56.	Asya Hunları Devletinin Tarihi (M. Ö. 225, M. S. 93).....	186
§ 57.	imalî Hun Devletinin Sukutu.....	190
§ 58.	Hiung-Nu'ların Irkî Men eine Dair Nazariyeler.....	192

Fasıl II.

Asya Hunları Devleti'nin Te kilâtı Amme Hukuku

§ 59.	Hun Devletinde Hükümdar ve Hâkimiyet.....	195
§ 60.	Hun Devletinde Beyler.....	196
§ 61.	Hunlarda çtimalar (Kurultaylar).....	197
§ 62.	Hunlarda Askerî Te kilât.....	198
§ 63.	Asya Hunlarında Ceza Te kilâtı.....	199
§64.	Ülke.....	201
§ 65.	Hun Devletinin darî Te kilâtı.....	202
§ 66.	Hun Devletinde Ahali.....	202
§ 67.	ktisadî Bakımdan Ahali Arasında Zümreler.....	205
§ 68.	Hukuk Bakımından Ahali.....	205

Fasıl III

§ 69.	Hunlarda Milletler Arası Hukuk Esasları ve Milletler Arası Münasebetler	207
§ 70.	Milâttan Önce 47'de Hun hükümdarı Huhanye ile Çin sefirleri Man-Çang ve Çang-Mung arasında akdedilmi bir muahedename.....	210

§71.	Hunlarda Devletlerarası Hukuka Ait Esaslar.....	211
§ 72.	Hunlann ktisadi Hayatı.....	212
§ 73.	Hun Devletinin Hukukî Mahiyeti.....	214

Kitap III

Fasıl I.

ikinci Büyük Türk Devleti

TürklerinTürk ismiyle Tarih Sahnesine Çıkı ı

§ 74.	M. S. Altıncı Asırda Kurulan Büyük Türk Devleti(M. S. 546-659).....	219
§ 75.	TürklerinTürk smiyle Tarih Sahnesine Çıkı ı.....	221

Fasıl II

§ 76.	Garbî Asya Türk Devleti.....	229
§ 77.	On Ok (On O uz) Türkleri.....	232

Fasıl III

§ 78.	Dokuz O uzlar (Uygurlar).....	237
-------	-------------------------------	-----

Fasıl IV

§ 79.	Siyasî Esaret Devri (Çine Tâbilik Devri).....	241
-------	---	-----

Fasıl V

§ 80.	Asya'da Üçüncü Büyük Türk Devleti Kurtulu Mücadelesi Kutluk Devleti	243
-------	--	-----

Fasıl VI

§ 81.	Kutlug Sülâlesinin Hâkimiyeti Devri.....	249
-------	--	-----

Kitap IV.

Fasıl I.

Türk Devletlerinde Te kilât

§ 82.	Çin Vakayınamelerine Göre VI-VII nci Asır Türklerinin Örf ve Âdetleri.....	253
-------	---	-----

Fasıl II.

§ 83.	1 Eski Türklerde Devlet Mefhumu Eski Türklerin Devlet Telâkkisi.....	259
-------	--	-----

Fasıl III.

§ 84.	Türk Devletinde Hâkimiyet Han (Ka an)	263
§ 85.	Han ntihabı Usulü ve Tahta Varislik Hakkı.....	265
§ 86.	Türk Devletinde Beyler Devlet çinde Beylerin Vazife ve Rolleri.....	268
§ 87.	Türk Devletlerinde Halk çtimaları.....	274
§ 88.	Türk Devletlerinde Mahallî dare.....	276
§ 89.	Türk Devletlerinde Ahalî Budun.....	279
§ 90.	Türk Devletlerinde Ceza leri.....	280

§ 91.	Türk Devletinde Ahali Arasında Sınıflar.....	282
§ 92.	Türk Devletinde Kanun (Türe) ve Hukuk.....	282

Kitap V.

Fasıl I.

VI. Asırda Türk Devletlerinin Milletlerarası Münasebetleri

§ 93.	Bumin Sülâlesinin Çinlilerle Münasebeti.....	287
§ 94.	stemi Han'ın ran le Münasebeti.....	289
§ 95.	stemi Han'ın arkî Roma ile Siyasî Münasebetleri.....	293
§ 96.	stemi Han Sülâlesinin Çinlilerle Münasebeti.....	299

Fasıl II.

§ 97.	imalî Uygur Devleti (Dokuz O uzlar).....	303
§98.	imalî Uygurların Yusunları ve Hukukî Gelenekleri.....	305
§ 99.	Eski Kırgız Devleti Ve Kadim Kırgızların Yusunları.....	307
§ 100.	Eski Kırgızların Hukukî Yusunları	308

Fasıl III.

§ 101.	Cenubî Uygurlar Çinî Türkistan Türkleri slâmiyetten Önce Çinî Türkistan'daki Türk Hanlıkları.....	311
§ 102.	Çinî Türkistan'da Dokuz O uzlar Devleti.....	314
§ 103.	Uygur Medeniyeti.....	317
§ 104.	arkî Türkistan'ın Kadim Ahalisinin Irkî Men ei Hakkında Türlü Fikirler.....	320

Kitap VI.

Fasıl I.

EskiTürklerin Hususi Hukuku

§ 105.	Eski Türk Devletlerinde Sınıflar.....	323
§ 106.	Türklerde Aile.....	328
§ 107.	Türklerde Kadının Fiilî ve Hukukî Durumu.....	333
§ 108.	Türklerde Mülkiyet.....	334
§ 109.	Türklerde Vârislik ve Miras.....	337
§ 110.	Evlât Edinme.....	339
§111.	Eski Türklerde Akit ve Mukaveleler.....	340

Kitap VII

Fasıl I.

Devletler Te ekkülünden Önce Türk Camialarının çtimaî ve Siyasî Kurulu u

§ 112.	Türklerde Soy - Oymak Te kilâtı.....	343
§ 113.	Bugün Ya ayan Türk Kavimler nde Soy-Oymak Te kilâtı.....	345
§ 114.	Türklerin Soy-Oymak Te kilâtında Hâkim Esasları.....	346

Fasıl II

- § 115. Türk Tarihinde Türk Kavimlerinin isim ve Etnolojik
Unsurlarının Değişmesi ve Bunun Sebepleri.....349

Kitap VIII

Fasıl I.

Türk Âleminde Moğol Hâkimiyeti Çengiz Devletinin Tarihi ve Tevilâtı

- § 116. Çengiz'in Tarihi Rolü.....353

Fasıl II.

- § 117. Çengiz Devleti Tevilâtının Anahatları..... 365
§ 118. Eski Moğollar'da Soy Tevilâtı..... 371
§ 119. Bugünkü Moğollar'da Soy ve Oymak Tevilâtı..... 377

İlaveler

- § 120. Oguz ve Oğuz..... 381
§ 121. Eski Türklerin Kullanımı Oldukları Hukukla Alâkalı İstilahlara Misaller 391

- Müellifler ve Eserleri..... 401

ÖN SÖZ

Bugün kitap ekinde ne retti im bu eser Ankara ve stanbul Hukuk Fakültelerinde okutmu oldu um derslerin bir hülâsasıdır.

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde "Türk Hukuku Tarihi" ile hiç kimse alâkadar olmamı tır. Türk âleminde ilk defa olarak "Türk Hukuku Tarihi kürsüsü", 1925'de Ankara Hukuk Fakültesinde tesis edilmi tir.

Bu fakülteyi kuran büyük Devlet adamlarımız, "Türk Hukuku Tarihini" okutmak erefini bu eserin sahibine ba ı ladılar. O zaman ba bakan olan smet nönü bu kürsünün fahri profesörlü ünü kabul etmek lûtfunda bulundu. Bu suretle "Türk Hukuku Tarihini" tedrise bugünkü Cumhurba kanımızın yüksek himayesi altında ba ladık.

Bu yeni ihdas edilmi kürsünün profesörü olmak büyük bir eref oldu u kadar da a ır bir vazife idi.

Biz "Türk Hukuku Tarihi" ile u ra maya ba ladı ımız zaman büyük Türk ırkının tarihi, hukuk bakımından tetkik edilmemi , Türklerin tarihî hayatındaki hukukî inkişaf safhaları, tarihi devirlerin hukukî te kilâtı ve bu te kilâtın istinad etti i ahlâkî ve hukukî telâkkiler tespit edilmemi ti.

Hülâsa, yeryüzünde pek çok devletler kurmu , asırlarca Asya, Avrupa ve Afrika'da bir çok ülkeleri idare etmi olan büyük milletin hukuk tarihi yazılmamı tı.

Meydanda mevzuu, unsurları tespit edilmi , anahatları çizilmi "Türk Hukuku Tarihi" adlı bir ilim yoktu.

Onun için Türk Hukuku Tarihi" Profesörünün vazifesi ancak mevcut bir ilmin esaslarını izahtan ibaret olmayıp, okutaca ı malzemeyi hazırlamak, tâbir caizse, okutaca ı lmî yaratmaya çatı maktâ bu profesörün vazifesi idi.

Bu artlar içinde Türk Hukuku Tarihi" Profesörünün vaziyeti, gidece i yolu da kendisi yaparak seyahat eden bir yolcunun durumuna benziyordu.

Bu a ır vazifeyi elden geldi i kadar ifa edebilmek için her eyden önce bir milletin hukuk tarihini ilmi bir surette i lemek için hangi sahalarda ve ne ekinde ara tırmalar ya mak lâzım olaca ını ve ne gibi kaynaklardan istifade etmek icap edece ini tespit etmek, yani her eyden evvel bir çalı ma programı hazırlamak, ancak bundan sonra bu programa göre çalı ma ve ara tırmalara ba lamak gerekti.

Bugün, "Türk Hukuku Tarihi'ni i lemek için hangi sahalarda ara tırmalar yapmak lâzım olaca ını ve bu ara tırmaların usullerini, istifade edilecek menbaları tespit etmi oldu um halde tasarladı ım çalı ma programının sonuna gelmi de ilim.

Bu programı ancak gelecek nesillerin ara tırcıları ikmal edebileceklerdir. Uzun seneler zarfında "Türk Tarihi'ni hukuk bakımından tetkik ettikten ve tespit etmi oldu um programa göre mühim menbaların birço undan istifade ettikten sonra, Türk ırkının hukukî inki afı ve bu inki afın safhaları, hukuk bakımından birbirinden çok farklı devirler, bu devirlerde Türk Devletlerinde görülen te kilât ve bu te kilâtın istinad etti i telâkkiler hakkında bir fikir edinmi ve muayyen kanaatler hâsıl etmi bulundum. Bu suretle elde edilmi olan neticeleri bir taraftan bugün umumî hukuk tarihi, sosyoloji ve iktisat ilimlerinde kabul edilmi esaslar bakımından tetkik etmek, di er taraftan ba ka milletlerin hukuk tarihinden çıkarılan neticelerle mukayese etmek icap etti.

Bugün "Türk Tarihi ve Hukuk" adıyla ne retti im bu kitap, "Türk Hukuku Tarihi" sahasındaki bu ara tırma, dü ünçe ve kanaatlerin bir hülâsasıdır.

Bu eser, "Türk Hukuku Tarihi"ilminin tamamıyla i lenmi , inki afının son safhasına gelmi bir eklini arzetmekten uzaktır.

Bu ilmin tamamıyla inki af etmesi için daha uzun zaman bir çok nesillerin çalı ması gerek olacaktın Onun için Ankara'da kürsü tesis edilmesinden önce mevcut olmayan bir ilmi, "Türk Hukuku Tarihi" ilmini tesis yolunda ilk tecrübeden ba ka bir ey olmayan bu eserin noksan ve kusurlardan hâli olamayaca ı tabiidir. Benden sonra gelecek ara tırcılar "Türk Hukuku Tarihi"sahasındaki tetkikleri ilerleterek, bu kitaptaki noksanları dolduracaklardır.

"Türk Hukuku Tarihi", tamamıyla i lenmi bir ilim haline gelecektir.

Fakat "Türk Hukuku Tarihi" ne kadar inki af ederse etsin, bu kitabın "Türk Hukuku Tarihi" ilminin teessüsü ve inki afı tarihinde bir yeri olaca ını ümit ediyorum. Bu eserde, "Türk Hukuku Tarihi" alanında yapılacak ara tırmalar için yol açılmı tır. "Türk Hukuku Tarihi'ni tespit için istifade edilecek bütün kaynaklar gösterilmi tir. Bu kaynakların ihtiva etti i malûmatın ço undan istifade dahi edilmi tir.

Türklerin mühim hukukî müesseseler hakkındaki telâkkileri ve bir çok hukukî müesseseler^{TM} mahiyeti ve çitmaî rolü izah edilmi tir. Onun için gelecekte "Türk Hukuku Tarihi" inki af ettikten sonra dahi bu ilmin tarafımdan tespit edilmi umumî çerçevesi, mühim hukukî müesseseler^{TM} mahiyeti, türlü devirlerde Türkler arasında hâkim olan hukuki telâkkiler hakkındakifikir ve kanaatlerim bu ilmin kat'î olarak tespit edilmi esasları olarak ya ayaca ını kuvvetle ümit ediyorum.

SADRI MAKSUD ARSAL

TÜRK TARİHİ ve HUKUK

ORTA ASYA DEVRİ

GİRİŞ

FASIL I

§1

HUKUK TARİHİ İLMİNİN MEVZUU VE TARİHİ

ki türlü Hukuk Tarihi vardır: Biri bütün be eriyetin hukukî inki afından bahseden umumî hukuk tarihi, di eri muayyen bir milletin türlü devirlerdeki hukukî te kilâtından bahseden millî hukuk tarihi.

Türk Hukuku Tarihi'nden bahse giri meden önce, Umumî Hukuk Tarihi ilminin mevzuu, gaye ve inki afı tarihi hakkında bir fikir edinmemiz lâzımdır.

Umumî Hukuk Tarihi'nin mevzuu, medeniyetin ilk safhalarından bu güne kadar türlü be erî câmiaların hayatını tanzim eden hukuk kaideleri ile bu kaide-lerden do an hukukî müesseselerdir.

Umumî Hukuk Tarihi'nin gayesi be eriyetin mazisini hukuk bakımından tetkik ederek, bugünkü hukuk sistemlerinin men e'lerini ve be eriyetin hukukî inki afında müessir olan âmilleri tespit etmektir. Umumî Hukuk Tarihi'nden çıkarılan bu neticeler sayesinde, bir taraftan hukukun normal inki afını te min eden âmilleri terviç usullerini, di er taraftan hukukun tereddisine sebep olabilecek âmillikle mücadele yollarını tespit etmek imkânı elde edilmi oluyor.

Millî Hukuk Tarihi ise münhasıran muayyen bir milletin hukuk tarihidir.

Millî Hukuk Tarihleri, Umumî Hukuk Tarihi'nin ubeleridir.

Umumî Hukuk Tarihi, ancak intibah devrinde zuhur etmi yeni bir ilimdir. Ne kadim zamanlarda ve ne de orta zamanlarda bu isim altında bir ilim yoktu. Umumî Hukuk Tarihi ilminin inki afı tarihçesi u suretle hulâsa edilebilir: Orta

zamanlarda Avrupa'nın Hukuk Fakültelerinde ancak iki türlü hukuk ilmi okutulmakta idi: Biri Roma Hukuku, kincisi "*Kanonik Hukuk*" denilen Kilise Hukuku. Roma Hukuku'nu tedris usulü de *Justinianus'un* hukuk mecmualarında, bilhassa *Digesta*'da mündemiç esas ve ahkâmı tefsir ve izahtan ibaretti.

Malûm oldu u veçhile, "Justinianus" mecmualarının ihtiva etti i ahkâmın ço u bilhassa hususî hukuka aittir.

ikinci ders mevzuunu Kanonik Hukuk te kil ediyordu.

Kanonik Hukuk dedikleri hukuk, Katolik Kilisesi üleması tarafından icat edilmi Katolik dininin esaslarından do an bir hukuk sistemidir. Bu iki hukuk ilmini bilen hukukçular, hukuk sahasında allâme sayılırlardı. Onlara "iki hukuk âlimi" mânasına gelen "*Doctor utrius que jüri*" ünvanı verilirdi.

Roma Hukuku da en mükemmel ahkâmı ihtiva eden de i mez bir hukuk sistemi telâkki olunurdu. Roma Hukuku'na bazan "*mektup akıl*"derlerdi. Bununla Roma Hukuku'nun en mâkul esaslardan ibaret oldu unu, en mükemmel, akla en uygun ahkâmı ihtiva etti ini ifade etmek istiyorlardı. Onaltıncı asırda Avrupa'da fikir ve kültür sahasında mühim bir inkılâp husule geldi. Bu fikrî inkılâp o zamana kadar Avrupa'da hâkim olan skolâstik dü ünme tarzının yerine akliyetçi, rasonalist cereyanın kaim olmasından ibarettir.

Malûm oldu u üzere, orta zamanlarda Avrupa'da, fikir, dü ünme sahasındaki hususiyet nakliyetçiliktir. Orta zamanlarda bütün hayat prensipleri, bütün muhakemeler herkesin hakikat kayna ı telâkki etti i me'hazların, otoritelerin kabul etti i esaslara istinat ederdi. Bu otoriteler de dinî kitaplar, din ülemasının reyleri ve bazı me hur filosofların fikirleri idi. O zaman bütün Avrupa'da din, ahlâk sahasında otorite mukaddes kitaplar, bilhassa İncil ve din ülemasının fikirleri idi.

Hukuk sahasında otorite, Roma Hukuku ve Roma hukukçularının reyleri idi. Felsefe sahasında da yegâne otorite *Aristo* nun fikirleri idi. Fakat *Aristo*'nun da hakikî fikirleri de il, bu fikirlerin Hristiyan üleması tarafından tefsir edilmi Hristiyanlı a, uydurulmu ekilleri idi.

Ne üniversitelerde ve ne de kitaplarda, bu herkesçe kabul edilmi , otoritelerin fikirleri haricinde, o fikirlerden farklı fikirler ne söylenebilir, ne de yazılabilirdi. Otoritelerin fikirlerinden farklı fikirler besleyenler varsa da onlar da bu fikir ve kanaatleri izhar etmeye cesaret edemezlerdi. *Di er tâbirle orta zamanlarda fikir ve kanaatler sahasında hürriyet yoktu.* Bütün Avrupa be eriyetinin tefekkür kabiliyeti gûya bir çerçeve içine sokulmu veyahut zincirlere ba lanmı tı.¹

¹ İslâm âleminde de a a ı yukarı aynı vaziyet vardı. Din ve ahlâk sahasında otorite Kur'an, Hadis ve büyük din âlimlerinin reyleri, felsefe sahasında ise *Aristo*'nun ve slâm filosoflarının slâm dini esaslarına uygun olan fikirleri idi. slâm âleminde Roma Hukuku gibi

insanların serbest düşünmeyip, zekâlarını serbest kullanmayıp daima ilim ve fikir sahasında otoritelerin fikirlerini naklederek muhakeme yürütmelerine skolastik düşünme tarzı demek mümkündür; biz buna Nakilcilik cereyanı, yahut nakliyet cereyanı ismini veriyoruz.² 1444 de kitapları basmak sureti ile çoaltmak usulü ihtira edildikten sonra, bir çok kadim Yunan ve Roma müelliflerinin eserlerinin basılıp ne redilmesi sayesinde, Avrupa'da fikir sahasında be eriyet tarihinde çok mühim rolü olan bir tahavvül husule geldi. Nakliyet cereyanının yerine akliyet (Rasyonolizm) cereyanı kaim oldu.

Bundan sonra, ilkönce büyük zekâ sahibi ve fikir cesaretine malik ahsiyetler, sonraları, onlardan örnek alarak bütün münevverler u ekilde düşünmeye başladılar: *"Niçin biz her sahada bizden bin, binbe yüz, binyediyüz sene önce ya amı insanların fikirlerine b alı kalalım? Biz de onlar gibi insanlarız, onlar zamanlarında akıllarını, zekâlarını kullanarak, serbest düşünerek bir çok hakikatleri ke fedebilmi ler, bir çok kendi zamanları için mühim hayatî esaslar vazedebilmi lerse, biz de serbest düşünerek yeni esaslar bulabiliriz, yeni hakikatler ke fedebiliriz. Onların fikirlerinin de hepsi mahz hakikat olmayabilir ve de ildir de. Biz kendi zamanımız için onların ileri sürdükleri fikirlerden daha isabetli fikirlere eri ebiliriz. Çünkü biz onların ya adıkları devirden sonra geçen binbe yüz sene içindeki tecrübelerden de istifade edebilecek vaziyeteyiz. Elverir ki kafalarımızı serbest i letmeye alı turalım, eskiden kalma ananevi esaslara, otoritelere körü körüne b alı kalmaksızın serbest düşünelim. Serbest düşünen akıl her sahada hakikati bulabilir. imdiye kadar münaka asız kabul olunan bütün esasları yeniden akıl süzgecinden geçirmeliyiz', ancak aklımızın kabul etti i esasları kabul etmeliyiz"* dediler ve hakikaten bir çok münevverler serbest düşünmeye başladılar.

Bu fikrî inkılâptan Avrupa'nın bugünkü kültürü do du. Bu cereyan âkliyet cereyanı *"rationalisme"* ismini aldı.

Bu cereyan türlü sahalarda tecelli etti: Felsefe sahasında Aristo'nun fikirlerini tenkit etmeye, Aristo felsefesinin katolik dini esaslarını müdafaa ve takviye için kullanılmasına itiraz etmeye başladılar. Felsefe dinin hizmetçisi, "cariyesi" olmalıdır. Müstakil kalmalıdır, dediler.

Bu cereyan felsefe sahasından hukuk sahasına da geçti. Bu âkliyetçi cereyanın hukuk sahasındaki ilk tecellisi Roma Hukuku'nun de i mez, ebedî ve en mükemmel hukuk sistemi oldu una dair kanaatin sarsılmasından ibaret oldu. Roma Hukuku hakkındaki telâkkinin de i mesi neticesinde hukuk sahasında iki cereyan zuhur etti: Biri tabiî hukuk cereyanı, di eri tarihçi cereyan.

dine istinad etmeyen bir hukuk da yoktu. Islâm dünyasında hukuk dahi tamamı ile dine tâbi idi, hukukla din birle mi ti.

² Bu ruhî hâleti ifade için Avrupa'da *Magister dixit* (üstad, demi tir) tabirini kullanıyorlar. Arapça felsefî eserler de *'Kalel-muallimu* gibi tâbirlerle doludur.

TABÎ HUKUK: Tabîi hukuk taraftarlarının fikirlerine göre, her sahada hakikatleri keif ve idrâk kudretine malik olan insan aklı hukuk sahasında da en iyi, en mâkul esasları bulmaya muktedir. Milletlerin mevzû kanunları, mevzû hukuk sistemleri kusursuz olmaktan uzaktır. Bugünkü hukuk sistemlerinin hiçbirisi mükemmel de ildir, hepsi noksanlarla doludur. Bugünkü hukuk sistemlerinin birçok hükümleri adalet esasından çok uzaktır.

Akıl ve medeniyetçe çok inki af etmi olan bugünkü be eriyetin hukukî hayatını tanzim için akla daha muvafık, adalete daha uygun hukuk kaideleri vazetmek gerektir. Do ru dü ünen, aklîselim sahibi olan insan, her sahada en mâkul, en âdil ve en tabîi kanunların ne ekilde olması lâzım gelece ini tayin ve tespit hususunda güçlük çekmez.

Bugünkü insanların hayatını selim aklın telkin etti i tabîi esaslara uygun bir surette tanzim etmek, hukuku aklile tirmek bir zarurettir.

Hukuk tabîi olmalıdır, aklî olmalıdır. Bugün bütün milletlerin hayatında hâkim olan noksanlarla dolu hukuk sistemlerinin fevkinde, onların hepsinden mükemmel, bütün milletlerin hayatında tatbik edilebilecek tabiata ve akla uygun ideal bir hukuk vardır. Bu hukukun esasları tabiatta mevcuttur.

Tabîi hukukun esasları de i mez, ebedî esaslardır. Bu hukukun esasları bugün mevzû kanunlar gibi yazı ile tespit edilmi , tedvin edilmi de ildir. Fakat tabîi hukuk tedvin edilebilir. Tabîi hukuk tedvin edildi i takdirde bu hukuk bütün mevzû hukuk sistemlerinden yüksek, hepsinden mükemmel, bütün milletlere tatbiki kabil, bütün be eriyete âmil umumî bir hukuk sistemi olur. Hukuk âlimlerinin vazifesi tabîi hukukun esaslarını tespit ederek be eriyetin hayatını bu tabîi hukuk esaslarına göre tanzim etmektir.

TARİHÇE CEREBYAN: ikinci cereyan hukuk sahasında tarihçi cereyandır. Tabîi hukuk nazariyesinin intı arından biraz evvel Fransa'da Tarihçi Mektep ismiyle malûm bir cereyan zuhur etmi ti. Bu cereyanın esas fikirleri öyle hulâsa edilebilir: Roma Hukuku imdiye kadar sanıldı ı gibi en mükemmel hukuk sistemi de ildir. Bu hukuk tarihe geçmi bir devletin hukukudur. Vakîâ, bu hukuk pek çok mâkul ahkâmı ihtiva etmektedir. Fakat bu hukuk sisteminin bütün ahkâmı mükemmel olmaktan uzaktır. Roma Hukuku muayyen bir zamanda, muayyen bir ülkede tatbik edilmi , o zaman ve o ülkenin (siyasî, çtimâî ve ktisadî) artlarından do an bir hukuktur. Roma Hukuku'nu anlamak için Jusninaus'un hukuk mecmualarındaki ahkâmı ö renmek kâfi de ildir. Bundan ba ka bu ahkâmı tevlit eden muhiti ve o muhitin tarihini de bilmek lâzımdır. Di er tâbirle, *Roma Hukukunu anlamak için, onu tarihî bakımdan tetkik etmek gerektir. Çünkü milletlerin hukuk sistemleri ile tarihleri arasında gayet sıkı bir münasebet vardır.*

Hukuk kaideleri, onların rol ve men ei ancak tarihî ahvali tetkik sayesinde anlaşılabılır. Roma Hukuku nu lâıyıkıyla anlayabilmek için Roma tarihini bilmek gerektir. Bu da kâfi de ildir; bundan ba ka Roma Hukuku'nu do uran muhitin edebiyatını da bilmek lâzımdır; çünkü edebiyat da hukuk kaidelerinin men ei ve bu kaideleri do uran ahvali anlamaya yardım eder.

Fransa'da bu fikirleri ileri sürenlerin en me hurları Cujasius (1522- 1599) ile Doneau (1527-1591)'dur.

Bu tarihçi mektebin fikirleri Fransa'dan ba ka di er memleketlerde, bilhassa Almanya'da da ra bete mazhar oldu. Birçok âlimler Roma Hukuku'nu tarihî bakımdan tetkike koyuldular. Bu sayede yava yava *"Roma Hukuku Tarihi"* ilmi teessüs etti.

MİLLÎ HUKUK: Son asırlara kadar bütün Avrupa'da Roma Hukuku mühim rol oynadı ı halde, Avrupa milletlerinin millî örfî hukuku (hukukî örf ve âdetler) de büsbütün zail olmamı tı. Birçok memleketlerde örfî hukuk Roma Hukuku'na muvazi olarak inki af bile etmi ti. Onyedinci asırda bir kısım âlimler millî örfî hukuklarının ahkâmını toplayarak ve onları lmî metotlarla tetkik ve tasnif ederek bir millî hukuk sistemi haline koymak için çalı tılar. Bir taraftan hukuklarının esaslarını topladılar, di er taraftan, *milletlerinin tarihini hukuk bakımından tetkik ettiler*. Bu millî hukuku tetkik i i bilhassa Almanya'da çok ilerledi. Bu tetkiklerden Almanya'da *"Jermen Hukuku Tarihi"* zuhur etti.

LEİBNİZ' N HUKUK TAR HİNE H ZMET : Hukuk tarihinin inki afında ikinci mühim safha, Alman âlim ve filozoflarından *Leibniz* (1646-1716)'le ba lıyor.

Felsefe tarihinde mümtaz bir mevkii olan bu büyük âlim ve mütefekkir hukukla da alâkadar olmu tur. Leibniz 1667'de *"Hukuku Ö renme ve Ö retme için Yeni Usul"*³ adıyla bir eser ne retti. Leibniz'in bu eserindeki fikirleri öyle hulâsa edebiliriz: Leibniz'e göre tarih bir hareket kanununun mahsulüdür. Bugünkü ahval mazideki hâl ve hâdiselerin neticesidir. Ve bugünkü hâdiseler yarınki hâdiseleri do uracaktır. Tarihin türlü devirleri arasında sıkı bir rabıta vardır. Onun için tarihi bilmeksizin bugünkü hâdiseler anlaşılmaz. Bugünkü hâdiseleri do uran mazideki hâdiseler anlaşılmadıkça istikbal hakkında da bir fikir edinilemez.

Leibniz bu fikirlerini hukuka da tatbik ederek üniversitelerde mevzû hukuk kaidelerini, fiilen tatbik olunan kanunları tedrise tahsis edilmi kürsülerden ba ka bir de hukuk tarihi kürsüsü tesis etmek lüzumunu ileri sürdü.

Leibniz'e göre iki türlü hukuk tarihi vardır:

1) Hukukun dahilî tarihi,

³ Leibniz "Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae".

2) Hukukun haricî tarihi.

Hukukun dahilî tarihi mevzû kanunların tarihinden ibarettir. Bu tarih kanunların vaz'ı tarihinden, vazeden hükümdar veyahut halk mümessilleri içtimaindan, kanunların ihtiva ettiği ahkâmdan, bu kanunu ne re sevkeden zahirî ve yakın sebeplerden bahseder.

Hukukun bu dahilî tarihi kanunların tarihidir.

Hukukun haricî tarihine gelince, bu tarih hukukun, (kanunların) de i mesini, inki afını mucip olan çtimaî, siyasî, ktisadî, ruhî âmilleri tespit ve izah eden tarihtir.

Hukukun inki afını ve bu inki afın âmillerini anlamak için hukukun harici tarihi, dahili tarihinden daha mühimdir. Çünkü hukuk çtimaî artlardan do ar.

Leibniz kendisi ve onun akirtleri hukuk tarihi hakkındaki bu fikirleri ne re çalı tılsa da onyedinci asırda tabîi hukuk nazariyesinin revaçta olması Leibniz'in fikirlerinin hayatta gerçekte mesine mâni oldu. Leibniz'in fikirleri ancak onsekizinci asırda lâıık oldu u ekilde takdir olundu. Onsekizinci asırda Alman üniversitelerinde hukuk tarihi tedris olunmaya başladı. Balıca iki hukuk sisteminin tarihi okutulurdu: Roma Hukuku Tarihi, Jermen Hukuku Tarihi. Bilâhare di er hukuk sistemleri dahi tetkik olundu. Son iki yüz sene zarfında Almanya'da hukuk tarihine ait yüzlerce eser ve binlerce makale yazılmış tır.

Fransa'da millî hukukla ilgilenme tâ onbe inci asırda başladı. Yedinci Charles (1422-1461) 1453'de millî örfî hukuku (droit coutumier) tedvin için bir ferman ne retmi ti. Fakat bu büyük i ancak Dokuzuncu Charles (1560-1574) devrinde ikmal edildi.

Millî örfî hukukun ahkâmı tedvin edildikten sonra hukuk âlimlerinin bir kısmı bu hukuku lmî usullerle tetkike koyuldular. Fransa'da da millî hukuk âlimleri zuhur etti. Bu âlimler millî hukuka dair mühim eserler yazdılar. Bilâhare millî hukuk tarihi için ayrı kürsüler tesis olundu.

1826'da Rusya'da da millî Rus hukuku tarihi okutulmaya başladı. Bu tarihten itibaren Ruslar da millî hukuklarının tarihlerine dair pek çok eser yazdılar. Yukarıda izah edildi i veçhile, bizde millî hukuk tarihi ancak 1925'de tesis olunan Ankara Hukuk Fakültesi'nde okutulmaya başladı, 1933'te stanbul Darülfünunu ıslâh edilerek Üniversite ismini aldıktan sonra stanbul Üniversitesi'nde de bir "Türk Hukuku" tarihi kürsüsü tesis olundu.

§2

MİLLÎ HUKUK TARİHİ NASIL İZLENİR

Avrupa milletlerinin "Millî Hukuk Tarihi" sahasındaki çalışmaları tarihi tetkik olduğu zaman görülüyor ki, medenî milletlerin âlimleri millî hukuklarının tarihini tespit için aynı usulleri takip etmişler ve millî hukuku tedvin için bütün medenî milletlerde aynı yukarı aynı merhalelerden geçmişlerdir.

Hukuk tarihi sahasında çalışma tarihi ve bu çalışmalarda kullanılan metotlar üzerinde duracak değiliz. Biz burada ancak hukuk tarihini yazanların millî hukuku tedvin için ne gibi menbalardan ve nasıl istifade ettiklerini kısaca göstermekle iktifa edeceğiz.

Her milletin tarihinde hukuk tarihi bakımından birbirinden farklı bazıları iki devir vardır:

- 1) Yazılmamış hukukî örf ve âdetlerden ibaret olan örfî¹ hukuk devri,
- 2) Yazılmış, mektup kanunlar devri.

BİRİNCİ DEVİR: Bir milletin örfî hukuk devrindeki hukukî hayatını tanzim eden kaide ve esasları toplamak için hukuk müverrihlerinin istifade ettikleri kaynakları ikidir:

I - Millî kaynaklar,

II - Yabancı kaynaklar.

I—Millî kaynaklar:

Millî kaynakların mühimleri de şunlardır: 1) Dil, 2) ifahî halk edebiyatı [hikâyeler, destanlar, darbimeseller, ata sözleri], 3) Halk içinde yayılan hukukla alakalı örf ve âdetler, 4) Kitabeler, 5) Hukukî vesikalar, 6) Tarihî, edebî ve ilmi eserler.

I. Dil: Bu devir için en mühim kaynaklardan biri milletin dilidir. Millî dilin söz hâzinesinde mevcut kelimeler vasıtasıyla bir milletin eski, tâ lisanının teekkülü devrindeki, hukukî müesseseleri hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Bunu ileride daha tafsilli bir surette izah edeceğiz.

II. Halk edebiyatı: Bu devir için ikinci mühim kaynak, ifahî halk edebiyatıdır. Halk edebiyatında milletlerin en eski ahlâkî ve hukukî telâkkileri inikâs eder.

¹ Örfî kelimesini, Fransızca "coutumier" kelimesinin ifade ettiği mânâda kullanıyorum.

Milletlerin örf ve âdeti ve hayatî telâkkileri çok yavaş ve iletir. En eski devirlere ait çtîmaî hayat telâkkileri halk içinde asırlarca yatar.

III. Hukukî örfler: Dil ve halk edebiyatından sonra mühim kaynak yayan hukukî örflerdir. Bunlardan bazıları kanunlar yazıldıktan sonra da yayarlar. *Bir milletin muayyen bir zümresinde, muayyen bir tabakasında ya yayan hukukî örfler, milletin kadim devirdeki hukuk sisteminin bakiyeleridir.*

IV. Kitâbeler: Kitabelere gelince, yazılı kanunlar devrinden evvelki devre ait kitabelerde kadim devirlerin hukukunu tespiti yardım edecek iaretlere tesadüf olunabilir. Fakat her millet bu kitabelere malik de ildir.

V. Hukukî vesikalar: Eski devirlerden kalma senet, mukavele, vasiyetnâme gibi vesikalar da eski bir hukukun esaslarını tespit için çok kıymetli kaynaklardır.

VI. Tarihî, edebî ve lîmî eserler: Milletlerin eski hukuk sistemlerinin esaslarını tespit için tarihî, edebî ve lîmî eserlerin çok büyük ve çok zengin bir kaynak oldu u ızah istemez.

II— Yabancı kaynaklar:

Müverrih millî kaynaklardan topladı ı malûmatı, ecnebi milletlerin eserlerindeki kayıtlarla mukayese etmelidir. Bu mukayese sayesinde millî hukukun esasları ve onların mahiyeti daha iyi anlaşılr. Fakat yabancı müverrihlerin eserlerinden istifade hususunda çok ihtiyatlı olmak gerektir. Hukukunun tarihini tespit bahis mevzuu olan millet hakkında ecnebi müelliflerin verdikleri malûmat hakikate uygun olmayabilir: Milletler kendilerinden ba ka milletleri iyi tanımadıkları için veyahut dü man ve rakip saydıkları için ecnebi müelliflerin verdikleri malûmat ya tamamen yanlış veyahut milletin aleyhine ve nadiren de lehine olarak mübalâ alı, tarafgirane olabilir. Onun için ecnebi milletlerin eserlerindeki kayıtlar daima ciddî tenkit ele inden geçirilmelidir. Ecnebi kaynaklardan alınan malûmatı tenkit için vasıta, ecnebi milletlerin di er eserlerindeki kayıtlar, millî kaynaklar, *be eriyetin inki ağı hakkındaki umumî kanunlar ve mantıktır. Tenkit artıyla ecnebi kaynaklardan istifade çok verimli olabilir.*

Meselâ eski Jermen hukukunu tespit için Alman hukuk müverrihleri Romalı müelliflerin eserlerinden bilhassa Julius Ceasar'ın "Galliya muharebeleri" ile Tacitus'un *"Jermenlerin örf ve âdeti"* adlı eserinden çok istifade etmi lerdir. Keza Ruslar arkî Roma ve Arap müelliflerinin eserlerinden çok istifade etmi lerdir.

K NC DEV R: kinci devrin, hukuk mektup bir hale geldikten sonraki devrin, hukukunu tespit nisbeten daha kolaydır. Bu devrin hukukunu tespit için mühim kaynaklar unlardır:

- 1) Mektup yazılı kanunlar ve kanunnâmeler,
- 2) Tarihî eserler,
- 3) Edebî eserler,
- 4) Hukuka dair lîmî eserler,
- 5) Hukukî vesikalar,
- 6) Ecnebi müelliflerin eserleri.

Eski kanunlardan, eski vesikalardan hatasız istifade edebilmek için ilkönce tarihî eserler vasıtası ile hukukî te kilâtı tespit edilecek devirde hâkim olmu olan fikirler, dinî, ahlâkî telâkkiler, o zamanın te kilâtının ana hatları hakkında bir fikir edinmi olmak gerektir. E er milletin lisanı de i mi , eski kanunlarda müstamel lisandan farklı bir hale gelmi ise kanunlardaki eskimi kelimelerin ifade etti i mânâyı do ru tespiti çalı mak gerektir.

Bu suretle kaynaklardan istifade edildikten sonra, kaynaklardan alınan bu malûmatı tanzim etmeden önce, bu malzemeyi sosyoloji, iktisat tarihi ve di er milletlerin hukuk tarihi bakımından tetkik etmek gerektir. Bugün ne sosyoloji ve ne de iktisat lîmî kat'î kanunlara malik de ilse de milletlerin hukukî, çtimâî ve ktisadî inki afı safha ve ekilerini tespiti yarayacak esaslara maliktirler. Hukuk müverrihi bunları nazarı itibara almalıdır ve millî hukuk hakkında topladı ı malûmatı bu ilimlerde makbul esaslar bakımından dahi gözden geçirmelidir.

Bütün bunlar yapıldıktan sonra hukuk tarihi bakımından milletin tarihini devrelere taksim etmeli ve her devrenin hukukî te kilâtını ayrı ayrı izah etmelidir.

§3

TÜRK HUKUKU TAR H N N MEVZUU

Fransız hukuku tarihi, Fransa ismiyle malûm ülkede ya ayan insan camiasının hukuku tarihidir. Fransız hukukunun inki afı aynı sahada vuku bulmu tur.

İngiliz hukuku tarihi bugün İngiltere ismini ta ıyan sahada ya ayan milletin hukuk tarihidir.

Türk ırkının tarihi ne Fransız tarihine ve ne de İngiliz tarihine benzer.

Türk ırkı cihan ümul bir ırktır.

Türkler dünyanın muhtelif sahalarında, türlü kıt'alarda pek çok devletler kurmu bir ırktır.

Çin, Hindistan, İran, Arka Avrupa, Orta Avrupa, Suriye, Mısır ve Irak'ta bir zamanlar Türkler kuvvetli devletler kurmuşlardır ve bu sahaları Türkler idare etmişlerdir.

Bütün bu devletlerde Türk dehasından doğmuş hukukî esaslar hâkim olmuştur. " *Türk Hukuku Tarihi*" dediğimiz zaman biz hangi Türklerin hukuk tarihini kastediyoruz? Bu mühim bir sorudur. Bu soruya tâ bu kitabın başında açık cevap verilmelidir.

Diğer tâbirle, Türk Hukuku Tarihi mefhumu çok geniştir. Bunu tahdit etmek zarureti vardır. Aynı eserde, vaktiyle dünyanın türlü kıt'alarında kurulmuş bütün devletlerin hukukundan bahsetmenin imkânı yoktur. O zaman bu hukuk tarihinde hemen hemen bütün beşeriyetin hukuk tarihinden bahsedilmiş olurdu. Türk hukuku tarihi umumî hukuk tarihinden pek az farklı bir şekilde kurulmalıdır.

Bizim bu kitapta hülâsa edeceğimiz hukuk tarihi, Türkiye'de yaayan Türklerin hukuk tarihidir. Bu tarihin en yakın safhası Osmanlı Devleti hukuku tarihidir. Fakat Osmanlı Devleti Selçukî Devleti'nin yerine kaim olmuş bir devlettir. Osmanlı Devleti hukukundan bahsetmek için Selçukî Devleti tarihine temas etmek mecburiyeti vardır. Selçukî ve Osmanlı Devletleri'nde hâkim olan Türkler ötedenberi Anadolu'da yaayan insanların ahfadıdır.

Bu Türklerin selefleri Orta Asya'dan gelmiş Türk kabileleridir. Onların hukukî telâkkileri, hukukî esasları Orta Asya'dan getirilmiş telâkki ve esaslardır.

Selçukî ve Osmanlı Türkleri'nin hukukî telâkkilerinin kökleri Orta Asya Türkleri'nin hukukuna başlıdır.

Bundan başkaca hem Selçukîler devrinde, hem Osmanlı devrinde Türklerin hayatında İslâm hukuku çok mühim rol oynamıştır. Bu iki devirde Türklerin hususî hukuku tamamiyle İslâmîleşmiştir. İslâm hususî hukuku Türkün de hukuku olmuştur.

Bu sebeplerden dolayı Türkiye'deki Türklerin hukukî telâkki ve müesseselerinin menşelerini anlamak için hem İslâmiyetten önceki Türk hukukunu, hem İslâm hukukunun esaslarını bilmek gerektir.

Bu mülâhazalardan çıkan netice şudur: Türkiye Türkleri'nin hukuk tarihi bir taraftan İslâmiyetten önceki Orta Asya Türkleri'nin hukukiyle ilgilidir, diğer taraftan İslâm hukuku ile alakalıdır.

Bu vaziyeti itibara alarak, biz Türk Hukuku Tarihini şu devirlere taksim ediyoruz:

- 1) Orta Asya devri,
- 2) slâmla ma devri,
- 3) Selçukî devri,
- 4) Osmanh devri.¹

Bizim ara tıraca umuz Türk Hukuku Tarihi, Türkiye'de ya ayan Türklerin seleflerinin geçirdi i hukukî te kilât safhaları tarihidir. Bu hukuk tarihi di er Türk ülkele-
rindeki Türklerin hukuk tarihinden, arkî ve Garbî Türkistan Türkleri'nin hukuk tarihinden, yahut dil Havzası Türkleri'nin hukuk tarihinden farklıdır.

Türkiye Fakültelerinde okutulan Türk Hukuku Tarihi derslerinde Anadolu-
da Konya Selçukî Devleti teessüs ettikten sonra "Türkiye" haricinde kurulmu
Türk devletlerindeki hukukî te kilâtta uzun uzadıya bahse lüzum yoktur. Ancak
muayyen hukukî müesseselerin mahiyetini, tarihî men eini izah ederken istitrat
kabilinden olarak di er Türk devletlerindeki müesseselere ve türlü Türk devletle-
rindeki müesseseler arasındaki benzerlik ve yakınlıklara i aret olunabilir.

Bu kitapta bahis mevzuu olan *"Türk Hukuku Tarihi bugün Türkiye'de ya ayan
Türklerin seleflerinin geçirdi i tarihî devirlerde hâkim olan hukukî esasların ve hukukî
müesseselerin tarihidir."*

§4

TÜRK HUKUKU TAR H N TESP T İYLE U RA ANLARIN RASTLAYACA İ ZORLUKLAR

Bizim Islâmiyetten önceki devrin hukukunu tespit için istifade edece imiz
kaynaklardan a a ıda oldukça tafsilli bir surette bahsedece iz. Millî kaynaklardan
biri Orhon Kitâbeleri'dir.

Orhon Kitâbeleri hakkında dilimizde müstakil tetkike dayanan hemen hiçbir
eser yoktur. Bu kitabeler hakkında birçok eser ve yüzlerce makale yazılmış ise de
hepsi ecnebi dillerde yazılmış tır. Ecnebilerin görüşleri tamamiyle bitaraf olmaya-
bilir.

Orhon Kitâbeleri'ndeki hukukî malzemeyi çıkarabilmek için bu kitabeleri
müverrih kendisi bizzat okuyabilmelidir. Bunun için Türk Hukuku Tarihi ile u -
ra an Orhon Kitâbeleri'nde kullanılan yazı usulünü, bu yazının alfabesini ö ren-
melidir.

¹ Cumhuriyet te kilâtından bahsedecek de iliz, çünkü bu devir mazi de il, parlak bir
haldir.

ikinci kaynak Uygur edebiyatıdır, Uygurlardan kalma eserlerdir. Burada aynı vaziyet: Uygur edebiyatından hukukî malzeme toplayabilmek için, Uygurca yazılmış mühim eserleri, mühim vesikaları okumu olmak gerektir. Bunun için de Uygurların kullandığı Uygur alfabesini de öğrenmek lâzımdır.

Uygurlardan kalma eserlerden en mühimi Kutadgu-Bilig'tir. Bu eser hakkında bugüne kadar Avrupa'da dahi ciddî bir tetkik yapılmamıştır. Türk hukukuyla beraber bu büyük eseri baştan başta okumalı ve hukuk bakımından tetkik etmelidir.

Eski Türklerin hukukunu tespit için bugün yaayan Türk kabile ve kavimlerinin ifahî edebiyatı mühim kaynaklardan birini teşkil ediyor. Bereket versin, Alman ve Rus âlimleri bugün yaayan Türk kavimlerinin ifahî edebiyatının bir kısmını toplamışlardır. Fakat bu edebiyat hukuk bakımından tetkik edilmemiştir.

Hukuk tarihimizin hem Orta Asya devri, hem ondan sonraki devirleri için bir çok hususlarda ecnebi müelliflerin eserlerine müracaat zarureti vardır.

Orta Asya devri için Çin, İran ve kısmen Arap eserleri, slâmla beraber ve Selçukî devri için Arap ve İran eserleri, *Osmanlı devri için Bizans, talyan müelliflerinin eserleri çok mühim kaynaklardır.*

Türklerden bahseden Çin eserlerinin çoğu Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş ise de, Türkçeye çevrilmemiştir. Çin kaynaklarından istifade edebilmek için, Türk hukuku tarihiyle beraber olacak olan Fransız, İngiliz, bilhassa Alman, Rus lisanlarını bilmek mecburiyetindedir.

Çinlilerin görüşleri her zaman doğru değildir. Çin kaynaklarındaki malûmatı ancak onları tenkit etmekten sonra istifade etmelidir.

Bütün Arap ve İran kaynakları da bugün Türkçeye tercüme olunmuş değildir. Bunlardan asıl metinlerini okumaksızın istifade imkânsızdır. Türk Hukuku Tarihi ile beraber olacak olan bu lisanları da bilmelidir.

Osmanlı devri hukuku tarihini tetkikteki güçlükler, eser ve vesikaların kıtlığından değil, bilâkis bolluğundan ileri geliyor. Osmanlı devri hukuku tarihini tespit için bu devre ait mühim tarihî eserleri dikkatle okumu, kanunnâmeleri tetkik etmek birinci şarttır. Bundan başka müphem kalan suallerin cevapları basılmamış vesikalarda, ecnebi kaynaklarda aranmalıdır.

Bu suretle bir müddet çalıştıktan sonra, Türk Hukuku Tarihini yazmak için malzeme hazırlanmış olur. Fakat bununla iş bitmiş değildir. Toplanmış malûmatı sosyoloji ve hukuk tarihinde makbul esaslara göre tasnif etmek ve Türk tarihinin

türlü devirlerinde görülen hukukî müesseselerinin İmâ mahiyetini, rolünü ve vazifesini tespit ve ehemmiyetini izah etmek gerektir. Burada çok objektif olmak, ilmilik yolundan inhiraf etmemeye çalışmak gerektir.

Müverrih kendi milletine karşı beslediği sevgi ve tabii bahlılık hislerine kapılmamalı, indîlik yoluna sapmamalıdır.

Bu safhadaki zorlukların mahiyetini birkaç misalle izah edeceğim. Eski Türklerin tarihî devri bahlı zaman, Türklerin dini hangi din idi? Fetizm mi, animizm mi, totemizm mi?

Türklerin eski dini totemizm oldu unu zannedenler olmuştur. Halbuki bu yanlışdır. Bunu ispat için iptidai dinlerin mahiyetini sosyolojik bakımdan tetkik eden eserlere istinat etmek gerektir.

Bundan sonra eski Türklerin akideleri halındaki kayıtları eski dinlerinin ananelerini muhafaza etmiş Türk kavimlerinde yaayan akidelerle mukayese etmelidir.

ikinci misal: Türklerde ilk çtımâ nüve nedir? Kan karabetine müstenit kabile midir? Yahut sahavî aîret midir? Yahut ne kan karabetiyle ve ne de saha ile alâkası olmayan totemik klan mıdır? Bu suallere cevap verebilmek için iptidai çtımâ te ekküller hakkında hukuk tarihi ve sosyoloji âlimlerinin ileri sürdükleri esasları tatbik etmek gerektir.

Türklerde birinci çtımâ nüve Urug [soy] dur. Urug nedir? Romalıların "Gens"ine yakın bir müessese midir? Yahut slâv milletlerin "Zadruga"sı mıdır?

Bu gibi suallere cevap verebilmek için de, Roma Hukukuyla slâv hukuku esaslarını göz önünde tutmalıdır.

Üçüncü misal: Osmanlı Devletinde "Tımar" te kilâtını görüyoruz.

Bu Tımar müessesesinin men ei nedir? Bu müessese bize ran'dan mı geliyor? Araplardan mı geliyor? arkî Roma'dan mı geliyor? Yahut da bu müessese Türklerin kendileri tarafından icat edilmiş millî, orijinal bir müessese midir? Bu sualleri vazettiniz mi, bu sizi ran'ın Sasaniyan devleti te kilâtını, Arap Abbasî devleti te kilâtını ve arkî Roma, Bizans Devleti te kilâtını tetkike sürükler.

Tımarın men eini tespit ettikten sonra, bu te kilâtla Avrupa'da görülen "feodalite" denilen te kilâtla münasebet ve fark meselesi gelir. Bu münasebet ve farkı tespit için Avrupa'nın feodal te kilâtını tetkik etmek gerektir.

Hulâsa olarak diyebiliriz ki, Türk Hukuku Tarihini tespit için Türk tarihine, Türk hukukuna ait kaynakları tetkik kâfi de ildir. Bundan bahlı diğer milletlerin

tarihine, umumî tarihe ve sosyoloji ile iktisat ilimlerinin ileri sürdü ü esaslara dahi kâfi derecede vâkıf olmak arttır.

te bu zorluklar yüzünden, bu zorlukları yenmek çok zaman istedi indendir ki, Türk Hukuku Tarihinin bir insan ömrü içinde tamamiyle i lenmi bir ilim mahiyetini iktisap etmesi imkânsızdır.

imdiye kadar Türk Hukuku Tarihi alanında yapılmı bu ara tırmalar, bu sahada yapılacak tetkikatın ancak ba langıcını te kil ediyor. "Türk Hukuku Tarihi" İmî gelecekteki ara tırma seven millî âlimler için çok geni ve çok verimli bir ara tırma alanı te kil edecektir.

Bu kitabın rolü gelecekte Türk Hukuku Tarihi sahasında ara tırmalar yapacak olanlara kısmen rehberlik etmekten ibaret olacaktır.

FASIL II

ESK TÜRKLERDEN KALMA MEDEN YET ESERLER

Türlü devirlerde kurulmu Türk devletlerindeki hukukî kurulu ve hukukî müesseselerden bahse giri meden önce eski Türklerin medeniyetleri ve eski Türkler arasında yayılmış dinler hakkında bir fikir edinmekli imiz lâzımdır. Çünkü hukuk hayat kaidelerinden ibarettir. *çtimâî hayat ise medeniyetin derecesine, dinî telâkkilere göre de i ir.* Bir devrin hukukî te kilâtını anlamak için o devrin medeniyet seviyesini, o devirde yayılmış dinî telâkkileri ve hâkim mefkûreleri bilmek lâzımdır.

Türk devletlerindeki hukukî te kilâtı tetkik için Türklerin *pek eski devirlerdenken medeniyetin hayli ilerlemi bir seviyesine çıkmı , tâ tarihten önceki devirlerde ziraatle u ra mu , büyük devletler kurmu , ehirlere tesis etmi , oldukça yüksek millî kültür sahibi bir millet oldu unu bilmek arttır.*

Eski Orta Asya Türklerinden kalma pek çok medeniyet eserleri vardır. Bunlardan bir kısmı tarihten önceki devirlere aittir. Di erleri ise tarihî devirlerden kalma eserlerdir.

Türk tarihinde Türkler arasında Islâm dininin intı arı mühim bir dönüm noktası te kil eder. Onun için Türk ırkının Islâmiyetten önceki uzun sürmü olan medenî mazisini, Islâmiyetten sonraki devirden tefrik ederek, Islâmiyetten önceki devirlere ait bütün eserlerden Islâmiyetten önceki Türk medeniyeti eserleri ünvanı altında bahsedebiliriz.

Islâmiyetten önceki devirden kalma medeniyet eserlerinin mühim olanları unlardır:

- 1) Türk dili,
- 2) Eski Türk mezarlarından (Kurganlardan) çıkarılan e ya,
- 3) Madencilik izleri,
- 4) Su yolları,
- 5) ehir harabeleri,
- 6) Yazılı ta lar,
- 7) Yazma eserler.

§5

TÜRK DİLİ

(Medeniyet âbidesi olması bakımından)

Bir milletin tarihten önceki medeniyetinin derece ve ekilleri hakkında bir fikir edinmek için en emin vasıtalarından biri o milletin dilidir.

Milletlerin tarihlerinden önceki medeniyetlerinin delilleri, izleri dillerinde mün-demiçtir. Bu sebeptendir ki, medeniyet tarihiyle alâkalı eserlerde milletlerin tarihten önceki devirlerini aydınlatmak için âlimler milletlerin dillerindeki söz hâzinesinden istifade ederler.¹ Bir milletin dilinde ziraate ait kelimelerin, ziraatte kullanılan âletlerin, ekilen nebatların bu dilde isimleri bulunması, bu dili kullanan milletin tâ dillerinin yapılı ı, te ekkülü devrinde ziraatle u ra mı bir millet oldu unu gösterir. Keza bir milletin dilinde medeniyet tarihinde mühim rolü olan madenlerin millî isimleri mevcut olması da bu dilde konu an milletin tâ dilleri yaratıldı ı devirde bu madenleri kullanmı oldu unu isbat eder. Çünkü bütün milletlerde dilin te ekkülü devri tarihi devirden mukaddemdir. Türk dilini ziraat ve madencilik bakımından tetkik edecek olursak, Türklerin tarihten önceki devirlerde yüksek bir medeniyet seviyesine eri mi oldukları kanaatine varırız. Çünkü Türk dilinde ziraatte kullanılan bütün me hur besleyici tohum veren nebatların adları öz Türkçedir. Bu day, arpa, darı², yulaf³ bütün Türk lehçelerinde mevcut olan halis Türkçe sözlerdir. Bu kelimelerden hiçbirisi ba ka bir milletin dilinden alınmı değildir. Eski Türkler bu nebatların yenebilecek tohum verdiklerini, onların besleyici kuvvetini kendileri ke fetmi oldukları anla ılıyor. Bu nebatlardan ba ka da birçok Orta Asya'da biten besleyici nebatî mahsullerin, meselâ gıda olarak kullanılan so-an ve sarmısa ın, isimleri de Türkçedir.

Türklerin ilk tanıdıkları gıdaî nebat darı oldu u anla ılıyor.

¹ Hint Avrupa kavimlerinin kadim medeniyetini tespit için Feist, (Kültür, Ausbreitung und Herkunft der Indo-Germanen. Berlin 1913). H. Hirth, (Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat, und ihre Kultur. Strasburg 1905). O. Schrader (Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Strasburg 1901). J. Hoops, (Wald- bäume und Kultur Pflanzen im germanisehcn Altertum. Strasburg 1915). Sir Paul Vinogradoff, (Principes historiques du droit. Paris 1924). gibiler dile müracaat etmi lerdir.

² Eski lehçelerde tarig ve tanktır.

³ Kazan Türkçesinde *sulu* kelimesi yulafın eski ekli oldu unu gösterir. Çünkü kelime ba larındaki Ylerin çok eski Türkçede S telâffuz olunmu oldu u malumdur. "Yıldız" kelimesinin Çuva lehçesindeki telâffuzu sıltr'dır.

Çünkü eski Türkçedeki ekin ekmek, çift sürmek mânasını ifade eden "*tartmak*"⁴ fiili ile *darı* (tank) kelimesi arasında hiç üphesiz bir münasebet vardır.

Tarık [*darı*] tarımak suretiyle elde edilen eydir, mahsuldür.⁵

Eski Türklerde ziraatle u ra ana, çiftçiye tankçı,⁶ ekin ekmeye tahsis edilmi arazi parçasına da "tarıglak"⁷ denirdi. (Bugün bu kelime tarla telâffuz olunmaktadır). Bugün çok medenî milletlerden bazılarının lisanında tarla kelimesine tekabül eden bir kelime yoktur. Bu milletler bu mefhumu ifade için ba ka bir millettten kelime almı lardır. Meselâ Finler tarlaya "pelto" diyorlar⁸. Bu pelto kelimesi hiç üphesiz Almanca feld kelimesinin bozulmu eklidir. Bu gösteriyor ki Finler dilleri te ekkül etti i zaman ziraatle u ra mayan avcı bir millettler.

Ziraat sahasında çok mühim âletlerden biri sabandır ve bu kelimenin eski telâffuzu sapandır.⁹ Sapan halis Türkçe olan sapmak mastarından gelen bir kelimedir. Sapmak da eski Türkçede yırtmak, zorla bir eyi di er bir eyin içine sokmak mânalarını ifade eden bir fiildir.¹⁰

Bu da Türklerin ziraat âletlerini kendileri icat etmi olduklarını gösterir. Halbuki bugün medeniyetin yüksek seviyesine çıkmı Alman milletinin lisanında sapan kelimesinin Almancası olan *Pflug* kelimesi Slav lisanındaki Plug'den alınmı oldu u tahmin olunmaktadır. Türkçede sabandan ba ka, orak, çapa, kazma gibi ziraatle ilgili bütün kelimeler Türkçedir.

Tâ tarihten önceki devirlerde Türk vatanlarının büyük bir kısmı ya mursuz (ya murların az ya dı ı) kurak ülkelerdi. Bu gibi sahalarda ziraat ancak tarlaları sulamak sayesinde mümkün oluyordu. Türkler tâ tarihten önceki devirlerde tarlaları sulama usulünü biliyorlardı. Bütün Orta Asya'da sulama kanallarının ismi Türkçedir, *arıktır*. Eski Türkler tarlalara su akıtmak için kazılmı kanallara arık derlerdi. Çünkü eski Türkçede *armak*, yarmak ve kazmak mânasını ifade ederdi.^{10*}

⁴ Tarımak = ekin ekmek, (Mahmut Ka garî, Divanı Lûgatittürk, cilt 3, sahife 196, satır 13. "Ol tarığı tandı".

⁵ Açık, artık gibi.

⁶ Mahmut Ka garî, Op. Cit. Cilt 2, sahife 41.

⁷ Tarıglak. Ekin mahsulünün sahası demektir. Eski Türkçede lak ismi mekân lâhikasıdır.

⁸ Vambéry, Die primitive Cultur des Türko-tatarischen Volkes, p. 102.

⁹ Mahmut Ka garî. Op. Cit. 1,337,9; II, 168,16; III, 308,2. Radloff, IV. 404.

¹⁰ Mahmut Ka garî, Op. Cit. II, 3,14. ve Vambéry, Op. Cit. s. 102.

^{10*} Vambéry, Op. Cit., s. 103 ve Vambéry, Etymologisches Wörterbuch Der Tirkotatarischen Sprachen. s. 133.

Türk dilinde bütün ehli hayvanların isimleri de öz Türkçedir:

At, sı ır, öküz, bu a. At ile öküzün de ziraatle alâkası izah istemez. Tâ dilimizin te ekkülü devrinde Türklerin bostancılık ve bahçecilikle de u ra tıkları anla ılıyor. Bir çok bahçe mahsullerinin sebze ve meyvaların isimleri de halis Türkçedir. Kavun, kabak, karpuz, elma, üzüm. Türklerin dilleri te ekkül etti i zaman oturdukları sahada orman dahi mevcut oldu u anla ılıyor. Orman kelimesi Türkçe oldu u gibi, a aç isimlerinin de ço u halis Türkçedir; ormana Türkler yı dahi derlerdi¹¹. A açlardan unların isimleri halis Türkçedir: Kavak, arça (çam a acı), terek (akça kavak), imen (me e), yüke (ıhlamur). Ziraatla alâkalı kelimelerden sonra madencilik sahasına geçecek olursak, burada da bütün mühim maden isimlerinin Türkçe oldu unu görüyoruz.

Altın, gümü , bakır, demir, kur un öz Türkçe sözlerdir.¹²

Bunlar bütün Türk lehçeleri arasında mü terektir. *Bu gösteriyor ki Türkler tâ dillerinin te ekkülü devrinde bu madenleri kullanmı lardır. Bunları kendileri ke fetmi lerdir.* Madenleri i leme usulünü de Türkler kendileri icat etmi lerdir. Zaten bütün Türk anane ve efsaneleri Türklerin tâ kadim devirlerinden beri maden i leyen bir millet oldu unu göstermektedir.

Türklerin "Ergene Kon"dan demir da ları eritmek suretiyle çıkmı olduklarına dair efsane, Türklerin tarih sahnesine madenci bir millet olarak çıktıklarını isbat eder. Türk ülkelerinde Kurgan ismiyle malûm kadim devirlerden kalma Türk mezarlarından çıkarılmı ¹³ maden e ya, Orta Asya'nın birçok yerlerinde bulunmu maden ocakları ve maden eritme fırınları da Türklerin tarihten önceki devirlerden beri madencilik yapan bir millet oldu unu gösteren delillerdir.

A a ıda görülece i veçhile, bu hususta Çin menbalarındaki Türkler halıkındaki kayıtlarda Türklerin madenden silâh ve âletler yapmak sanat ile de u ra an bir millet oldu unu teyit etmektedir.

Ziraat ve madencili e dair kelime ve ıstıhlardan sonra çtimâi ve medenî hayatla alâkalı olan kelimelere geçecek olursak, bu sahalarda da bütün mühim mefhumların Türkçe kelimelerle ifade olundu unu görürüz.

Türklerin tâ tarihten önceki devirlerde sabit meskenler yapmasını bilen bir millet oldu u anla ılıyor. Ev, (bazı Türk lehçelerinde üy) bütün Türk lehçelerinde vardır. Bu kelime ile hiçbir zaman çadır kasedilmemi tir. Çadır göçebe Türklerin

¹¹ Orhon kitâbeleri, IE,2; IIE,3.

¹² Vambéry, Op. Cit. p. 173-177.

¹³ A a ıda Kurganlar hakkında tafsilli malûmat vardır.

yazın yaylâda kullandıkları muvakkat meskendir. Ev ise yerle ik, mukim Türklerin sabit kona ıdır. Evden ba ka evin etrafındaki binalara eski Türkler bark derlerdi. Bu kelime Orhon Kitâbeleri'nde bina (mebani) mânasında kullanılmı tır.¹⁴ Bu kelime bugünkü Türkçede dahi "evim barkım" tâbirinde ya amaktadır.

Kadim Türklerin tâ dilleri te ekkül etti i zaman ticaretle de u ra mı oldukları anlaşıyor. Bütün lehçelerde satmak fiili vardır. Eski Türkler "ticarete" satık [satı],¹⁵ uzak ülkelerden satık için gelen kervanlara "arkı " derlerdi.¹⁶ Kıymet mânasını ifade eden kelime te er (de er) kelimesi bütün lehçelerde vardır. Ticaret [satmak, almak] bir kıymet ölçüsünün mevcudiyetini tazammun eder. Eski Romalılar mübadele vasıtası olarak ehli hayvanları (Pecus'u) kullanmı lardır. Malûm oldu u üzere Lâtincedeki para mânasını ifade eden Pecunia kelimesi Pecus (davar) kelimesinden yapılmı tır.¹⁷

Romalılardan ba ka bir çok di er kavimler [meselâ kadim Yunanlılar, ranlılar, eski Jermenler] de mübadele vasıtası olarak davar kullanmı lardır. Bugün de Afrika'nın bazı kavimleri mübadele vasıtası olarak davar kullanmaktadırlar.

Türk dilinde para mefhumunu ifade için bir çok kelimenin bulunması Türklerin pek eski devirlerdenberi mübadele vasıtası olarak para kullandıklarını gösterir. Eski Türklerde para, sikke mânasını ifade eden kelime yarmaktır.¹⁸ Bundan ba ka akça,¹⁹ tenge²⁰ kelimeleri de sikke mânasında kullanılmı tır. Ruslar bugün para mânasında kullandıkları "Dengi" kelimesini Türkçe Tenge'den almı lardır.²¹ Ticaret sahasında adet ve miktar ifade eden kelimeler de Türkçedir (yani ba ka bir millettten alınmı de ildir). Meselâ, karı , kolaç, ar ın, batman gibi. Ziraat ve ticaret inki af etmi bir muhitte tabiî pratik sanatlar da ilerlemi ti. Mühim sanatlarla ilgili kelimelerin hepsi Türkçedir. *E irmek, dokumak, dikmek, biçmek, yontmak* gibi. Sanatlara dair fiiller Türkçe oldu u gibi, mühim sanat âletleri de Türkçedir: Urçuk [i], i ne, biz, bıçak, bıçkı, balta vesaire gibi.

¹⁴ Orhon kitâbeleri, I s. 12; II N 14. II E 32, 34, 37.

¹⁵ Kutadgu - Bilig ticaretle u ra anlara satı çı, diyor, Kutadgu - Bilig, Fergana nüshası, s. 316-318.

¹⁶ Mahmut Ka garî. Op. Cit. I, s. 89,4. Radloff, I.301.

¹⁷ Sadri Maksudi, Umumî Hukuk Tarihi, p. 482, not 1. Girard, Manuel elementaire de droit romain, p. 267, not 2.

¹⁸ Vambéry, Die Primitive Culture, s. 108, Mahmut Ka garî, Op. Cit. I, 19, 9. II, 19,13. RadloffIII, 150.

¹⁹ Budagoff, s. 68, Vambéry, Op. Cit. p. 108.

²⁰ Vambéry, Op. Cit. p. 107. Budagoff, 381.

²¹ Bu kelimenin Türkçeden alınmı oldu u Rus etimolojik lûgatlarının hepsinde itiraf edilmektedir.

Türklerde ancak pratik sanatlar de il, pek eskiden nefis sanatlar da vardı. Sanatı ifade eden kelime *epik'ür*.

Maddî medeniyetin inki afı her zaman mânevi kültürün inki afıyla beraber yürür: Tarihten önce ziraat, ticaret ve sanatlarda ilerlemi bir muhitte ya ayan Türklerin mânevi hayatları, dinî, ahlâkî telâkkileri de inki af etmi bulunuyordu:

Türkler kâinatın halikı olarak bir varlık tanırlardı;²² bu varlı a Tengri [Tanrı] derlerdi; "*Allah*" mânâsını ifade eden *Tengri* kelimesi bütün Türk lehçelerinde vardır.

Bundan ba ka Türkçe Allah'ın Ugan [kadir] Iduk [Mukaddes],^{23 24} Bayat gibi isimleri de vardır.

Tâ kadim devirde Türklerin âlemi halk eden bir varlık tanımları onların dinî ve ruhî inki afın yüksek bir seviyeye çıkmı olduklarını ispat eder. Türklerde cennet ve cehennem mefhumları vardır. Uçmak (cennet) tamu (cehennem) kelimeleri bütün Türk lehçelerinde vardır.

Eski Türklerde yüksek ahlâkî mefhumlara tekabül eden kelimeler de halis Türkçedir:

Fazilet mefhumu için eski Türkler *erdem*, adalet için *könilik* hakikî, hakikate uygun mânâsını ifade için çın²⁵ ve bıyk²⁶ diyorlardı. Bu kelimeler en eski lehçelerde mevcut olan halis Türkçe kelimelerdir.

Medeniyetin mühim temellerinden biri patriarkal ailedir.

Aile te kilâtına ait kelimelerle akrabalık derece ve ekillerini ifade eden kelimelerin de hepsi öz Türkçedir ve bu kelimeler bütün Türk lehçelerinde vardır. Onun için biz bu kelimeleri tarihten önceki devirden kalma kelimeler olarak kabul etmeye mecburuz.

Geni mânada ailenin (soyun) ismi, «r^tur: Dar mânada aileye, ana, baba ve çocuklardan ibaret küçük aileye eski Türklerin "*türkün* dedikleri anla ılıyor.²⁷

Aile reisinin ismi kocadır. Zevcenin ismi *katın* (katılımı)'tır ve kadın kelimesi bugün ya ayan kadın kelimesinin selefidir. E demektir.

²² Orhon kitâbeleri, I.E.I Theophylactos Simocatta In Dietrich's Byzantinische quellen. etc. Band. V, Tell II, s. 14.

²³ Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon p. 144. Müller, Uyunca I. 56.

²⁴ Mahmut Ka garî, III, 112, Kutadgu Bilig, Fergana nüshası, s. 69.

²⁵ Radolff, III, s. 2070. Mahmut Ka garî, Op. Cit. I, 80, III, 101.

²⁶ Mahmut Ka garî, Op. Cit. III, 124.

²⁷ Mahmut Ka garî, 1,368, II, 165. Bugün bu kelime Tör ön ekinde Kırgızlarda zevce akrabası mânâsını ifade eder. Altay Türklerinde ise umumiyetle akraba demektir (Budagoff. s. 890).

Hatun, katun (katın) kelimesinin yumu atılmı ve Farisile tirilmi eklidir.

Türklerde aile tâ bidayette patriarkal oldu u anla ılıyor. Bütün akrabalık derece ve ekilerini gösteren kelimeler ailenin, babanın riyasetine dayandı nı gösteriyor.

Tarihten önceki devirde ana ailesi, Matriarkat devri geçirmi milletlerin lisanında aynı kelime hem babanın, hem ananın biraderi mânasını ifade eder.

Kadim Türklerde babanın biraderine (Amcaya) *Abaga*, ananın biraderine ise *Tagay* (dayı) derlerdi.

Türk lisanında Matriarkat izleri olmadı ı gibi, totemik camialarda görülen zümre nikâhı izleri de yoktur. Zevce (kadın) kocasının evinde ya amaya mecburdur. Zevce kocanın hayatına katılmı tır, o katındır. Onun için yeni evlenen kadının ismi gelin (kelin)'dir: Yani kocası evine gelmi olan kadındır. Yeni evlenmi zevcin ismi kübek (güvey), kübenilmi (güvenilmi) adam, itimat edilmi adam, demektir.

Bütün bu, misal için gösterdi imiz, kelimeler hemen hemen bütün lehçelerde mü terek oldu undan bunların tâ tarihten önceki devirde, Türk dilinin te ekkülü devrinde zuhur etmi kelimeler oldu una hükmedilebilir.

Türk dilinin umumî zenginli i de Türklerin tâ tarihten önceki devirde medeniyetin oldukça ilerlemi safhasına gelmi olduklarını gösteriyor.

Türk dili söz köklerinin çoklu u bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. Avrupa dillerinden hiçbirisi kelime köklerinin zenginli i bakımından Türkçe ile mukayese edilemez.

Bugün uurla i lenmi olması sayesinde dünyanın zengin dillerinden biri olmu olan Alman lisanında ceman 900 kadar kelime kökü vardır. Bütün di er kelimeler bu köklerden yapılmı tır.

Halbuki Türk dilinde bugün unutulmu söz kökleri ile beraber sekiz bin kadar müstakil kelime vardır.

Bu dil hâzinesi, di er milletlerin yaptı ı gibi, uurla i lenirse Türk dili dünyanın en zengin dillerinden biri olacaktır.²⁸

Oldukça geli mi bir medeniyet safhasına gelmi olan eski Türklerde elbette bu seviyeye uygun bir camia ve devlet te kilâtı vardı ve bu te kilâta göre türlü hukukî ıstılahlar vardı. Biz bu, hukukla ilgili kelimelerden ileride bahsedece iz.

²⁸ Türk dilinin tarihi ve gelece i hakkında daha tafsilli malûmat için benim "Türk Dili için" adlı eserime müracaat edilebilir.

Bu izahlardan çıkan netice udur: Türk dilindeki söz [kelime] hâzinesinin zenginli i, Türklerin tâ tarihten önceki devirlerde medeniyetin oldukça yüksek bir seviyesine çıkmı bulunduklarını ispat ediyor. Onun için Türk dilini eski Türklerden kalma medeniyet âbidelerinden saymak do rudur. Dilimiz bizim kadim devirlerden kalma en kıymetli, millî servetimizdir.

§6

SLÂM YETTEN ÖNCEK DEV RLERDEN KALMA MEDEN YET ESERLER KURGANLARDAN ÇIKARILMI MADENÎ E YA, MADENC L E A T ESERLER

I.

Tarihten önceki Türklerden kalma medeniyet eseri nevilerinden biri Kurganlardan çıkarılan eserlerdir.

Kurgan, eski Türklerden kalma büyük mezarlara verilen isimdir. Kelime Türkçedir, *kurmak* mastarından gelir, bina, kale demektir. Bu kelime Orhon yazılarında bir mahal ismi olarak kullanılmı tır.¹ Kırgız steplerinde ve Ural'dan tâ Yenisey ırma ına kadar Güney Sibirya'nın her yerinde, Altaylar'da ve Güney Rusya'da kurganlara tesadüf olunur.

Kurganlar ba lıca iki ekil arzederler: Kurganlar ya küçük tepecikler eklinde dirler, yahut sathı düz, yerle aynı seviyededir. Bu son kurganların mezar oldu u ancak mezar etrafındaki ta duvar bakiyeleri sayesinde bellidir.

Yerli Türklerin bu kurganlara kar ı bir nevi dinî hürmet beslemeleri, kurganların eski devrin büyük adamlarının mezarı oldu unu bildiklerini gösterir. Yerli Türkler kurganlara dokunma ve onları kazmayı günahlı bir i , çirkin bir hareket telâkki ederlerdi.

XVII inci asrın sonlarında, XVIII inci asrın ba larında Sibirya'nın cenubî kısmında Rus muhacirleri yerle meye ba ladı. Bu sahalarda tepe eklindeki kurganların çoklu u, ekillerin birbirine benzemesi, Rus muhacirlerinin dikkatini celbetmi , bu tepeciklerin (büyüklerin) tabîî tepecikler olmayıp, insanlar tarafından yapılmı eserler oldu unu anlamı lar. Ruslar, Türkler gibi kurganlara kar ı millî

¹ Orhon Kitabeleri, I N 8. II E, 31. Amgı-Kurgan.

hürmet beslemedikleri için bu tepeciklerin ne oldu unu bilmeyi merak etmi ler ve kurganlardan bazılarını kazmı lar. Bu kazmalar neticesinde Rus muhacirleri kurganlar içinde beklenilmiyen hazineler ke fetmi lerdir.

Bütün kurganların içi tunç, altın, gümüş ve demirden yapılmış e ya ile dolu oldu u anlaşılmı , kurganlarda pek çok tunçtan, yahut demirden mamul silâh ve âletler, altın, gümüş ten mamul ziynet e yası bulunmu tur.

Bu ke iften sonra kurganları kazarak onlardan kıymetli eyler çıkarıp satmak Sibiry'a'da yerle mi , Rus köylülerinin bir kısmı için kârli bir sanat olmu tur. Bir kısım köylüler ziraati bırakarak, münhasıran kurgan kazma ile me gul olmu lar dır. Bunu muvaffakiyetle yapabilmek için Ruslar ikiyüz, üçyüz ki iden mürekkep silâhlı çeteler te kil ederlermi , ilkbaharda ba layıp bu i i sonbahara kadar devam ettirirlermi . Bu kazmalar sayesinde ele geçirdikleri e ya, kolay kazanılan ganimet (tunç, altın, gümüş ten yapılmış e ya) o kadar bol oluyormu ki, birkaç sene zarfında çok zengin olan kazıcılara çok tesadüf edilirmi .

Kurganların Rus köylüleri tarafından bu ekilde tahrip edildi i haberi Petersburg'a eri ince, Rus hükümetince, kurganların hususî kimseler tarafından kazılması menedilmi , ancak "asarı atika" mütehassıslarının, (kurganlarda bulunan eyleri müzelere vermek artı ile) hafriyatla u ra masına müsaade edilmi tir.

Aynı zamanda mahallî memurlar tarafından o zamana kadar kurganlardan çıkarılıp da, daha eritilmemi olan maden e yanın toplanması emredilmi tir.

Bu emir sayesinde kurganlardan çıkarılmı e yanın bir kısmı kurtarılmı tir. Bu kurtarılmı e yanın bir kısmı Sibiry ehirlerindeki müzehanelerde, kalanları Petrograt müzelerinde saklanmaktadır.

Gayet zengin bir kolleksiyon da, Londra'da British Museum'de bulunmaktadır.

Maalesef Rus hükümetinin bu fermanından sonra dahi Rus köylüleri kaçakçılık sureti ile kurganları tahribe devam etmi lerdir.

Son zamanlara kadar Sibiry'a'da Rus köylülerinin hanelerinde kurganlardan çıkarılmı , tunçtan yapılmı âletlere tesadüf olunmakta idi.

Kurganlar tâ XVIII inci asırda Rus hükümetinin dikkatini celbetmi ise de, bu mezarları lmî usullerle tetkik i i ancak XIX uncu asırda ba lamı tır.

Bu asırda birkaç Rus âlimi kurganları lmî usullerle tetkik ettiler. Bu tetkikler neticesinde kurganları tasnif ettiler ve muhtelif nevi kurganların yapıldı ı devirleri takribi surette tespit ettiler.

Me hur Türkolog Radloff, kurganları iki nevé taksim ediyor:²

1 — Tunç (bronz) devrine ait kurganlar.

2 — Demir devrine ait kurganlar.³

Bu iki nevi kurganların haricî ekollerinde de fark vardır.

Tunç devri kurganları düzdür. Üstü yer sathı ile yeksandır. Bunların kurgan oldu u ancak mezarın etrafında pek çok eskiden duvar te kil etmi olan ta ların bulunmasından anlaşıyor.

- Demir devri kurganlarına gelince, bunlar daima yer üstünde kabarık tepecikler (hüyükler) eklini arzederler.

Bu tümsekler (hüyükler) ekseriya topraktan, bazen ta yı nlarından ibarettir. Bu kurganların dahi etrafında ta lar bulunur.

Tunç (bronz) devri kurganlarına bilhassa Yenisey Irma ının yukarı mecrası havalisiyle, Abakan steplerinde ve Minusinsk ehri havalisinde tesadüf edilir.

Demir devri kurganlarına ise İrtı ve Tobol ırmakları havzasında tesadüf olunur. Fakat birinci devir kurganları sahasında ikinci devir kurganlarına tesadüf olundu u gibi bunun aksi de görülmü tür.

Fin âlimlerinden Tallgren Minusinsk havalisi kurganlarının ço u milâttan önce 500'den sonraki zamana ait oldu u fikrindedir.⁴

Tunç devri kurganlarında bulunan e ya neveleri unlardır:

Silâh ve âletlerden: *Kılıç, okucu, süngü, bıçak, orak, ütürgü [marangoz oyma klemi], balta, i ne, biz, burgu.*

Ko um takımına ait eylerden: *Toka, üzengi, gem.*

Süs ve ziynet e yasından: *Küpe, dü me, bilezik, ayna ve hayvan ekinde yapılmı türlü ziynet e yası.*

Ziynet e yasının ço u altından yapılmı tır. Ev e yasından: *Kazan ve tavalalar.*

² W. Radloff "Aus Sibirien" Bd. II. s. 63-143. Bu taksimi Finlandiyalı A. M. Tallgren'de kabul ediyor. Collection Towostin, p. 14 Helsingfors.

³ Malûm oldu u veçhile demirin ke fi tunçtan çok muahhardır. Demir ke finden önce insanlar uzun asırlar zarfında demir yerine tunç kullanmı lardır. Radloff, demir devri kurganlarını da eski ve yeni (muahhar) demir devri diye ikiye ayırıyorsa da biz burada tafsilata giri ecek de iliz.

⁴ A. M. Tallgren, Collection Tovvostin des Antiquites prehistoriques de Minousinsk. Helsingfors. 1917. p. 20.

Milâda daha yakın olan asırlara ait tunç devri kurganlarındaki kılıç ve bıçakların sapı ekseriya bir hayvan eklinde.

Milâda en yakın asırlara ait oldu u tahmin olunan kurganlarda pek çok hayvan ve nebat eklinde yapılmı zinet e yalarına tesadüf olunmu tur.

Demir devri kurganlarına gelince: Bunların ço u milâdî altıncı asır ile yedinci asra aittir.

Fakat M. E. asırlara ait demir devri kurganları da vardır.

Demir devri kurganlarından çıkarılan e ya neveleri unlardır:

Kazma, burgu, balta, bıçak, okucu, kalaylama âletleri, kılıç, süngü, zırh, çakmak. Ko um takımına ait: Gem, üzengi, ziraate ait saban demiri, orak, muhtelif büyüklükte tokalar, kemer tezyinatı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler.

Demir devri zinet e yasının yapılmasındaki maharet ve güzellik ayanı hayrettir.

Tunç devri kurganlarında bulunmu e ya ile demir devri e yası arasında haricî ekil itibarı ile fark yoktur.

Bu iki nevi kurganlardan çıkarılan e yanın yapılı tarzı hemen hemen aynıdır.

Her iki türlü kurgandan çıkarılan e yanın yapılı ndaki mükemmellik, sanat-taki nefaset, güzellik, sanatkârların mahareti ayanı hayrettir.

Petrograt ve Moskova müzelerinde saklanmakta olan kurganlardan çıkarılmı e ya numunelerini gördü ü zaman, insan bunların milâttan önceki devirlerle ait oldu una inanmıyor, bugün Avrupa ehirlerinden birinde yapılmı oldu una zahip oluyor.

Bu e yanın, sanatının inceli i, hayvan ve nebat resimlerinin mükemmelli i, sanatkârlarının zevki bakımından di er kıtalarda bulunmu aynı devre ait tunç e yadan üstün oldu u üphesizdir.

Petrograt ve Moskova'dan ba ka Sibiry'a'da Tomsk ve Krasnayarsk ehirlerinin müzelerinde ve Londra'da *British Museum* de de zengin kurgan e yası koleksiyonları vardır.

Kurganlar hangi milletin eseridir? Kurganları bırakmı kavim bugün ya tyan milletlerden hangisinin selefleridir?

Demir kurganlarının Türklere ait oldu u üphe haricindedir. Bunu Radloff da kısmen kabul etmektedir.⁵ Çünkü bu kurganların bulundu u saha kurganlar yapıldı ı devirlerde Türklere meskûn oldu u tarihen malûmdur.

⁵ Radloff, Op. Cit. II, 129-139.

Bunların ço u milâttan sonraki asırlara aittir. Bu asırlarda bu sahalarda Türk-ten gayri büyük ve medenî bir ırk ya amamı tır.

Tunç devri kurganlarına gelince, bu hususta âlimler mütereddittir. Radloff kadim tunç devri kurganlarının Türkten gayri bir kavmin eseri oldu u fikrini ileri sürmü tür.⁶

Radloff bu fikrini u delillere istinat ettirmektedir: Tunç devri kurganlarından çıkan e ya ve di er birçok emareler, tunç devri kurganlarını bırakmı olan kavmin ziraatçı, yerle ik bir millet oldu unu gösteriyor; bu kavmin madencilikle u ra mı olması, bu kurganların bulundu u sahada tarlaları sulamak için yapılmı arıkların bulunması, bu kurganların ekseriya çok münbit, ziraate elveri li sahalarda bulunması, bu kurganlarda orak gibi ziraat âletleri bulunması, hepsi bu kurganları bırakmı kavmin ziraatçı, sabit, muayyen bir yerde daimî bir surette oturan ve sulhsever, barı çı bir millet oldu unu isbat ediyor.

Netice: Tunç devri kurganlarını bırakmı olan kavim ziraatçı ve sulhseven, barı çı bir kavim oldu una göre bu kavim Türklerin selefleri olamaz.⁷ Çünkü (Radloff'a göre) Türkler ne ziraatçidir, ne de sulhpervendir.

Görüyorsunuz ki, bu muhakeme Türkler hakkında bir kısım Avrupa âlimleri arasında yayılmı , ispat edilememi , yanlı fikirlere dayanmaktadır.

Bu fikirlere göre, Türkler kadim devirlerde hiç ziraatle u ra mamı , ancak hayvan beslemek sureti ile hayat ve ia elerini temin etmi lerdir.

Türkler daima, ancak harpçı bir millet olmu lardır. Bu fikir Avrupa'da çok yayılmı bir fikirdir. Bugün Türkler hakkındaki bu fikirlerin hiç bir ciddî esasa dayanmadı ı ispat olunmu tur. Göçebelik milletler için cibillî bir ihtiyaç de ildir. Hiçbir zaman hiçbir millet münhasıran hayvan beslemekle ya amamı tır.

Biz, Türklerin her devirde ziraatle de u ra tı um görüyoruz. Türkler icap etti i zaman harp sahasında temayüz ettikleri gibi, artlar müsait oldu u zaman sulhün hâmesi olmasını da bilmi lerdir. Orta Asya Türklerinin tarihlerinde görülen medeni devirler, Türk sulhü (Pax turcica), Türk kuvvetiyle temin edilmi sulh ve müsalemet sayesinde mümkün olmu tur. Milletler için barı çılık da, sava çılık da de i mez ruhî haletler de ildir. Tarihî, iklimi ve iktisadi artlardan do an neticelerdir.

Radloff'un bu delilleri bir lmî meseleye çok yayılmı bâtil zehapları tatbikten ibarettir. Demir devri kurganlarının Türk eseri oldu unu ispat için arkeolog

⁶ Radloff, Op. Cit. II, 96-103 ve 119-126.

⁷ Radloff, Op. Cit. II, 97.

olmaya lüzum yoktur. İmdi arz edeceğim delillerden anlaşılacağı veçhile, demir devri kurganlarının Türklere ait olduğu kabul edildikten sonra, tunç devri kurganlarının dahi Türk eserleri olduğu kabul bir ilmi zarurettir. Çünkü:

1 — Demir devri kurganlarında bulunmuş ve ya ile, tunç devri e yasında sanat tarzı aynıdır. Kılıç ve bıçakların yapısı ve bunların saplarındaki nebat ve hayvan resimlerinin şekilleri iki devir eserinde aynıdır. Bu gösteriyor ki, bu eserler aynı kültürün, aynı milletin eserleridir.

2 — Tunç devri kurganlarının Milâda en yakın asırlara ait olanları milâttan önce altıncı asır ile ikinci asır arasına ait olduğu illeri sürülmüştür.⁸ Bu böyle ise milâttan önce altıncı ve ikinci asırlarda kurganların bulunduğu sahalarda türlü isim taşıyan Türklerden başka büyük bir ırk yoktu.

3 — Malûm olduğu üzere Türklerde her kabilenin, hattâ her ailenin kendine mahsus bir alâmeti vardır. Bu farik alâmete Türkler *tamga* (damga) diyorlar. Türklerde kendilerine ait olan eylere damgalarını vurmak, damgalamak âdetidir. İmdi, dikkatle bakıldığında zaman tunç devrinden kalma e yalardan bazılarında bugüne kadar Asya Türkleri arasında tamga olarak kullanılan alâmetlere benzeyen alâmetler görüyoruz. Türklerin tamga olarak kullandıkları alâmetlerin eski Türk yazısıyla da alâkası vardır.⁹

4 — Hem tunç devri eserlerinin, hem demir devri e yasının bir çok numunelerinde kandık (*Erithronium dens canis*), çerem e (*Allium ursinum*) ve sarana (*Lilium martagon*) denilen nebatların resimlerini görüyoruz. Bu nebatlar ise bugün dahi Altay Türklerinin çok iyi tanıdıkları nebatlardır. Bunlardan Altay ve Sayan da larında pek çok bulunur. Oradaki Türkler bu otların köklerini yerler. Altay Türkleri arasında bu nebatlar o kadar makbuldür ki, senenin bazı aylarında bu nebatların ismi verilmiştir.

Mayıs ayına Altay Türkleri *Kandık ayı*; Hazirana da *Sarana ayı* diyorlar.¹⁰

5 — ki devrin kurganlarında bulunmuş ziraat âletleri aynı ekli arzediyor. Meselâ, kökleri koparmaya mahsus bir nevi çapa ve bir nevi saban demirleri görüyoruz. Bu âletler bugüne kadar Altay Türkleri'nde müstameldir.¹¹

⁸ Tallgren. Op. Cit. p. 20.

⁹ N. Mallitski, Türk damgalarıyla Orhon yazıları arasında münasebet (Rusça) Türkistan arkeoloji cemiyeti zabıtnameleri, sayfa 43-47, sene 1897-1898.

¹⁰ M. A. Czaplıçka, The Turks of Central Asia, p. 104-105.

¹¹ N. U. Yadrintseff "Altaylar ve Ceren Tatarları" (Rusça) Rusya Co rafa Cemiyeti Mecmuası, 1881, M. A. Czaplıcka, The Turks of Central, p. 104.

ki devir eserleri arasında bazı küçük farklar varsa da, bu farkları Türklerin siyasî ve ktisadî vaziyetlerinin tahavvülü ve bu tahavvüller neticesinde sanat tarzının biraz de i mi olmasıyla izah edilebilir.

Biz bu delillere istinaden aksi ispat edilinceye kadar, demir devri kurganları gibi, tunç devri kurganların ve bu kurganlardan çıkarılmış e yayı da, tarihten önce medeniyetin yüksek seviyesine çıkmı Türklerin eseri telâkki edebiliriz. Finlandiya lı âlimlerden Tallgren tunç devri kurganları için diyor ki, "Tunç devri medeniyetini inki af ettiren kavim ya Avrupalı bir kavimdir veya Türklerdir."¹² Cenubi Sibiryada milâttan önce Avrupalı bir kavminya amı oldu u ispat edilmemi oldu undan, tunç devri medeniyeti eserlerinin milâttan önce Cenubî Sibiryadaya amı oldu u muhakkak olan Türklerle ait oldu unu kabul etmek bir mantikî zarurettir.

§7

ESK TÜRKLERDEN KALMA MADENCİLİK SANATINA AİT ESERLER

II.

Kurganlarda pek çok maden e ya bulunması tabîî olarak bir sual do uruyor: Acaba bu eski Türkler madenleri nereden alıyorlardı? Altay Da larının bir çok yerlerinde ke fedilmiş kadim devirlerden kalma maden ocakları bu suale cevap te kil etmektedir. Eski Türkler madenden türlü silâh, âlet ve ziynet e yası yapmasını bildikleri gibi, madenleri yerden çıkarmak, onları istimal edilebilecek hale getirmek, eritmek usullerini de biliyorlardı.

Eski Türk vatanlarında eskiden i letilip bırakılmış pek çok maden ocaklarına tesadüf edilmektedir. Ço u bakır maden ocaklarıdır. Bu ocakların yer altındaki yolları (galerileri) tıpkı asrımızda yapılan maden ocakları gibi sütunlarla dayatılmış tır. Bu maden ocaklarının çoklu u Türklerin bu madenleri kendileri kullanmakla iktifa etmeyip, ba ka ülkelere de ihraç ettikleri anlaşıyor. Kurganlardan çıkarılmış e yalardan bazıları madencilerin Türkler nazarında çok makbul ve erefli bir sanat telâkki olundu unu gösteriyor. Petrograd'ın Ermitaj adlı müzesindeki kurganlardan çıkarılmış e ya arasında bir küçük bakır insan temsili (heykelcik) vardır. Bu statüet çekiç tutmuş maden amelesini temsil ediyor.¹³ Bu eserin yapılı ndaki ma-

¹² Collection Towostin, p. 30.

¹³ Radloff, Op. Cit. II, p. 89.

haret, nefaset ve zevk ayanı hayrettir. Bundan ba ka kurganlarda pek çok küçük çekiçler bulunmu tur. Anla ılan eski Türkler küçük küçük statüet ve çekiçleri ziy-net (Breloque) olarak kullanıyorlardı. Eski Türk madencileri bakırdan ba ka altın dahi çıkarıyorlardı. Kırgız yurdunun bir çok yerlerinde altın maden ocakları da bu-lunmu tur. Bakır, altın gibi madenleri yerden çıkarmasını bildikleri gibi, Türklerin madenleri eritme usullerini de bildiklerini gösteren eserler de çöktür.

Kırgız steplerinde maden eritmeye mahsus fırınlar bulunmu tur. Altay Türk-leri'nin madenci bir millet oldu u tarihî devirlere ait vesikalardan dahi malûm-dur.¹⁴

Altay Türkleri bugün dahi demircilik sahasındaki ustalıkları ile me hurdurlar.

Son zamanlarda arkeoloji ve sanat tarihi sahasında yapılan ara tırmalar As-ya'da bulunmu maden sanat eserlerinin Türklerin eseri oldu unu tasdika do ru ilerlemektedir.

*Bugün arkeoloji ve sanat tarihiyle u ra anlar Asya Hunlarının (Türklerinin) tâ milâttan altı buçuk asır önce kendilerine mahsus bir sanat tarzı icat etmi olduklarını kabul etmektedirler.*¹⁵

Kadim arkî Hun Türkleri'nden kalma pek çok hayvan ekinde tunç eserler ve birçok üzerinde oyma hayvan resimleri bulunan tunç kemer plâkları, türlü di er plâklar, dü me, kopçalar, ko um takımlarına ait e ya bulunmu tur.

Arkeologlar, bu kadim Hun sanatına, (eskiden Hun devleti ülkesinin bir eya-leti olan Çin'in imalindeki Ordos sahasına nisbetle) Ordos sanatı ismini ver-mi lerdir. Fakat bu sanatın yayılma sahası Ordos'a münhasır de ildir. Hun sanatı Baykal'dan Çin'in Hopei havalisine, imalde bugünkü Çita havalisine kadar ya-yılmış tı. Mo olistan'da bir çok yerde mezarlarda bu sanat eserleri bulunmu tur.

Çin'in "*mücadil krallıklar*" devri denilen devirdeki sanatı do rudan do ruya Türk (Hun) sanatı tesiri altında vücuda gelmi tir.

Hun Türkleri arasında bu sanat milâttan önce 656-200 arasında inki af et-mi tir. Ordos sanatının do ru ismi Hiung-Nu, yahut eski Türk sanatı olmalıdır. Bizim kanaatimize göre, bu sanat Minüsinsk sanatı denilen bronz devri kurganla-

¹⁴ Tukiü Türkleri hakkında Çin rivayetleri için, a a ıda Tukiü Türkleri'nden bahseden fasla bakılsın.

¹⁵ Meselâ, O. Janse, de style Houvai et ses affinites. Revue des arts asiatiques. 1934. B. Karlgren, New studies on Chines bronze. Bulletin of the Museum of Far Eastern, Antiquities, N. 9. Stokholm, 1937. M. R. Grousset. l'Empire des Steppes, p. 50-62.

rından çıkarılan e yadaki sanatın devamından ba ka bir ey de ildir. Bugün Ordos sanatının Türk eseri oldu u tasdik olundu u gibi, bir gün Asya'daki bütün tunç devri kurganlarının ve kurganlardan çıkarılmı olan e yanın (Minüsinsk sanatı eserlerinin) de Türk ırkına mensup kavimlerin eseri oldu u arkeolojik delillerle de ispat olunacaktır, kanaatindeyiz.

§8

EH R HARABELER VE SU YOLLARI

Eski Türk vatanlarında pek çok ehir harabelerine tesadüf olunmaktadır.

ehir harabeleri hem arkî Türkistan'da, hem Garbî Türkistan'da pek çoktur. Bu ehir harabelerinin bugün ziraat mümkün olmayan sudan mahrum kurak sahalarda bulunması Türk vatanlarının eski devirlerde daha münbit olmu oldu unu gösteriyor. Bir çok ehirlerin harabe haline gelmesi eskiden mevcut olan bir çok ırmakların ya tamamen kurumu olması veyahut sularının azalmı , mecralarının kısılmı olması neticesi oldu u anla ılıyor.

Bu ehir harabelerinden bazıları terihen malûm ehirlerin harabeleridir. Di-erleri isimleri malûm olmayan ehirlerin harabeleridir. Eski Türk vatanlarında pek çok ehir harabelerinin bulunması da eski Türklerin münhasıran göçebe hayatı ya ıyan bir millet olmadı mı ispat eden delillerdendir.

ehir harabelerinden ba ka bugün ziraate müsait olmayan sudan mahrum sahalarda su kanallarına, arıklara da tesadüf olunmaktadır.

Bugün gayri münbit, göçebe Türklerle meskûn olan sahalarda arıkların bulunması bir taraftan bu sahalarda bir zaman tarlalar ve bunları sulamak için çay ve ırmaklar mevcut olmu oldu unu, di er taraftan bugünkü göçebe Türklerin se-leflerinin dahi iklim artları müsait oldu u devirlerde ziraatle u ra mı oldu unu gösteriyor.¹

¹ Bir çok münbit sahaların gayri münbit hale gelmesi, Orta Asya'nın tedricî kuruması hâdisesi neticesidir. Bu meseleyi ta mik etmek isteyenlere Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtname-lerine müracaat etmelerini tavsiye ederim. Bu zabıt namelerde eski Türk ehirleri hakkında da bazı tafsîlât vardır.

§9

ESK TÜRKLERDEN KALMA K TÂBELER, YENİ SEY K TABELER

Cenubî Sibirya'da Ulu Kem (Yenisey) nehri ile, imalî Mo olistan'da Orhon nehri havalisinde bir çok yazılı ta lar bulundu. Bu yazılı ta ların eski Türklerden kalma medeniyet ve kültür izleri arasında gayet mühim yeri vardır. *Yenisey* yazılan adı ile tanılan yazıların sayısı otuzdan fazladır. Bunları türlü zamanlarda eski Türk ülkelerinde İmî seyahat yapan türlü Avrupa âlimleri bulunmu lardır.

ilk defa olarak Cenubî Sibirya'daki yazıh ta lardan bahseden âlim Alman Strahlenberg olmu tur. Strahlenberg "Avrupa ve Asya'nın imalî ve arkî Kısımları"¹ adlı eserinde, biri Abakansk ehri civarında, di eri Uybat adlı bir mahalde bulunan iki ta tan bahsediyor.

1770 senelerinde Rusya'nın türlü yerlerinde seyahat etmi olan di er bir Alman âlimi, Pallas da Sibirya'da bulunmu bir ta tan bahsediyordu.²

Pallas buldu u bu yazının bir kopyasını zamanının en me hur dil bilginlerinden sayılan Gerhard Tyschen'e göndermi ve bu yazıların yazısı ve dili hangi milletin eseri olabilece i hakkında fikrini sormu tur.

Tyschen bu, sonraları Türk eseri oldu u ke fedilecek olan, yazıların dili kelt dili oldu u fikrini ileri sürmü tür. *Hattâ birkaç kelimeyi Keltçe olarak okumu oldu unu iddia etmi tir.* Pallas kendisi bu yazıların Yunan alfabesinden alınmı bir yazı oldu u fikrinde idi. Pallas'tan sonra da Ulu Kem nehri havalisinde bulunmu yazılar hakkında bir çok birbirinden yanlı fikir ve nazariyeler ortaya atılmı tur.

İngiliz âlimlerinden Robert Brown Yenisey yazılarının talya'nın kadim kavimlerinden Etrüsk yazısına mü abehetinden bahsediyordu.³

Fransız âlimlerinden Deveria bu yazıların Türk yazısı olması ihtimalini kat'iyetle reddediyordu. 1889'da Fransa'nın "Kitabeler ve Edebiyat" akademisinde okudu u bir takirde, bu âlim u sözleri söylemi tir:

¹ Strahlenberg, Der nördliche-Und ösliche Theil von Europa-Und Asien, s.s. 448-458, Stokholm, 1730.

² Pallas, Von einer in Sibirien gefundenen unbekannten steinschrift'i Neu Nordische Beitraege zur physikalischen und geographischen Erd-und-völkerbeschreibung. Naturgeschichte und Oeconomie. V. s. 237-45.

³ The Yenisey inscriptions. - Academy XXXVII, p. 103 ve XXXVIII, p. 251, 1890.

"Ba ka bir isim bulamadı umız için imdilik Çud yazısı adile andı umız bu yazılar Tatar (Uygur) yazılarından daha münke if bir yazı sistemi arz ediyor Bu imdiye kadar okunamamı yazılar ve o yazıları ta ıyan âbideler 744 senelerinde Uygur devleti kuruldu u gündenberi Orhan ve Yenisey havalisinde ya ayan Türk kavimlerden birinin eseri olması ihtimalini kabul etmek imdilik imkânsızdır. Çünkü bu kavimlerin Uygur yazısını kabul etmeleri daha mükemmel bir yazıya malik olmamalarından ileri gelmi tir."

Bu Yenisey havalisinde bulunmu yazılarının sayısı otuzikiye çıktıktan sonra, Finlândiya âlimlerinden J. R. Aspelin 1889'da bu yazıların kopyalarını ne - retti.⁴

Yenisey yazıları bugün *Isık Kölle* Pamir arasında oturan kara Kırgızların se - lefleri olan eski Kırgızların eserleridir. Kırgızlar orta zamanlarda Yenisey ile İrti rma ı arasındaki sahada oturuyorlardı.

Yenisey yazılarının hiçbirinde açık bir tarih gösterilmemi ise de metinlerin - de bulunan bazı i aret ve emarelerden bazılarının M. S. VII nci asır ortalarına ait oldu u neticesine varılmış tır.⁵

Yenisey yazılarından bir kısmını Radloff Almanca tercümeleriyle beraber ne retti.⁶ Hepsi mezar ta larından ibaret olan Yenisey âbidelerinin metinleri çok kısadır. Sayıları çok ise de metinlerinin kısıl ı yüzünden bunların tarihî ehem - miyetleri ikinci derecededir.

Bunlar Türk medeniyeti, Türk hukuku tarihi bakımından mühim kaynaklar sayılamazlar.

⁴ Aspelin, Inscriptions de l'Yenisey recueillies et publiees par la societe Finlandaise d'areheologie, Helsingfors 1889.

⁵ Radloff "Alttürkische Inschriften der Mongolei. III. p. 301.

⁶ Radloff, Op. Cit. Loc. Cit. Benim "Türk Dili çin" adlı eserimde bu kitabelerden biri - nin metni dercedilmi tir.

§10

ORHON ÂB DELER

Medeniyet ve hukuk tarihi bakımından mühim olan Türk kitabeleri imalî Mo olistan'da bulunmu kitabelerdir. Bunlardan ikisi, en mühimleri Orhon nehri havalisinde bulundu u için Orhon Kitâbeleri adıyla me hurdurlar.

Orhon Kitabelerini ke feden, Rus arkeologlarından Yadriniseff' dlv.

Yadrintseff bunları 1889'da eski Uygur ehri olan "Karabalgasun" ehrinin harabelerini tetkik için yaptı ı seyahat esnasında bulmu tur. Orhon Kitâbeleri'ni ta ıyan âbideler imalî Mo olistan'da Selenga nehrine dökülen Orhon ırma mın arkî sahilinde eski Türk ehri olan "Karakurum" harabelerine yakın (60 kilometre kadar bu harabelerin imalinde) bulunan Ko o-Tsaydam adlı bir yerde bulunmu lardır.¹

Abideler yontulmu , i lenmi dört taraflı sütun ekinde ta lardan ibarettir. Sütunların üç tarafına Türkçe metinler oyulmu tur.

Dördüncü tarafına Çince bir metin yazılmış tır. Türkçe kitabeler sütunların 2 m. 31 cm. kadar yerini i gal ediyor. Abidelerden kırılmamı olan birinci âbide 10.000 kadar harf ihtiva ediyor.

Bugünkü orta büyüklükteki kitap sayfalarıyla 15-20 sayfalık bir metin te kil ediyor.

Dikili ta ların ikisinin etrafında pek çok insan gövdesini gösteren heykele benzer ta lar bulunmu tur. Heykellerin ba ları kırılmış tır.

Yazılı ta ların yakınında bir mâbet harabesi oldu u tahmin olunan bir bina bakiyesi de bulunmu tur.

Bu, bugün bir toprak yı mından ibaret olan harabede kiremitler de bulunmu tur.

¹ Bu Orhon âbideleri, üzerine yazılar hakkedilmiş dört yanlı ta lardır. Abidelerden birincisinin uzunlu u 3 metre 32 santimetredir. Eni temel tarafında 1 m. 32 cm'dir. Kalınlı ı ise temel tarafında 46, uç tarafında 44 santimetredir. Âbide hafif bir surette kesilmiş ehram ekli arz ediyor. Bu âbidelerin ta ları siyahımsı bir tek parça ta lardır. Bu ta lar dikildikleri zaman ta kaidelere oturtulmuş oldukları âbidelerin yanında halen mevcut olan temel ta larından malûmdur, ikinci âbide kırılmış oldu undan, hacmi hakkında kat'i bir söz söylemek mümkün de ilse de birinci âbide ile aynı büyüklükte oldu u birçok emarelerden anlaşıyor. Abidelerin her ikisi zaman, hava ve ya murların tesirinden çok zararlanmış oldu undan yazıları zorlukla okunabilmiş tir.

Orhon yazılarında kullanılan yazı alâmetleri yukarıda bahsetti imiz Yenisey yazılarındakinin aynıdır. Fakat Orhon yazılarındaki harfler Yenisey kitabelerindeki harflerin daha tekâmül etmi , daha güzelle mi bir eklidir.

Orhon havalisinde Yenisey harfleriyle yazılmış kitabeleri taşıyan âbidelerin bulunması Avrupa'da arkeoloji ve dil bilginleri arasında Yenisey- Orhon harflerine karşı yeniden alâka uyandırdı.

Orhon Kitâbeleri'nin harflerinin daha okunaklı ve metinlerinin daha uzun olması bir çok âlimlerde Yenisev-Orhon yazılarını okumak usulünü bulmaya yardım edeceği ümidini uyandırdı. Orhon âbidelerini tetkik etmek üzere hemen aynı zamanda Orhon havalisine biri Rusya'dan, diğeri Finlândiya'dan olmak üzere iki ilmi heyet gönderildi. Rusya heyetinin başında mehur Türklük bilgisi mütehasşısı Radloff, Finlândiya heyetinin başında ise Heykel isminde bir bilgin bulunuyordu. Radloff heyetinin tetkik mahsulleri (Orhon seferinin mesaisi külliyesi)² ismiyle 1892'de Petrograd'da neşrolundu.

Heykel'in tetkikat neticesi ise "*Orhon Kitabeleri*"³ ismiyle 1892'de Helsinki'de neşrolundu. Orhon Kitâbeleri'nin Orhon mesaisi külliyesinde ve Heykel'in "*Orhon Kitâbeleri*"nde neşrolunmuş foto rafları alınmış resimleri ve doğrudan doğruya fennî usullerle alınmış kopyaları vasıtasıyla bu yazıları okumak için birçok âlim çalıştı. Fakat bu yazıları okumak usulünü bulmuş olmak erefi Danimarka âlimlerinden Wilhelm Thomsen'e nasip oldu.

1893'de Thomsen *Orhon (ve dolayısıyla Yenisey) kitabelerini okumak usulünü keşfetti*.

Aynı senede Kopenhagen Akademisi âzaları huzurunda okuduğu bir takrirle Thomsen'ke şunu bütün âleme ilân etmiş oldu.

Thomsen tarafından keşfedilmiş anahtar, (okuma usulü) sayesinde Radloff âbideleri derhal okudu. 1894'de birinci âbidedeki bütün kitabenin Almanca tercümesini neşretti.⁴ Bir müddet sonra Radloff her iki kitabenin daha mükemmel bir şekilde yapılmış tercümesini bir çok izahatla beraber (Eski Türk Kitabeleri) ismiyle neşretti.⁵ Aynı senede Orhon yazısını okuma usulünü keşfetmiş olan

² Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsiyi St. Petresburg. 1892-1896.

³ Heykel, "Inscriptions de l'Oorhon, recueillies par l'expédition, finnoise 1890 et publiées par la société finno-ougrienne. Helsingfors 1892.

⁴ Das Denkmal Zu Ehren des Prinzen Kül-tegin (Prens Kül-Tegin namına dikilmiş âbide.) Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, I. St. Petersburg, 1894.

⁵ Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Alttürkische Inschriften der Mongolei. 1ste Lieferung 1894.

Thomsen de Orhon Kitâbeleri'ni kendisi Fransızcaya tercüme etti ve "*Okunmu Orhon Yazılan*"⁶ ismiyle neretti. Bundan sonra bu kitabeler hakkında pek çok tetkik ne rolundu.⁷ Bu kitabeler okunduktan sonra, Orhon âbidelerinin milâdi 681 senelerinde merkezi Orhon havalisinde olmak üzere bir yeni Türk devleti tesis eden Kutluk Han'ın o ullahı KülTeginle Bilge Han'ın mezarları üstüne rekedilmi mezar taşları oldu u anlaşıldı.

Birinci âbide adıyla tanılan âbide 731'de vefat eden KülTeginin⁸ mezarı üstüne biraderi Bilge Han tarafından 732'de rekedildi tir. ikinci âbide ise 734'te vefat eden Bilge Han'ın kabri üzerine o lu İjen Han tarafından 735'te dikilmi tir.⁹

Orhon ve Yenisey alfabesi 38 harften tereküp ediyor. Bunlardan dördü sessiz, üçü yarım seslidir. Kalanları samit ve mürekkep sesli harflerdir. Bunlardan ba ka bir de sözler arasını ayıran iki noktadan ibaret bir alâmet vardır.

⁶ Les inscriptions de l'Orkhon dechiffrees 1.1894. Helsingfors.

⁷ Bunlardan en mühimleri unlardır:

W. Thomsen, inscriptions de l'Orkhon dechiffrees. Memoire de la societe finnoougrienne. 1894, Helsingfors.

W. Thomsen, Turcica, Helsingfors, 1916. mem. soc. fin-oug. XXXVII.

W. Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei. Zeitschrift d. Deut. Morgenland-Gesellschaft, Neue Folge, Bd. 3. H. 2.1924.

W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. 1rste Lieferung, 1894.

W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. 1897.

W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. St. P. 1899.

W. M. Melioranski, Pamiatnik V çest Kül-Tegine. Zapiski vostoçnnago otdelenia Imperator. Rusk. Arkheolog. Ob çestva. Tome XII, Vipuski I, II. St. Petersbourg, 1899.

P. M. Melioranski, ob orkhonskikh i Eniseyskikh Nadgrobnikh Pamiatnikakh i nadpisekh. Journal. Minist Narod. Prosve çenia Iun, 1898. St. Petersbourg.

Barthold, Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften. In Radloff's Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge.

Barthold, Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen in Radloff's Die Alttürk. Inschriften. Zweite Folge.

Bang, Zuden Kōk-Türkischen Inschriften der Mongolei. T. P. 1898, IX. P. 117-141.

H. Vamberi, Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens Helsingfors. 1898.

J. Marquart, Die chronologie der Alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898.

J. Marquart, Historische Glossen zu den Alttürkischen Inschriften W. Z. K. M. Viyana arkTetikatı mecmuası. Necip Asım, Orhon âbideleri.

⁸ Kültegin Kutlug Han'ın küçük o lu idi. Bilge Han zamanında asker kumandanı idi. Pek çok fütuhât yapmı bir Türk kahramanıdır.

⁹ Bilge Han Kutluk sülâlesinin üçüncü Hanıdır. Hüsnü ahlâkla temayüz etmi bir hükümdardı.

Bütün harfler 3 unsurdan tereküp ediyor: Bir düz çizgi (—) bir yay (-_-), bir nokta (.). Harflerin ço u düz çizgilerin türlü ekilde ter kibinden hâsıl olmu tur.

Buotuz sekiz alâmet unlardır:

§11

ESK TÜRK HARFLER N N EK LLER : SA T HARFLER

√ = 3 ve 9

↑ = l ve

> = O ve U

= Ö ve Ü

SAM TLER:

H = k (v)

s k ("O) I dan evvel ve sonra

'Jt* = k (V) O U dan evvel ve sonra

= k

^{fi} i = k Ö ve Ü dan evvel ve sonra

⤴ = t (b)

h = t (c)

» = d (Kalın)

= d (nce)

1. p

b = b (Kaim)

= b Î = b (nce)

= y (Kalın saitlerden evvel)

= y (nce saitlerden evvel)

I (S aitlerden sonra)

ng

(Kalın saitlerden evvel ve sonra)

JJ

— n (nce saitlerden evvel ve sonra)

T (Kalın saitlerden evvel ve sonra)

T (nce saitlerden evvel ve sonra)

(Kalın saitlerden)

(nce saitlerden)

Y = iç
V \ = S (Kalın saitlerle)

= S (ince saitlerle)

¥ = §

卩 = z

O = nd

> = nç

M = Ld (Lt)

Bu iki nokta bir ses ifade etmeyip, ancak kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılır.

YAZI EKL :

>rXh J¥ID • FfiTFIv IY)lh

(Tenri Türkü ya atsın)

Görüldü ü gibi harflerin ekli çok nefistir. Bu alfabe dünyada malûm bütün eski alfabelerin en güzeldir. Türk harfleri güzellik bakımından Lâtin harflerine yakla ıyor. Eski Türk alfabesinde pek çok alâmet bulunması savtı âhenk kanununa riyeti temin içindir. Saitler nisbeten mahdud oldu undan samitlerin ince yahut kalın telâffuzu samitlerin iki ve hattâ üç türlü olması sayesinde temin olunmu tur.

Türk yazısının bazı harflerinin Aramî alfabesinden alınmı oldu una dair fikirler ileri sürülmü ise de, bu kat'î bir surette isbat olunmamı tır.

Biz birçok esaslara dayanarak bu alfabeyi Türk dehası mahsulü telâkki ediyoruz.¹⁰

Kitabelerin diline gelince: Bu dil tabiatıyla bugünkü Anadolu lehçesinden farklıdır. Fakat Orhon Âbideleri 1200 yıl zarfında dilimizin pek az de i mi oldu unu gösteriyor.

Eski dilimizle bugünkü dilimiz arasındaki fark ne eski Zend lisanı ile ranlıların bugünkü lisanı arasındaki farka, ne de eski Lâtin lisanı ile bugünkü İtalyan lisanı arasındaki uzaklı a kıyas edilebilir.

Türkçe'de kelimelerin bünyesi oldu u gibi sa lam kalmı tır.

Er, eski Türkçede de er'dir. *Ki i*, ki idir; o ul, o uldur; kız, kızdır. Eski lehçe ile bugünkü Türkçe arasındaki bütün fark birkaç gramer kaidesi farkıyla lisanın tekâmülü neticesinde bazı seslerin yumu aması sayesinde husule gelmi tahayyüllerden ibarettir.

Türk dilinin bu kadar uzun bir zaman zarfında bu kadar az de i mi olması, Türk dilinin tâ M.S. sekizinci asrın ba larında inki afın yüksek noktasına çıkmı , tamamen tebellür etmi bir dil oldu unu isbat eder.

Orhon Kitâbeleri'nin muhteviyatından ileride eski Türklerin hukukunu tespite yardım eden kaynaklar hakkındaki fasıllarda bahsolunacaktır.

Eski Türklerden kalma yazdı âbideler bu iki Orhon Âbidesine münhasır de ildir.

Orhon Âbideleri ismiyle malûm 732'de Kül Tegin ve 35'de Bilge Han mezarları üzerine dikilmi âbidelerden ba ka da Mo olistan havalisinde birkaç eski Türklerden kalma kitabeli âbide bulunmu tur. Bunlardan mühimleri unlardır:

III. Tonyukuk Âbidesi: Bu âbide milâdî 682 senelerinde Türkleri siyasî esaretten kurtararak yeni bir Türk devleti kurmu olan Kutluk Han'ın dostu ve mü aviri ve sonraları Bilge Han'ın veziri olan büyük kumandan Tonyukuk'un mezarına dikilmi kitabeli âbidedir.

¹⁰ Bu esaslardan biri ve en mühimmi udur: Bu yazının bütün harfleri üç unsurdan yapılmı tır: Bu unsurlardan biri Türkün kadim devirlerdenberi kullandı ı yay, di eri düz çizgi eklindeki ok, üçüncü unsur hedefi temsil eden noktadır: — .

Bu âbideyi 1897'de imalî Mo olistan'da Tola nehrinin sa sahili ile Nalaykha denilen posta istasyonu arasında bulunan Baym-Tsokto adlı bir mahalde Madam Klementz adlı bir Rus kadını bulmu tur. Bu âbidenin oldukça uzun (on sahife kadar) bir metni ihtiva eden kitabesinde de eski Türkler hakkında bir çok kıymetli malûmat vardır. Tonyukuk Kitabesi'ni Radloff 1899'da Almanca tercümesi ve bir çok kıymetli izahlarla beraber ne retti.¹¹

IV. Dördüncü âbide 682'de devlet kurmu olan Kutluk Han'ın mezarına dikilmi oldu u tahmin olunan âbidedir. Bu âbideyi 1891 Orhon Abideleri'nin bulundu u Ko o-Tsaydam adlı mahallin cenubunda Ongin nehri havalisinde Tarmel adlı mahalde Yadrintseff bulmu tur.

Ongin nehrine yakın bir yerde bulunmu oldu u için Ongin Abidesi ismiyle malûmdur. Bu âbidenin metni kısadır. Yazısı Orhon Kitâbeleri'ndeki yazı gibi itina ile yazılmi de ildir.

V Kara Balgasun Âbidesi: Bir imalî Uygur Han'ının mezarına dikilmi oldu u tahmin olunan bu âbide Uygur Âbidesi ismiyle de anılıyor. Kara Balgasun Âbidesi eski Uygurların payitahtı olan Kara Balgasun ehri harabelerinin içinde Hanların sarayından 500 adım kadar uzaklıkta büyük yolun cenubunda bulunmu tur.

Âbide granit ta ından yapılmı tır. Âbidenin kaidesi yatmı bir arslanı temsil ediyor. Bu âbidenin kitabeleri eski Orhon harfleriyle yazılmi metinden ba ka, bir de Uygur harfleriyle yazılmi Türkçe bir metni (31 satır kadar) ve kısa (on dokuz satır kadar) bir Çince metni dahi ihtiva etmektedir. Bu âbidenin kitabeleri çok bozulmu tur. Türkçe metinlerin ancak cüz'î bir kısmı okunabilmi tir. Orhon yazısıyla yazılmi metnin u sözleri okunmu tur:

Bu Tengriken Tengride Kut bulmu Alp-Bilge

Tengri Uygur Kaganıng biti i.....

Kitabelerin iyi saklanmı kısmı Çince metindir. Bu metni Çin lisanı müte-hassıslarından Rus âlimi Vasilieff tercüme etmi tir.¹²

imdiye kadar eski Türk vatanlarında bulunmu kitabeli âbideler bunlardan ibarettir.

¹¹ Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, zveite Folge. St. Petersburg. 1899.

Radloff'un bu eserine me hur Alman Çin lisanı ve edebiyatı mütehassısı F. Hirt'in Tonyukuk Kitabesi hakkında mühim bir etüdü ilâve edilmi tir. Nachvvorte zur Inschrift des Tonjukuk. Bu etüd eski Türklerin tarihini aydınlatan çok mühim izahları ihtiva etmektedir.

Aynı eserin sonuna bu etüdden ba ka Rus âlimi Bartholdün "Eski Türk Kitabeleri ve Arap Kaynakları" adlı bir tetkiki de ilâve edilmi tir.

¹² Vasilieff, kitayskie nadpisi na Orkhonskikh pamaiatnikakh ve Koço-Tsaydame i Karabalgasune St. Petersburg. 1897.

FASIL III

ESK TÜRKLER ARASINDA YAYILMI DİNLER

§12

AMANİZM

Eski Türklerin millî dini Avrupa edebiyatında amanizm¹ ismiyle malûm olan dindir. Bu dinin ruhanilerine eski Türk dilinde *kam* denildi i için bu dine *kamlık* dini² dahi diyebiliriz. Bu din uzak Asya'nın bazı gayri müslim Türkleri arasında bugüne kadar ya ayan³ bir dindir. amanizm dininin akideleri, ahlâkî esasları ve dinî merasimi bazı Rus ve Alman âlimleri tarafından tetkik edilmi tir.⁴ Bazı âlimlerin yaptı ı gibi amanizmi feti izm ve totemizm gibi iptidaî dinlerden addetmek çok yanlı tır.⁵

Bu din mahiyeti itibariyle yüksek esaslara müstenit dinlerden biridir. Dinlerin kıymet ve derecesini tespit için en emin kıstas ulûhiyetin mahiyeti hakkındaki telâkkidir.⁶

¹ Bu din Türklerden ba ka Tunguzlar ve bazı Mo ol kavimleri arasında dahi yayılmış tır. Ezcümle Baykal gölü civarındaki Buryat-Mo ollar bugüne kadar amanisttirler. Tunguz ve Buryatlar ruhanilerine aman dedikleri için, Avrupalılar bu dine amanizm ismini vermi lerdir.

² Bu kamlık tabirini eski Türk kavimlerinden bazıları kullanmış tır. Codex comanicus. P. 9: *Kamlık termen*.

³ Bugüne kadar Altay Türklerinden Teleutlar, orlar ve imalî Sibirya'da ya ayan Yakutların bir kısmı bu dine sadık kalmı lardır.

⁴ Siro zevvski, *Du Chamanisme d'apres les croyances des Yacouts_in Revue de l'histoire des religions*. 1902. II. P. 205 - 233.

Radloff, *Aus Sibirien*, Band II. Das Schamanismus and sein Kultus.

Potanin, *oçerki Sevrozapadnoy Mongoliyi*, IV. s. 40-130.

⁵ Hollanda'lı Profesör Chantepie de la Saussaye "Dinler Tarihi" adlı eserinden amanizmi vah î milletlerin dinleri arasında saymaktadır. Bu fikir, amanizm'in mahiyetini iyice tetkik etmeden söylenmiş yanlı bir fikirdir. [Chantepie de la Saussaye, *Manuel d'histoire des religions*.]

⁶ Âlimler dinleri muhtelif ekillerde tasnif etmiş lerdir. Diyebiliriz ki, imdiye kadar tatmin edici bir tasnif bulunmamış tır. Avrupa âlimlerinin dinleri tamamıyla bitaraf olarak imî bir bakımdan tasnif etmelerine Hristiyanlık hakkındaki fikirleri mâni oldu u anlaşıyor. Hristiyanlık ahlâk bakımından çok yüksek dinlerden biridir. Fakat Hristiyanlı ı akide bakımından yüksek dinlerden telâkki etmek ancak inanmak sayesinde mümkündür. Dinler muhtelif ekillerde taksim edilmiş tir. En mehur taksimler Hegel, Vön Hartmann, Tiele ve Siebcek'in tasnifleridir. Bizim burada bu taksimler üzerinde duramayacağımız tabiidir.

Eski Türk dininde "Allah" hakkındaki telâkki çok yüksek bir telâkkiydi.

Her münke if din gibi amanizmin de üç unsuru vardır:

- 1) Akideler,
- 2) Âyin ve merasimi,
- 3) Ahlâkî tavsiyeleri.

I. *amanizmin akideleri:* amanizm bütün kuvvetlerin fevkinde yüksek bir ilâh tanıyor: *Tengri* (bugünkü telâffuzu Tanrı olmu tur).

Tanrı bütün kâinatın hâlikıdır. Bütün varolan nesnelerin yaratıcısıdır. Her eyin men eidir. Yer ve gökleri ve yer ve göklerdeki bütün varlıkları yaratan Tanrıdır.¹

Tanrı aynı zamanda hayır ilâhıdır. Tanrı insanların hâlikı oldu u kadar hâmisidir de. O yaratan ve koruyan bir kudrettir.

Alem onyedi tabakadan ibarettir. Sema (gökler) ziya, nur âlemidir.

Yer altında yedi tabakadan ibaret zulmet âlemi vardır. Sema âlemi ile yer altı âlemi arasında fâsıl hat yerin sathıdır.

Gökler (sema) âlemin hâlikı olan Tanrı ile ona tâbi ikinci derecedeki mukaddes ruhların (varlıkların) meskenidir.

Tanrı bütün âlemin hâlikı oldu u gibi bütün tabiat hâdiselerinin dahi sebebi, illetidir, yaratıcısıdır.

Yerin üstü insanların meskenidir. Yer üstünün de kendine mahsus ruhları vardır. Bu ruhlar da büyük Tanrıya tâbidir. Yer ruhlarının umumî ismi *yersu* dur.

Yersu (bugünkü amanistlere göre) onyedi ruhtan terekküp eden bir küldür.

Semadaki Tanrı ve ona tâbi yer üstündeki ruhlar gibi yersu da insana hayır-hah ruhlardır:

II. Yerin altı zulmet âlemidir. Orada fenalık, er hâkimdir. Orada fenalık ruhları ve fenalık yapmı olan insanların ruhları ya ar.

Bu fenalık ruhları yer yüzündeki insanların dü manıdır. Daima onlar insanlara fenalık yapmaya çalı ırlar ve zarar iras etmek isterler.

III. Yer yüzündeki hayatları müddeti zarfında iyilik yapmı , ahlâka uygun bir hayat sürmü olan insanların ruhları öldükten sonra üçüncü kat semada bulunan

⁷ Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei, in Zeitschrift d. deut. Morgenlân. Gesellschaft. Nene Folge Band 3, s. 131.

"cennet [uçmak]" de yarırlar. Cennete ulaşmak selefler icabında bugün ya ayan hâleflerinin imdadına yetmek ve onlara iyilik etmek kudretini haizdirler.

Ayrı vaziyetlerde ölmüş seleflerin yardımına müracaat etmek faydalıdır.

IV - Tanrı yer yüzünde ya amak üzere ilk önce *ki i* ismiyle bir akıl sahibi mahlûk yaratmıştır. Bu mahlûka Tanrı semadaki ruhlar gibi saadet ve rahat içinde ya amak imkânlarını bah etmiştir.

Fakat bu *ki i* kendisinin mahlûk olduğunu, Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu, her şeyi Tanrıya borçlu bulunduğunu unuttu, kendisini Tanrı ile müsavî, onun rakibi sanmaya başladı, Tanrıya isyan etti.

O zaman Tanrı bu *ki i* iyi yer altındaki zulmet âlemine, yerin dibine sürdü, ona *Erlık* dedi.

Onu orada zulmet ve fenalık âleminde ya amaya mahkûm etti. Bundan sonra Tanrı yer yüzünde ya amak üzere yeniden dokuz *ki i* yaratmıştır. Bugünkü insanlar bu ikinci defa olarak yaratılmış *ki i*lerin ehfidir.

Yeraltındaki *ki i* (*Erlık*) ve oradaki fenalık ruhları yerin üstünde, nur, ziya hasında ya ayan insanların dümanıdır. Onlar yer yüzündeki insanlara her fırsatta zarar ıras etmeye çalışırlar.

Biz yer üstündeki insanlar göklerdeki Tanrının kullarıyız, daima onun hayırsı tesiri altındayız. Fakat daima yere de temas ettiğimiz için biz yer altındaki fenalık ruhlarının tesirine de maruz bulunuyoruz.

Mümin olanın vazifesi bütün kâinatın halıkı olan semadaki yüksek Tanrı'nın iradesine uygun ya amaya ve yer altındaki fena ruhların tesirinden ve onların fena telkinlerinden kendisini korumaya çalışmaktır.

Müşkül vaziyetlerde insan Tanrıya ve cennetteki seleflerine müracaat etmelidir. Dualar faydalıdır.

V - Kamlık. Ne gibi hareketler Tanrı'nın iradesine uygundur, fenalık ruhlarının errinden kurtulmanın çareleri nelerdir? Tanrı'ya ve cennetteki seleflere müracaatın usulleri nelerdir?

Bunları herkes bilemez. Bu usulleri ancak Kamlar (Ruhaniler) bilir, onlar gösterir.

Herkes Kam olamaz. Kamlık bazı ailelerde batından batına intikal eden bir irsi ruhanî kuvvettir.

Kamlar iki türlüdür: Bazıları ancak hayır ilâhı olan yüksek Tanrı ve semavî kuvvetlerle olan münasebetlerde tavassut ederler. Di erleri fenalık ruhlarının zararlarından korunma çarelerini de bilirler.

Fakat her iki sahada insanlara yardım edebilecek Kamlar da vardır.

Semadaki ruhlarla ve yer altındaki fenalık ruhlarıyla (cinlerle) münasebette bulunmak ancak Kamlar vasıtasıyla mümkündür. Fakat Yersuya, Yersu ruhlarına ve seleflerin mânevi yardımına insan vasıtasız dahi müracaat edebilir. *Yersu insana en yakın bir lâhî kuvvettir.*

nsan hiç korkmaksızın her anda ona, Yersuya müracaat edebilir.

nsana lâzım olan eyleri: Yiyece i, içece i, giyece i, oturacak yeri temin eden o Yersudur.⁸

Bu göklerdeki semavî kuvvetler, ruhlar ve yer altındaki fenalık ruhları, insanlarca mahiyetleri idrak edilemeyen kuvvetlerdir.⁹

Fakat cehennemi (yer altındaki) kuvvetler semavî kuvvetlerle müsavi de ildir.

Nur, ziya âlemindeki ruhlar kıyas edilemeyecek derecede daha kuvvetlidirler.¹⁰

VI - amanizmin mühim esaslarından biri de, bugün ya ayan insanlarla çoktan vefat etmi selefler arasında sıkı bir ba , bir mânevi rabıta mevcut oldu una dair inandır. Seleflere hürmet amanizmin büyük esaslarındandır.

Bu akide Kamlık dinine salık insanları daimî surette seleflere ve ihtiyarlara hürmet göstermeye sevk etmektedir.

amanizmin esas akideleri bundan ibarettir.

VII. *amanizm'in merasimi*'. - Bu dinin âyin ve dinî törenlerine gelince, Kamlık dininde olanlar ibadet ve merasim esnasında ate yakarlar.

Büyük merasimde yaktıkları büyük ate e *Ulugod* derler, küçük merasimde yaktıkları ate e de *"Kiçik* (Küçük) önderler.

Kamlık dinindekilerin ulûhiyet hakkındaki telâkkilerini gösteren bir vesika olmak üzere burada amanist Türklerden birinin, Tanrı'ya hitaben söylenen ve dileklerini ifade eden duasının bir parçasını naklediyorum:

⁸ Orhon kitâbeleri'nde Yersu ruhu birkaç yerde anılmış tır.

⁹ Radloff, aus Siberien, II. P. 15.

¹⁰ Radloff, Op. Cit. II. P. 20.

Bir amanist Türkün duası:

Ey, sen yukarda bulunan gök Tanrısı, Abya ,

Sen bütün yaratılmışların yaratıcısısın,

Yaratılmışların Tanrısısın sen.

Ey, siz, altmış kudretli semavî ruhlar¹¹,

Benim babamı yükselten ruhlar,

Sen Ülgön Bay ki benim anamı da yükselttin.

Ey, ebedî Tanrı, sen (bana) davar ba ı la!

Ey, Tanrı, sen (bize) ekmek ver!

Bize bir ev reisi ba ı la!

Ey, yaratılmışların yaratıcısı!

Sen yaratılmışların Tanrısısın!

Sana babam vasıtasile yalvarıyorum.

Ey, babam, bana hayır ve bereket gönder.

Bana yardım et.

(Burada babanın, kabilenin isimleri zikrolunur.)

Evde benim ba ıma,

Tarlada benim davarlarıma (yardım et),

Ey, yaratılmışların yaratıcısı!

Mahlûkların sema Tanrısı!

Ben senin önünde yükünüyorum¹².

Bu kısa izahlardan sonra amanizmin mahiyetini u suretle de hulâsa edebiliriz: Alemleri yaratan kudretli bir Tanrı vardır.

O semalarda ya ıyor. Semada Tanrı'dan ba ıka Tanrı'nın emrine itaat eden bir çok ruhlar (melekler) vardır.

Yerin altında fenalık âlemi vardır. Orada insan yaratılmış , sonra yerin dibine sürülmüştür. Erlik ve bütün fena ruhlar ya ıyor. O ruhlar insanların dümanıdır. Yer yüzü semavî ruhların tesiriyle fenalık kuvvetlerinin, hayırla erkin mücadelesi sahnesidir. Semavî kuvvetler nur, ziya âlemi olan semalarda ya ıyor. Oradan bize güne vasıtasıyla nur uları göndererek yer yüzündeki hayat hâdiselerini tevli ediyor. Sema kuvvetleri yaratan, düzelten kuvvetlerdir. Fenalık kuvvetleri yerin

¹¹ Metinde bunlara "Hanlar" denilmiştir.

¹² Radloff, Op. Cit. II, P. 9. Radloff bu duanın Türkçe metnini kitabına dercetmemiştir. Ancak Almanca tercümesini göstermiştir. Yukarıdaki Türkçe metin Almancadan tercümedir.

Radloff bu duayı AltayTeleut Türklerinden birinin a ından nakletmiştir.

dibinde, cehennemde, karanlık fenalık âleminde ya ıyorlar. Bunların tesiri daima mahvedici, bozucu, tahrip edici mahiyettir. Bu kuvvetler bozan, öldüren kuvvetlerdir.

Fakat semadaki kuvvetler fenalık kuvvetlerinden üstündür, onlardan daha kudretlidir. Fenalık kuvvetlerinin zararlarını durdurmak onların elindedir.

VIII. *amanizm'in ahlâkî esasları*: - Kaynaklarda amanizmin ahlâkî esasları hakkında tafsîlât yoksa da, mühim esasları malûmdur, insan için iki yol vardır. Yer yüzünde iken iyilik yaparak semaya yükselmek, ölümden sonra semada ya amak, yahut fenalıklar irtikâp ederek ölümden sonra yerin dibine sürülmek ve orada ebediyen zulmet, fenalık ve ızdıraplar içinde ya ama a mahkûm olmak.

Onun için insan için matlup olan cennete eri mektir; bunun yolu da ahlâkî hayattır, iyiliktir.

Çok yüksek esasları ihtiva eden bu din, Türkler arasında yabancı dinlerin in-ti arı ve bunun neticesinde Türk zümreleri tarafından ihmal edilmesi yüzünden amanizmin akideleri, ahlâkî esasları inki af edememi tir. Çünkü âlim kelâmcılar tarafından bu dinin akideleri, ahlâkî esasları izah ve tefsir edilmemi tir. *E er bu, hayır kuvvetini bütün kâinatın men ei ve halıkı olarak tanıyan, din âlim din üleması tarafından i lenmi , aydınlatılmı olsaydı, amanizm be eriyetin en büyük dinleri arasında yer almı olurdu.*

Çünkü be eriyet ne kadar inki af ederse etsin hayırdan ibaret yüksek kuvvet be eriyetin yüksek ideali olarak kalacaktır.

Son yüz yıl zarfında amanizm hakkında Rus âlimleri tarafından bir çok eser yazılmı tır. Fakat bu eserlerin müellifleri amanizmin hakikî mahiyetini aydınlatmaktan ziyade, bu dine salık olanlar arasında yayılmı yanlı itikatları ve hurafeleri tarife ehemmiyet vermi lerdir.

Bu malûmat etno rafi bakımından faydalı olabilir.

Fakat bunlar amanizm dininin hakikî esaslarını tespit için faydasızdır.

Bu müellifler amanizmin kabu unu tarife saplanıp kalmaları yüzünden bu dinin çekirde ini ihmal etmi lerdir.

Onların tarif ettikleri hurafelerle amanizmin hakikî mahiyeti arasındaki münasebet bugün bizim cahil halk arasında yayılmı Islâmiyete isnat olunan hurafat ile Islâm dininin hakikî esasları arasındaki münasebet gibidir. Cahil halk her dine bir takım hurafeler karı tırır.

Bu hurafeler bazan dinin hakikî mahiyetini görmeye mâni olabilecek kadar kalın bir bâtil itikatlar tabakası tekil eder.

amanizm hakkında Rus münevverleri ve bol evik devri müellifleri tarafından yazılmış eserleri biz amanizmi ters tarafından görerek yazılmış eserler telâkki ediyoruz.

Rus etnograflarının en ciddilerinden sayılan Potanin dahi amanizm'in ancak bugün siyasî ve medenî bakımdan dü mü kavimler arasında görülen bozulmuş , hurafelerle örtülmüş eklini görmüş ve onu tarif etmiştir.¹³

amanizm'in hakikî mahiyetini eski Türklerden bahseden Bizans müellifleri çok iyi anlamışlar ve çok doğru ifade etmişlerdir. Bizans müelliflerinden Theophylactos Simocatta diyor ki: *"Türkler, ateş, havaya ve suya büyük saygı gösterirler. Yere (yer ruhlarına, yer-suya) münacatlar okurlar, (fakat) onlar yalnız yer ve gökleri yaratmış olan , Tanrıya ibadet ederler"*.¹⁴

Avrupa âlimlerinden amanizmin mahiyetini doğru olarak tespit eden Radloff olmuştur.¹⁵

Türk dininin hakikî akideleri hakkında Bizans ve Alman âlimleri hiçbir şey söylememiş olsalar dahi Orhon Kitâbeleri'nin başındaki cümleler bize Türk dininin mahiyetini aydınlatmak için kâfi olurdu.

Orhon Kitâbeleri şöyle başlıyor:

Yukarda mavi sema ve ağızda yazılmış yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında ki iş o lu yaratılmıştır.

Bu cümle sema ve arzın mahlûk olduğu, Türklerin ne semaya ve ne de arza tapmadıklarını açık göstermektedir.

¹³ G. N. Potanin, *Očerki sevro-zapadnoy Mongolii*. Vipusk IV. Materiali etnografičeskie s. 40-130, St. Petersbourg, 1883.

¹⁴ Theophylactos Simocatta, VIII, 8, 13, P. 260, 7-18. in Dictrich's, *Beyzantinische Ojiellen*, B. V.Teil III. s. 14.

¹⁵ Radloff, *aus Sibirien*, Bd. II. s. 1 . 67.

FASIL IV

SLÂM YET’TEN ÖNCE TÜRKLER ARASINDA YAYILMI YABANCI D NLER

Eski Türklerin millî dini sayılan amanizmden ba ka Türkler arasında bir çok yabancı - yani ba ka muhitte zuhur etmi olan - dinler de yayılmış tı.

Türkler arasında yayılmış din ve mezheplerin mühimleri unlardır:

Buda dini,

Zerdü t dini,

Konfücius talimi,

Manes mezhebi,

Ve Nestorius mezhebi.

§13

BUD ZM

Rivayete göre Buddha (479-551)¹ imalî Hindistan'da bir siyasî efin o lu idi²; Tâ çocuklu undan Buda insanların maruz oldukları elem ve ıztırapları göerek çok büyük bir teessür duyuyordu. Elemli ve ıztırap çeken insanlara çok acıyordu, bütün insanlara kar ı derin bir ba lılık ve nsanî merhamet hissiyle me bûdu.

Bilâhare Buda dünyevî hayattan çekildi. Her eyden vazgeçerek ehirlerin haricinde zahitlik hayatı ya amaya ba ladı. Uzun müddet böyle ya adıktan sonra günün birinde geceleyin ormanda bir a acın yanında yalnız, be eriyetin mukadderatı hakkında derin dü ünçeye dalmı bir halde, otururken, Budanın ruhunda bir "derunî tenevvür, içten gelen bir ruhî ke if" husule geldi: Genç zahit u dört

¹ Budanın asıl ismi Gotama'dır. Bundan ba ka Sakya Müni lâkabı vardır. Buddha ismi ona fikirlerini kabul edenler tarafından verilmi isimdir. Buddha "uyanmı " demektir.

² Me hur riyavete göre, Buddha'nın babası bir kraldı. Fakat son zamanlarda yazılmış eserler bu rivayetin do ru olmadı nı ileri sürmektedirler. Oldenberg, Le Buddha P. 117-118.

hakikati ke fetti: Birinci hakikat, hayatın esası elem ve ıztırab olu u, ikinci hakikat, bu elem ve ıztırabın men eine dair hakikat, üçüncü hakikat, elem ve ıztıraptan kurtulmanın lüzumu, dördüncü hakikat, elem ve ıztıraptan kurtulmanın yolları.³

Elem ve ıztırabın men ei nedir? *Bütün elem ve ıztırapların kayna ı imanlardaki hayat ve saadet arzusudur. Onun için elem ve ıztıraplardan kurtulmanın çaresi de hayat ve saadet arzularından vazgeçmektir. Nirvanaya ula maktır.*

Nirvana ise, insanda bütün arzu ve ihtiraslar, bütün emel ve dilekler zail olduktan sonra hâsıl olan ruhî halettir. Bu hâlete vâsıl olan elem ve ıztıraplardan kurtulmu olur.

Nirvana sayesinde insan ilâhlara ula ır.

Bu oldukça bedbin ve ümitsiz bir idealizmden ibaret olan akidelere dayanan Buda dininin ahlâkî esasları çok yüksektir. Buda dini sınıf tanımaz. Buda'ya göre bütün insanlar müsavidirler.

nsan ancak hareketlerde de il, fikirde ve sözde dahi ahlâka riayet etmelidir.

Günah üç ekilde olabilir: Hareket, fikir ve söz ile. Buda dininde katil, sirkat, gayri me ru münasebet, yalan söylemek, sarho eden içkileri kullanmak, vakitli vakitsiz yemek yemek, dans etmek ve buna benzer oyunlara i tirak etmek, ziynet ve ıtriya kullanmak, yumu ak ve geni yatakta yatmak, altın, gümü gibi eyler istimal etmek *günahtır*.

Bu emir ve nebilerden ba ka bu din ıztırab çekenlere kar ı merhamet, sabır, tahammül ve cinsî münasebetlerden içtinap gibi hareket ve hasletleri tavsiye eder.

Bu dinde rahiplik en yüksek fazilettir. Rahiplere tavsiye olunan ahlâkî esaslar daha sert, daha sıkıdır. Rahipler için servetten mahrumiyet, sıkı inzibat birinci arttır. Onun için Buda dinini kabul etmi olan memleketler⁴ manastırlarla doludur.

Buddizm'in Türkler arasında yayılması meselesine gelince, bu din bir zamanlar Çini Türkistan'da yayılmış tı.

³ Oldenberg. Op. Clt. p. 298.

Chantepie de la Saussaye, Op. Cit. s. 82.

⁴ Meselâ Tibet.

Onuncu asırda (981 senelerinde) Çini Türkistan'da dokuz O uz devleti dahilinde seyahat etmi olan Çin sefiri Uang-Yen-Te Çini Türkistan'da 500 kadar Buda mâbedi mevcut oldu undan bahsediyor.⁵

Bundan ba ka Cenubî Uygurlardan kalma yazma eserler arasında bir çok Buda dinine dair metinler⁶ bulunmu olması da bir zamanlar bu dinin bu ülkede yayılmışı oldu unu teyit etmektedir.

Cenubî Uygurlardan ba ka, di er Türk kavimleri arasında da Budizmi ne ir te ebbüsleri görülmü tür. Çin mparatoru Wöng-Kung (570- 576) Buda dininin mukaddes kitaplarından addolunan *Nirvana Sutra* adlı eserin Türkçe tercümesini Bumin Han sülâlesi hanlarından Tapu Han'a (573-583) hediye olarak göndermi oldu una dair Çin kaynaklarında kayıtlar vardır.

Çin Budist misyonerlerinin tesiri altında Tapu Han kendisi Buda dinini kabul etmekle kalmamı , tebealarına da bu dini kabul ettirmek istemi tir,⁷ fakat muvaffak olamamı tır.

Buda dininin Türkler arasında yayılmamı olmasını, medeniyet tarihi bakımından ve Türk ırkının tarihi ve tarihte oynadı ı ve bundan sonra oynayaca ı rol bakımından, müsbet bir hâdis e telâkki etmek gerektir. Çünkü Buda dini, bazı ahlâkî esaslarının yüksek olmasına ra men akidelerinde mündemiç bedbini, "*masivadan tecerrüt*" felsefesi neticesinde bu dini kabul eden milletlerin hayatında menfi rol oynamı tır.

Buda dini hayatî bir din de ildir. Hayattan vazgeçmeyi, ölümü tavsiye eden bir dindir.

Bugün bu dini kabul etmi olan Tibetlilerin, Mo olların siyasî ve medenî vaziyeti bunun birer delilidir.

Çini Türkistan Türkleri arasında resmen bu dini kabul etmi zümreler var idiyse de, bunların bu dine sülûki çok sathî oldu u anlaşıyor, çünkü, Çinin Thang sülâlesi tarihindeki kayıtlar, Çini Türkistan'daki Buda dinine salık olan Türklerin hayatı çok sevdiklerini, çok ne eli insanlar olduklarını gösteriyor.⁸

⁵ Schott, Zu Uiguren Frage.

⁶ Meselâ: F. Müller, Uiguruca I Altun Yanık.

F. Müller, Uiguruca III, Avdana - Bruchstücke. I-VTII.

⁷ Hirt, Nachworte, P. 115.

⁸ E. Chavannes, Documents Sur les Tou-Kiue Occidentaux. p. 115.

§14

MAZDE ZM

(Zerdü t Dini)

Zerdü t randa zuhur etmi oldu u rivayet olunan bir din müessisidir.

Rivayete göre Zerdü t, milâttan önce yedinci asır ortalarında ya amı tır. Zerdü - tün hakikî ismi Zarathustradır. Zerdü t bu ismin bugünkü ranlılarca telâffuzudur.

Zerdü t dini iki ulûhiyet, iki ilâh tanır. Bunlardan birisi hayır ilâhı olan *Ahura-Mazda*dır. Di eri fenalık ilâhı olan *AhrimariâiD*

Bütün iyiliklerin ve güzel eylerin, yani bütün hayırdan ibaret olan eylerin hâlikı Ahura-Mazda'dır. Bütün fenalıkların, fena eylerin, yani erden ibaret olan eylerin yaratıcısı Ahriman'dır.

Bu iki ilâh daimî bir mücadele halindedirler. Müminlerin vazifesi hayrın, hayır ilâhının zaferine hizmet etmektir.^{1 2} Bir gün gelecek mutlaka er ilâhı Ahriman ma lûp olacak, âlemde hayır hâkim olacaktır.³

Zerdü t dininde hayır ilâhının ismi Ahure-Mazda oldu u için Zerdü t dinine *Mazdeizm* dahi denir. Bu dinin mukaddes kitabı *Zend-Avesta* ismiyle malûmdur.

Bugün Iranlıların ekseriyeti Islâm dinindedir. Eski Iran dini olan Mazdeizm dine sadık kalan ranlılar küçük bir zümre te kil ediyorlar. Bunlara ran'da Gebir denilmektedir. Fakat ran'daki Mazdeistlerden ba ka Hindistan'daki Parsiler de Zerdü t dinindedir. Parsiler ran'da slâmiyet inti arı zamanlarında ran'ı bırakıp Hindistan'da yerle mi ranlılardır. Onun için Hindistan'da onlara Parsî (Farsî) ismi verilmi tir.

Zerdü t dininin ahlâkî esasları - Zerdü t dininin ahlâkî tavsiyeleri çok yüksek esasları ihtiva etmektedir. Bilhassa bu dinde ziraatın ibadet telâkki olunması ayanı dikkattir.

Bu din Islâmiyetten önce ran'dan ba ka Garbî Türkistan'da Buhara havalisinde de hayli yayılmış tı. Araplar Buhara'yı zaptettikleri zaman Buhara'da bir çok Zerdü t dini mâbetleri (ate gedeleri) mevcuttu⁴.

¹ Chantepie de la Saussaye, Op. Cit. s. 97, 898.

² Salomon Reinach, Orpheus, P. 95.

³ Huart, La Perse antique, P. 211.

⁴ Zerdü t dini hakkında daha tafsilli malûmat için "Umumî Hukuk Tarihi" adlı kitabıma müracaat edilsin. Bu dinin Türkler arasında yayılı na dair Blochet'nin Chrestianisme et Mazdeisme chez les Turcs-Orientaux, ba lı ını ta ıyan Revue de l'orient chretien. (Tome VII N. 1, 2 (1929-1930), P. 31-125) de yayılmış bir makalesi vardır.

§15

ESKİ TÜRKLER ARASINDA YAYILMI HİSTİYAN
MEZHEPLER

MANİKHEİZM

Eski Türkler arasında eski Hristiyan mezheplerinden ikisi yayılmıştır: Manikheizm ve Nestorianizm.

Manikheizm Zerdüşt diniyle Hristiyanlığı telif suretiyle vücuda getirilmiş bir dindir. Müessisi milâdî üçüncü asırda yaşamış Manikhe (215-276)¹ ve Manes ismiyle malûm bir İranlı'dır. Manikhe slâm eserlerinde daha ziyade Manes ismiyle malûmdur.

Manikhe Zerdüşt dininden nurla zulmet, hayırla erkin mücadeleleri esasını almıştır. Manikhe'ye göre hayırlar her ikisi ezelî ve ebedidir. Allah hayırla nurun hâlikidir. Eyleyen ise er ve zulmetin mümessilidir. Kâinatın esasında mevcut olan bu ikilik - er ve hayır- esaslı insanlarda dahi mevcuttur.

İnsanın iki ruhu vardır: Biri iyilik ruhu, diğeri fenalık ruhu(iyilik ruhundan merhamet, sadakat, sabır, tahammül ve hikmet gibi iyi hisler iyi temayüller doğar. Fenalık ruhundan ise husumet, sefahat, hiddet, belâhet gibi fena his ve temayüller doğar).²

Hristiyan dininden Manikhe İsa'nın ulûhiyeti esasını almıştır. İsa Nur'un oğludur. *Manikhe'ye* göre İsa insanlarda nuru, ziyayı inkıaf ettirmek için gelmiştir. İsa'nın insan suretinde tecellisi zahîrî bir hâdisedir. Hakikatte o lâhî bir varlıktır, insanların kurtuluşu İsa sayesinde olacaktır. İsa insanların halâskârıdır.

Manikhe kendisi İsa dinini ikmal için gelmiştir.

Manikhe (Manes) Hazreti İsa'nın ölümü hakkında, kincilerdeki rivayeti reddediyor. Ona göre İsa çarmıha gerilmemiştir.³

Manikhe dinine göre, ölümden sonra cismanî Bâsü-bâdelmevât yoktur.

Manikhe mezhebinin ahlâkî esasları- Manikhe zabıtlı i, dünyadan vazgeçmeyi, Asketlik i tavsiye ediyordu. Ahlâkî tavsiyeleri arasında katilden, putperestlikten, yalandan, hasislikten, zinadan içtinap gibi tavsiyeler mühim yer tutuyordu.

¹ Manikhe'nin ismi Mani şeklinde dahi malûmdur.

² Salomon Reinach, Orpheus, p. 105.

³ Salomon Reinach, Op. Cit. p. 105.

Manikhe'nin mezhebi üçüncü asrın sonunda ve dördüncü asrın başlarında Irak, Mısır, imalî Afrika, İran ve Çinî Türkistan'da yayılmış bir mezhepti. Bilâhare dördüncü asrın sonlarından beinci asrın ortalarına kadar geçen zaman zarfında bu mezhebin Roma devleti dahilinde dahi salıkları vardı.

Hristiyanlık tarihinde mühim rolü olan Hristiyan mütefekkir Saint Augustin (354-430) Hristiyan dinini kabul etmeden önce Manikhe mezhebinde idi.

slâmiyetin zuhur ve inki afından sonra sekizinci asırda, Islâm memleketlerinde dahi Manikhe mezhebinin taraftarları vardı.

Araplar Manes (Manikhe) mezhebinde olanlara zındık diyorlardı.

İk Abbasî Halifeleri bu mezhebin yayılmasına mâni olmak için tedbirler almaya mecbur olmu lardır. Hattâ Abbasî halifelerinden Elmehdi (775-785) bu mezhebe sâlik olanları takip ve muhakeme etmek üzere ayrı bir mahkeme tesis etmişti.

Bu mahkemenin reisi (Sahibüzzenadîka) zındıklar reisi ünvanını taşıırdı.⁴

Manesin pek çok eser bırakmış oldu u rivayet olunmaktadır.

Fakat Manesin eserleri bize vâsıl olmamıştır.

Ondokuzuncu asra kadar Manes dini hakkındaki malûmat kaynağı Hristiyan üleması tarafından Manes mezhebinin red için yazılmış eserlerle Arap eserleri idi.

Ondokuzuncu asırda Çini Türkistan'da bir çok Uygur Türkleri'nden kalma yazma eserler bulundu.^{5 6}

Bu yazma eserler arasında bir çok Manes dinine ait eser ve dualar da vardır. Bu Uygur Türkçesiyle yazılmış Manes dinine ait dinî yazıların bir kaç tanesini Ruslardan Radloff ve Alınanlardan Von Le Coq,⁷ Bang ve Von Gabain⁸ okudu-

⁴ Muir, The Califat, P. 570.

⁵ Bunlar hakkında aşağıda Uygur edebiyatı faslına bakılsın.

⁶ Radloff "*Chuvastuaniff*" ismiyle malûm Manes dini sâliklerinin " tirafnamesi'ni tercüme etti. Bu parça Von Le Coq tarafından dahi Almanca'ya tercüme olunmu tur. Bu tercüme Almanca'dan S. Himran tarafından Türkçeye de çevrilmiştir.

⁷ Von Le Coq ise, *Türkische Manichaica aus Chotscho I, II* ismiyle bir kaç Uygurca Manes dinine altyazıları Berlin akademisinin mecmuasında ne retti (1911 - 1913) de.

⁸ Bang und von Gabain, *Türkische Turfantexte, II, III*. Bang'le Gabain'in tercüme ettikleri Uygurca eserler arasında imalî Uygur Hanlarından Bögü Han, (759-780) ın 763'te Manes mezhebinin kabul etmesini hikâye eden bir parça vardır. (Bang und von Gabain, *Turfantexte II*).

ran müverrihlerinden Cuveynî de Buku isminde bir Uygur Hanından bahsediyor. (Radloff. *Kudatku Bilik, Band I, P. XLI*.)

lar ve Almanca tercümesiyle beraber ne rettiler. Bu sayede bugün Manes dininin hakikî esaslarını öğrenmek ve imdiye kadar Hristiyan ve slâm menbalarının verdiği malûmatın doğru veya yanlış olduğunu tetkik imkânı hâsıl olmuştur. Cenubî Uygurlardan kalma yazma eserler arasında pek çok Manes dinine ait yazıların bulunması bir zamanlar arkî Türkistan Türkleri arasında Manes mezhebinin yayılmış bir mezhep olduğunu ispat eder. Cenubî Uygurlar arasında Manes mezhebinin yayılmış olduğunu Arap kaynakları da teyit etmektedir.⁹ Cenubî Uygurlardan başka imalî Uygurlar arasında da Manes mezhebini yaymak teebbüsleri yapılmıştır. imalî Uygur hanlarından 759-80'lerde hükümet sürmü olan Tengri Bilge Böğü Han, kendisi Manes mezhebini kabul ettikten sonra bu mezhebi tebaalarının da bir kısmına kabul ettirmişti.¹⁰

Manes, mezhebini ne retmek için kendisi bir alfabe icat etmiştir.¹¹ Uygur alfabesi ismiyle malûm yazı usulü Manes alfabesinin Türk diline uydurulmuş bir ekildir.¹² Manes dininin Türklerin hayatlarına, millî seciyelerine tesiri olmuştur? Bu suale kat'î cevap verebilecek vaziyette değildir. Bununla beraber Uygur Türkleri'nin ahfadı olan Çinî Türkistan Türkleriyle bugünkü Garbî Türkistan Türkleri'nin hahat telâkkisi ve örf ve âdeti arasında mühim farklar mevcut olmadı. İslâmiyetten önce Uygurlar arasında yayılmış dinlerin hiçbirisi Türkler arasında derin, silinmez izler bırakmamış oldu. İsmâ'îlîlik hakkında hükmedebiliriz.

Kanaatimize göre Manes mezhebinin Uygurlar arasında yayılmasının tarihi hizmeti bu mezhebin Türkler arasında Budizm'in fazla intiharına mâni olmuştur.

Buda dininin Türkler arasında intihar edememesi olmasını ise, biz tereddütsüz müsbet bir hâdiseye telâkki ediyoruz.

Çin tarihlerinde de aynı senelerde bir Mieu adlı Uygur Hanından bahs olunmaktadır. Bu "Mieu" nün Türkçe Böğü kelimesinin bozulmuş ekli olduğu üphestir. Schlegel, Kara Balgasun, P. 34,32-33.

⁹ Arap kaynaklarından IX. asır müelliflerinden *bni Hordadbeh'mn "Kitabül- mesâlik vel- memalik"* adlı kitabında, Çinî Türkistan'da teessüs etmiş *Dokuz-O* devletinden bahsederken diyor ki: "*Dokuz-O* devletinin ahalisi Türk ırkına mensuptur. Ahalisinin bir kısmı Manes mezhebine, bir kısmı da Zerdüşî mezhebine sâliktir" *Kitabül-mesâlik ve ETmemâlik*, s. 30-31.

¹⁰ Bang und von Gabain, Turfantexte II.

¹¹ Manes tarafından icat edilmiş alfabenin esasları Aramî alfabesidir.

¹² E. Chavannes, Journal Asiatique, 1897, I. 43.

§16

NESTOR AN SM

Nestorius 428 senelerinde arkî Roma imparatoru ikinci Theodosus zamanında (408-450) Bizans'ta Patrik tayin olunmu tu. Hristiyan dininin akideleri hakkındaki fikirleri Hristiyan ulemasının ekseriyetinin kabul etti i fikirlerden farklı oldu u için Nestorius 431'de patriklikten iskat edildi.

Nestorius mezhebini Ortodoks Hristiyanlıktan tefrik eden mühim nokta iki idi:

1) Nestorius rada iki türlü ahsiyet görüyordu: Biri lâhî, di eri be erî. Bu iki varlık Nestorius'a göre tamamıyla imtizaç etmemi tir. nsan olan sa Allah'ın tecellisi için ancak bir vasıta olmu tur.

2) Hazreti Meryem ancak insan olan sa'nın anasıdır. Onun hiç ulûhiyetle alâkası, kudsiyeti yoktur. O alelâde bir insandır. O Allah'ın tecellisi olan sa'nın anası de il, ancak insan sa'nın anasıdır. Onun için ona Allah'ın anası demek do ru de ildir. Ona ancak " sa anası" demek caizdir.

Bu akideler Hristiyanların ekseriyetinin itikatlarına mugayirdir. Malûm oldu u veçhile, Katolik mezhebinde *sa Allah'ın o ludur*. Onun ahsında ulûhiyet unsuruyla be eriyet esası tamamıyla birle mi tir.

sa'da Allah tecelli etmi tir. *Allah, Isa ve mukaddes ruh üç varlık oldukları halde vahdet te kil ediyorlar, üç oldukları halde birdirler, bir oldukları halde üçtürler. Bu üçün bir, birin üç olması lâhî bir sırdır.*

Netorius'un sa ve Meryem hakkındaki fikirleri Hristiyan ülemasının fikrine mugayir oldu u için 431'de Ayaslug (Selçuk)'da toplanmı Hristiyan ruhanîleri çtimaî (Concile) Netorius'un patriklikten azil ve kiliseden tardedilmesine karar verdi. Bundan sonra Nestorius Mısır'a çekildi ve orada 450 senelerine kadar ya adı ve muhtelif memleketlere mezhebini kabul eden müritlerini göndermek suretiyle mezhebini ne re çalı tı.

Bundan sonra bu mezhep bir çok ülkelerde, bilhassa Mısır'da çok intı ar etti.

XII. ve XIII. asır ba larında bu mezhep imalî Mo olistan'da ya ayan Türkler arasında da yayılmı tı.

Cengiz'in zuhurundan önce imalî Mo olistan'da büyük bir devlet kurmu olan Kerait ve Neyman Türkleri'nin resmî dini *Nestorius* mezhebi idi.¹

¹ Kerait Türklerinin Hanı To rul Han (Garp menbalarında o, Papas Johanna ismiyle malûmdur) aynı zamanda Piskopos idi. Erdman, Temudschin der unerschütterliche. P. 30-38. D'Ohsson, Histoire des Mongols, tome I, P. 36-42.

Keraitlerden ba ka Garbî Türkistan'da dahi Nestorius mezhebine sâlik olan Türk zümreler olmu oldu unu gösteren deliller vardır.²

Manes dini, gibi, bu mezhebin de Türk tarihindeki rolü Buda dininin Türkler arasında hâkim din olmasına mâni olmaktan ibarettir.

§17

KONFUÇ US MEZHEB ¹

Konfüçius (571-478) milâttan önce altıncı asırla be inci asır arasında ya amı bir Çin filozofudur.

Konfüçius'un tâlimi tamamıyla dünyevî, felsefî mahiyettedir. Konfüçius bir peygamber sıfatıyla de il, ıslahatçı bir mütefekkir sıfatıyla tarih sahnesine çıkıyor. Onun gayesi devlet içinde ahlâkî ıslahat yaparak be eriyeti saadete ula tırmaktır.

Konfüçius'un dü ünçe tarzı tamamıyla akliyetçidir. Mistik mahiyette dü ünceler ona yabancıdır. Konfüçius'u kâinatın, âlemin men ei gibi meselelerden ziyade insanların birbirine münasebeti, yani çtimaî ahlâk alâkadar ediyor.

Konfüçius'un ahlâkî telâkkileri çok yüksektir. *Ona göre insanların hayat ve hareketleri, menfaat ve de i en ahvale göre de il, ebedî ahlâk kanununa, cihan ümul nizama, kadim devirlerin hakimleri tarafından vazedilmi esaslara göre tanzim edilmelidir.*

Ahlâkî kemale eri meye çalı mak insanın en yüksek vazifesidir. Ahlâkî tekâmülüün, ruhî tekâmülüün yolu ilimdir.

İmin yolu da tefekkür ve teemmüldür.

Allah'ın en yüksek emri di er insanlara kar ı muhabbet ve merhamettir?

² Barthold, O Hristianstve, V Türkestane V do Mongoliskiy periode. S. Petersbourg, 1893. "Orta Asya'da Hristiyanlık" Türkiyat Mecmuası, birinci cilt, sahife 47-100.

¹ Konfüçiusün hakikî ismi Kong-fu-tsö'dür. Konfüçius (Confucius) bu ismin Avrupalı-larca Lâtincele tirilmi eklidir. Konfüçius, M.E. 571'de, Çin ülkesinde Lu Krall ı dahilinde do mu tur. Babası bir vali idi. Konfüçius kendisi de bazı memuriyetlerde bulunmu tur. 24 ya larından sonra Konfüçius milletin ahlâkını ıslah çareleri üzerinde dü ünmeye ba lamı , tespit etti i ahlâkî ıslah çarelerini eserlerinde izah etmi ve etrafına topladı ı talebelerine telkin etmeye çalı mı tır.

² Chantepie de La Saussaye, Op. Cit. P. 47-50.

Konfüçius kendisi yeni bir talim, yeni bir ahlâk icadetmeyip, ancak kadim devirlerdeki hakimlerin fikirlerini ve Çin milletinin eski ananevi hayat felsefesini izah etmeye çalıştığını söylüyor.

O Çinlilerin ananevi ve örf ve âdetlerine karşı çok hürmetkârdı.

Konfüçius'un bütün eserleri derin bir ahlâkî ıslah temayülü ile mebûdur. Bir eserinde Konfüçius diyor ki: *'Vazife kanunu [ahlâk kanunu] ne kadar yüksek, ne kadar kutsi bir kanundur! Bu bir sakilsiz Okyanustur. Bütün varlıklar bunun sayesinde yaıyor. Bu kanun semaya kadar yükseliyor, semalara ulaıyor. Ne vâsi ve ne verimli bir kanundur bul'.*³

Diğer bir eserinde Konfüçius'u yüksek ve ebedî fikirleri ileri sürüyor: *'Vazife kanunu [ahlâk kanunu] herkes için birdir; en yüksek mansıb sahibi gibi en mütevazı ve meçhul insan dahi aynı vazife ile mükelleftir; bu vazife de insanın kendisinin ruhî tekâmülü için çalışmak, kendisini kâmile tirmek, ahlâkını ıslah etmekten ibarettir. İnsan için nefisini ıslah (istikmalî nefis) bütün terakki ve ahlâkî tekâmülün esasıdır.*⁴

Konfüçius vazife kanununu öyle tarif ediyor: *Vazife kanunu bizim hareketlerimizi tabîî aklımıza ve tabiatımıza uygun bir istikamette yapmaklaımızda bize rehber olan kanundur.*

Konfüçius'a göre amelî felsefe kanunu (ahlâk kanunu) aklın nuranî, lâmi prensiplerini gerçekte tirmek ve inkişaf ettirmek vazifesinden ibarettir.⁵

İnsanın tabîî aklı nedir? insanların becerî vazifelerini ifa edebilmeleri için Tanrının insanların ruhunda yerleştirdiği kanundur.

Konfüçius'un bize üç eseri vâsıl olmuştur: Büyük Ders (Ta-Hio), Tidal (Çung-Yung) ve Felsefî Sohbetler (Lün-Yü).

Bundan başka akırtlarından Mençius'un bir eseri vasıtasıyla da biz bu filozofun fikirlerini öğrenebiliyoruz.

³ Konfüçius, Tchoung-Yung, XXVII. (27). Konfüçius'un bu sözleri büyük Kant'un "Amelî Aklın Tenkidi" adlı eserindeki vazife kanunu halikındaki sözlerini hatırlatıyor. Kant bu eserinde diyor ki:

"Düñen insanın kalbini daima hayranlık ve hürmetle dolduran iki şey vardır: Biri üstümüzdeki, yıldızlarla dolu sema âlemi, diğeri keza hudutsuz olan vazife kanunudur." Kant, La Critique de la raison pratique, p. 291-292.

⁴ Ta-Hio, mukaddeme, 6.

⁵ Tchoung-Yung XXVII.

Konfüçius'un akirtlerinden biri üstadının ahlâkî felsefesini hulâsa ederek, "bizim üstadın tâlimi gayet basittir: *Onun talimi iyi kalp sahibi olmayı, her insanın ba ka insanları kendisini sevdi i gibi sevmesini tavsiyeden ibarettir*",^b diyordu.

Konfüçius'un eserlerinde devlet idaresine ait pek çok esaslar vardır. Biz burada bunlardan bahsedecek de iliz. Çin filozofunun devlet idaresi hakkındaki esas fikri udur: *Hâkimiyetin gayesi halkın refah ve saadetidir. Devlet idare etmek halkın refah ve saadeti için çalı maktır.*

Konfüçius be eriyetin yeti tirdi i en büyük ahlâkçılardan biridir. Konfüçius bu bakımdan Sokrat, Mark Aurel ve Kantlar seviyesinde bir mütefekkindir.

Konfüçius'un taliminin Türklere tesiri olmu mudur? Hiçbir zaman hiçbir Türk devletinde, Çin'de oldu u gibi, Konfüçius mezhebi resmî devlet dini olmamı tır. Fakat muhtelif yollarla bu yüksek felsefe Türk ırkının ahlâkî inki afına hayırlı tesirler icra etmi tir. Çin'in münevver tabakalarında makbul olan felsefe Türklere u yollarla hulûl etmi tir:

1) Bir çok Türk Hanları, Çin prensesleriyle evlenmi lerdir. Bu suretle Çin'de itinalı bir terbiye görmü Konfüçius'un ahlâkî vecizelerini ezberlemi , ahlâkî esaslarını benimsemi Çin prensesleri Türk prenslerinin anası olmu ve Çin filozofunun fikirlerini çocuklarına ve bunlar arasında gelecekte Türk Hanı olacak o ulla rına da a ılamı lardır.

2) Her devirde herhangi bir sebepten Çin'den kaçmak, Çin'i terketmek mecburiyetinde kalan münevver Çinliler Türk hükümdarlarına iltica etmi lerdir. Türk hâkanları bunları münasip ekilde mansıplara tayin ederek onları istihdam etmi lerdir.

3) Türkler Çinlilerle her devirde diplomatik münasebetlerde bulunmu lardır. Türk hâkanları Çin sefirlerini kabul etmi lerdir. Çin'den, Çin imparatorlarından mektuplar almı lar ve Çin'le muahedeler akdetmi lerdir.

4) Bir çok genç Türk prensleri Çin medeniyetine de vukuf peyda etmeleri için Çin sarayına tahsil için gönderilmi lerdir.

5) Çinî Türkistan Türkleri bir çok Çince eserleri Türkçeye tercüme etmi lerdir.

⁶ (Lün-Yü, IV, 14) Hristiyan edebiyatında insan için ba ka insanları sevmek ahlâkî bir vazife oldu una dair esasın ilk defa olarak Hazreti Isa tarafından ileri sürülmü oldu una dair bir fikir vardır. Konfüçius'un eserleri ve Roma stoisist mütefekkirlerin eserleri bu fikrin do ru olmadı m gösteriyor.

Bütün bu tesir vasıtaları neticesinde Konfüçius'un fikirleri îslâmiyetten önceki Türk münevverleri arasında yayılmış makbul fikirlerdi. Çin hakiminin ahlâkî felsefesi Türk münevverlerinin ruhlarına tesir icra etmişti.

Zaten Konfüçius'un ileri sürdüğü ahlâkî felsefe mahiyeti ve temayülü bakımından Türklerin millî ahlâkından uzak bir felsefe de ildir.

Türklerle imalî Çinliler pek kadim zamanlardanberi ihtilât halinde idiler. Çinlilerin hayat telâkkileriyle Türklerin hayat ve ahlâk telâkkileri bu münasebetler neticesinde çok yakınlaştı.

Konfüçius'un çok yüksek ve aynı zamanda çok hayatî olan ahlâkî felsefesi ve siyasî fikirleri Türklük tarihinde çok hayırlı rol oynamıştır.

Bu felsefe Budizmin hayattan uzaklaştıran, hayatî dinamiği indirici tesirine karşı Türklüğünü korumuştur.⁷

Uygurlardan kalma yazma eserlerde de Konfüçius'un fikirlerinin Çinî Türkistan Türkleri arasında yayılmış olduğunu gösteren parçalara tesadüf ediyoruz. Misal için şu gayet tipik bir parçayı gösterebiliriz: "Hakim Kongfutsi demiştir ki, il tutacak olan [devlet idare edecek olan] beylere [hanlara] üç şey aynı derecede lâzımdır: Sü (asker), a (ia e vasıtaları) ve inan (halkın itimadı). Han ancak bunlar mevcut oldu u zaman devlet idare edebilecek durumda olur. Bu üç şeyden birinden vazgeçmek icap etti i takdirde evvelki iki şeyden vazgeçilebilir, fakat inanı (halkın itimadını) muhafaza etmek devlet idaresi için arttır. Ancak evvelki iki şey (asker ve erzak) istinad ederek hükümet sürmek takbihe lâyıktır. Halbuki inanı, halkın itimadını muhafaza ederek ölmek dahi medih ve tebciile ayandır."⁸

Uygur müellifinin naklettiği bu parça Çin filozofunun Lün-Yu (Felsefî Sohbetler) adlı eserinin XH'nci basımının yedinci parçasıdır.⁹

Uygur müellifinin¹⁰ tercümesi Konfüçius eserindeki parçanın harfî tercümesi de il, serbest tercümedir. Fakat tercüme asıl metnin ruhuna sadıktır.

⁷ Konfüçius'un yukarıda anılmış eserleri hemen hemen bütün büyük Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Fransızca'ya M.G. Pauthier tarafından yapılmış tercümesi Garnier Kitabevi tarafından neşrolunmuştur.

⁸ W. Bang und von Gabain, Turkische Turfantexte. V. B. 103-112. (Sayfa 26).

⁹ Doctrine de Confucius etc. Traduit du chinois par M. G. Pauthier, Lün-Yü XII, 7 (sahife 145). Edition Garnier, Paris.

¹⁰ Kolaylık için Uygur müellifi, diyorum. Bu parça bir Uygur eserinin parçası olmayıp, Çince bir eserin, (belki de Lün-Yü'nün) tercümesinin bir parçası olduğunu anlıyoruz.

B R NC KISIM

Orta Asya devri için

KAYNAKLAR

§18

TÜRK TAR İH N , HUKUK TAR İH BAKIMINDAN DEV RLERE TAKS M VE KAYNAKLARIN EHEMM YET

Hukuk tarihi bakımından Türk tarihini dört devre taksim etmi tik:

- 1) Orta Asya devri,
- 2) slâmla ma devri,
- 3) Selçukî devri,
- 4) Osmanlı devri.

Bu devirler içinde dahi devreler vardır. Orta Asya devri içinde Asya Hunları devri, Tokyo denilen Türklerin devri, Uygur Türkleri devri.

slâmla ma devri içinde dahi devreler varsa da, biz bu devirler üzerinde fazla durmayaca ız. Kısaca Türkler arasında slâmiyetin inti arı tarihini ve *slâm hukukunun ana hatlarını hulâsa etmekle iktifa edece iz.*

Selçukî devri içinde dahi birbirinden farklı iki devre vardır:

- 1) Merkezi Iranda olan büyük Selçukîler devri.
- 2) Merkezi Anadolu'da olan Konya Selçukîleri devri.

Osmanlı devri içinde dahi birbirinden çok farklı devreler vardır: Kurulu devri, Büyüklük devri, inhitat devri, Islahat devri (Tanzimat devri).

Biz her devir için o devrin hukukî te kilâtını izaha giri meden önce evvelâ o devrin tarih ve hukukunu tespit için istifade edilebilecek kaynaklardan (menbalardan) bahsedece iz. Sonra o devrin tarihini hulâsa edece iz. Ancak bundan sonra hukukî te kilâtını izaha ba layaca ız.

Di er milletlerin Hukuk Tarihi müellifleri hukuk tarihinde devletin umumî tarihinden bahse lüzum görmezler, çünkü millî tarihi Yüksek Hukuk Fakültesi talebelerine malûm farzederler ve bu tahmin hakikate de uygun olur. Bizim Türk tarihinin Orta Asya devri, slâmla ma devri ve hattâ Selçukî devri tarihi imdilik maalesef herkese malûm de ildir. Liselerde bu devirler hakkında verilen malûmat çok muhtasardır.

Benim tecrübelerim bana eski Türk devletlerinin hukukî te kilâtından bahse ba lamadan önce o devirlerin tarihini hulâsa etmek lüzumu kanaatini telkin etmi tir.

Ancak Osmanlı devri için istisna yapaca ım; çünkü bu devrin tarihinin ana hatları az çok herkese malûmdur.

Biz türlü tarihî devirlerin tarih ve hukukunu ö retmeye yardım edebilecek kaynaklardan mümkün mertebe tafsildi bir surette bahsedece iz. Çünkü Türk Hukuk Tarihi, i lenmi bir ilim de il, i lenmekte olan yeni bir ilimdir.

Bizim vazifemiz ancak i lenmi bir ilmin esaslarını izah de il, aynı zamanda bu ilmi i leme i ini ilerletme yollarını göstermek de bizim vazifemize dahildir.

Bu vazifeyi lâyıkiyla ifa edebilmek için menbalar üzerinde durmak, istifade edilebilecek bütün kaynakları göstermek, o kaynakların mahiyetini ve kısaca muhteviyatını hulâsa etmek lâzım ve zarurî oldu u kanaatindeyiz.

§19

ORTA ASYA DEVR Ç N KAYNAKLARIN NEV LER

Burada bahsedece im kaynaklardan bazıları do rudan do ruya bize Orta Asya devrinde teessüs etmi Türk Devletleri nin hukukî te kilâtı hakkında mehaz olabilecek menbalardır. Di erleri ise evvelki menbalardan alınmı malûmatı ten-vire, birinci nevi menbalarda görülen hukukî müesseselerin, hukukî telâkkilerin mahiyetini, rolünü aydınlatmaya, müstakil bir Türk müessesesi olup olmadı ını tespitte yardım eden kaynaklardır. Umumiyetle Orta Asya devri tarihi ve hukuk tarihi için istifade edilebilecek kaynakları ikiye taksim mümkündür:

- 1) Millî kaynaklar,
- 2) Yabancı milletlerin eserleri.

I. Millî kaynakların mühimleri unlardır:

- 1) Türk kitabeleri. (Yenisey ve Orhon Kitâbeleri).
- 2) Uygur edebiyatı.
- 3) Kutadgu Bilig.
- 4) Türk destan ve menkıbeleri.
- 5) Orta Asya Türkleri'nin ifahî halk edebiyatı.

6) Bugün imalî ve Orta Asya'da ya ayan Türk kavimlerinin hukukî örf ve âdetleri ve bu örfî hukuka dair eserler.

Bunlardan ba ka ehemmiyeti ikinci derecede olan kaynaklardan olarak Çengiz'in yasasını ve Timur'un tüzükatını da saymak gerektir.

Çengiz'in yasası ve Tüzükat ne Orta Asya devri için ve ne de Osmanlı devri için menba te kil etmezler. Fakat bazı müesseselerin, bazı hukukî telâkkilerin bütün Türk ırkı efradı arasında mü terek oldu unu göstermek için bunlardan da istifade edilebilir.

II. ikinci zümre kaynaklar ecnebî milletlerin eserlerindeki Türkler hakkındaki kayıtlardır.

Orta Asya devrinde Türklerle siyasî münasebetlerde bulunmu olan milletler unlardır: Çinliler, İranlılar, arkî Romalılar, Araplar. Bunlardan bilhassa Çinlilerin tarihî eserleri Orta Asya devri için çok mühim kaynaktır.

Çinlilerden ba ka İran, Arap ve arkî Roma müelliflerinin eserlerinde dahi o devre ait bir çok malûmata tesadüf olunur. Onun için bu milletlerin eserlerinden istifade edilebilecek eserlerin de en mühimlerini göstermek lâzımdır.

K TAP I

FASIL I

M LLÎ KAYNAKLAR

§20

ORHON K TABELER

(*Muhteviyatı bakımından*)

Orta Asya devrinin hukukî tekilâtını tespit için istifade edilebilecek millî kaynaklardan biri Cenubî Sibiryâ ve Mo olistan'da bulunmu yukarıda bahsettiğimiz kitabelerdir.

Yukarıda giri kısmında eski Türklerden kalma medeniyet eserlerinden bahsederken bu kitabelerin kefi tarihinden, bunların kimler tarafından yazdırılmış oldu undan ve yazısından bahsetmi tik. Burada bu kitabelerin muhteviyatından ve hukuk tarihi için kaynak tekil etmeleri bakımından kısaca tekrar bahsetmek mecburiyetindeyiz.

Orhon Kitâbeleri mezar ta ları üzerine yazılmış yazılar oldu undan bu kitabeler her eyden evvel mezar ta ı altında gömülmü kahramanların hayatından, hayatları müddeti zarfında yaptıkları harp seferlerinden, harplerdeki zaferlerinden, harplerde gösterdikleri alplik (kahramanlık) eserlerinden bahsederler.

Fakat bu kitabeler kahramanların hal tercümesini anlatırken istitrat olarak Türklerin dinlerinden, kanunlarından, devlet idaresi usullerinden, ahlâkî ve hukukî telâkkilerinden de bahsediyorlar.

Orhon Kitâbeleri'nin her ikisinin ba nda altıncı asırda büyük bir devlet kurmu olan Bumin ve stemi Hanlardan, bu iki Han zamanında Türklerin siyasî yükselmesi ve onlardan sonra Türk Devletinin inhitatı sebeplerinden bahs olunmaktadır.

Bu kısımda Türklerin devlet ve devlet idaresi hakkındaki telâkkilerine ve kanunlarına ait pek çok i aretler vardır.

Kitabelerde istitrat yolu ile söylenen sözlerden, Türklerin dinleri hakkında da bir fikir edinmek mümkün oluyor.

Kitabeler yüksek bir lâh tanıyor. Bu yüksek semavî ilâh, Tanrıdır. Tanrı bütün kâinatın hâlikıdır. Bu Tanrıdan ba ka yerde Yersub (= Yersu) isminde yerin ruhu vardır. Bu yer ruhu Tanrı'ya tâbidir. Bu Yersu ikinci derecede bir kuvvettir. Fakat Yersub da mukaddestir, "duk" dur. Bu sema ilâhı ile Yersu ruhlarını Türkler kendilerinin millî ilâhları telâkki ediyorlar. Bunlara "Türk Tanrısı" ve "Türk Yersubu" diyorlar.

Çinliler, Türkleri mahvetmek için tahrip harpleri yaptıkları zaman Türk Tanrısı ve Türklerin mukaddes Yersubu "*Türk milleti yok olmasın, millet olsun*" diyorlar. Tanrı ve Yersub her ikisi Türklük tarafını iltizam ediyorlar.

Yeryüzünde Yersub ruhundan ba ka bir de kadınlar ve çocukların hâmisi olan bir kadın ruh vardır: *Umay*.

Bu Umay mefhum ve akidesi bugüne kadar Altaydaki amanist Türklerin akideleri arasında bu isim altında ya amaktadır. Altay Türkleri de bu ruhu kadın ve çocukların hâmisi bir ruh telâkki ediyorlar.

Bütün bu kayıtlardan Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış olan Türklerin yukarıda bahsetti imiz, bugün amanizm ismiyle malûm olan dine sâlik oldukları açık anlaşıyor. Fakat hayret edilecek bir hal varsa, o da kitabelerin hiçbir yerinde amanizm dininde mühim rolü olan bu dinin ruhanilerinden, Kamlardan bahsolunmamasıdır.

Kitabelerde *Kam* kelimesi bir tek defa olsun zikrolunmamıştır.

Halbuki slâm devri başladıktan sonra yazılmış olan "*Kutadgu Bilig*" de bile bu Kam ismi iki yerde geçiyor.

Orhon Kitâbeleri'nde Kam isminin geçmemesinden, halk hayatında mühim rolü olan Kamların devlet idaresiyle harp i lerinde hiç rolleri olmadığı neticesini çıkarmak mümkündür.

Orhon Kitâbeleri'nde âlemin hilkatı hakkında tafsîlât yoktur, fakat yer ve göklerin yaratılmış oldu u sarîh bir surette ifade edilmiştir.

Bunların hâlikı kimdir? Sarahat yoktur. Fakat kitabelerin umumî ruhundan, âlemin hâlikı Tanrı oldu u açık anlaşıyor.¹

¹ arkî Roma müverrihlerinden Theophylactos Simscotta Türklerin âlemin hâlikı Tanrı oldu una inandıklarını açık söylüyor. O diyor ki: "*Onlar ate , hava, suya kar ı hürmet besliyorlar ve "yeri" (yer suyu) metheden iirler terennüm ediyorlar, (Fakat) yalnız yer ve*

Bugünkü Altay'daki amanist Türklerin telâkkisi de bunu gösteriyor.*²

Orhon kitâbelerine göre yer ve gök yaratıldıktan sonra, yeryüzünde "Ki i O lu" yaratılmıştır. *Ki i o ulları üzerinde hâkimiyet ve riyaset Türk Hanlarına verilmiştir.*

Türk Hanları Bumin Han ve smet Han hükümdar olmuştur. Hükümdar olduktan sonra, Türk Devletinin kanunlarını vazetmiştir.

Kitabeler Bumin Han Devleti'nin hududunu da gösteriyor.

Bumin Han tarafından kurulmuş birinci Türk devleti Kadirkan³ dağlarından Demirkapı'ya⁴ (Mançurya'dan Afganistan hududuna kadar) kadar uzanıyor.

Türlere mahsus âdetlerden biri ilkbaharda ölenlerin sonbaharda ve bunun aksine sonbaharda vefat edenlerin ilkbaharda defnedilmesi âdetidir. Meselâ 731 senesinde Mart ayında vefat eden Kül-Tegin'in defin merasimi ancak Te riniev-velde icra edilmiştir.

Türkler ölüm münasebetiyle yapılan yas ve defin merasimine "Yog" diyorlardı. Yog ayın muayyen günlerine tesadüf etmeli idi.

Ekseriya ayın 27 nci gününe tesadüf ettiriliyordu.

Bir Türk Hanı vefat etti i zaman yog için kom u milletlerden sefirlerin gelmesi de âdetti. Yog için gelen sefirler hediyeler getirirlerdi: Altın, gümüş , ipek vesaire.

Kül-Tegin'in vefatı münasebetiyle defin törenine iştirak etmek üzere u milletlerden sefirler gelmiştir: Çinlilerden, Tibetlilerden, Kırgız Türklerinden, Tatarlardan (Mo ollar'dan) vesaireden.

gökleri yaratan Tanrıyı Allah olarak tanıyorlar, ancak ona ibadet ediyorlar ve bu Tanrıya at, sığı r, koyunları kurban ediyorlar. Onların ruhanileri hâdiseleri önceden bilmek kabiliyetine malik olduklarını iddia ederler. "

Theophylactos imocatta'nın Rumca metninin Almanca'ya tercümesi şudur: "Die Türken haben eine ausserordentliche Hochachtung vor dem Feuer, verehren Luft und Wasser und Singen der Erde Hymnen. Sie Beten an und bezeichnen als Gott einzig, und allein den, der Himmel und Erde gemacht hat. Ihn opfern sie Rosse, Rinder und Schafe und Sind im Besitz von Priestern, die da glauben, dass sie die Zukunft Voraussagen Können. "Theophylactos imocatta in Dietrichs" Byzantinische Quellen zur Länder-und Völker kunde, Band V, Teil II. s. 14.

² Radloff, aus Siberien, II, P. I.

³ Kadirkan dağı bugün Khingan dağları ismiyle malûm Mo olistan'ı Mançurya'dan ayıran dağlardır.

⁴ Demirkapı, Buhara Hanlığı arazisinden imâlî Afganistan'a giden yol üzerinde yüksek dağlar arasında bir demir kapı ile kapanan geçidin ismidir.

Türklerde vefat edenin akrabasının yas alâmeti olarak yüzlerini, kulaklarını hafif surette yaralaması âdeti. Hattâ Yog için gelen sefirler de tıpkı akraba gibi yüzlerini yaralamaya mecbur idiler.

Büyük asker kumandanları defnolundu u zaman mezarlarının etrafına hayatları müddeti zarfında ma lûp etmi oldukları dü manlarının ta tan yapılmı heykelleri rekedilirdi.

Bu heykellere eski Türkler *Balbal* derlerdi. Kül-Tegin'in mezarı etrafında pek çok Balbal bulunmu tur.

Orhon Kitâbeleri'nin bir çok yerinde "Ütüken" ormanlarından (Ütüken Yı 'dan) bahs olunmaktadır.⁵

Ütüken Yı ,Türk Devleti'nin merkezi olan sahadır.

Eski Türkler bu Ütüken Yı ismini Orhon ırma ının kaynaklarından bugün Kosagol gölü ismiyle malûm göle kadar uzanan sahaya vermi oldukları anla ılıyor.

Türklerin telâkkisine göre, Ütüken Türk Devleti'nin merkezidir.

Ötüken sahasında oturan Türklerin Hanı her zaman yüksek Hâkan'dır. Di er Hanlar ona tâbi olmalıdır.^{6 7 8}

Orhon Kitâbeleri'nin dikkati celbeden hususiyetlerinden biri de Orhon Kitâbeleri'ni bırakmı Türklerde millî hissin çok inki af etmi olmasıdır.

Orhon kitâbelerine göre Türk Tanrısı, Türk milletinin ebediyen ya amasını istiyor ve Tanrı: "*Türk milleti yok olmasın, millet olsun? Türk milletinin nam ve öhreti (Adı, Küsi) zail olmasın* diyor.

Bumin devleti da ıldıktan sonra istiklâllerini kaybetmi Çin tebaası olmu olan Türkler öyle ikâyet ediyorlardı:

"*Biz devlet sahibi bir millettik. imdi bizim anlı devletimiz nerede'? Biz kendi Hanı olan bir millettik, imdi bizim Hanımız nerede'?"*

"*Biz imdi i ve gücümüzü hangi devlet ve hangi Han için sarfedece iz.'* Böyle dü ünmele onlar, Türkler, Çin Hükümdarının dü manı oldular. Çinliler, dü man

⁵ Orhon kitâbeleri, I, s. 3, 5, 8. Eski Çin kaynaklan da Tukin ekinde bu sahadan Türklerin oturdu u saha olarak bahsetmektedir. Deguines. Histoire des Huns, des Turcs et des Mongols. 1.2, p. 375.

⁶ Orh. Kit. I, s. 4.

⁷ I E. 11-12.

⁸ I E. 25 ve I s. 4,5,

olduktan sonra, Türkleri mahvetmek istediler. 'Türk halkını mahvedelim, onun neslini kurutalım**dediler. Fakat gökteki Tanrı ve yerdeki Yersu ruhu Türk ırkının yok olmasını istemedi. 'Türk halkı yok olmasın, millet olsun* dediler. Bundan sonra Türk milletinin millet olarak ya amasını temin için Tanrı ve Yersu İleri ^{9 10} (İlteres) Hanı Hanlık tahtına çıkardılar)¹

istiklâli kaybettikten sonra ba ka milletlerin hizmetinde Türklerin kanı su gibi aktı, ölen Türklerin kemikleri da lar te kil etti.

Asil Türklerin o ulları kul oldu vepakize Türk kızları cariye oldu.^{11 12 13}

*Türk milletinin namı ve öhreti¹¹ zail olmasın diye, Tanrı benim Han babamı ve anam Hatunu (Hanlık derecesine) yükseltti.¹⁴ Türk milletinin nam ve öhreti kaybolmasın diye, Türk milletine muhabbetim dolayısıyla ben geceleri uykusuz, gündüzleri istirahatlessiz geçirdim.*¹⁵

*Ben Han oldu um zaman ba ka memleketlere hicret etmi olan Türkler aç, çıplak memlekete döndüler. Ben onları iskân edebilmek için 12 defa büyük ordularla harp seferleri yaptım... Tanrının yardımı, tâlihimin müsait olması sayesinde bu ölmeye mahkûm Türklere ben hayat temin ettim, çıplaklara giyim temin ettim, fakirleri zengin kıldım, az halkı çok kıldım.*¹⁶

Bu Orhon Kitâbeleri'nden nakletti im parçalardan bu kitabeleri yazdırmı olan Bilge Han'ın kesif bir millî hisle, Türklük gururuyla me bû bir Hükümdar oldu u gayet açık anla ılmaktadır.

Orhon Kitâbeleri'nde dikkate ayan hususiyetlerden biri de, Orhon Kitâbeleri'nde hâkim olan demokrasi ruhudur. Han her i ini budun (halk) için yapıyor. Han'ın esas vazifelerinden biri halkın ktisadî refahını temindir. Harpler hepsi budunun (halkın) menfaati için yapıyor, zaferler budun için kazanılıyor. Han Türkün refahını temin için gece uyumuyor, gündüz dinlenmiyor.

⁹ Orhon kitâbeleri, I E. 9, I E. 10,

¹⁰ Thomsen ilerter yerine ilerter telâffuz etmek lâzım oldu unu ileri sürüyor. W. Thomsen, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, in Zeitschrift der deut, Margenlân. Gesellschaft. Neue Folge, Band 3, 1924. P. 106, 122, 175.

¹¹ Orhon kitâbeleri, I E. 10, 11.

¹² Orhon kitâbeleri, I E. 24.

¹³ Nam ve öhret diye tercüme etti im kelimeler "at ve küdür. Kitabe bu cümleyi öyle ifade ediyor: "Türk budunun atı küsü yok bulmasın."

¹⁴ Orhon kitâb. I E. 25.

¹⁵ Orhon kitâb. I E. 26-27.

¹⁶ Orhort kitâb. I E. 28-29.

Orhon Kitâbeleri'ni bırakmı olan Türklerde akrabalık hissi de çok münke if oldu u anla ılıyor.

Bilge Han, biraderi ve ba kumandanı, Kül-Tegin'in vefatı dolayısıyla duydu u kederi öyle ifade ediyor: *"Kül-Tegin öldü. Ben çok üzüldüm. Görür gözüm görmez gibi oldu. Bilir bili im bilmez gibi oldu. Üzüldüm. Ebediyen ancak Tanrı yar, ki i o lu ölüme mahkûmdur. Fakat çok üzüldüm, gözlerimden ya akıyordu. Ben inliyordum. Yüre imden inleme ta ıyordu. Üzüliyorum, çok üzüliyorum"*F

Orhon Kitâbeleri'nde Türklerin medeniyet seviyesini gösteren kayıtlar da pek çoktur. Türk ülkesinde bir çok ehirlere mevcut oldu unu anlıyoruz.

Kutluk Han Çin'e kar ı isyan etti i zaman, onun etrafına toplanan milliyetperver Türklerin bir kısmı ehirlere (balıklardan) gelmi lerdir. Bir kısmı orman ve da lardan inmi lerdir.^{17 18 *} Bir ehri ismi de zikrolunmaktadır. *Togu Balık*F

Orhon Kitâbeleri'nde bizi do rudan do ruya hukuk tarihi bakımından alâkadar eden bir çok kayıtlar vardır.

Kitabelerde sekizinci asır Türkleri'nin kanun (Törü), devlet (il)in mahiyeti ve Han'ın ve Beylerin vazifeleri hakkındaki telâkkilerini de inikâs ettiren parçalar pek çoktur.

Biz ileride te kilâtan bahsederken bunları da zikredece iz.²⁰

¹⁷ Orhon kitâbeleri, I N. 10,11.

¹⁸ Orhon kitâbeleri, I E. 11,12.

¹⁵ Orhon kitâbeleri, II E. 30.

²⁰ Orhon kitâbeleri'ne dair eser ve makaleler yukarıda gösterilmi ti.

FASIL II

§21

ESK UYGURLARDAN KALMA YAZMA ESERLER

(Uygur Edebiyatı)

Eski kültür ve hukukumuzu öğrenmek için istifade edebileceğimiz kaynaklardan biri de arkî Türkistan'da bulunmuş eski Uygur Türkleri'nden kalma yazma eserlerdir.

Son 50-60 yıl içinde arkî Türkistan'da ilmi araştırmalar yapmış olan Avrupa âlimleri bu, eskiden Türk medeniyeti merkezi olan, ülkede eski Uygurlardan kalma pek çok yazma eserler buldular.

En çok Uygur eseri bulmuş olan âlimler, Alınanlardan Grunwedel, Von Le-coq, Fransız âlimlerinden Paul Pelliot, İngiliz Aurel Stein'dir.

Alman âlimleri tarafından keşfedilip Avrupa'ya getirilmiş eserler bugün Berlin'in Etnografya müzesinde bulunmaktadır.¹

Berlinde toplanmış eserlerden başka Paris'in millî kütüphanesinde, Londra, Petrograd ve Çin'de Pekin kütüphanelerinde dahi türlü âlimler tarafından meydana çıkarılmış Uygurca eserler bulunmaktadır.

Uygur Türklerinden kalma bu eserler Uygur harfleriyle yazılmıştır. Malûm oldu ki üzere Uygur yazısı Orhon Kitâbeleri'nde kullanılmış olan millî Türk yazısından farklı bir yazıdır.

Uygur yazısı harfleri az, çok nakıs bir yazıdır. Uygur yazısı ancak 15-16 kadar âlâmete (Harfe) maliktir.

Arap harfleri gibi Uygur harfleri de üç ekilde yazılmaktadır: Aynı harf kelimenin başında olursa bir türlü ortasında olursa başka bir türlü sonunda olursa üçüncü bir ekilde yazılır.

¹ Son zamanlarda bu eserlerin müze binasından Berlin Akademisine ait binalardan birine nakledilmiş olduğunu öğrenirim.

Bundan ba ka Uygurcada da türlü hat usulü vardır, aynı harfler türlü devirde, türlü ekilde yazılmıştır. Eserlerin bir çok sahifeleri, sahifelerde bir çok satırlar zamanın tesirleriyle zor okunur bir hale gelmiştir. Bu sebeplerden Uygurlardan kalma eserleri okumak hayli zahmetli bir iştir.

Onun için bu zengin Uygur edebiyatının bugün ancak cüz'î bir kısmı okunmaktadır.

Uygurca mütehasşislerinden Radloff², Von Le Coq³, F. K. Müller⁴, W. Bang ve Gabain⁵, Radloff, Maloff, Pelliot⁶, Bahmeti her biri Uygurlardan kalma eserlerden bazılarını okuyup, Uygurca metniyle beraber Almanca veya Fransızca tercümesini ne rettiler.

Uygurlardan kalma yazıların ço unda eski Türklerin hukukî telâkkilerine ve yahut hukukî müesseselerine ait i aretler bulunmaktadır. Meselâ Müller tarafından tercüme olunmuş "*Altun Yarı*" adlı Buda dinine ait eserlerde (Uigurica I. s. 25).

"*I ba lagu türüsün ütünürsüz*" (Devlet idaresi kanununu mu soruyorsunuz) cümlesi vardır. Bu bir tek cümle Türk hukuku tarihi bakımından çok mühimdir: bu bize eski Türkçe'de "II" kelimesinin devlet mânasını da ifade ettiğini, inkâr edilemeyecek bir ekilde ispat ediyor.

Aynı eserde 45 inci sahifede "İlig" kelimesi Kral, Han mânasında kullanılmıştır.

² Radloff Uygurlardan kalma yüz kadar hukukî vesikanın metin ve Almanca tercümelerini yapmıştır. Bu eser Radloff ün vefatından sonra Maloff tarafından ne redildi. Bundan ba ka Radloff Manes dinine ait "Huastuanift" adlı duayı (tiraf- nameyi) de tercüme etmiştir.

³ Le Coq u eserleri tercüme etmiştir:

Türkische Manichaica aus Chotsho I, II, III.

Abhandlung K. P. Akadem. Wis, Berlin 1916.

Ein Christliches und manichaeisches Manuscriptfragment in Türkischer Sprache aus Turfan. Sitzf. K. P. Akad. Wis, 1909.

⁴ F. K. Müller Uigurica (I, II, III, IV, V) ismiye bir çok Uygurca metinleri tercüme ve ne retti; bundan ba ka "Zwei Pflinschriften aus Turfan fından" ismiyle bir Uygurca küçük metnini ne retti. Berlin 1915.

⁵ W. Bang und A. von Gabain: Türkische Turfan Texte (I, II, III, IV, V) ismiyle bir çok metinleri tercüme ettiler. Bundan ba ka Bang Rahmeti ile beraber Die Le ende von Oghuz-Kagan, ismiyle O uz menkıbesini ne retti, Berlin 1932.

G. R. Rahmeti, Türkische Turfan texte, VII Abaw 1937 ve Heil Kunde der Uiguren.

⁶ Pelliot'ın "Tung-Pao" mecmuasının türlü nüshalarında Uygur yazıların ait bir çok makaleleri vardır.

Keza Müller tarafından "Zwei Pfalinschriften" ismiyle ne rolünmu Uygurca metninde "II tutmak, İI ku atmak" tâbirleri devlet idare etmek mânasında kullanılmıştır.

Bütün Uygur yazılarında '*l ö esi*' devlet büyüğü, nazır, bakan mânasında kullanılmıştır.

Uygurca hukukî vesikalarda bugün tamamiyle unutulmuş hukukî ıstılahlara tesadüf ediyoruz.

Bunlar cümlesinden olan u ıstılahlar anılmaya değer ıstılahlardır:

- 1) *Yang* (Örfî hukuk),
- 2) *Bert* (Bir nevi mükellefiyet),
- 3) *Satı* (Ticaret),
- 4) *Salıg* (Bir nevi vergi ismi),
- 5) *Tu* (% faiz),
- 6) *Ulam-Yarlıg* (Tapu senedi),
- 7) *Alban* (Angariye),
- 8) *Tu u* (Menfaat),
- 9) *Togu* (Örf ve âdet),
- 10) *Turgurmak* (Tesis etmek),
- 11) *Tegim* (Mühlet),
- 12) *Kîyîn* (Ceza),
- 13) *Korlug* (Zarar gören, mutazarrır),
- 14) *Töz* (Mebde),
- 15) *îl ö esi* (Nazır, Bakan),
- 16) *Ötük* (stida).

Eski Türklerin kullandığı hukukî ıstılahlar hakkında a a ıda daha tafsilli malûmat vardır.

§22

UYGURLARDAN KALMA HUKUKÎ VES KALAR

Cenubî Uygurlardan kalma eserler arasında bir çok hukukî vesikalar da bulunmu tur. Bunlardan bir kısmı Radloff tarafından okunmu ve Almanca'ya tercümesiyle beraber Radloff'un vefatından sonra, Rus müste riklerinden S. Maloff tarafından ne rolunmu tur.¹

Bu eserin içindeki vesikalar arasında arap ödünç almaya ait üç vesika, pamuk ve pamuk kuma ı istikrazına ait be vesika, Susam ya ı istikrazına ait dört vesika, bir eyi kiralama ve devrine ait on bir vesika, muvakkat bir zaman zarfında kullanmak üzere yük hayvanı istiaresine ait üç vesika, vergi ve rüsumata dair ondokuz vesika, gaip olmu vesikalar yerine verilmi iki vesika, iki vasiyetname, bir evlât edinme vesikası ve ktisadî ve hukukî hayatla alâkalı birçok di er vesikalar vardır.²

Bu vesikaların ço u Alman âlimlerinden A. Grünwedel tarafından Turfan havalisinde bulunmu vesikalardır. Di erleri S. F. Oldenburg ve H. H. Krotkoff vesaire tarafından bulunmu vesikalardır.

Bu vesikalar dikkatle okundu u zaman Cenubî Uygurların medeniyetinin tasavvur edildi inden çok daha yüksek oldu u intibai hasıl oluyor. Bu vesikalar Uygur Türkleri'nin çok kesif bir ktisadî hayat ve çok münke if bir hukukî hayat seviyesine çıkmı olduklarını ispat ediyor.

Turfan havalisi Uygurlarında arazi küçük parçalara bölünmü tü ve bu parçalar sahibinin mülkiyetini te kil ediyordu. En çok yeti tirilen ey üzüm ile pamuk oldu u anla ılıyor. Vesikaların bir ço u üzüm ba ı kiralamasına aittir.

Birçok vesikalar pamuk kuma (böz) ticaretiyle ilgilidir.

Fakat ziraatin di er ak amı da ihmal edilmi olmadı ı anla ılıyor.

Uygurlar'da hukukî ıstılahlar tamamıyla teessüs etmi ve kat'î eklini almı oldu unu görüyoruz. Bütün vesikalar hukukî mefhumları ifade için aynı ıstılahları kullanıyorlar.³

Uygur vesikalarının yazılı ı aynıdır: Her eyden önce vesikanın yazıldı ı tarih gösteriliyor.⁴

¹ W. Radloff, Uigurische sprachdenkmâler, 1928. Leningrad.

² Radloff'un eseri yüz yirmi sekiz vesikayı ihtiva etmektedir. Bunlardan yüzden fazlası hukukla alâkalı vesikalardır.

³ Eski Türklerde kullanılan hukukî ıstılahlardan a a ıda ayrıca bahsedece imize yukarıda i aret etmi tik.

⁴ Maalesef tarihler eski Türklerin zaman sayma usulüyle gösterilmi tir. Bu, kısa bir za-

Her vesikanın sonunda vesika yazıldı ı anda hazır bulunan ahitlerin ismi zikrolunur. ahitler imza yerine ekseriya mühürlerini yahut mühür yerini tutan alâmetlerini basarlar. Bundan sonra vesikayı yazan adamın ismi zikrolunur.

Vesikaların muhteviyatı tabîî, gayesine göre de i iyor. Borç münasebetlerine ait vesikalarda alacaklı ile borçlunun isimleri zikrolunur, borcun mahiyeti ve miktarı, faizin miktarı, borcun tediye zamanı gösteriliyor.

Bazı vesikalarda borçlunun vefatı takdirinde borcun kim tarafından ödenece i de gösteriliyor.

Maalesef imdilik vesikalarda mezkûr ölçülerin mahiyetini ve sikkelerin kıymetini tespit mümkün olamam ı tır.

Biz Uygurlar'dan kalma hukukî vesikalardan bir kaç tanesini misal olarak burada dercetme i* ⁵ lüzumlu buluyoruz. Bu vesikalar bize bir taraftan Uygurların hukukî ve ktisadî hayatının seviyesini tespitiye yardım edecektir.

Di er taraftan islâmiyetten önceki Türklerin hususî hukuku hakkındaki mütalâalarımızın istinad edece i esaslardan birini te kil edecektir.

Burada zikrolunan vesikalar unlardır:

- 1) Arazi mülkiyetini devre ait vesika,
- 2) Üzüm ba ı kiralama mukavelenamesi,
- 3) Gayrimenkulün ipote ine dair mukavelename,
- 4) Ortakçılık mukavelesi,
- 5) arap istikrazına ait vesika,
- 6) Vasiyetname,
- 7) Evlât edinme mukavelenamesi,
- 8) Esir azatlamaya dair mukavelename.

man için istifadesi mümkün olan usul, uzun zaman geçtikten sonra tarihi tespit etmek için bir vasıta olamıyor.

Malûm oldu u veçhile bu Türk usulüne göre zaman oniki cr yıllık devrelere bölünür. Her devre içindeki on iki seneden her birinin ayrı ismi vardır. Bu isimler hayvan isimleridir. Sıra ile sene isimleri unlardır: 1) Fare (sıçan), 2) Sı ır yılı, 3) Bars yılı, 4) Tav an yılı, 5) Luy "ejderha" yılı, 6) Yılan yılı, 7) Yond "At" yılı, 8) Koyun yılı, 9) Biçin "maymun" yılı, 10) Tavuk yılı, 11) t yılı, 12) Domuz yılı.

⁵ Buraya dercetti im vesikaların metni Uygurca metnin bugünkü Türkçe'ye çevrilmi eklidir. Tercümelerde mümkün oldu u kadar Uygurca metinleri harfiyen tercüme etmeye çalıştım. Harfi tercüme vesikanın anla ılmasına mâni olacak yerlerde muhteviyatına sadık kalarak ifade eklini de i tirmeye mecbur oldum. A a ıda dercetti im vesikalardan bazılarında cümlelerin hakiki mânasını tereddütsüz olarak tespit edemedim. Bu gibi cümlelerin mânası için Radloff'un tercümesini kabul ettim. Fakat ifade etti i mânadan emin olmadım cümle veya kelimeleri gösterdim.

ARAZ MÜLK YET N DEVRE A T B R VES KA

Pars yılı, dördüncü ayın yirminci günü.

Ben Tülek Temür, bana ait olan Tıyuk üzerindeki Ta köprü önündeki her yandan duvarla çevrilmi Kaylalıklı Çengür-erisindeki yedi Kürilik¹ yerimi, gene bana ait olan Tortkil-Çoktaki dört sık² yerimi, gene bana ait olan Boyu-Kırada Yukarı Çiçeklikteki altı sık yerimi, gene bana ait A a ı Çiçeklikteki dört sık yerimi - Bütün bu bana ait yerlerimi bana Tiilek Temüre para kıymetini haiz Çau³ Yastuk gerek oldu undan, Rahip Tolmu tan yirmi Çong-Tung-Pau-Çau Yastuk⁴ alarak bu yerlerimi ona kendi faydasına i lesin, mahsullerinden faydalansın, bu arazi onun sahih (hususî) mülkü olsun diye devrettim.

Tanık Kerey, Tanık Temür Buka ve orada bulunan benim büyük ve küçük biraderlerim, akraba ve tanıdıklarım, kim olursa olsunlar, dava açmasınlar.

Bu mühür ben Tülek Temürün'dür.

Bu mühür ben Buyan Temürün'dür.

Bu mühür ben Tanık Kerey'indir.

Bu mühür ben Tanık Temür-Buka'nındır.

Bu yazıyı ben Buyan Temür kendi elimle yazdım ve hazırladım⁵.

B R ÜZÜM BA I (BORLUK) K RALAMA MUKAVELES

Yond¹ yılının ikinci ayının yirmi sekizinci günü.

Bana Kayımtuya i letmek, mahsul almak için bir üzüm ba ı gerek oldu-undan Mısırın Koçu nam mahalde bulunan ba ını tuttum. Bu ba ını i letilmesi için lâzım masrafları ben Mısır yapaca ım, bu ba ı dolayısıyla verilmesi gereken vergileri de ben, Mısır ödeyece im.

Ben, Kayımtunun masraf ve vergilerle ilgim olmayacaktır.

Tanık Beg-Buka, tanık Elçi.

Bu mühür ben Mısıdır. Ben Kayımtu Mısırın imlâsı alatında yazdım².

¹ Kuri ve sık arazi ölçüleridir.

² Kuri ve sık arazi ölçüleridir.

³ Pau-Çau Çin'in kâ ıt parasıdır.

⁴ Bu dört kelimenin do ru telâffuzu Çeng-Tung Pao-Çao'dur. Çince, Çeng- Tung'un kıymetli kâ ıt parası, demektir. Çeng-Tung da M. S. 1436 ile 1449 arasında Çin'de hükümet sürmü bir Çin imparatorunun ismidir.

[Profesör W. Ebehard'ın müellife yazdı ı bir mektuptan.]

⁵ Radloff, Op. Cit. vesika No. 15.

¹ Yond eski Türkçe'de at cinsi demektir.

² Radloff, Op. Cit. vesika 19.

GAYR MENKULÜN POTE MUKAVELES

Koyun yılı Erem ayı (yeni ayın) onuncu günü.

Ben Tasık u yazıyı Tunya veriyorum. ehirdedir oturdum için¹ benim pek çok masraflarım ve alacaklılarım vardır. Ben mâkul ve idareli bir surette ya a-yamıyorum. Kendim ihtiyarladım da.² Onun için ben Tun ile öyle bir anla ma yaptım: "Ben Tasık'a ait olan üç ki i vasıtasıyla i letilebilecek üzüm ba ımı Sen, Tun, alır mısın, buna mukabil Sen, Tun, benim borçlanımı öder misin ? istemi-yorum dersen, ba kasına veririm." Bunun üzerine Tun dedi: "Ben senin borçla-nım öderim, üzüm ba ım ba kasına bırakmam". Ben, ona ba ı teslim ettim ve ona dedim: Sen (Borçlara ait) yazdan (senetleri) almalısın ve u eyleri (borçlan) vermeli (ödemeli) sin:

Parça Toyın'a yarım tavar³, Katuk'a yarım küp arap, Yum ak'a iki Sık Ür⁴ ve bir siyah elbise, Kıtay Buka'ya üç tavar.

Bu eyleri vererek Tun benim borçlarımı ödemelidir. E er ben, Tasık, dö-nüp Tunya bütün bu eyleri ödersem, ben Tun Ona (Tasık'a) üzüm ba ım iade ederim. E er ben Tasık üç yd içinde geri dönüp bu eyleri Tunya iade etmezsem, üzüm ba ım borçlarımın ivazı olarak Tun'nın (hukukî) mülkü olsun!

Tanık Kerskiç, Tanık Tukrünç Buka.

Bu mühür ben Tasık'ındır.

Ben parça Tokmu bu ihtiyar Tasık'm.

mlâsı altında yazdım.⁵

¹ Bu vesikadaki "Kalga yatıp" tâbirinin ve di er birkaç kelimenin ifade etti i mâna sara-hatle anla ılmıyor. Ben kat'i ve hakiki mânasını kendim tespit edemedi im yerlerde Radloff'un tercümelerini kabul ettim.

Bizim için vesikalardaki ayrı kelime ve cümlelerden ziyade vesikaların mahiyeti ve muhteviyatı mühimdir. Vesikalarda, bereket versin mânası kat'iyetle tespit edilememi kelime ve cümleler çok de ildir.

² Biz burada Radloff tercümesini kabul ettik.

³ Bu kelimeyi Radloff evvelâ Tayar okumu , sonra Tavar eklinde tashih etmi tir. Ta-var eski Türkçe'de mal, mülk mânasını ifade etti i gibi bir nevi Çin kuma ının da ismi olsa gerektir. Radloff tarafından ne redilmi hukukî vesikaların ço unda bu mânayı ifade etti i anla ılıyor.

⁴ Sık, bir arazi (mesaha) ölçüsünün ismidir. Bu kelimenin aynı zamanda bir sık arazi parçasından ahnabilecek mahsulât miktarı mânasında dahi kullanıldı ı anla ılıyor. "Ür" ise bir nevi gıdaî nebatın tohumları (bir nevi hububat) olsa gerektir. Uygur vesikalarında "sık" dan ba ka bir de "Tara" denilen bir mesaha ölçüsü vardır. Bu ölçülerin büyüklü ü hakkında malûmat yoktur.

⁵ Radloff "Uigurische Sparchdenkmâler." Vesika No. 32.

ORTAKÇILIK MUKAVELES ¹

Tavuk yılının ikinci ayının on sekizinci günü.

Bana, Elçiye, ekin ekmek için toprak gerek oldu undan Kayımtu'nun Yalturgan-Ka 'ta bulunan yarım sık tarlasını hazır halinde tuttum. Bu tarlaya ekmek için ne dekle tohum lâzım olursa her ikimiz müsavi miktarda ataca ız, mahsulü de aramızda müsavi olarak payla aca ız. Bu yer dolayısıyla (ba ka) masraflar olursa keza ikimiz beraber ödeyece iz.

Bu söz için tanık Teke Bak ı, tanık Çi im.

Bu mühür ben Elçinindir.

Ben Misir-Sila, söyleterek yazdım.²

ÖDÜNÇ OLARAK ARAP ALMAYA A T B R MAKBUZ

Koyun yılının üçüncü ayının yirmi ikinci gününde.

Bana, Ming-Temure bor¹ lâzım oldu undan, fazlasıyla ödemek artıyla Turı-Bak ı'dan yarım kap arap aldım.

Sonbaharın ba ında bunun mukabilinde bir kap tatlı arap² verece im. E er iade hususunda gecikme vuku bulursa, halk arasında âdet olan miktarda zam ilâvesiyle verece im.

Borcumu ödemededen önce vefat edersem, bu borcu Nom-Kulî ve onun soyu ödeyecektir.

Tanık: Tesek-Turmu , tanık, Boltaz'dır.

Bu mühür ben Ming-Temür'ündür.

Ben Turmu , Ming-Temür'ün imlâsı altında yazdım.³

¹ Bu mukavele slâm Hukukunda *Mudarebe* ismiyle malûm akiddir. Bu bir nevi irkettir. Bu irkette âkidlerden biri mal (arazi) veriyor, di eri "emek" veriyor.

² Radloff, Op. Cit. Vesika No. 28.

¹ Eski Türkler araba Bor, üzüm ba ına da Borluk, derlerdi.

² Tatlı arap diye tercüme etti im kelime süçük'tür.

³ Radloff, Op. Cit. Vesika No. 1.

VAS YETNAME¹ NUMUNES

Fare yılının sekizinci ayının onsekizinci gününde.

A ır bir surette hastalandı ımdan ve hastalı ımın gittikçe fenala aca ını dü ünerek ben yakınlarım Silanka², ailem için u yazıyı bıraktım:

Benim vefatımdan sonra, Han'a verilmesi lâzım olan kısım³ çıkarıldıktan sonra bütün mallarıma o lum vâris olsun ve altmı tara⁴ nın geliriyle ya asın.

O lum Kasang A an tarlalarını vârisidir.

Benim büyük üvey biraderlerimin mirasta hisseleri yoktur. E er onların arasından biri hissem vardır, diye dava açacak olursa evvelâ büyük orduya (Han ordusuna) bir yastuk⁵ altun, süvarilere⁶ bir yastuk gümü , Han'ın iç hâzinesine bir yastuk altun ve bir at vermelidirler ve a ır cezaya mahkûm olmalıdırlar.

Bundan sonra da onların iddiaları itibara alınmamalıdır.

Bu vesikayı Sun a Ket-Kara saklayacaktır. Bütün i lerin ba ında kimense bulunacaktır ve Kuvak Tayanç (vasiyetleri ifa i i) ba ında ise ikinci ve bizim hem ehrimiz(?) Askan bulunacaktır.

Bu i leri onlara tevdi ettim. Tanık: Inge, tanık: Kan Toyın.

Bu da benim damgamdır.⁷ Ben Kaysının imlâsı altında yazdım.⁸

¹ Eski Türkler vasiyete Tutrug, derlerdi. Mahmut Ka garı, I, 75.

² Bu satırların tercümesinin do rulu undan emin de ilim. Burada Radloff ta bir sual alâmeti koymu tur.

³ Han'a verilmesi lâzım olan kısmından murat miras vergisi oldu u tahmin olunmaktadır. Bu cümlelerin tercümesinden pek emin de ilim; Radloff'un tercümesini oldu u gibi bırakıyorum.

⁴ Tara da bir arazi ölçüsü oldu u tahmin olundu una yukarıda i aret etmi tik.

⁵ Yastuk bir sikkenin ismi oldu u muhakkaktır. Uygur vesikalarındaki Yastuk'dan murat sikke ismini ifade etmeyip turba mânasını ifade etmesi ihtimali de hatıra gelebilir. Fakat bazı vesikalarda turba murat olması ihtimal haricindedir.

Meselâ, 62 nci vesika üç paket malın fiyatı olarak yüz yastuk gösterilmi tir. Uç paket malın fiyatı yüz torba altun veya gümü olması imkân haricindedir.

Onüçüncü asırda Mengü Han devrinde (1250-1259) Mo ol mparatorlu u dahilinde se-yahat etmi olan Fransız rahibi Ruburk da Mo ol Devletinde tedavülde olan Jascot (Yaskot) adlı bir sikkeden bahsediyor. Guillaume de Rubrouck. Recit de son voyage, traduit par Louis Backer, p. 157 ve 181. Jascot, "Yastuk"un bozuk telâffuzundan ba ka bir ey olmadı ı muhakkaktır.

Rubrouck'un rivayetine göre bir Yastuk on marka tekabül ediyormu . Bundan ba ka Ebul-gazî Bahadır Han'ın " ecerei Türk" adlı eserinde de Yastuk altun tâbirine tesadüf olunmaktadır. Çengiz sülâlesi devrinde yastuk'un bir altun para birli i oldu u üphesizdir. Mo ollar birçok medeniyet ve devlet idaresiyle alâkalı istilâhlar gibi bu sikke ismini de Uygurlardan almı lardır.

⁶ Bu kelimenin tercümesinde Radloff tereddüt etmi , "süvariler" diye tercüme ettikten sonra bir sual alâmeti koymu tur. Kanaatime göre süvariler tercümesi yerindedir.

⁷ Vesikalarda mühür kelimesi yerinde, bazı vesikalarda ni an, di erlerinde tamga ke-limeleri kullanılmı tir. Biz ni anları mühür, tamga kelimesini damga diye tercüme ettik. Radloff ni an kelimesini Handzeichen (el alâmeti) diye tercüme etmi tir.

⁸ Radloff, Op. Cit. vesika No. 78.

EVLÂT ED NMEYE A T B R MUKAVELENAME

...¹ Onun o ulsuz, ahfatsız kaldı mı dü ünerek, ben iki o lumdan Turmu adlısını halk arasında muteber olan kaide ve âdete göre Sutupaka² evlâtlık olarak verdim.

Bundan sonra o lum artık Sutupak'ın evinde kalaca ından bu Sutupak o lu (babası evinde) yemek yemeli, gösterilen i leri ifa etmeli ve o ulluk vazifele-rine ait kaidelere uygun bir surette ölünceye kadar Sutupaka sadakatle hizmet etmelidir.

Ben Sutkan'a gelince, ben de bu Turmu adlı o lanı benim kanımdan gelen o lum gibi telâkki edece im. E er ben (ileride) evlenip te o ul ve kızlarım dünyaya gelirse dahi ben bunu (Turmu 'u) (di er) o ullarımla müsavi tutaca ım. Ev hayatımda ne varsa hepsinden, o ullarım ne kadar çok olursa olsun, bu o lana (Turmu 'a) da mirastan hisse³ bırakaca ım. Fakat o lan büyüdükten sonra, onun çalı ma kuvvetinden istifade etti im halde ona oturacak yeri ve yiyecek eyleri temin etmezsem, ona kar ı fena muamele edersem, o kendi dilek ve iradesiyle benden ayrılıp istetti i yere gidebilecektir. (Bundan dolayı), ben Sutupak'ın itirazı muteber olmayacaktır.

Bugün Sutkan diyor: Ben ona (Turmu 'a) kendi o lum gibi muamele edece im, onu evlendirece im, onun vaziyetiyle ilgilenece im. Fakat onu terbiye ederken (icabında) sertçe dahi muamele edebilece im.

Fakat ona kar ı tarafımdan yapılan, kanun, örf ve âdat ve nizama aykırı herhangi bir cebir ve zulüm mahiyetindeki hareketlerim suç telâkki olunacaktır.

Tanık: Si...Temür, tanık: Aruk'tur.

Bu mühür ben Turçinindir.

Ben I -KaraTurçi-Baksi'nin imlâsı altında yazdım.⁴

¹ Vesikanın ba ındaki dört satır yırtılmış tır.

² Sutupak ismi ba ka satırlarda Sutkan ve Sutmak eklerinde yazılmış tır.

³ Miras hissesi ülü kobi kelimeleriyle ifade edilmi tır.

⁴ Radloff, Op.Cit. vesika, No. 98.

ES R AZATLAMA MUKAVELES

Pars yılının dokucuncu ayının, yirmi altıncı gününde.

Ben Otuz un B... Itur¹ adlı demirci kulum ve Toym-Çok'un A.. ılık² adlı dokumacı Karaba ı³ bizden (sahiplerinden) müsaade almaksızın evlenmi lerdir.

Biz, Ben Toym-Çok ve Ben Otuz, bunu ö rendikte Karaba larımızı ayırmak istemedi imizden onlardan Birt⁴ almak artıyla onları azat ettik.

Ben Otuz, kulum serbest ya asın dedim veToym-Çok'ave onun kadın karaba ma kar ı dava açmayaca ım.

Ben Toym-Çok kadın karaba ım hür ya asın diyerek, Otuz'a ve onun kuluna kar ı dava açmayaca ım⁵...

¹ sminin ortasındaki bazı harfler okunmamı tır.

² Bu ismin de birkaç harfî okunamamı tır.

³ Karaba eski Türkçede "Esir" demektir. Eski Türklerin erkek esirlere *Kul*, kadın esirlere *Kûrg* dedikleri (Orh. Kit. I. E. 7) anla ılıyor. "Karaba " hem erkek hem kadın esire amil bir kelime idi. Mahmut Ka garî, cilt III. sahife 168. Karaba kelimesi Osmanlı Türkçesinde de bir zamanlar Karave ekinde istimal olunmu tur. Vomberiy, Alt Osmansche Sprach. Studien, s. 187. Karave kelimesine kanunnamelerde de tesadüf olunmaktadır. Osmanlıca'da Karave , kadın esirlere itlak olundu u anla ılıyor.

⁴ Bert yahut Birt azat edilmî esirlere dü en bir mükellefiyet oldu u anla ılıyor. Fakat bu mükellefiyet muayyen miktar mal vermekten mi, yahut sabık esirlerin muayyen müddet zarfında sabık sahipleri için bir hizmet ifa etmelerinden mi ibaret idi? Bunu tespit edemedik.

Mahmut Ka garî bu kelimenin mânasını öyle tarif ediyor: Esir sahibinin her sene (sabık) esirinden aldı ı dreybe (vergi) dir, diyor. Mahmut Ka garî, I, 286. Bu tarife göre bert'in maddi bir mükellefiyet oldu u anla ılıyor. Maloff bu mükellefiyetin bir hizmet mükellefiyeti oldu u fikrindedir. Op. Cit. p. 126.

⁵ W. Radloff, Op. Cit. vesika, no. 73 .

FASIL III.

KUTADGU BÎL G

Eski Uygarlardan kalma mühim eserlerden biri de "Kutadgu-Bilig"dir. Bu eser eski Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki fikir ve telâkkilerini ö renmek için çok zengin bir kaynaktır. Onun için biz bu eserin zengin muhteviyatından oldukça tafsilli bir surette bahsedece iz.

§23

KUTADGU B L G' N NÜSHALARI VE TERCÜMELER

Çinî Türkistan Türklerinin (Uygur Türklerinin) edebî dili tâ îslâmiyetten önceki devirde tamamıyla te ekkül etmi ti. Uygurlar yabancı dillerden kelime almaksızın kendi dillerinde her türlü mevzular üzerinde eserler yazabiliyorlardı.

Uygur edebiyatının geli mesi slâmiyet yayıldıktan sonra da devam etmi tir.

arkî Türkistan'da slâmiyet devrinde dahi birçok eser yazılmış tır.

slâmiyet devrinde Uygur ülkesinde yazılmış olup bize vâsıl olan eserlerin en mühimmi "Kutadgu-Bilig" dir. Bu eser milâdî 1069-70'de (hicri 462) Ka gar eh-rinde Balasagunlu Yusuf isminde bir Türk tarafından yazılmış tır. Müellif eserini o zaman Ka gar Hanı olan Karahanîler sülâlesine mensup Kara Bu ra¹ Hana takdim etmi tir. Kara Bu ra Han da Yusuf Beye hâs Hacıp ünvanını tevcih etmi tir. "Kutadgu-Bilig" eski Türkçe "mesut kılma ve Devlet idare etme ilmi" mânasına

¹ 11 inci asırda arkî Türkistan'da hükümet sürmü Karahanîler sülâlesine mensup Hanlardan birkaçı Bu ra Han lâkabını ta ımı tır. "Kutadgu-Bilig" müellifi Yusuf Hâs Hacıb'in kendisine eserini takdim ve ithaf etti i Bu ra Han bunlardan hangisi oldu u kafi olarak tespit edilmemi ti. "Kutadgu-Bilig'in Fergana nüshasının dördüncü babının ba nda bu Han'ın isim ve lâkapları u ekinde gösterilmi tir:

Bu ra Kara Han Abu Ali Ha an binArslan Han. Bu Arslan Han'ın dolu ismi de Süleyman Arslan Han oldu u da Çinî Türkistan'da bulunmu bir vesika sayesinde tespit edilmi tir. (Barthold,Türkiyat Mecmuası I. s. 221-226).

gelir.² Yusuf Hâs Hacib kitabına bu ismi vermekle bilhassa ikinci mânâyı kastetti i anla ılıyor.

Bu eserin imdiye kadar bulunmu nüshalarından birincisi Viyana saray (Devlet) kütüphanesinde saklanmaktadır.³

Hicrî 843'te Afganistan'da Herat ehrinde yazılmışı ⁴ oldu u anla ılan bu nüsha, yazılmasından otuzaltı sene kadar bir zaman geçtikten sonra Anadolu'da Tokat ehrine ve oradan da stanbul'a getirilmi tir.

Uzun seneler orada kaldıktan sonra nihayet "Osmanlı Devleti Tarihi" adlı me hur eserin müellifi müste rik Hammer bu nüshayı stanbul'da bir adamdan satın alarak Viyana'ya getirmi ve Devlet Kütüphanesine vermi tir.

Macar müste riklerinden H. Vambéry bu Viyana nüshasının bir kısmını 1870'de Almanca tercümesiyle beraber ne retmi tir.⁵

Bundan sonra Kahirede Hidiv kütüphanesinde "Kutadgu-Bilig" in Arap harfleriyle yazılmışı di er bir nüshası bulundu u anla ılmışı tir. 1891'de me hur Türkiyatçı Radloff Viyana ve Kahire nüshalarını mukayese ettikten sonra "Kutadgu Bilig" in daha mükemmel bir metnini, keza Almanca tercümesiyle beraber, ne retti.⁶

Son senelerde Garbî Türkistan'da, Fergane'de, bu eserin üçüncü bir nüshası bulundu.

Vambéry tarafından ne rolunmu Kutadgu-Bilig çok noksan ve natamamdır. Vambéry eserin bütün metnini ne retmemi tir ve birçok Uygurca kelimeleri yanlış okumu tur.

² "Kutadgu-Bilig" ismi eski Türkçe'de aynı zamanda u urluluk, ruhî kuvvet, evket ve siyasî hâkimiyet mânalarını ifade eden Kut kelimesinden yapılmı Kutadmak (u urlu kılmak, devlet idare etmek) fiilinin masdar ismi olan Kutadgu (= Kutadma) kelimesiyle ilim mânasını ifade eden Bilig kelimelerinden mürekkeptir. Kutadgu-Bilig'de kullanılan Kütin her eyden evvel siyasî hâkimiyet mânasını ifade etti i ileride daha tafsilli bir surette izah edilecektir.

³ Kutadgu-Bilig, Viyana Devlet Kütüphanesi katalogunun III. cildinin 296. sahifesinde mukayyetir.

⁴ Bu nüshanın yazıldığı ı zaman ve mahalli Viyana nüshasını yazan (istinsah eden) u cümlelerle ifade etmi tir:

Tükendi Kutadgu-kitâbı tarih sekiz yüz kırk üç yılda, koy yıl muharrem ayının törti. Heri de.

⁵ H. Vambéry, Uigurische Sprachmonumente. Innsbruck. 1870.

⁶ V. Radloff, das Kudatku-Bilik des Hass Hadschib aus Balasagun, St. Petersburg. 1891. Radloff, kitabın isminin birinci kelimesini Kudatku, ikinci kelimesini de Bilik ekinde okumu tu. Sonradan bu kelimelerin Kutadgu-Bilig okunması lâzım oldu u anla ıldı.

Radloff tarafından ne rolunmu "Kutadgu-Bilig", metninin bütünlü ü, tercümelerinin daha isabetli olması bakımından, Vambéry'nin ne rinden üstün ise de, Radloff da Uygur kelimelerinin hakikî ve do ru telâffuzunu tespit edememi - tir. Ekseri kelimelerde Radloff B leri P okumu tur ve böyle de yazmı tır.⁷

Uygurca kelimelerin telâffuzunu Rus Akademisi tarafından icat ve kabul edilmi olan sunî bir alfabe vasıtasıyla göstermi olması da Radloff tarafından ne rolunmu "Kutadgu-Bilig" in mühim kusurlarından sayılmalıdır.

Kutadgu-Bilig'in bugün mevcut üç nüshasını kar ıla tırmak suretiyle eserin dolu ve mü terek bir metnini yeni Türk harfleriyle tespit ederek bugünkü Türkçe-ye tercümesiyle beraber ne retmenin zamanı gelmi tir.⁸

§24

"KUTADGU B L C N MAH YET VE MUHTEV YATI

Bu eser Yunan mütefekkirlerinden Ksenofon'un "*Cyropedia*"[^] ve Fransız Felenon'un *Telemak*\ gibi terbiyevî bir gaye güden eserdir. Eserin gayesi bir taraftan onbirinci asırda münevver Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi sahasındaki an'anevî telâkkilerini ve o devirdeki hukukî te kilâtı bir kitapta tespit ederek bu an'anevî telâkkilerin gelecek nesillere geçmesini temin etmektir; di er taraftan Hanlara ve di er devlet adamlarına bu ananeleri izah ve bu telâkkileri telkin etmektir.

Eser manzum olarak bir hikâye ekinde yazılmı tır.

Eserin ba lıca dört kahramanı vardır:

Kün Togdu,

Ay Toldu,

Ogdülmü ,

Odgurmu .

⁷ Uygur alfabesi B, P, F, V sesleri için aynı harfi (alâmeti) kullanıyor. Radloff Uygur lehçesini bugünkü Altay lehçelerine yakın bir lehçe telâkki etmi tir. Bu sebeple ekseri kelimelerdeki B leri P olarak tespit etmi tir. Çünkü Altay lehçelerinde di er lehçelerdeki B lerin ekserisi P telâffuz olunur. Kutadgu-Bilig'de B li kelimeler pek çok oldu undan bu hatâ yüzünden birçok Uygurca kelimelerin telâffuzu yanlış gösterilmi tir.

⁸ Gönül isterdi ki bu i Türkler tarafından yapılsın.

Bu kahramanlardan herbiri muayyen bir veya birkaç ahlâkî vasıf veya ruhî halî, veyahut ahlâkî veya hukukî esasî temsil ediyor.

KünTogdu Han'dır. O kanun ve adalet (töre ve könîlik) esasını temsil ediyor.

Ay Toldu Vezir dir. O, devleti, *Kut* ü, siyasî hâkimiyeti ve u urlulu u temsil ediyor.

Ögdülmü AyToldu'nun o ludur. Bilâhare Vezir olmu tur. O, aklı, (uku 'u), ilmi ve hayatta faaliyeti temsil ediyor.

Odgurmu hayattan çekilmi , insanlardan uzak da larda ya ayan bir zahittir. O, kanaati,⁹ dünyadan vazgeçmeyi, inzivayı, mâsivadan (Allah'tan ba ka eyleri dü ünmekten) tecerrüt etmeyi temsil ediyor.

Hikâye olarak eserin muhteviyatı çok basittir.

Biz Kutadgu-Bilig'deki kahramanların hayatını hikâye eden kısım üzerinde fazla duracak de iliz. Hikâyenin esas kahramanı Ay Toldu'dur. Müellif en çok onun hal tercümesi üzerinde duruyor.

Ay Toldu, Han'ın bulundu u Devlet merkezinden uzak bir kasabada do - mu , yüksek ruhlı, kafası büyük tasavvurlarla dolu, gayet zeki bir gençtir. O ya a - dı ı küçük muhitin de il, büyük Türklük âleminin mahsulüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi Ay Toldu'nun meziyet ve müsbet ahlâkî vasıflarını ifade için kelime bulamıyor.

Müellif Ay Toldu için, o zekidir, faaldır, halimdir, do rudur, sevimlidir, yakı - klıdır, fazilet sahibidir, tatlı sözlü ve malûmatlıdır,¹⁰ diyor.

Ruhunda büyük kabiliyetler mevcut oldu unu hisseden, muhitle mütenasip olmayan yüksek ülküler besleyen, hudutsuz bir faaliyet ihtiyacı duyan Ay Toldu, hayatını küçük kasabada geçirmek istemiyor. Ba kente gidip Han'ın hizmetinde büyük i ler görmek istiyor. Kendi kendine, "*Niçin ben burada faydasız zaman kaybediyorum? Ben buradan gitmeliyim, Hanın hizmetine girmeliyim*" diyor.

⁹ Radloff. Das Kudadku Bilik, s. 3. Fergane nüshasına göre "akıbet" i (= Ölümü) temsil ediyor. Fergana nüshası s. 37.

¹⁰ Yikit erdi o lan kılncı amul,

Uku lug, biliglig hem oğlög amul,

Yüzü körklög, körtöp köz kamar,

Sözü yum ak erdi, tili tüz tamar.

Kamug türlük erdem tükel ö renip,

Yürür erdi erdem elikke alıp.

(Kutadgu-Bilig, Fergana nüshası, s. 45.)

Bu karardan sonra Ay Toldu zekâ ve enerjisini daha faydalı bir surette sarfedebilmek ümidiyle Ba kent e gidiyor.

Zahmetli bir yolculuktan sonra nihayet payitahta varıyor. Gayesi, ülküsü Han'ın hizmetinde memur sıfatıyla büyük işler görmektir.

Fakat Ba kent e geldikten sonra günler, haftalar geçiyor, kendisini hükümet adamlarına tanıtmak için bir fırsat bulamıyor.

Büyük bir maddî ve manevî sıkıntı içinde kalıyor: ehirde oturacak yer, mesken bulamıyor.

Hulâsa, Ay Toldu bütün, *adam olmak* azmiyle memleketini bırakıp payitahta gelen zeki, haris, enerjik gençlerin geçirdikleri ve tecrübe ile bildikleri zorluk safhalarını geçiriyor.

Nihayet, Ay Toldu için ikbal ve muvaffakiyet devri başlıyor.

Zekâsı, ahlâkı, nezaketi, herkese karşı iyi muamelesi sayesinde Ay Toldu ehirde dostlar kazanıyor.

Bir gün mesut bir tesadüf eseri olarak yerli e raftan Kösemi adlı, iyiliği ve herkese karşı cibillî hayırhahlığı ile tanınmış bir zatla tanışıyor.

Ay Toldu ona bütün derterini açıyor, bütün dilek ve tasavvurlarını anlatıyor.

Ay Toldu Kösemi üzerinde çok müsbet bir intiba bırakıyor. Kösemi onunla alâkadar oluyor ve ona yardım etmeye karar veriyor.

Bereket versin ki, Kösemi Han'ın büyük Vezirini yakından tanıyor mu . Kösemi derhal büyük Vezire gidip, Han'ın hizmetine girmek üzere uzaktan gelmiş bir gençle tanıştığını, gencin çok halûk ve çok müstait bir çocuk intibai bıraktığını Vezire arz ediyor. Bu tavsiye üzerine Vezir de alâkadar oluyor, o çocuğu görmek arzusunu izhar ediyor. Kösemi bir gün Ay Toldu'yu Vezire getiriyor. Fakat Vezirin yanına gitmeden önce Kösemi Ay Toldu'ya Vezir nezdinde nasıl davranmak icap edeceğine dair kıymetli tavsiyelerde bulunuyor: "Vezir önünde ısrarcı, cesaretini de kaybetme, istediğini açık söyle" diyor. Bu nasihatlerden sonra Kösemi Ay Toldu'yu Vezire getiriyor ve takdim ediyor.

Ay Toldu, bütün istikbali olan değerli gençler gibi, Vezir önünde hürmetkâr tavrını muhafaza etmekle beraber, soğukkanlılığını, kendisine olan itimadını da kaybetmiyor. Gayet açık ve samimî bir lisanla ne istediğini ve ne yapabileceğini anlatıyor: "Ben Handan bir hizmet, bir memuriyet istiyorum, faydalı bir memur olacağıma eminim" diyor.

Ay Toldu'nun kendisine olan itimadı, hareket ve tavırlarında mü ahede olunan asalet ve nezaket, sözlerinden anlaşılan zekâ, gözlerinde görülen dürüstlük emareleri Vezirin hoşuna gidiyor.

Vezir, Ay Toldu'yu Hana takdim edecek ini vâdediyor.

Nihayet bir gün Ay Toldu Hana da takdim olunuyor. Bundan sonra Ay Toldu için ikbal devresi başlıyor. Han Ay Toldu'yu evvelâ ufak memuriyetlerde kullanıyor, sonra kabiliyeti görüldükçe daha büyük memurluklara tayin ediyor. Nihayet günün birinde Ay Toldu, vefat eden Vezirin yerine vezir tayin olunuyor.

Han Ay Tolduya bu münasebetle bir Ayag¹¹, bir Tamga (mühür) ve bir tug veriyor. Ay Toldu halk için faydalı bir surette bir müddet Devleti idare ettikten sonra vefat ediyor. Onun yerine o lu Ögdülmü geçiyor (tayin olunuyor).

Babasının bütün müsbet vasıflarını haiz olan Ögdülmü, ilimde babasından üstündür. Ögdülmü itinalı bir terbiye ve tahsil görmü tür.

Hikâyede *aklı, ilmi* ve *camia* için faydalı *faaliyeti* temsil eden ögdülmü vezir olduktan sonra, hayattan çekilmi, ehil haricinde mahrumiyetler içinde zahit hayatı yaşıyan *Odgurmu* adlı bir çocukluk arkadaşına¹² Devlet idaresinde bir vazife kabul etmeyi teklif ediyor. Fakat *Odgurmu* ret cevabı veriyor. Ögdülmü bir gün, kendisi bizzat *Odgurmu* 'un bulundu u yere giderek ona türlü delillerle bir devlet memuriyeti kabul ederek, halka faydalı bir hizmet ifa etmenin zabıtlı müreccah olduğunu anlatmaya çalışıyor. Fakat faydasız! Ögdülmü, *Odgurmu* 'u zabıtlıktan vazgeçmeye bir türlü ikna edemiyor. O zaman Han kendisi, evvelâ mektuplar yazarak, sonra kendi huzuruna davet ederek *Odgurmu* 'u Devlet memuru sıfatıyla halk içinde ve halk için çalışmanın zabıtlıktan, da larda yalnız (diğer insanlara iyilik yapmak imkânlarından mahrum olarak) ya amaktan üstün olduğunu ikna etmeye çalışıyor. Han'ın çok derin mânâh nasihatleri de *Odgurmu* üzerinde bir tesir yapmıyor: *Odgurmu* 'u ne Ögdülmü ve ne de Han kendisini zahitlik hayatından vazgeçirmeye muvaffak olamıyorlar, *Odgurmu* zahitlik yolundan dönmek istemiyor. *Odgurmu* her fırsatta, bu teklif münasebetiyle Ögdülmü'ye ve Hana dünya hayatı aleyhinde pek çok bedbin fikirler söylüyor. Hanla Ögdülmü 'ün

¹¹ Ayag eski Türkçede aynı zamanda hem kap, zarf, eref ve ihtiram mânalarını (Bang und Gabain Turtantexte III, 193) ifade ediyordu. Eski Türklerde Ayag da mühür gibi vezirlere verilen fiili hâkimiyetin remzi âlameti sayılırdı.

¹² Kutadgu-Bilig müellifi *Odgurmu* için bir yerde *karanda t* (karde i), diğeri bir yerde de *katası* (arkadaşı, dostu) tâbirini kullanıyor. Bundan murat hakikî biraderi midir, yoksa mânevi biraderi, arkadaş mıdır, açık anlaşılmıyor. Biz Ögdülmü ile *Odgurmu* arasında cereyan eden münakaşaya ait metinleri okuduktan sonra *Odgurmu* 'un Ögdülmü 'ün kardaşı değil, arkadaş olduğunu kanaatine vardık.

hayat felsefesine tesir yapmak istiyor, fakat muvaffak olamıyor; bunun üzerine ayrılıyor, gidiyor. Yalnız, insanlardan uzak zahit hayatı ya amaya devam ediyor, nihayet hastalanıp ölüyor. Ogdülmü ise zekâsını, aklını ve ilmini memleketin ve halkın saadet ve refahı için çalı maya hasretmeyi semeresiz sofulu a tercih ediyor. Hikâyenin bütün vak'alan bundan ibarettir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ogdülmü 'ün her sözüfelsefî bir vecize ve herfikri ahlâkî bir düsturdur, dersek hiç de mübalâ a etmi olmayaca ız.

Ancak Ogdurmu 'un fikirleri bedbin ve irticâ fikirlerdir.

Bu hikâyede Ogdurmu hiç bir zaman Türklük ruhunda müsait zemin bula-mamı olan, milletleri siyasî ve medenî inhitata sürükleyen, esasını Budizm akidelerinden alan, dünyadan vazgeçme ruhunu, "*masivadan tecerrüt*" temayülünü temsil ediyor.

Ogdülmü bu fikirlere kar ı faal hayat, yaratıcı faaliyet lehine kuvvetli deliller ileri sürüyor. *Ogdülmü Türklerin sa lam hayat felsefesini temsil ediyor. O, Ogdurmu 'un hayattan çekilmek ekindeki iyilik telâkkisine halk içinde ya amak, halkın refah ve saadeti için, halk arasında adaletin hâkimiyeti için çalı mak ekinde tecelli eden faal iyili i tercih ediyor.*

Ogdülmü halk için, devlet için (budun ve il için) adalet esasının hayatta gerçikle mesi için çalı manın, halktan ve hayattan uzakla mak ekinde tecelli eden sofuluktan üstün oldu unu çok parlak bir surette ispat ediyor.

Ogdülmü ancak akı ve ilmi de il, aynı zamanda faideli çtimaî faaliyeti, idarecilik ruhunu, dünyayı idare etmi olan bir milletin ruhunu da temsil ediyor.

Ogdülmü ile Ogdurmu arasındaki münaka alar, *cihanda daha çok i ler görmeye namzet olan Türklük ruhu ile Türkün faaliyet kuvvetini a indirmek isteyen, esasını Buda dininden alan Tarikatçılık ruhu arasındaki mücadelenin bir tecellisi ve faal Türklük ruhu ile bu dünyadaki hayatı ihmal eden Nirvana, ruhu arasındaki mücadelenin parlak bir hulâsasıdır.*

Bu iki ruh Çinî Türkistan'da uzun zamanlardanberi mücadele halinde idi.

Yusuf Has hacibin bu eseri yazmaktan gayesi Türklerin millî, ahlâkî ve siyasî ananelerini ya atmak oldu u kadar da Türklük ruhunu, Türkün cihan ümul enerjisini, gev etmesinden korktu u, dünyayı ve dünyadaki hayat ve faaliyet hâdiselelerini ihmalinden ve istihkardan ibaret olan sofulu un, *masivadan tecerrüt* ruhunun inti arına mâni olmak oldu unu tahmin edebiliriz.¹³

¹³ On birinci asırda Müslüman Türkler arasında dahi tasavvuf cereyanları yayılmaya ba lamı tı. Islâm âleminde zuhur eden tasavvuf cereyanlarına Hind'in mistik felsefelerinin ve bilhassa Budizm'in suni ve sathî bir surette slâmla tırılmı ekilleri nazarıyla bakmak müm-

Kutadgu-Bilig medenî bir Türk muhitindeki asırlardanberi toplanmı ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hulâsası, 11 inci asırdaki Türk kültürünün bir abidesidir.

Eserin ruhu Türk ruhu oldu u gibi lisanı da tamamen Türkçedir. Kalın bir cilt te kil eden bu eserde her ey Türkçe sözlerle ifade edilmi tir ve bütün mücerret mefhumlar ve hukukî müesseseler için Türkçe ıstılah! kelimeler kullanılmı tır.¹⁴

Kutadgu-Bilig'de Yusuf Has Hacıb'in kullandı ı ıstılah! kelimeler Yusuf'un kendisi tarafından yaratılmı kelimeler de ildir. Bunlar islâmiyetten önceki Uygur edebiyatında ötedenberi mevcut ve müstamel olan ıstılahlardır.

Kutadgu-Bilig'de bir camia hayatında istimali zarurî olan bütün ey ve mefhumlar için ıstılahî kelimeler vardır. Bu eserin lisanı tamamiyle i lenmi her eyi ifade edebilen medenî ve edebî bir lisandır. Bundan anla ılıyor ki Türk dili tâ islâmiyetten önceki devirde tamamiyle i lenmi , inki afın yüksek safhasına gelmi bir halde idi.

Kutadgu-Bilig onbirinci asırda yazılmı tır. Bu devirde bugünkü medenî milletlerden bir ço onun (Almanların, Fransızların, Rusların) i lenmi bir medenî lisanı yoktu.

Kutadgu-Bilig, ranlılar'ın ahnamesiyle hemen hemen muasırdır.¹⁵

ayanı dikkattir ki, ran airi iirle ran'ın efsanevî tarihini tasvir ederken Türk mütefekkir iirle devlet idaresinden, hukuktan, çtimaî ahlâktan bahsediyordu. Bu çok mânidardır. *İranlılar, yıkılmı siyasî istiklâli istirdad etmek için tarihten, maziden imdat bekliyorlardı. Türkler daha istikbalde kuracakları pek çok devletleri idare için esaslar tespit ediyorlardı.*¹⁶ *ahnameden sonra İranlılar iir sahasında temayüz ettiler, biz Türkler ise Devlet kurmak ve Devlet idare etmek hususundaki kudretimizle kendimizi âleme tanıttık.*

kündür. Asırlardanberi Budizm cereyaniyle mücadele etmi arkî Türkistan Türkleri arasında tasavvuf ve tarikat cereyanlarının yayılması ihtimali Türklük ruhu için bir tehlike te kil ediyordu: Müslüman Türkler tarikat ve irticaî tasavvuf ekinde kısmen Budizmi kabul etmi olacaktı.

¹⁴ Eserde bazı yerlerde Arapça kelimeler kullanılmı ise de bu kelime ihtiyacından de il, islâmiyetle alâkalı eyleri slâm âleminde makbul kelimelerle ifade etmek zaruretiinden ileri gelmi tir.

¹⁵ ahname 1020 ile 1030'larda yazılmı tır. Kutadgu-Bilig 1069 ile 1070'de.

¹⁶ Kutadgu-Bilig yazıldı ı zaman Selçukî devleti kurulmu idi ise de Türkler daha Anadolu'da yerle memi ti. Kutadgu-Bilig Malazgirt zaferinden (1071'de) bir iki sene önce yazılmı tır.

§25

KUTADGU B L G' N BABLARI

Kutadgu-Bilig 73 bâbdan ibarettir. Bu eserin çerçevesi bütün bâbların muhteviyatını göstermeye müsait de ildir. Fakat eserin muhteviyatı hakkında umumî bir fikir verebilmek için bazı mühim bâbların serlevhasını zikretmek te faydalı olur, sanırım.

- Bab 6 İnsanın kıymeti akıl, zekâ ve bilgi sayesinde oldu unu izah eder.
- Bab 12 Adalet ne oldu unu izah eder.
- Bab 21 Dilin ve nutuk kudretinin faidelerini izah eder.
- Bab 29 Aklın mahiyetini izah eder.
- Bab 30 Hânlara ne gibi vezir lâzım oldu unu izah eder.
- Bab 32 Ulug hacip'in büyük vezirinin evsafını izah eder.
- Bab 39 Hâna kar ı memurların hak ve vazifelerini izah eder.
- Bab 50 Hânın umum ahaliye (halka) kar ı nasıl muamele etmesi lâzım oldu unu anlatır.
- Bab 52 İlim sahiplerine (ulemaya) münasebet nasıl olması lâzım geldi ini anlatır.
- Bab 53 Nasıl evlenmek ve kız ve o lanları nasıl terbiye etmek gerekti ini anlatır.
- Bab 63 insaniyete kar ı insaniyet neden ibaret oldu unu izah eder.¹⁷

"Kutadgu-Bilig"in nesirle yazılmış mukaddemesini yazan¹⁸ * bu eser hakkında (haklı olarak) çok yüksek fikirdedir. Mukaddemeyi yazan diyor ki, *Türkistan elinde, Bu ra Han lehçesinde, Türk dilinde bu kitaptan daha iyi bir eser hiçbir zaman ve hiç kimse tarafından tasnif edilmemi tir?*²⁰

Bu eser hangi memlekete vardı ise fevkalâde güzelli i yüksek sanat eseri olması sayesinde o memleketin hakimleri, âlimleri, hepsi onu kabul etmi ler, herbiri bu esere bir türlü isim vermi lerdir. Çinliler bu esere "Padi ahlar âdabı", Maçin hakimleri "Memleket gözü" dediler. arklılar "Emirler ziyneti" dediler, İranlılar

¹⁷ Radloff, Das Kutadgu-Bilik. P. 9-12.

¹⁸ Mukaddemeyi yazan diyorum, çünkü kitabın fihristinden evvelki mukaddemenin müelliften ba ka birisi tarafından yazılmış oldu u anlaşıyor.

¹⁵ Radloff, Op. Cit. P. 1-2. Mısır nüshası s. 2-3.

"Türk ahnamesi" ismini verdiler. Bazıları da "Padi ahlara ö üt kitabı" dediler. Turanlılar bu esere "Kutadgu-Bilig" dediler.²⁰

Burada bu eserin bir mühim hususiyetini de tebarüz ettirmek gerektir. Eserin hiçbir yerinde Uygur kelimesi kullanılmı de ildir. Kutadgu - Bilig'in mukadde-
mesini yazan, eserin Türk dilinde yazılmı oldu unu söylüyor. Türk kavimleri
için "Turanîler" diyor. Bu ispat ediyor ki, Çinî Türkistan ahalisi kendisine Uygur
dememi tir. Uygur ismi onlara Çinliler ve Mo ollar, Bilâhare Avrupa âlimleri ta-
rafından verilmi isimdir.²¹

KUTADGU-B L G HER BAKIMINDAN TÜRK ESER D R

Yukarıda dahi i aret etti imiz gibi, Kutadgu-Bilig'in bizim için ehemmiyeti
hikâyesinde de il, bu hikâyedeki ahıslar arasında cereyan eden sohbet ve mü-
naka alardadır. Daha do rusu münaka aların mevzuundadır. *Bütün bu sohbet ve
münaka aların mevzuu siyasî, ahlâkî, çtimâî ve hukukî meselelerdir.*

"Kutadgu-Bilig"in tebarüz ettirilmesi lâzım hususiyetlerinden biri de udur:
Bu eser arkî Türkistan'da Islâmiyetin inti arından a a ı yukarı yüz sene geçtikten
sonra yazılmı olmasına ra men müellifin çtimâî hayat, ahlâk, devlet idaresi hak-
kındaki fikirleri tamamiyle slâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir.

Bu eserde Islâmiyetin tesiri çok sathîdir.

O zaman Çinî Türkistan Türkleri Islâmiyetten ba ka, belki de Islâmiyetten
ziyade Budda dininin tesirine maruzdu. Çinî Türkistan'da onbirinci asırda dahi
bu dine salık olanlar vardı. Yabancı milletlerin felsefî telâkkilerden ancak Konfo-
çius fikirlerinin tesiri hiss olunmaktadır. Fakat bütün bu tesirler müellifin ruhun-
dan fı kıran Türk telâkkileri içinde erimi tir.

Onun için ba tan a a ı hayat felsefesine hasredilmi bu eseri biz her cihetten
tamamiyle orijinal bir Türk eseri, Türk dehası mahsulü telâkki edebiliriz.

²⁰ Radloff, Das Kutadgu-Bilig, o. p. 1-2, Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 2-3. Bundan sonra
Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından ne rolunmu metnini sadece K.B. ekinde gösterece im.
Meselâ yukarıdaki Radloff, Das Kutadgu-Bilig, s. yerine, K.B.s. i aretleriyle iktifa edece im. Yani
K.B. Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından ne rolunmu metnini ifade edecektir. S. Sahife demek
olacak. S. den sonraki rakkam, sahifenin numarasını gösterecektir. K.B. metninden ba ka Fergane
veya Mısır nüshası gösterildi i zaman da sadece Fergane veya Mısır, sahife filân, diyece iz.

²¹ Avrupa ilim âleminde eskiden Çinî Türkistan'da ya ayan Türklere Uygur denildi i için
biz de burada bu ismi kullanmaya mecbur olduk. Ben kendim ötedenberi Çinî Türkistan Türk-
leri'nin kendilerine Uygur demedikleri kanaatindeyim. A a ıda Cenubî Uygurlar hakkındaki
fasılda Uygur ismi hakkında bazı izahlar vardır.

Edebî, fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır. Müellifin kullandığı darbımeseller, Türk atalar sözleridir, fikrini teyit için serdettiği fikirler Türk fikirlerinin ürleridir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmü 'ün sözlerinde tecelli eden fikirler, hayat telâkkileri tamamıyla Türk telâkkileridir.

Bu telâkkiler bugün de Türk kavimlerinin hayatında, halk edebiyatında, darbımesellerinde tecelli eden hayat telâkkilerinin âlim bir Türk tarafından parlak bir surette ifade edilmiş örneklerinden başlıca bir örnektir.

Bizim burada Kutadgu-Bilig'deki bütün sohbetleri, bütün fikirleri uzun uzadıya izah edemeyeceğimiz tabiidir. Bizi ilâkadar eden bu eserdeki hukukî yusun ve telâkkilerle devlet teşkilâtına dair esaslardır. İmdi "Kutadgu-Bilig"de tasvir edilen devlet teşkilâtını hulâsa edelim.

FASIL IV.

§26

KUTADGU-BİLİG'DE DEVLET DARES VE TEK LÂTINA DA RESASLAR

Kutadgu-Bilig müellifi bu eserde bir Türk devleti te kilâtını tasvir ediyor. Bu te kilât M.S. onbirinci asırdaki bir Türk devleti te kilâtının idealize edilmiş eklidir.

Yusuf'un eserinde Han'ın vasıfları, mansıbdarların haiz olmaları lâzım olan vasıflar ve ahali arasındaki sınıflara karşı Han'ın münasebeti biraz ülküle tirilmiştir oldu üphesizdir. Fakat eserde bahis mevzuu olan devlet müesseseleri!, mansıbdarların rütbeleri, ünvanları ve sınıflar hakkında verdiği malûmat hiç üphesiz hayattan alınmıştır. Bunlar Çini Türkistan'daki e'nî bir Türk devletinde mevcut olmuş olan müessese, rütbe ve sınıflardır.

Biz milâdî sekizinci asra ait Orhon Kitâbeleri'nde devletin mühim unsurları olarak üç unsur görüyoruz:

Han, beyler ve halk. Onbirinci asra doğru arkî Türkistan'daki Türk Devleti'nin te kilâtının inkişaf etmesi, devlet makinesinin mu lâkla olması olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig'de tasvir edilmiş devlette devletin (il'in) başında *ilig* ünvanını taşıyan bir Han bulunuyor.

Bu devlette Han'dan başka vazifeleri tamamıyla tebellür etmiş birçok yüksek mansıbdarlar vardır.

Yüksek mansıbdarlar bunlardır:

Vezir.

Ulug Hacıp (büyük vezir).

Süba çî,

Saray nazırı,

Agıcı, hazinedar (maliye vekili).

Bitikçi, Han'ın umumî kâtibi.

Yalvaçlar, sefirler.

Bunlardan ba ka pek çok ikinci, üçüncü derecede memurlar da vardır. Memurların umumî ismi *tapukçu'&vec*. *Tapuk* eski Türkçe'de hizmet, itaat, memuriyet demektir.

Büyük küçük bütün memurların vazifeleri tespit edilmi tir.

Orhon Kitâbeleri'ndekine nisbetle, arkî Türkistan Türkleri'nin devlet idaresi daha mu lakla mı oldu u gibi, ahali dahi birçok zümrelere bölünmü tür, camia tabakala mı tir.

Orhon Kitâbeleri'nde ancak beyler ve ondan sonra budun vardı. Çinî Türkistan Türkleri camiasında tam mânasıyla çtimaî sınıflar te ekkül etmi , veyahut etmekte oldu unu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig, bu sınıfları sayıyor ve herbirine kar ı Han'ın ve hükümet adamlarının nasıl muamele etmesi lâzım geldi ini uzun uzadıya izah ediyor.

Kutadgu-Bilig'de u çtimaî sınıfları görüyoruz:

- 1) Aleviler (Hazreti Muhammet neslinden geldiklerini iddia edenler.)
- 2) Ulema.
- 3) Otacılar (Tabip ve eczacılar).
- 4) Yıldızcılar (müneccimler).
- 5) airler.

Bu be sınıf münevverlerin mensup oldu u sınıflardır. Bu sınıflardan sonra ktisadî sınıflar geliyor.

- 6) Tarıgçılar, ziraatle u ra an ahali.
- 7) Satıgçılar, satıcılar (tüccar).
- 8) gdi çiler, çobanlar. Hayvan beslemekle geçinen sınıf.
- 9) Uzlar, sanat ve hırfet ehli, i çiler.
- 10) Karabudun.
- 11) Çıgaylar (servetten tamamıyla mahrum yoksullar).

Kutadgu-Bilig, Han'ın ve yukarıda zikretti imiz yüksek devlet mansıbdarlarının herbirinin haiz olması lâzım olan vasıfları sayıyor.

Han'dan ba layalım. Kutadgu-Bilig e göre, hanlık *kanun hâkimiyetinden* ibarettir; Türk Han'ı ne gibi vasıfları haiz olmalıdır, yani Han kanunu ve adaleti nasıl gerçekte tirmelidir?

Yusuf Has Hacıp, kanun ve adalet ve Han'ın vazifeleri hakkındaki fikirlerini Han Kün Togdu a zından söyletıyor. Yukarıda da i aret edildi i gibi Kün Togdu bu eserde kanun ve adaleti temsil ediyor.

§27

ONB R NC ASIRDA TÜRKLER N KANUN VE ADALET HAKKINDAK TELÂKK LER KANUNUN MAH YET VE TÜRK HANININ HA Z OLMASI LÂZİM VASIFLAR

Kanun ve adaleti temsil eden Han diyor ki, ben adalet ve kanunum...

Benim mahiyetim adalettir. Ben hiç sallanmam. Haksızla haldi, i ri ile do ru benim huzuruma gelirse, ben onların i lerini adalet esasına göre hallederim. Önüme gelen bey midir, kul mudur? Ben hiç fark gözetmem...

Ben davacıları uzun müddet bekletmem. Tebaalarımдан bir mazlûm benim kapıma gelirse, o benim yanımdan tatlılık hissederek (derdine deva bularak) gider.¹

Güç sahibi olup do ruluktan sapanla» ben adaletle göre hükmederim. Benim mahkememe gelen o lum olsun, yabancı olsun, yahut geçici bir misafir olsun hepsi için kanunum birdir.

Bunlardan hiçbir bende adaletten ba ka bir ey bulamazlar. Bir devleti, bir halkı idare etmek isteyen âdil olmalıdır.

HÂK M YET N ESASI ADALETT R²

Kanun kanundur. Kanunun tarlası devlettir.

Güne in ziyası her eyi aydınlattı ı gibi, benim (yani kanunun) adaletim de herkese amildir. Benim adaletim sabittir: Bütün halka kar ı benim hareket ve sözüm birdir. Halk üzerindeki benim (kanunun) hâkimiyetim hâki kaldıkça halk refah ve saadetten ayrılmaz.³

Hanlık iyi bir eydir, fakat kanun daha yüksektir. Onu do ru tatbik etmek gerektir.⁴

¹ Radloff, K.B. s. 76. Mısır nüshası s. 35.

² Bu Beglik ulu ol könilik yolu. (Nitekim air demi tir):

Könilik Üze ol bu Beglik ulu,

Bu beglik Ulu ol könilik yolu. (K.B. s. 174-177. Fergana nüshasında birinci mısradaki ol yerinde "boldu", ikinci mısradaki Beglik ulu yerinde de Beglik kökü yazılmıştır. Fergana nüshası tıpkı basım, s. 69.)

³ Fergana nüshası s. 69 - 70.

⁴ Edi Edgü Beglik, Ta ı edgürek Törü ol,
Anı Tüz Yürütgü kerek, (Ferg. s. 44.)

Hulâsa, Han ancak kanunu, adaleti gerçeğe tiren bir mansıbdardır.

Hanın malik olması lâzım vasıflara gelince:

Hanlık hakkında Vezir Ögdülmü u esasları ileri sürüyor: Ona göre Han asil olmalıdır, azim ve ulüvvü cenap sahibi olmalıdır. Babası ve selefleri de Bey olmalıdır. Akıl ve malûmat sahibi olmalıdır. Cömert olmalıdır. Hanlar halkı bilgi ve akılla idare ederler.

**Havva o ullahının asb birdir. Ancak bilgi sayesinde ki, insanlar birbiri-
rinden ayrılırlar. Nesli iyi olursa, er iyi do ar, iyi adam yükselir, eref kazanır.
Hanlık mukaddes bir i tir, bu temizlik ister... ihtiyatkârlık ister.**

**Halkın hayrı için Han kahramancasına harekete mecburdur. Halk içinde
Han müstesna bir ahsiyet olmalıdır. Onun kalbi ve dili do ru, hilkatı yüksek
olmalıdır. Çünkü her ey üzerinde onun emri hâkimdir. Han hata i lerse, bun-
dan bütün devlet hasta olur. Devlet hastalı na yegâne ilâç akıl ve ilimdir.**

**Beylere (devlet reislerine) iki ey lâzımdır: Biri ihtiyat, di eri devletin esa-
sı olan kanun.**

**Bey adalete uygun kanun vazederse, devleti ilerletir. Halkın hayatım ay-
dımlatır.⁵**

**ki eyle devlet reisi hâkimiyeti mahvedebilir: Bir zulüm, do ru yoldan
sapmak, kincisi vazifelerini ihmal.⁶**

Devlet ancak adalet sayesinde inki af eder. Zulümle halk ve devlet bozulur.⁷

§28

SÜBA LAR

SÜBA LAR (BA KUMANDAN) IN HA Z OLMASI LÂZİM VASIFLAR.

Çinî Türkistan Türkleri ziraatle u ra an barı sever bir Türk zümresi oldukları halde, Yusuf Has Hacıp, askerlik meselesine kar ı da lâkayt de ildir. Uygur Türk-leri'nin askerlik i ini dahi iyi kavradıkları anlaşıyor.

⁵ K.B.s.193.

⁶ K.B.s.193.

⁷ K.B.s.194.

Bir Türk tarafından yazılmış eserde askerlik i i ihmal edilmemi olması tabiidir.

"Kutadgu-Bilig" müellifinin asker reisi süba çı⁸nın malik olması lâzım vasıflar ve süba çının vazifeleri hakkındaki fikirleri de çok mühimdir. Bu vasıflar zannıma göre bugünkü serdarlar için dahi ideal olan vasıflardır.

Süba çının vazifeleri ve süba çıdan istenilen ruhî ve ahlâkî vasıflar unlardır:

Süba lamak (askere kumanda etmek),

Çerik tüzme (ordu te kil etmek),

Ya mı sım (dü manı ma lûp etmek), bunlar büyük i lerdir. Bu i ler için büyük tecrübe, sert irade sahibi olmak gerektir. Süba ların çok uyanık ve ihtiyatlı olması arttır.

O hiçbir zaman beklemedi i bir saldırmaya maruz kalmamalıdır. O cömert olmaya mecburdur. Ancak erata çok para da ıtmak artıyla ordu te kil edilebilir.

O aile, servet gibi eyleri dü ünmemelidir. O istedi i eyleri kılınç kuvvetiyle kazansın, bu suretle öhretini yaysın. O süvari ve yaya askerlerini yedirmeli, içirmeli, giydirmelidir. Ve onlara çok vermelidir. O cesur olmalıdır.

Korkak insan bütün orduyu mahveder. **Ordu bozuldu u zaman bir er di er erleri bozar.**⁹

Süba ı cesur olmalıdır. Kumandan cesur olursa korkaklar bile cesaret kesbeder.

Süba çı ölümden korkmamak gerek.

Herkes için ölümün zamanı muayyendir. Vakti (ecel) gelmeden insan ölmez, insan ancak ölümü dü ünmemek artıyla dü manı ma lûp edebilir.

iki ey ile devlet adamı devleti mahveder, devletin tereddisine sebep olur: **Biri zulüm, di eri ihmal.** Zalim adam hâkimiyetten (uzun müddet) istifade edemez, zâlîme halkın tahammülü olamaz. **Zulüm ate gibidir, yakla anı yakar. Kanun (adalet) ise su gibidir; o aksa bereket getirir.** Kanun sayesinde dünya ilerler. Zulüm ile halk ve devlet bozulur.¹⁰

⁸ Askere kumanda edene Kutadgu-Bilig, kâh süba lar, kâh süba çı, diyor. Süba lar, süba lamak (kumanda etmek) fiilinden yapılmı bir isimdir. Sü ise, malûm oldu u gibi asker, ordu demektir.

⁹ *Yüreksiz ki iler çerik ardadır.*

Çerik ardasa er erig ardadır. (K.B. s. 192). (Fergana nüshasında "ardadır" yerine "ardadır" yazılmış tır. Fergana nüshası, s. 172).

¹⁰ K.B. 193-194, Fergana nüsh. s. 171-182.

Süba lar cesur olmalıdır, tâ ki neferlere de cesaret telkin edebilsin. Cesur adam korkaklara kumanda etse, korkaklar dahi cesaret ahr.

Devlet idaresi için ordu gerek.

Ordu te kili için Han zengin olmalıdır, Han'ın zengin olması için halk zengin olmalı, halkın refahı için ise âdil kanunlar lâzımdır.

Bunlardan biri zail oldu mu, dördü de zail olur. Dördü zail olursa devlet de zail olur.¹¹

Bundan ba ka devlet reisi evelik (istical), sarardık (hasislik), pu uluk (hid-det), arguk (hilekârlık) ve yalandan kaçınmalıdır.¹²

Devlet reisi (bey) güler yüz, tatlı dil sahibi olmalıdır ve bütün hareketleri de bunlara uygun olmalıdır.

Devlet reisi kat'iyen arap içmemeli, sefahatten içtinap etmelidir; bu iki hareketten hâkimiyet kaçır.

E er bey oyuna dalsa, arap içse, o ne zaman devlet i leriyle u ra ır?

Halkta ahlâk bozuklu u görülürse, bunu beyler ıslah eder.

Bey kendisi ahlâktan inhiraf ederse onu kim ıslah eder?

Hasta olana ilâcı tabip verir, tabip hastalansa kim ilâç verir?

Ba kumandanın daima sözü do ru olmalıdır. Büyükler yalan söylerse halkın ona itimadı kalmaz.¹³

Süba çı için gurur da yakı maz. Gurur adalet yolundan sapmaya sevkeder. Cömertlik de çok lâzım bir vasıftır. Hasislere kimse yakla maz.

Bütün bu vasıfları haiz olan süba çının, dü manı ma lûp etmek için büyük orduya ihtiyaç yoktur. Asker seçilmi neferlerden te kil edilmi olmalıdır.

Zaten kalabalık ordu harp ederse anar i ve inzibatsızlık husule gelebilir.¹⁴

¹¹ K.B. s. 196.

¹² Burada ba kumandanın bahsederken Han'ın vasıflarına geçmesi Uygurlarda da askere kumanda eden ekseriya Han kendisi oldu unu gösteriyor.

¹³ Sözü çinkerek, bolsa kavli bütün,
Ulug bolsa yalğan inanmaz budun. (K.B. s. Fergana nüshasında ikinci mısradaki Uluk (Ulug) yerinde E er yazılmıştır. Fergana nüsh. s. 175.)

¹⁴ Okü sü çerik ursa ba sız bolur,
Bu ba sız süba lar er ingsiz bolur. (K.B. s. 207.)
Fergana nüshasında ikinci mısra öyle yazılmıştır: Bu ba sız erik-sü yüreksiz bolur. (Fergana nüsh. s. 176.)

Devlette iki mansıp çok mühimdir: Biri vezirlik makamı, di eri süba lar mansıbı; bunlardan biri kalem tutar, di eri kılıç tutar.

Devleti bu ikisi tanzim eder, bunlar ikisi birle irse bunları kimse ayıramaz. Ülkeler kılıçla alınır, fakat ancak kalem sayesinde idare olunur.¹⁵

§29

VEZ RL K Ç N LÂZIM VASIFLAR

Vezir Han'ın vazifelerini ifa eden adamdır.

Vezirlik büyük bir i tir. Bu i için de adalet ve ahlâkıyla ayırtlanmı bir adam gerektir.¹⁶

Vezir keskin zekâ ve temiz ahlâk ve kemal sahibi olmalıdır.

Onun iyi soydan olması da lâzımdır. Çünkü soysuzlar (ekseriya) namussuz olurlar. Namussuz adam vezirlik mansıbına lâyük de ildir.¹⁷

Vezirin yazı ve hesap i lerine vukufu arttır.

Vezir aç gözlü olmamalıdır. Aç gözlüleri bütün dünya (malı) dahi doyuramı tır.¹⁸

§30

ULUG HAC B (BÜYÜK VEZ R)¹⁹ Ç N LÂZIM VASIFLAR

Ulug Haciblik için lâzım vasıflar vardır: *Akıl, ilim*. Vezir akıllı (zeki) olmalı, çünkü akılsız adam yemi siz a aç gibidir. Alim olmalıdır; çünkü ilimden mahrum adam diri oldu u halde ölü gibidir. Vezire i lerinde sebat, dürüstlük, kemâl, hayâ ve temizlik gerektir.

Onun gözü tok olmalıdır.

Hacip rü vetten içtinap etmelidir. Vezir rü vet alırsa Han gülünç olur. *Rü vet fesat âmilidir*. Vezir temiz ruhlu ve merhametli insan olmalıdır. Sebatlı olmalıdır.²⁰

¹⁵ K.B. s. 190-216. Fergana, s. 171-182.

¹⁶ *Ulug i bu i ke er ötrüm kerek,
Bütünlük bile, kılı ı kötrüm kerek.*
(Radloff, K.B. 184.)

Fergana nüshası ötrüm, kötrüm kelimelerini "ördüm, ködrüm" ekinde yazmı tır. (Fergana, tıpkı basım, s. 166).

¹⁷ *Urugsuz ki iler arıgsız bolur,
Arıgsız vezir keyaraksız bolur.*
(K.B. 184. Fergana, s. 166.)

¹⁸ K.B. s. 184-190.

¹⁹ İslâm Devletlerinde hacip saray veziri mânasını ifade ediyorsa da müslüman Uygurlarda ulug hacip büyük vezir vazifelerini ifa eden bir mansıbdar oldu u anla ılıyor.

²⁰ K.B. s. 217-220.

Burada müellif bir Türk airinin u iirlerini naklediyor:

Haciplik için on eyin bulunması arttır.

ki göz, iki kulak sağlam olmak,

Gönül geni , yüz güzel olmak, boy ve dil (konu masını bilmek), akıl, ilim sahibi olmak²¹ ve bunlara mütenasip ahlâk sahibi olmak.

Haciplik büyük i tir, bunu ancak büyük adamlar ba arabilir.²²

Hacibin mutlak surette içtinap etmesi lâzım eylerden birisi yalan, di eri zulümdür.²³

Ulug hacip her eyle bizzat alâkadar olmalıdır.

O Han'ın gözü, kanunu, onun idare usulüdür.

Bu çok nazik bir mansıbdır.

Ulug hacip aynı zamanda Han'ın hem hazinedarı, hem kâtibi, hem idarecisidir.

Devlet i leri iyi giderse de, fena giderse de Ulug hacip mesuldür. Onun Han ile münasebetine gelince, o çok ihtiyatlı olmalıdır. Han'ın sırlarını saklamasını bilmeli, hissiyattan ziyade akla tâbi olmalıdır. Hareketlerinde ve sözlerinde çok dikkatli olmalıdır.

Hiçbir zaman hiddetine ma lûp olmamalıdır.

Do ruluk ve adalet de onun vasıflarından olmalıdır, o hiçbir zaman kanunu ihlâl etmemelidir.²⁴

Fakir, dul ve yetimlerin dileklerini yerine getirmelidir.²⁵

Kanunlara riayet Ulug hacibin (esas) vazifesidir.

²¹ Haciplik ke asnu bu on neng kerek,
iki köz, kulak sak, köngül keng kerek,
Yüzü körgi, bot, til, uku -ök, bilik.
Kılına bularga tükel tenk kerek.

(K.B. s. 220. Fergana nüshasında, iki köz, kulak yerinde, yiti köz yazılmıştır. Fergana nüsh. s. 186.)

²² K.B. s. 220.

²³ K.B. s. 222

²⁴ K.B. s. 217-222.

²⁵ K.B. s. 217-222.

Bu satırlar, bir taraftan Orhon Kitabelerindeki idarecilik baklandaki fikirlerle, di er taraftan Lûtfi Pa anın "Asafname"sindeki ve Kâtip Çelebi'nin "Düsturül-Amel"indeki fikirlerle mukayese edildi i zaman Türk ırkının devlet idaresinin esasını adalet oldu una dair fikri hiç de i meyen kanaat oldu u görülüyor.

§31

KAP K BA LAR ER²⁶
(SARAY NAZIRI)

Bu mansıpların vazifeleri üzerinde durmaya lüzum görmüyorum. Fakat unu zikretmeliyim ki, bu devirde Uygur Devletlerinde saray hayatı da inki af etmi oldu u anla ılıyor.

Kapik ba ının vazifeleri a a ı yukarı Avrupa'daki Chambellan ve Osmanlı Devletindeki ba mabeyincinin vazifelerine benzer vazifelerdir.

Saraya mensup memurlar arasında saray nazırından ba ka u mansıptarların isimleri geçiyor: Edi çi (saki), tö ekçi (Han'ın yataklarına nezaret eden), a ba çi (mutfak i leri reisi), tu cu (bayraktar), ku çu (do ancı), sözcü (mabeyinci), oktacı (mirahur), bitikçi (Han'ın umumî kâtibi).²⁷

§32

B T KÇ

(Han'ın umumî katibi adliye ve hariciye nazırı).

Bitikçi, Han'ın kâtibidir. Hanlar fikirlerini vezirle kâtibe bildirmek mecburiyetindedirler. Bunlar da bu sırları saklamalıdır. Aksi takdirde ba larını kaybedebilirler.

Bu hususa dair esası Ötüken Beyi güzel bir iirle ifade etmi tir:

*Ey Beyler inancı, sözünü gizle pek,
 Sözü gizlemezsen ba ın gider tez,*²⁸

Kâtip zekâ sahibi âlim adam olmalıdır. Bundan ba ka bu, yazı i lerini idare eden mansıptar güzel üslûp sahibi olmalıdır.

Devlet kılıç vasıtasıyla tesis olunur, fakat kalem vasıtasıyla idare olunur.²⁹

²⁶ Süba lar, kapıkba lar gibi tâbirler eski Türkler'de "ba lamak" fiilinin riyaset etmek mânasını da ifade etmi oldu unu gösterir.

²⁷ K.B. s. 226-229.

²⁸ Ey begler inancı sözüg gizle Berk, sözü gizlemezsen ba ıng barga (y) terk. Radloff, K.B. s. 235. Fergana. s. 199

²⁹ Kilic birle tutulur talu edgu il,
 Kalem birle itilir tilek arzumuz. (Fergana nüs. s 202.)
 Kilic birle tutulur, kah tutsa il,
 Kalem birle basılır, kah bassa il. (K.B. s. 238.)

Bitikçi tamahkâr olmamalıdır. O tamahkâr olursa, devlet i leri bozulur. Bu mansıptar da içkiden içtinap etmelidir. çki akı izale eder. Bitikçi ise gece ve gündüz devlet için lâzım bir mansıplardır.

§33

A İCI (HAZ NEDAR)

Hazinedar için her eyden önce lâzım olan vasıflar namusluluk, akıl ve zekâdır. A ıcı için dahi okumak, yazmak, elbette, arttır. Çünkü **giri** (varidat) ve **çıkı** (masraf) ancak yazı ile tespit edilebilir. Hesap da ancak yazı sayesinde tutulabilir.

Hafızaya güvenmemeli, her eyi yazmalı, yazılan kalır, (yazılmamı) söz yok olup gider.

A ıcı hesap ilminin kaidelerini bilmelidir. Hendeseden de haberdar olması çok matluptur. Hazinedar bir tüccar gibi ticaretten anlamalıdır; o müsrif olmamalıdır. Hattâ hasis olması matluptur. **Çünkü cömertlik ancak insanın kendi malına ait olursa memduhtur.** Hazinedar sarayla çok temasta bulunan bir mansıplar oldu u için onun ayin ve törenlere, âdap ve mua eret kaidelerine vukufu lâzımdır.³⁰

§34

YALVAÇLAR

Sefirler, Elçiler

Sefirlerden bir çok sıfatlar talep olunur.

Sefir faziletle temayüz etmi akıl, bilgi ve ince zekâ sahibi adam olmalıdır. Çok uyanık olmalıdır.

Sefir için söz söylemesini bilmek de mühim artlardandır.

Sefir hiç tamahkâr olmamalıdır.

Kanaatkar kul olsa dahi beydir,

Tamahkâr beylik içinde kuldur.³¹

³⁰ K.B. s. 240-247.

³¹ Neceme kul erse közü tok beg ol,
Sok öz begli inde bu kulluk beg ol,
Kayu Beg Sok erse çigay ol, çigay,
Kayu kul közü tok Beg ol, köngli bay,

Yusuf Has Hacip sefir için u vasıf ve marifetleri art addediyor:

- 1) Kitap okumak,
- 2) söz anlamak,
- 3) şiir yazabilmek,
- 4) müneccimlik,
- 5) tabiblik,
- 6) hesap ilmini bilmek,
- 7) mesaha ilmini (hendese) bilmek,
- 8) rüyaları yormak ilmini bilmek,
- 9) satranç gibi oyunları bilmek. Bunlar dostlar kazanmak vasıtalarıdır.
- 10) Çok lisan bilmek, hatip olmak,
- 11) yazısı güzel olmak ve her türlü yazıları okuyabilmek,
- 12) cirit oyununu bilmek.

Ancak bunları bilen sefir muvaffak olur. Ancak bu evsafı haiz olan sefir faydalı olabilir. Sefirler vazifelerini söz vasıtasıyla görürler.

Onlar lisanla türlü şekilde konu masını ve bir çok şeyleri gizlemesini de bilmelidirler. Sefir bu sıfatları haiz olursa Han'ın öhretini arttırır. Sefir için çok içmemek de arttır.

Çünkü arap içerse, bilgili adam da bilgisiz olur.

arap akıl ve ilmin dü manıdır.

Sefirler vazifelerini söz vasıtasıyla görürler,³²

En büyük memurlar bunlardır.

Kutadgu-Bilig, ikinci derecedeki memurlar üzerinde fazla durmuyor.

§35

TAPUKÇULAR (MEMURLAR)

Kutadgu-Bilig, memuriyete **Tapuk**³³ diyor. Memura Tapukçu diyor.

³² K.B. s. 229-234.

³³ Eski Türkçede tapuk (tapug) kelimesi, hizmet, memuriyet, vazife, itaat mânalarını ifade ederdi.

Tapukçuları ikiye taksim ediyor: Gençlikten memur olanlar (meslekten yeti me), büyüdükten sonra memuriyet kabul edenler. Gençlikten memur olmak müreccahtır.

Memuriyetler pek çoktur. Bunlardan bir kısmı askerlik sahasındaki memuriyetlerdir; di erleri halk içinde vazife gören (mülkî) memuriyetlerdir.

Hana, memurlara kar ı âdil ve merhametli olmak tavsiye olunur. Burada üç ordu³⁴ Hanının bir sözünü naklediyor. O demi tir ki:

Ey halk içinde Ulug olan, beylik san'atini haiz olan!

Kapu kullarını iyi idare et, büyült.

Tapukçular vasıtasıyla beylerin kudreti artar,

Devlet reisi onlar sayesinde

Devlet ve ehirleri imar eder.³⁵

Han memurların vaziyetini bilmeli, dertlerine vâkıf olmalıdır. Faydalı kapu kulu o uldan üstündür. Neferler de çok faydalı insanlardır. Onlar da Han'ın kanatı gibidir.³⁶

Yukarıda mezkûr mansıplardan ba ka ilba ı, kolba ı, alımga³⁷, ögelik gibi askerî mansıplar mevcut oldu u anlaşıyor.

Mansıplara tekabül eden türlü lâkap ve ünvanlar var:

Tegin Beg,

Yabgu Beg,³⁸

Çavlı Beg,

Kül-Ergen,

³⁴ Uç ordu Hanı tâbirinden hangi Han Kasdolundu unu tespit edemedim. Eski Karluk Hanı Murat olması ihtimali var. Çünkü Karluk Hanlarına üç O uz Hanları dahi derlerdi.

Her O uzu bir ordu telâkki ederek üç ordu dahi denilmi olması çok muhtemeldir.

³⁵ K.B.s.258.

³⁶ K.B.s.260.

³⁷ Bu alımga kelimesini Radloff Geisel (rehine) diye tercüme ediyor. Bu yanlış tır. Askerî rütbelar arasında rehineden bahsin mânası olamaz, bu daha ziyade askerî bir memuriyet olsa gerektir. (Divanu-Lûgatit-Türk'de "*alımga* kâtip, diye tercüme olundu una göre (Divanu-Lûgatit-Türk, cilt L, s. 127), bu yüksek askerî kâtiplik rütbesi olması ihtimal dahilindedir.

³⁸ Orhun Kitâbeleri'nde Yabgu ünvanı hükümet süren Han'ın büyük biraderine verilen ünvanıdır, Tegin de Han o ullaarına, prenslere verilen ünvanıdır.

Çarı Beg,

inanç Beg.

Tegin en yüksek, ünvandır. Teginlik en yüksek rütbedir. Tegi'nin derecesi hakkında Yusuf Has Hacip u fikri söylüyor: Tegi'nin derecesine gelen mansıptar, Hana sadık kaldı ı takdirde çok faydalı bir mansıptardır. Fakat bu dereceye çıktıktan sonra bu yüksek mansıptar **hâkimiyeti benimsemeye** kalkarsa devlete çok büyük zararlar da iras edebilir. **Onun için bilgisiz, de ersiz adamlara yüksek rütbe vermek tehlikelidir.**³⁹

Mansıptar ve memurlar arasındaki rütbe silsilesine Kutadgu-Bilig **Kur**⁴⁰ diyor.

§36

AHALİ ARASINDA ÇİT MAÎ ZÜMRELER

I

Münevver Zümreler.

Kutadgu-Bilig ahaliyi çitmaî vaziyeti bakımından sınıflara taksim ediyor.

Bunlardan be i münevver insanların mensup oldu u sınıflardır, di erleri ktisadî sınıflardır.

Münevver sınıflar:

I. Alevîler: Bunlar Muhammed Aleyhisselâmın ahfadıdır. Kutadgu-Bilig Hana bu sınıfa kar ı hürmetle muameleyi tavsiye ediyor. Çünkü bunlar Nebi'nin ahfadıdır, diyor.⁴¹

ayanı dikkattir ki, hem Timur Devleti'nde, hem Osmanlı Devleti'nde Muhammed Aleyhisselâmın ahfadı olduklarını iddia eden ahıslar, ayrı bir zümre te kil ediyorlardı.

Timur'un Tüzükatında da ahali sınıflara bölünmü tü, Resulün ahfadı ülema ve fukaha ile beraber birinci sınıfı te kil ediyor.⁴² Osmanlı Devleti'nde dahi **emirlerin** (Peygamberin ahfadının) kendilerine mahsus te kilâtları ve efleri vardır: efleri Nakibüle raf ünvanını ta ırdı. Nakibüle rafın âyin ve törenlerde mümtaz yeri vardır.⁴³

³⁹ K.B. s. 348.

⁴⁰ Kur eski Türkçe'de rütbe mânasını ifade ederdi.

⁴¹ K.B. s. 369. Fergana, s. 311-312.

⁴² Tüzükat, Fransızca tercümesi, s. 30-31.

⁴³ Dohsson, Tableaux de l'empire ottoman, Cilt II. s. 361.

II. Âlimler: Kutadgu-Bilig'de âlemadan murat münhasıran dinî âlimler de ildir. Umumiyetle âlimlerdir. Çünkü Yusuf sarahatle bunlar bilgileriyle halkı aydınlatan adamlardır, diyor.

Bunlara kar ı müellif büyük hürmet ve muhabbet tavsiye ediyor. Bunlar ilimleriyle halkı tenvir eden adamlardır. Onlara mal tevzi et, onların ilminden istifade et, **onlar size adalete vüsul yollarını gösterirler.** Tanrı ate , hava, su, topra ı yarattıktan sonra insanı akıl, fazilet ve ilimle teşhiz etti, insana kalp ve lisan verdi. Ona ahlâkî mesuliyet hissi ba ıladı.⁴⁴ yi hareketlere kar ı temayül telkin etti.

Tanrı insana akıl verdi ve akıl sayesinde ilim verdi. Akıl sayesinde insan önünde her ey açılıyor.

Tanrı tarafından kendisine akıl ve ilim verilmi adam bütün ruhile iyili e meyyaldir.

Akıl ve ilme hürmet lâzımdır.

Akıl ve ilim sayesinde alelâde bir kul yüksek derecelere çıkabilir.

Akıl hürriyeti idrak eder, âlim hürriyeti bilir.

Akille ilme, Tanrı'nın bu iki arma anına malik olan adam her eye malik olur.

İmin kıymeti takdir edilmelidir.

İlim sayesinde ki, dünyada fenalık eksilmektedir.

Cahiller fenalı ın tahakkümü altındadır.⁴⁵ E er insan cehalet hastalı ından kendini kurtaramazsa, o insan diri (zîhayat) ise de hakikatte (mânen) ölüdür.

Ey cahil, bu hastalıktan kurtulmaya çalı .

Ey âlim sen de cahilleri tedavi etmeye gayret et.⁴⁶

III. Otacılar (Tabibler): Kutadgu-Bilig bunları da lüzumlu ve hürmete lâyıık bir sınıf telâkki ediyor.

Çünkü hastaların imdadına yeti en bunlardır. Bunların verdikleri ilâçlar hayatın devamını temin eden eylerdir.

⁴⁴ Burada Konfüçius tesiri hissediliyor.

⁴⁵ Bu fikirler Sokrat ve Fârabî'nin fikirlerine çok yakın fikirlerdir. Yustuf Has Hacıb'in Eflâtunun eserlerini okumu oldu unu tahmin edemiyoruz. Fakat Fârabî'nin eserlerinden "Faziletli Devlet" adlı eseri okumu oldu u muhakkak sayılabilir.

⁴⁶ K.B. s. 370-371.

Her insan hasta olabilir, tabibe müracaat ederse kurtulur. Hastalık ölümün komusudur.

Ölüm hayatın sonudur.⁴⁷

IV. Yıldızcılar (Müneccimler): Bunlar yıl, ay ve günlerin sayısını tutan adamlardır. Bu hesap çok mühimdir.

Yıldızcılık ilmini öğrenmek isteyen hendese (riyaziyyat) öğrenir. Riyaziyyat hesap tutma kapısını açar. Yıldızcı hesap ilmini bilmek, darb, taksim öğrenmek, kesirden de anlamak gerektir.

Tansif ve taz'if usullerini de bilmek, cemi ve tefrik (tarh)'dan dahi haberdar olmak lâzımdır.

Göklerin yedi tabaka tekil ettiğini bilmelidir. Riyaziyyat sahasında daha ileri gitmek isteyen cebir ve mukabeleyi de öğrenmelidir. Bununla kalmamalıdır. Evklidesin kapısını dahi çalmak lâzımdır, (hendese'yi öğrenmek gerektir). Alim hesapla bunları tefrik eder. Hesap'ı bozulursa dünya ve ahiret'i de bozulur.

Yıldızcılık'ı iyi idare etmek için iyi ve fena zamanları, uurlu veya uursuz gün ve ayları bilmek gerektir.

Han, mühim bir işe teebbüs edecek zaman mutlaka yıldızcılara müracaat etmelidir.

Yıldızcılar yıldızların vaziyetlerini ve zamanın yeni teebbüs için müsait olup olmadığını anlatmalıdırlar.

Fakat Han müneccimlere mutlak bir surette, bilâ kaydü art inanmamalıdır.

Çünkü her eyi bilen ancak Tanrı'dır.

Herhalde bu sınıfa riayet etmek onlarla dost olmak gerektir.⁴⁸

V. airler: Bunlar hakkında Yusuf Has Hacib, diyor ki, bir de air denilen bir zümre vardır. Bunlar manzum sözler söylerler. Onlar insanları ya "överler veya söverler".

Onların dilleri kılıçtan keskin, fikirleri (hisleri) kıldan incedir. Nazik sözler öğrenmek isteyen onları dinlemeli. Bunlar zeki insanlardır. Eğer bunlar methederlerse, bu medih halk arasında yayılır. Zemmederlerse de bir insanın namus ve öhretini haleldar edebilirler.

⁴⁷ K.B.s.371.

⁴⁸ Kutadgu-Bilig, s. 373-374, Fergana nüshası, s. 315-316.

Bunlara hürmet göstermeli, gönüllerini almalıdır; dillerine dü memelidir.⁴⁹

imdiye kadar saydığımız sınıflar fikrî i lerle u ra an, ktisadî bakımdan rolü olmayan zümrelerdir. Bu zümrelerden ba ka, Fergana nüshasında çtimaî zümreden olarak efsuncu ve rüya tefsir edenleri de sayıyorsa da, biz bunlar üzerinde durmaya lüzum görmedik.

imdi ktisadî zümrelere geliyoruz. ktisadî zümrelerden Kutadgu-Bilig a a rdaki zümreleri sayıyor:

§37

II.

KUTADGU B L G DE KT SADÎ ZÜMRELER

VI. Tankçılar (ziraatçiler): Ziraatçı zümre her devirde her millette en mühim çtimaî sınıftır. Bir hükümetin idare sahasındaki kavrayı ı bu sınıfa kar ı münasebetinden, ziraat siyasetinden anla ılır.

Bir hükümetin köylü ve çiftçi sınıfıyla münasebeti onun idare sahasındaki isabet ve dirayetinin ölçüsüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi de bu hakikati kavramı tır. K. B. çiftçileri çok faydalı bir zümre telâkki ediyor: **Bütün ülkede insanlar ve hayvanlar ziraat sayesinde ya rıyor, herkesin yiyece ini, içece ini temin eden ziraatçilerdir.**

Han, vezir ve herkes gıda maddelerini bu sınıfa medyundur. Hepsi bu sınıf sayesinde ya rıyor. Bütün ahalinin bu sınıfa ihtiyacı daimidir. Hükümetin bu sınıfla münasebeti daima iyi olmalıdır⁵⁰ diyor.

VII. Satıkçdar⁵¹ (ticaretle u ra anlar): Bu devirde Çinî Türkistan, Çin'le Islâm Devletleri arasında bir ticaret yolu idi. Bu kıtada ahalinin bir kısmı ticaretle me guldü. Onun için Kutadgu-Bilig, ticaretle u ra an satıkçıları da, tankçılar gibi mühim bir çtimaî zümre telâkki ediyor ve diyor ki:

Satıkçdar hiçbir zaman istirahat bilmeyen, her zaman kazanç pe inde ko an, faal bir sınıftır. Onlar hayatlarını temin için bütün dünyayı dola ırlar. Hükümet tüccara kar ı da müsait bir siyaset takip etmelidir.

Onların seyahat ve seferleri için kolaylıklar göstermelidir.

⁴⁹ K.B., s. 375. Fergana, s. 316.

⁵⁰ Kutadgu-Bilig, s. 375-376. Fergana nüshası, s. 316-318.

⁵¹ Fergana nüshasında "tankçı" yerinde "tangcı", "satıkçı" yerinde de, "sarıgcı" yazılıdır.

insan memleket içinde bütün istediği şeyleri buluyorsa, bu satıkçılar sayesinde. Ziynet e yası, elbise için her türlü kumaşlar, hepsi bunlar sayesinde geliyor.

Eğer ticaret seferleri durursa, memlekete mallan kim getirecektir? Hükümet tüccarlara kapılan geniş açmalı, onlara hüsnü kabul göstermelidir. Bu taife dünyada (hariçte) bir Han'ın öhretini yayabildikleri gibi, onun namını lekeleyme de bilirler.

Güzel bir nam kazanmak isteyen Han tüccara karşı müsaadekâr davranmak, kervan adamlarına iyi muamele etmek gerektir.⁵²

VIII. Hayvan beslemekle geçinen (göçebe) Türkler: Bu sınıfa Kutadgu-Bilig, İgdi çiler, diyor. Malûm oldu ki üzere Türkler dedi edilmis atlara da idiyorlar. Göçebe Türklerin en çok besledikleri hayvanlardan biri at oldu ki için at sürülerine de sahip olan göçebe Türklerle arkî Türkistan Türkleri lehçesinde ididi çi denildi ki anlaşıyor.

Kutadgu-Bilig müellifi İgdi çiler hakkında bunları yazıyor:

"Bunlar hayvan besleyen bir zümredir. Bunların hayvanları çoktur. Onlar basit, fakat hakikat seven, doğru insanlardır. Bunlar arasında âlimler bulunmaz. Bunlardan hiç kimseye bir zarar da dokunmaz, onların ancak faydaları dokunur.

Yiyecek, içecek şeyler, binecek at, aygır ve kısarak hep onlardan gelir.

Kımız, süt, yün, yağ, yort, kurt⁵³ gibi şeyleri de bunlar istihsal eder. Bunlarla iyi münasebette bulunmak gerek.

Bunlara ikram etmeli, yedirmeli, içirmeli, onlara istediklerini vermeli ve onlardan lâzım şeyleri almalı.

Fakat bu sınıf Devlet iderinden pek anlamaz. Bunlarda âdabı muayeret ve malûmat arama. Onların hareketleri kabadır. Onlarla münasebete girmek icap etti ki zaman kendini iyi idare et, onlarla tatlı dille konuş, fakat onlara pek yüz verme. Âdabı muayeret bilmezler. Cahildirler, saygısızlık gösterebilirler."

Tecrübe sahibi bir kanun vâzın onlar hakkında gayet güzel söylemi ve demi tir ki:

Bilgisizi fazla yakla tırmayın,

Çok yakla tırırsan üphesiz bir nezaketsizlik yapar.⁵⁴

⁵² K.B., s. 377.

⁵³ Kurutulmuş peynir.

⁵⁴ Biliksizni artık yakın tutma ki, yakın tutsa tiksiz kılur kılma ki K. B., s. 379.,

IX. Uzlar (sanat ehli): Dokuzuncu sınıf hayatlarını kazanmak için bir sanat ö renmi adamlardır.

Yusuf Has Hacib, devlet adamına bunlara karşı iyi muamele etmeyi, kendini onlara yakın tutmayı tavsiye ediyor. Bunlar da çok faydalı bir sınıftır, diyor.

Maalesef Yusuf Has Hacib, o zaman Uygur camiasındaki bütün sanatları saymamı tır. Fakat u sanatlar zikredilmi tir:

Temürçüler (demirciler),

Etükçüler⁵⁵ = çizmeciler (kunduracılar),

Tokacılar (dokumacılar)^{55A}

Agaççılar (Marangozlar),^{55B}

Sucular,^{55C}

Bedizçiler (Ressam ve boyacılar).

Okçular,

Yayalar.⁵⁶

X. Karabudun: Bunlar muayyen bir sanatı olmayan ehir halkı, mesle i olmayan amele, ehir proleterleri. Bunlar hakkında Kutadgu-Bilig müellifi pek yüksek fikirde de ildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir ey dü ünmezler.

Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu, dili açılır.

E er Han onları inzibat altında tutmazsa, onlar derhal ımarırlar.

Fakat onlara karşı dahi iyi, adalete uygun muamele etmek, yumu ak sözlü olmak, istedikleri eyi vermek lâzımdır.^{56A}

⁵⁵ Etük = çizme.

^{55A} Tokacı Fergana nüshasında zikredilmemi tir. Uygur harfleriyle yazılmış nüshadaki zor okunan bir kelimeyi Radloff ve Vambéry tokacı diye okumu lardır. Tokacı kelimesini de Radloff dokumacı (Weber) diye Vambéry ise kuyumcu (goldar- beiter) diye tercüme etmişlerdir.

^{55B} Agaççılar bu kelime Mısır nüshasında lygaç eklinde, Fergana nüshasında ise "kırmacı" okunabilecek bir ekilde yazılmış tır. lygaççı = A aççıdan murad marangoz olsa gerektir.

^{55C} "Sucu" dan murad arazi sulama i leri ustası olsa gerektir. Her halde sucudan murad saka de ildir.

⁵⁶ Mısır Nüshası, s. 265, Fergana nüshası s. 321-322.

^{56A} K. B., s. 380. Fergana nüshası s. 310. Mısır nüshası, s. 255.

XI. Çigaylar: Bunlar yoksullar zümresidir. Yusuf Has Hacı bunlara karşı da iyi muamele etmeyi ve yiyecek, içecek tevzi etmeyi tavsiye ediyor,

Onlar verene duacıdırlar. Dua iyi eydir.

Sen onlardan kar ılık bekleme. Onlara verdiklerini sana Tanrı iade eder, diyor.⁵⁷

Kutadgu-Bıfig'de bu suretle ahali arasında on bir mühim çtimaî sınıf görüyoruz. Uygur camiası tabakala mı tır. Tabakalara bölünmü tür. Kutadgu-Bilig'deki bu sınıf bölümü dikkati çeken bir esastır.

Bu sınıf esası, Yusuf Has Hacı'nın hayalinden do mu bir esas de ildir.

Timur'un da kendi memleketinde ahaliyi sınıflara taksim etmi olması, Asya Türkleri ahalisinin hukuk bakımından de il, me guliyet ve çtimaî kıymet bakımından zümrelere inkısamı pek eski bir anane oldu u anlaşıyor.

Fakat unu da tebarüz ettirmek gerektir ki, bu sınıflara taksim, katıyen hukuk bakımından taksim de ildir. Hukuk bakımından taksim ba kadır. *Adedi mahdut imtiyazlı irsi beyler ve bir çok haklardan tamamıyla mahrum kullar istisna edilirse, Türk Devletinde ahali müsavi haklara maliktir.*

Her fert bilgisi, de eri ve hizmeti sayesinde en yüksek çtimaî, askerî, darî mansıplara çıkabilir.⁵⁸

Kutadgu-Bilig'in mansıp ve memuriyetlere, ahali arasındaki çtimaî zümrelere ait fikirlerini hulâsa ettikten, camianın esası olan aile hakkındaki fikirlerini de kısaca hulâsa etmek gerektir.

§38

AİLE HAKKINDA

insan zevcesini temiz bir aileden seçmeli. Fakat kendi ailesinden yüksek bir aileden almamalı, Yüksek aileden olan zevce marur olur. Yüz güzelli ine hiç ehemmiyet vermemeli. **Fazla güzel tehlikesiz de de ildir.** Mühim olan ahlâk ve seçiye güzelli idir. Zevcede servet de arama.

Çocuk dünyaya gelirse, çocu u evde terbiye etmek, bilhassa kız çocukları evde terbiye müreccaktır.

Karına fena kimselere gitmesine müsaade etme, insan görmedi i eyleri istemez. **Sakın, zevcenin erkeklerin içki meclislerine sokma! Hududu geçmeleri**

⁵⁷ Fergana, s. 322.

⁵⁸ S. 34, sahife 112'ye bakılsın.

mümkündür. Kadınları oyun yurtlarına gönderme, do ru yoldan sapmalarına sebep olur.

Kadınların yeri hanedir. Fakat onlara istedi i eyleri ver, hayat ve refahlarını temin et.

Evindeki hizmet ehline de yiyecek içecek temin et. Onlara ancak takatları kadar vazife yüklet. **İztırap çektirme. Onların da Allah'ın bendeleri oldu unu hiç unutmama.**

Onlara zulmedersen, cezası cehennem azabıdır.

Onlara kar ı cömert ol. Yiyecek ve içece i bol ver, fakat varidatına göre masraf yap.”

Kutadgu-Bilig'deki devlet idaresiyle devlet te kilâtına dair esasların ve Uygur Türkleri'nin ahlâkî ve hukukî telâkkilerinin hulâsası bundan ibarettir. Biz bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet te kilâtını on birinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâkki ve te kilâtın biraz idealize edilmi bir hulâsası olarak kabul edebiliriz.

Kutadgu-Bilig bir kültür hâzinesidir. Biz bu hâzinenin ancak devlet te kilâtı ve hukukla ilgili esaslarını kısaca hulâsa ettik. Bu hâzinenin ihtiva etti i felsefî esaslar ve ahlâkî prensipler üzerinde durmadık. Kutadgu-Bilig, ihtiva etti i felsefî görüşler ve ahlâkî telâkkiler bakımından ayrıca tetkik edilmelidir. Her mütehasıs bu hazine içinde kendisini alâkadar eden pek çok "cevher" bulabilecektir.

§39

KUTADGU B L G" DE FARABÎ VE KONFUÇ US F K RLER N N ZLER

Kutadgu-Bilig pek çok ahlâkî esaslar ve felsefî fikirler ihtiva etmektedir. Yukarıda izah edildi i gibi, bu fikirlerin ço u Türklerin kendilerinin uzun tarihî hayatları zarfında toplamı oldukları millî fikir ve ahlâk hâzinesinden alınmıştır; millî kültür mahsulü olan fikirler ve esaslardır.

Acaba Yusuf Has Hacib'in ahlâkî ve felsefî görüşlerine millî kültürden ba ka muayyen bir veya birkaç filozofun da tesiri olmamı mıdır? Olmu oldu unu kabul edersek, Yusuf Has Hacibe hangi filozofların felsefî ve ahlâkî fikirlerinin tesiri olmu tur? Alınanlardan Otto Alberts *Kutadgu-Biligm.* müellifine İbni Sina'nın

⁵⁹ K. B s. 382-387.

tesirinden bahsetmi , *Kutadgu-Bilig* airi bni Sina'nın akirdidir, demi tir.⁶⁰ Biz bu fikri kabul edemiyoruz. Sebebi de uduur:

1) bni Sina'nın do rudan do ruya devlet idaresine tahsis edilmi bir eseri mevcut de ildir.

2) bni Sina'nın vefatı senesi 1037 dir.

Kutadgu-Biligde bni Sina fikirlerinin tecelli edebilmesi için Yusufun bni Sina eserlerini tahsil senelerinde okumu , muhteviyatını benimsemi , hazmetmi olması lâzımdır. Eserini yazdı ı zaman (1069-70) Yusuf Has Hacip bir hükümdarın veziri olmu , olgun bir adamdı. Eserinde kendisi de elli ya ma gelmi oldu undan, saçları a armı , ku u gibi olmu oldu undan bahsediyor.

u halde Yusuf'un tahsil yılları, fikrî te ekkül seneleri 1030 ile 1040 seneleri arasına isabet ediyor, demektir.

bni Sina 1037'de vefat etmi oldu una göre, onun eserlerindeki fikirlerin 1030-1040 senelerinde Çinî Türkistan'da yayılmı fikirler olması ihtimali çok basit bir ihtimaldir. Çünkü o devirde kitapların nedreti ile serî nakil vasıtalarının mevcut olmadı ını da unutmamak gerektir.

Biz Yusuf Has Hacib'in eserinde bni Sina felsefesinin tesiri de il, Farabî ile Çin filozofu Konfüçius felsefelerinin izlerini görüyoruz.

Yusuf eserinde Hanın malik olması lâzım, diye ileri sürdü ü vasıflarla^{61 62} Fârabî'nin "*Medine-t-ül-Fadile*"sm.&e Medine reisinin haiz olması lâzım vasıflar, diye saydı ı sıfatlar arasında çok büyük bir mü abebet vardır. Her iki mütefekkirin de devlet idaresinde *ilmin aklın* rolü hakkındaki fikirleri hemen aynıdır. Her ikisindeki bariz hususiyet *adalet i tiyakı ve -zulümden nefrettir.*®

Husuf Has Hacib'in ilham aldı ı ikinci kaynak üphesiz Çin filozofu Konfüçius'dur. Biz Yusuf'un Çince'ye vâkıf olup olmadı ını bilmiyoruz. Çince bilme dahi, uzun zamandanberi Çin'le sıkı bir kültür münasebetinde bulunan bir kıt'ada Konfüçius'un fikirlerinin yayılmı olması tabiidir. Uygur diline birçok Çin eserlerinin tercüme olunmu oldu unu da biliyoruz. Bunlar cümlesinden Konfüçius'un eserleri tamamen de ilse bile kısmen tercüme olunmu oldu u

⁶⁰ Otto Alberts, Archiv Für Geschichte der Philosophie, VIII, s. 330.1901.

⁶¹ Kutadgu-Bilig, Bab XII.

⁶² Fârabî'nin "*Medine-t-ül-Fadile*" adlı eserinin 27 nci fashna bakılsın.

Fârabî'nin devlet reisi hakkındaki fikirleri için, Sadri Maksudî'nin "*Hukuk Felsefesi Tarihi*" adlı eserine de müracaat edilebilir, s. 130-142.

üphesizdir. Yukarıda Uygurlardan kalma yazma eserler faslında bahsetti imiz Konfüçius'un eserinden alınmış parça da bunu ispat etmektedir.

Herhalde Konfüçius'un Büyük Ders (Tahio), Vasatta Sebat (Tchung Yung), bilhassa Felsefî Sohbetler (Lün-Yü) adlı eserlerindeki ahlâk, hukuk ve devlet idaresine dair fikirlerle *Kutadgu-Bilig* ahlâkî ve hukukî prensipler arasında inkâr olunamaz benzerlikler vardır.

Bizburada Yusuf Has Hacib'in eseriyle Konfüçius'un eserlerini bu bakımdan tahlile giri ecek de iliz. Bu hususta bir kanaat edinmek isteyenlere *Kutadgu-Bilig*'ı okuduktan sonra Konfüçius'un eserlerini okumalarını tavsiye etmekle iktifa edece iz.

§40

KUT

Siyasî Hâkimiyet

KUT MES N N MÂNALARİ, KUT MEFHUMUNUN TÜRK DEVLETÇİ L K TAR H NDEK ROLÜ

"Kutadgu-Bilig" hakkındaki izahlarımıza hitam vermeden önce kut kelime ve mefhumunun ehemmiyeti üzerinde durmak faydalı olur. "Kutadgu-Bilig" in ismine dahil olan *kutadgu* kelimesi *kutadmak* fiilinden yapılmış bir masdar isimdir.

Kutadmak da *kut sahibi kılmak, kut'a eri tirmek*, demektir.

"Kutadgu-Bilig"i Almanca'ya tercüme etmiş olan âlimlerden Vambéry ve Radloff "Kutadgu-Bilig"de çok geçen kut kelimesini saadet (Glück) diye, kitabın ismini, "Kutadgu-Bilig"i de "saadet verici ilim" diye tercüme etmişlerdi. Memleketimizde "Kutadgu-Bilig" hakkında yazı yazanlardan bazıları da körkörüne bu tercümeyi kabul etmişlerdir.⁶³

Bizim kanaatimize göre "Kutadgu-Bilig" in ismine dahil olan ve bu eserde çok kullanılan kut kelimesini sadece *saadet*, diye tercüme yanlışdır. Kut kelimesinin eski Türkçe'de ve bugünkü lehçelerde birçok mânası vardır. Kut *ruh, ruhi manevî kuvvet, cesaret, u urluluk, talihlilik, saadet, ikbal* mânalarından ba ka, *siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudret ve salâhiyeti, evket (hâkimiyet evketi)* mânalarını da ifade eden çok kıymetli bir kelimedir.

⁶³ Vambéry, Uigurische Sprachmonumente, s. 25.

Eski Türklerin *kutu* türlü ekillerde tecelli eden bir mânevi kuvvet ve ruhî halet olarak tasavvur ve telâkki ettikleri anlaşıyor. Bu kelimenin ruh, saadet, cesaret u urluluk, ikbal mânalarını ifade etti i bütün ciddî lügat kitaplarında gösterilmi tir.⁶⁴

Biz burada kut kelimesinin *siyasî hâkimiyet kudreti*, devlet idaresi hak ve salâhiyeti, hâkimiyet evketi, mânalarını da ifade etti ini aydınlatmak istiyoruz.

Çünkü biz Kutadgu-Bilig müellifinin kitabına bu ismi vermekle her eyden evvel kutadmak fiilinin devlet idare etmek, mânasını göz önünde tutmu oldu u ve kut kelimesiyle de her eyden önce siyasî hâkimiyet kudreti, hanlık evketi mânasını kasdetmi oldu u kanaatindeyiz. Bizce Kutadgu-Bilig devlet idaresi ilmi (siyasî hâkimiyet ilmi) demektir.

Kut kelimesinin siyasî hâkimiyet kudreti, hükümdarlık evketi, devlet idaresi kudreti mânalarını ifade etti ini ispat eden deliller pek çoktur. Biz burada bunlardan ancak bazılarını i aret etmekle iktifa edece iz:

I. Islâmiyetten önce Orta Asya'da kurulmu Türk Devletleri'nin ço unda kut kelimesi hükümdarların lâkap ve ünvanlarına dahildir.

Milâttan önce Mo olistan'da kurulmu arkî Hun Devleti'nde hükümdar Tengri Kut ünvanım ta ırdı.⁶⁵

M.e. 682'de merkezi Mo olistan olmak üzere bir Türk Devleti kurmu olan ad ünvanım ta ıyan bir Türk Beyi, devlet kurduktan sonra Kutlug ünvanım almı tır. Kutlug'dan sonra tahta cülûs eden biraderi Kapagan Han dahi Kutlug ünvanını ta ımı tır.⁶⁶ M. S. 744'te imalî Uyгур Devletini kurmu olan Boila da devlet ba ına geçtikten sonra aynı unvanı ta ıma a ba lamı tır.⁶⁷ Türge Türkleri'nin Hanları'nın bu ünvanı ta ıdıkları malûmdur.⁶⁸ Cenubî Uyğur Hanları da ıduk kut (mukaddes Kut) ünvanım ta ırlardı.⁶⁹

Bütün bu Türk hükümdarlarının ünvanlarına dahil olan *kut* kelimesi hiç üphesiz saadet mânasından farklı bir mâna ifade ediyordu. Bu mânada, ancak *siyasî hâkimiyet kudreti*, *devlet idaresi kudreti*, *hükümdarlık evketi* mânası olabilir. Yani Fransız hukuk lisanında Autorite de l'Etat, *Souverainete*, Alman hukuk

⁶⁴ Meselâ, Radloff Pavet de Courteille, Budagoff, Redhouse lügatlerinde.

⁶⁵ De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, p. 54.

⁶⁶ Hirt, Nachwortc, p. 24.

⁶⁷ Parker, a Thousand Years of the Tartars, p. 269.

⁶⁸ Visdelou, p. 55.

⁶⁹ F. Müller, Uigurica I. s. 56. D'Ohsson, Histoire des Mongols, I. p. 78.

ıstılahında *Staatsmacht* veyahut *Staatsgev>alt* tâbirleri ile ifade olunan, Roma Hukuku ıstılahında *imperium* denilen salâhiyet.

II. Orhon kitâbeleri'nde kut kelimesi dört yerde geçiyor. Orhon kitâbeleri'nde kullanılan kut kelimesi saadet, diye tercüme edildi i zaman cümleden tatmin edici bir mâna çıkarmak mümkün olmuyor. Halbuki kut evket, siyasî kudret, diye tercüme edildi i zaman derhal bir mâna iktisap ediyor.

Misal: Bilge Han diyor ki, halkı (Türkleri) iskân için ben 22 defa büyük ordularla harbettim. *Kut'um var* oldu u için (muvaffak oldum)... (Fakirle me yüzünden) ölüme mahkûm (olması ihtimali) olan millete ben hayat bah ettim. Fakirleri zengin kıldım, az milleti çok kıldım.⁷⁰

Burada kut ancak siyasî kudret, devlet kuvveti mânasını ifade edebilir. Çünkü harplerde muvaffak olmak için lâzım olan art saadet sahibi olmak de il, siyasî kudret ve evket sahibi olmaktır.

Di er bir misal: Keza Bilge Han diyor ki, babam (Kutlug Han) öldükten sonra Kül-Tegin ö em katun kutuna koca yerini tuttu.⁷¹ Bu cümlede de kut ancak evket mânasını ifade edebilir. Ö em katun kutuna kelimeleri ancak anam kraliçe evketine (= evketlû anam kraliçeye) diye tercüme olunabilir.

Orhon kitâbeleri'nde geçen kut kelimesinin evket, evketmeap (majeste mânasını ifade etmesi ihtimaline Rus âlimlerinden Barthold da i aret etmi tir.⁷²

III. Yukarıda⁷³ bahsi geçen Kara Balgasun kitâbesi'nin Orhon kitâbeleri harfleriyle yazılmış küçük metnindeki,

Tengride (n) kut bolmu

Alp BilgeTengri Uyгур Ka anının biti i.

cümlesindeki kut kelimesi ancak hâkimiyet kudret ve salâhiyeti mânasını ifade edebilir.

IV. Eski gayri müslim Uygurlardan kalma yazma eserlerde de kut evket, yüksek darî makam, siyasî hâkimiyet makamı mânasında kullanılmış oldu unu görüyoruz. Meselâ, Incil'deki Ma lar'ın Kral Herodes'i ziyaretine ait rivayetin Uygurca tercümesinden ibaret olan bir parçada,

⁷⁰ Orh. Kit. I, E 29.

⁷¹ Orh. Kit. I, E 31.

⁷² Barthold, Historische Bedeutung etc. p. 20.

⁷³ Bu eserin 46-47 sahifelerine bakılsın.

Barıp yükünelim anıng ulug *Kutunga*. denilmi tir. Bu cümleyi Alman müste riklerinden F. Müller Almanca "gidip secde etmek istiyoruz, o evketlûye",⁷⁴ diye tercüme etmi tir.⁷⁵

Uygurca metinlerde kut kelimesinin saadet, ikbal mânalarından ba ka evket, evketlû (Majeste) mânasını da ifade etti ini di er Alman müste riki Bang da kabul etmi tir.⁷⁶

V. Yusuf'un kut ve devlet kelimelerini, hâkimiyet, devlet idaresi kudreti, hâkimiyet salâhiyeti, idare sanatı mânasında kullandı ını kitabın mevzuu ve umumî ruhu ispat ediyor. Odgurmu müstesna, kitabın bütün kahramanları devlet idaresinden, devlet idaresi için lâzım olan vasıflardan bahsediyorlar.

Yusuf "saadet" hakkında de il, devlet ve devlet idaresi hakkında bir eser yazdı ını kitabın her yerinde ifade ediyor.

Ay Toldu gelmeden önce Han bütün devlet i lerini bizzat kendisi yapamadı ından, devlet idaresi için lâzım vasıfları haiz olan bir adam aradı ından ve bu büyük ve çetin i i ba arabilecek adamların çok nadir bulunduklarından bahsediyor.⁷⁷

Han'ın kafası bu fikirlerle me gul iken Ay Toldu geliyor, Ben (mücessem) *Kut* um (devletim) diyor. Yusuf'un Ay Toldu'ya, hâkimiyet salâhiyetini, idare kudretini haiz bir vezir arayan bir Hana gelip, ben *saadetim* dedirtmesi her türlü ihtimalin haricindedir.

VI. "Kutadgu-Bilig" müellifi kut kelimesini her yerde (meselâ 15 ve 16 ncı baplarda) devlet kelimesinin müradifi olarak kullanıyor. Aynı mefhumu kâh kut, kâh devlet kelimesiyle ifade ediyor. Buna misal olarak u beyitleri hatırlatmak kâfidir:

Kuvenme bu kut'ka kelir hem barır

inanma, bu devlet birür hem alır.⁷⁸

Güvenme bu hâkimiyete o hem gelir, hem gider,

inanma, devlet hem verir hem alır.

⁷⁴ Hingehen und Anbeten Wollen wir seine Grosse Majestaet.

⁷⁵ E Müller, Uigurica, 1,5.

⁷⁶ Bang und Gabain, Uigurische Turfantexte I, Anmerk. 183.

⁷⁷ Kılumas özüm bu kamug el (il) i in,

Manga er kerek bir bilir i ba ın.

Kerek manga emdi ödürüm ki i,

Uku lu (zeki) biliglig (malûmatlı) ki iler ba ı.

Fergana nüshası, sahife 42.

⁷⁸ Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 27.

VII. Kutadgu-Bilig'de kut kelimesinin müradıfı olarak kullanımı Devlet kelimesini saadet diye tercüme birçok yerde imkânsızdır. Misal:

Kiming devleti ba kötürse örü,

Kamug Edgü kılgu budun ka törü.⁷⁹

Kimin devleti (hâkimiyeti) yükselse, o halka iyi (faydalı) kanunlar vazetmelidir.

Bu mısraları kimin saadeti yükselirse o halka iyi kanunlar vazetmelidir, diye tercüme imkânsızdır.

Yusuf Has Hacıp Devlet kelimesini de sadece saadet mânasında de il, Devlet kelimesinin bugün hukuk dilimizde ifade etti i mânada, Etat (Staat, State) ve siyasî hâkimiyet kudreti (Staatsgewalt autorite de l'Etat) ve hâkimiyet evketi (Majeste) mânalarında kullanımı tır.

Devlet kelimesi tâ on ve onbirinci asırda (hattâ bilhassa onbirinci asırda) Islâm âleminde siyasî ıstılah olarak hem Devlet (Etat), hem siyasî hâkimiyet kudreti (Autorite de l'Etat), (Staatsmacht) mânalarında kullanılmakta idi. Halifeler tarafından bazı Islâm hükümdarlarına tevcih olunan ünvanlara dahil olan Devlet kelimesinin saadet mânasını ifade etmeyece i izahtan müsta nidir.

Büyük Mahmut Gaznavî Yemin-üd-devle(t) ünvanını, babası Sebük Tegin Nasır-ud-dini vad-devle(t) ünvanını ta ırdı. ran'da onuncu asrın rub'u ve onbirinci asrın birinci nısfında hükümet sürmü olan Beni Bueyh sülâlesi hükümdarlarının ta ıdıkları mad-ud-devle(ti), Fahr-ud-devle(ti), Kıvam-ud-devle(ti), eref-üd-devle(ti) gibi ünvanlara dahil olan Devlet kelimesi elbette saadet mânasını ifade edemezdi. Onbirinci asırda ya amı bir Müslüman Türk eserinde, bilhassa Devlet idaresinden bahseden bir eserinde Devlet kelimesini sadece saadet mânasında kullanımı olması ihtimali yoktur.

VIII. Ay Toldu ve Ogdülmü Hana hitabederek söz söyledikleri zaman her yerde, *Ey ilig kutu*, diye hitap ediyorlar.

Buradaki *Kut* kelimesinin saadet mânasını ifade etmesi her türlü ihtimalin haricindedir. "Hanlık saadeti" tâbiri bir hükümdara hitap formülü olamaz. Çünkü saadetlû olmak, mücessem saadet olmak, saadet sahibi olmak bir hükümdar için bir hürmet ve tâzim ifadesi olamaz. Hemen hemen bütün milletlerde hükümdarlara hitap formülü azamet ve evket mânalarını ifade eden bir kelimeyi ihtiva eder. *Ey ilig kutu*, formülüne dahil kut hiç üphesiz evket, hâkimiyet mânasını ifade etmektedir.

⁷⁹ Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 22.

IX. "Kutadgu-Bilig"ın birçok yerinde kut kelimesini saadet, diye tercüme imkânsızdır. Misal:

Bu Kün Togdu erdi atı belgölüg,

Acunda çavukmu *kutu belgölüg*.⁸⁰

(Bu Kün Togdu adı ve dünyada öhret bulmu *Kut*\ malûm olan...)

Burada kut katiyen saadet mânasını ifade edemez, çünkü saadetle, mesutlukla öhret bulmak bir hükümdar için bir medih mevzuu te kil eden bir vasıf da sayılamaz. Halbuki müellif bu beyitleri Kün Togdu Han'ı medih makamında söylüyor.

X. Kut kelimesi O uz Han destanında da Devlet idaresi salâhiyeti, siyasî hâkimiyet mânasında kullanılmıştır: Destanda Uruz ismindeki O uz'un dümanı olan bir Beyin kendisine bir ehri (kaleyi) müdafaa etmek vazifesi yükletilmiş olan o lu ehri ihtiyariyle O uz Han'a teslim etti i zaman u sözleri söylüyor: E er babam size kar ı hareket etmi ise bu benim kabahatim de ildir. Ben kendim size itaat etmeye, sizin emirlerinizi yerine getirmeye hazırım. (Bugün)

Bizim kutumuz sizin kutunuz (olmu)'tur.

Biz sizin a acınızın bir dalı olmu uzdur. Burada da kut ancak Devlet idaresi hakkı, siyasî hâkimiyet kudreti, diye tercüme olunabilir. Çünkü, teslim olmakta olan bir kumandanın "Bizim saadetimiz sizin saadetiniz olmu tur" demesi ihtimal haricindedir. Çünkü teslim olmak bir saadet olmadı ı izah istemez. Burada cümlelerin hakikî mânası udur: Bizim siyasî kudretimiz, Devlet idaresi hakkımız, sizin hâkimiyetiniz olmu tur, hâkimiyet Kut size geçmi tir.⁸¹

Hülâsa olarak diyebiliriz ki "Kutadgu-Bilig" gibi devlet idaresi için lâzım olan vasıf ve esaslardan bahseden bir eserde kanun, adalet, idare kudreti, akıl, ilim gibi devlet idaresi için lâzım prensip, kabiliyet ve vasıflardan bahsederken, Devlet idaresiyle do rudan do ruya alâkası olmayan bir sübjektif ruhî haletten ibaret saadetin veyahut insanın kendi ruhunda mündemiç bir vasfın mahsulü olmayan ikbalin yeri olmayacağı a ikârdır.

⁸⁰ Fergana nüshası, s. 41.

⁸¹ Bizim Kutumuz sizin Kutunuzdur, cümlesindeki Kut kelimesini, Uygurca O uz Han destanını Almanca'ya tercüme etmiş olan Radloff ve Bang ve Rahmeti de Glück (saadet), diye tercüme etmişlerdir. Bizce bu yanlıştır. Bang ve Rahmatı burada Uygurca Buda dinine dair metinlerin, Buddist Sutraların tesiri altında kalmı lardır, Buddist eserlerin tercümesinde Kütin saadet mânasında kullanılmış oldu u malûmdur.

"Kutadgu-Bilig de kut, her eyden evvel Devlet ve Devlet idaresi kudret ve salâhiyeti ve bu kudreti haiz olan ahsın evketi mânasında kullanılmı tır. "

Kut kelimesinin hakikî mânasını tespit ancak "Kutadgu-Bilig"ın isminin ifade etti i mânayı tayin bakımından de il, umumiyetle Türk Devletçilik tarihinde kut mefhumunun rolünü anlamak bakımından da çok mühimdir. Eski Türklerin telâkkisine göre kut herhangi fiilî âmiriyet (tahakküm) de il, kut (siyasî hâkimiyet kudret ve salâhiyeti), bir nevi kutsî, (kutsal) mahiyeti haiz bir mânevî kudrettir.

Ancak bu mânevî kudreti haiz olan ahs Devlet idaresi ba ında bulunabilir. Bu kut'un, bu kutsî mahiyetini muhafaza edebilmesi için, birçok artlar vardır, hâkimiyetin malik ve mevsuf olması lâzım birçok vasıflar vardır: Ancak bu artlara uygun ve bu vasıfları haiz olan kut (hâkimiyet) mânevî kıymeti haizdir.

Bu vasıf ve artlar nelerdir? En mühimleri adalet (Könilik) ve kanuna (türeye) riayetdir.

te "Kutadgu-Bilig" kut'un (siyasî hâkimiyetin) bu vasıf ve artlarını izaha tahsis edilmi bir eserdir.

O kutadma (Kut'lu kılma) ilmidir.

Fakat bu izahlarda u iki noktaya da i aret etmeliyiz:

1) Kutadgu-Bilig müellifi umumiyetle ve her eyden önce kut kelimesiyle Devlet idaresi kudret ve salâhiyetini kasdetmekle beraber birçok yerde bu kelimeyi (kutu) kullandı ı zaman, bu kelimenin Devlet ve siyasî hâkimiyet kudreti ve Hanlık evketi mânalarından ba ka (iki nevi mânaların birle ebildi i vaziyetlerde) u urluluk, talihlilik veyahut ikbal ve saadet mânalarını da zımnen kasdederek edebiyat ıslahında ibham denilen edebî kelime ve mâna oyununu da yapmı tır.

Vambery ve Radloff'u kut ve devleti saadet diye tercüme etmeye sevkeden sebep de bu olmu tur.

2) Yusuf Has Hacib'in telâkkisinde umumiyetle kut (Devlet idaresi kudret ve salâhiyeti) yalnız Hanlara mahsus bir kudret de ildir.

"AyToldu" Han olmadı ı halde eserde kut'u (Devlet idaresi prensibini) temsil ediyor. Kanaatimize göre, Yusuf Has Hacib'in kut'u Vezir AyToldu tarafından temsil ettirmekle o, Hanlara, Devlet idaresi salâhiyetini haiz oldukları halde devleti fiilen idareyi Vezirlere bırakarak kendilerinin kanunların tatbikine, adaletin tevziine nezaret etmekle iktifa etmeleri daha muvafık olaca ı fikrini telkin etmek istemi tir. Kutun fiili istimalini Handan alıp Vezire vermek istemekle Kutadgu-Bilig müellifi Locke ve Montesquie'den altı, altı buçuk asır önce Devlet idaresi sahasında bir nevi tefriki kuva (Separation des pouvoirs) esasını ileri sürmü tür.

FASIL V.

§41

TÜRKÇE MENKİBE VE DESTANLAR

O uz menkıbesi

Eski Türklerin çtımâî ve hukukî telâkkilerini tespit için eski Türklerden kalma menkıbe, efsane, destan ve hikâyelerden de istifade edilebilir. Bu gibi destan mahiyetindeki hikâyelerden birinci olarak anılması lâzım menkıbe O uz Menkıbesi'dir.

Bu menkıbe'nin türlü ekilleri vardır. Bir ekli Re idüddin'in "Cami- üt-tevarih" adlı eserindeki eklidir.¹

ikinci ekli, Ebûlgazi Bahadır Han'ın " ecerei Türk"² adlı eserinde hikâye edilmi eklidir.

Üçüncü bir ekli ise Uygur harfleriyle yazılmış "O uz Ka an" destanıdır. Bunlardan en orijinal ve en eski ekil ve ruhunu en iyi saklamı olanı hiç üphesiz ki Uygur harfleriyle yazılmış "O uz Ka an" destanıdır.³ Di erleri iki türlü tesire maruzdur: Islâm tesiri, Mo ol tesiri.

Re idüddin kendisi müslüman oldu u halde, Türkler hakkındaki malûmatının ço unu Mo ol Beyleri vasıtasıyla, Mo ol kaynaklarından toplamı tır.

Mo ol devrinde ya amı olan İran müverrihleri, Re idüddin ve Cuveynî Türklük ananelerine Mo ol (Tatar) ananelerini karı tırmı lardır. Birçok Türk

¹ Cami-üt-tevarih, tome I. F. 13.

Berezin ne ri 1861'de Rus imparatorlu u Arkeoloji Cemiyetinin ark kısmının mesaisi adile ne rolunmu eserin VII. cildinde.

² ecerei Türk, Desmaisons ne ri St. Petersbourg 1871, s. 13-24. Bu eser Rıza Nur tarafından Türkiye lehçesine tercüme edilmi tir.

³ Bu destanın Uygur harfleriyle yazılmış eklinden a a ıda bahsedilecektir.

ananelerini Mo ollara isnad ettikleri gibi, bazı Mo ol telâkkilerini de Türklere isnad etmi lerdir.

O uz menkıbesinin Uygurca eklinin biricik nüshası Paris millî kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴

İlk defa olarak bu O uzname'nin Almanca tercümesini ne reden Radloff olmu tur.⁵

Bundan sonra O uzname'nin Lâtin harfleriyle gösterilmi metnini ve Almanca tercümesini Rahmatî ile beraber W. Bang ne retti.⁶

Birçok İmî izahları da ihtiva eden bu eser O uznamenin imdiye kadar yapılan tercümelerinin en iyisidir.

O uz Destanı'nın yazıldı ı zaman (tarih) malûm de ildir. Bize gelen nüshanın Mo ol devrinden sonra yazılmı oldu u anlaşıyor.

Fakat yazılı ı ne zaman olursa olsun, destanın ihtiva etti i geleneklerin çok eski oldu u muhakkaktır.

O uz Han Destanı'nın Uygur harfleriyle yazılmı nüshasının muhteşiyatı öyle hulâsa edilebilir:

Ayhan isminde bir Han'ın zevcesi güzel bir erkek çocuk do uruyor. Çocuk harıkavî bir çocuktur; do duktan kırk gün sonra büyüyor, yürümeye ve oynamaya ba lıyor. Yi itlik ça ma gelir gelmez ava gitmeye ba lıyor. Ormanda geyik, ayı gibi hayvanları ve do an gibi ku ları avlamakla kalmıyor. Ormandaki, halka ve halkın at sürülerine çok büyük zararlar iras eden, azılı bir canavarı, yaman bir gergedanı da kargısıyla vurarak öldürüyor... O uz Han iki defa evleniyor. Birinci nikâhından üç o lu oluyor: Kün (Güne), Ay, Yıldız, ikinci zevcesinden keza üç o lu dünyaya geliyor: Onlara Kök (Gök), Ta (Da) ve Tengiz (Deniz) isimlerini veriyor...

⁴ Bu nüsha Paris Millî Kütüphanesine müste rik Ch. Schefer tarafından hediye edilmi kitaplar arasında bulunmaktadır.

⁵ Radloffün bu tercümesi Kudatgu-Bilig tercümesine yazmı oldu u mukaddemede ve "Uygurlara dair" adlı eserinde dercedilmi tir. Radloff, Das Kudatgu-Bilig. Einleitung, s. 1-13 Legendarische Erzählung Über die Vbrzeit der Uigurer (Brucestück einer uigurischer le ende). K voprous ob Uygurakh, s. 21-28.

⁶ W. Bang Und R. Rahmatî, Die le ende von Oghuz Qagan. Sitzb. d. Preuss. Akd. d. Wiss enschaft. Berlin 1932. Bu eserin Rahmatî tarafından yapılmı bugünkü Türkçe'ye tercümesi stanbul Üniversitesi tarafından ne rolunmu tur.

O uz Han bir gün bütün halkı (büyük Kurultaya) ça ırıyor. Ahali birb'irile danı tıktan sonra (Kurultaya) toplanıyor... O uz Han (Kurultay dolayısıyla) büyük bir ziyafet veriyor... Bundan sonra O uz Han Beylere ve halka birfermanla Han oldu unu ilân ediyor ve diyor ki: "Ben sizin Ka anınız oldum, alınız yay ve kalkan... Buyan"⁷ bizim damgamız olsun. Gök borü bizim uranımız* olsun... Güne bayra ımız olsun, sema bizim çadırımız olsun...

Bundan sonra O uz Han elçiler vasıtasıyla dünyanın dört tarafına emir ve tebli ler gönderiyor ve bu tebli lerde diyor ki:

"Ben Uyгур (Türk) ka anıyım... Yeryüzünün dahi ka anı olmam gerek. Sizden itaat isterim. Kim benim emirlerime itaat ederse, ona hediyeler verir, onu dost sayarım, itaat etmek istemeyenlere kızar, onları dü man telâkki ederim. Onlara kar ı asker çıkarak ezerim, astırırım, yok ederim."

Bundan sonra, destan öyle devam ediyor: Sa tarafta (arkta) Al tun Ka an (Çin imparatoru) vardı. Bu Han pek çok yakut ta lar, altun gümü ve mücevherat gönderdi ve O uz Han'a itaat etti. Hediyeler vasıtasıyla O uz Han'la dostluk temin etti... Sol tarafta (Garp cihetinde) Urum Han vardı. O Han'ın askerleri ve ehirleri pek çoktu. Bu Han O uz Han'ın emirlerine itaat etmek istemedi. O uz Han ona kızdı... Ona kar ı askerle yürüdü. Bu harp seferinde O uz Han ordusuna gök tüylü ve gök yeleli bir kurt kılavuzluk etti.

Idil ırma ı havalisinde büyük bir meydan muharebesi oldu. Çarpı ma çok çetin ve iddetli oldu. Fakat O uz Han ordusu galip oldu. Urum Han kaçtı. O uz Han Urum Han'ın hanlı ını ve halkını aldı ve pek çok ganimet ele geçirdi...

Bundan sonra O uz Han Hint, Tangut, Suriye ve Mısır üzerine yürüdü. Pek çok muharebelerden sonra hepsini aldı, kendi memleketine ilhak etti, bu ülkeleri itaate mecbur etti... O uz Ka an'ın yanında aksakallı, kır saçlı, çok akıllı bir ya lı adam vardı. O çok zeki ve asil ruhlu bir adamdı. O, O uz Han'ın Tü imalı (Nâzın) idi. Onun ismi Ulug Türük⁹ idi. Bu Nâzır bir gün rüyasında bir altın yay ve üç gümü ok gördü. Bu altın yay do udan batıya kadar uzanıyordu. Üç gümü ok da semaya do ru uzanıyordu. Ulug Türük uyandıktan sonra rüyasını O uz

⁷ Buyan kelimesinin buradaki mânası tespit edilemedi. Di er Uyğurca eserlerde bil-hassa Budda dinine ait eserlerde bu kelime sevap, fazilet, hayırlı ey mânasında kullanılmı tır.

⁸ Sava parolasıdır. Harp esnasında ça rı ıp bulu ma için kullanılan kelime.

⁹ Bu Türük kelimesi, Türk isminin yanlı telâffuz ve imlâsından ba ka bir ey olmasa gerektir. Birçok lehçelerde bugün de Türk isminin Türük telâffuz olundu u malûmdur.

Han'a anlattı. Ve dedi ki, ey Hanım, senin ömrün ho olsun, senin hayatın ho olsun, rüyamda gördüklerimi gök Tanrı(sı) gerçekle tirsın.. Tanrı *bütün dünyayı senin uru una (soyuna) ba ı lasın*. O uz Han bu sözleri be endi. Nâzırından ö ütler istedi ve onun nasihatlerine göre hareket etti. Ertesi gün o ullarını yanma ça ırdı ve onlara u sözleri söyledi: Benim gönlüm ava gitmeyi arzu ediyor, fakat ya ım yüzünden ben artık bunu yapamıyorum. Siz o ullarım, Gün, Ay ve Yıldız arka do ru, siz o ullarım Gök, Da ve Deniz garba do ru ava gidiniz, dedi. Uç o lu do u tarafına, di er üç o lu batı tarafına ava çıktılar. Gün, Ay ve Yıldız pek çok geyik ve ku lar avladıktan sonra (dönerken) yolda bir altın yay buldular. Bunu aldılar, babalarına getirdiler. O uz Han çok sevindi, güldü ve yayı üç parçaya bö lerek, dedi: Ey üç büyük birader olan o ullarım, yay sizin olsun, yay gibi okları göklere do ru atınız; pek çok geyik ve ku lar avladıktan sonra Gök, Da ve Deniz de yolda üç gümü ok buldular; bunları aldılar, babalarına getirdiler. O uz Han sevindi, güldü. Ey siz küçük o ullarım, bu oklar sizin olsun, dedi. Bundan sonra O uz Han *Beyleri ve halkı Kurultaya ça ırdı. Beyler ve halk geldi, danı tılar... O uz Han büyük bir ziyafet verdi, kırk gün kırk gece yediler, içtiler...* Bundan sonra O uz Han *ülkesinin türlü sahalarını o ullarına tevzi etti, (üle tirip verdi) ve dedi: O ulla rım, ben çok a tım (ya adım), pek çok sava larda bulundum, pek çok süngü kul landım, pek çok ok attım, at üzerinde pek çok seferlerde bulundum ve dü manları a lattım, dostları güldürdüm. Ben Tanrıya kar ı vazifelerimi yaptım, (imdi) Devletimi size teslim ediyorum¹⁰...*

Bu destanın Re idüddin ve Ebülğazi tarihlerinde ekli birçok bakımdan Uy gurca metindekinden farklıdır:

- 1) Bunlarda O uz Han'ın babasının ismi Ay Han de il Kara Handır;
- 2) Bu Kara Han gayri müslimdir;
- 3) O uz kendisi müslüman olarak do uyor. Anası müslüman olmadı ı için onun sütünü emmek istemiyor;
- 4) O uz Han'ın müslüman olması yüzünden baba ile o lu arasında ihtilâf zuhur ediyor. Kara Han o lunu bir bahane bulup öldürtmek istiyor.
- 5) Ahali ikiye bölünüyor, bir kısmı Kara Han'ı iltizam ediyor, di er bir kısmı O uz Han'a iltihak ediyor.

¹⁰ Radloff, Op. Cit. s. X-XIII Bang und Rahmati, Op. Cit. 6-25.

6) Bu ihtilâf silâhlı mücadelele münce olur.

7) ki zümrenin çarpı ması esnasında Kara Han ölüyor.¹¹

O uz Destanının kahramanı ancak Türklerin büyük bir fatih ve büyük bir Devlet müessisi hakkındaki ülkülerini tecessüm ettiren hayal mahsulü bir ahsiyet midir? Yahut Türk tarihinde yeri ve rolü olan, tarih! ahsiyetlerden birinin destanla tırlımı bir hal tercümesi midir?

Bundan doksın yıl önce Çin eserlerinden istifade ederek kadim Türk tarihini hülâsa eden Rus âlimi rahip Biçurin bu suale cevap vermi tir.

Rahip Biçurin'in fikrine göre O uz Han hikâyesi tarihî bir ahsiyetin hal tercümesidir. Bu ahsiyette Asya'nın ark ve garbında fütuhât yaparak büyük bir imparatorluk kurmu olan Asya Hunlarının büyük mparatoru Mote (Mete) Bagatır¹².

Bu fikri Radloff dahi kabul ediyor¹³.

Biçurin ve Radloff'un efsanelerdeki O uz Han'la tarihî Mote'nin aynı ahsiyet oldu una dair fikirleri bu iki ahsiyetin hal tercümelerindeki u benzeyi lere dayanıyor:

1) Çin kaynaklarına göre, mparator Mote Bagatır, babası Tuman ile mücadele etmi oldu u gibi, O uz Han da babası Karahan ile mücadele etmi tir¹⁴.

¹¹ Ebülğazi Bahadır Han, *Kara Han bu sözü (o lu O uz'un müslüman oldu u haberini) i itince Beyleri ça ırıp danı tı ve bu danı ma neticesinde O uzu bir av esnasında öldürmeye karar verdiler...*

Kara Han ava çıkaca ım, diye halkı ça ırdı. O uz Han (babasının) bu kararını ö renince halka müracaat etti. Babam beni avda öldürmek için asker toplamak üzere, beni tutanlar bana gelsin, babam taraftarı olanlar babama gitsin, dedi.

Halkın ço u Kara Hanı iltizam etti, azlık O uz Han'a katıldı. Kara Han ile O uz Han saf te kil ederek vuru tular, Hak Teâlâ O uz Han'ı galip kıldı. Kara Han kaçtı, sava esnasında Kara Han'ın basına ok isabet etti. Bu okun kim tarafından atılmış oldu u malûm olmadı. Kara Han bu yaradan öldü. Ebülğazi, *ecerei Türk*, s. 16-17. Baron Demaisons ne ri, St. Petersburg, 1871.

Aynı hâdiseyi Re idüddin u cümlelerle ifade ediyor:

Her iki taraftan saflar te kil ederek sava yaptılar. Kara Hana bir kılıç (darbesi) isabet etti. Bu yaradan Kara Han öldü. (Ez canibeyin safha ber arastend ve ceng kerdend. Der ceng Kara Hanra em iri Re id ve bedan zahm nemaned. Re id-üd-din, Tarihi Gazanî, Cami-üt-tevarih), fasıl I, Radloffün *Das Kudatgu-Bilig*, Theil I, s. XVni de.

¹² Mete imlâ ve telâffuzu yanlış tir. Çin kaynaklarındaki do ru yazılı ı Mote oldu u ispat edilmi tir. Rahip Biçurin, kadim devirlerde Orta Asya'da ya amı olan kavimler hakkında malûmat. (Rusça) cilt L, sahife 190. St. Petersburg, 1854.

¹³ Radloff, *K Voprosu ob Uyurakh*. (Rusça), sahife 81.

¹⁴ Abulğazi. Op. Cit. s. 17.

2) Hem Mete'nin babası Tuman, hem O uz Han'ın babası Kara Han o ul-larına kar ı yaptıkları harpte ölmü lerdir¹⁵.

3) Mote ve O uz Han, fütihat yaparak, her ikisi çok büyük devlet tesis et-mi lerdir.

4) Her ikisi de devleti eyaletlere taksim ederek eyaletlerin idaresini akraba-larına tevdi etmi lerdir¹⁶.

O uz Han la Mote'nin aynı ahsiyet oldu una dair fikrin dayandı ı esaslar bundan ibarettir. O uz Han hakikaten de Mote midir? Bugün bu mesele kat'î olarak halledilmi sayılamaz. Fakat bu fikri reddetmek için delil yoktur. Biçuri'nin fikrinin do ru olması çok muhtemeldir.

§42

MANAS DESTANI

O uz menkıbesinden ba ka Kara Kırızlar arasında bir Manas destanı is-miyle malûm bir destan vardır.

Manas destam bize bozulmu , tahrif edilmi ekilde vâsıl olmu tur. Bu des-tanda bir taraftan slâm tesiri, di er taraftan Rus tesiri his olunmaktadır.

Fakat umumî ruhu Türk telâkki ve geleneklerine uygundur.

Hem O uz Destam'nda hem Manas menkıbelerinde Türk kahramanından istenilen vasıflar aynıdır.

Manas Destam'nın bir kısmı W. Radloff tarafından toplanmı ve "Türk ka-bilelerinin halk edebiyatı adlı serinin V. cildinde Almanca tercümesi dercedil-mi tir¹⁷.

Destanın esas kahramanı ideal bir müslüman Türk Hanını temsil eden Yakub Han'ın o lu *Manas* Erdir. Manas hem cessus, hem kuvvetli, hem akıllı, hem âdil bir Handır. O kırk arkada ı (çuroları) ile beraber bütün dünyayı geziyor, her yerde bütün dü manlarını ma lûp ediyor. Manasın kuvvetini, askerî üstünlü ünü bütün

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Abulgazi, Op. Cit. Loco eit. Biçtirin, Op. Cit. s. 190. De Groot, Op.Cit. e. 54-55.

¹⁷ Theil V. Dinlekt der Kartı-Kirgizen. St. Petersburg 1885. Radloff'un "Türk kavina-lerinin halk edebiyatı numuneleri? adlı eserinin Manas destanını ihtiva eden V inci cildinin ba nda, mukaddeme seklinde Radloff un millî destanların (Epopöe'lerin) tedricî yapılı ı hakkında çok mühim ilmi izahları vardır. Burada Radloff, millî destanların mahiyeti hakkında çok mühim ve alâka uyandırıcı fikir ve nazariyeler ileri sürüyor. Bu fikirler destanların te ekkül tarzı hakkında söylenen fikirlerin mühimlerinden sayılabilir fikirlerdir..

dünya milletleri tecrübe ile öğreniyorlar. *Manas* Çinlileri ezmi, atları kovmu, Ka garlıları da ıtmı, İranlıları tepelemi tir. Onun kula atı da hiçbir diğer atlara benzemez. Onun elbisesi beyaz zırhtan ibarettir. O bütün diğer insanlardan daha kuvvetlidir. Onun yegâne rakibi ve hasmı gayri müslim bir Han olan Yo/oy'dur. Bu destanda bu iki ahsiyetten başka diğer pek çok ahsiyetler de rol oynuyor.

Manas destanı Kara Kırgızların ve dolayısıyla bütün eski Türklerin uzak bir mazideki çitimaî hayatını, askerî seferlerini, savaşlarını, harp ananelerini tasvir ettiği gibi, barın zamanındaki hayatı, evlenme törenlerini, düünlerini, defin, âyin ve ziyafetlerini, türlü güre ve yarışları da bir tablo halinde gözönüne getiriyor. Bütün bunları Manas destanı muayyen ahısların hayatı ve hal tercümesi münasebetile tasvir ederek okuyanın hayalinde bu ahısları canlandırıyor.

Aynı eserdeki Kara Kırgız destanlarından Yoloy Han, Er-Tos-tük, Ko oktor hikâyelerinin de çok eski ananelere istinad ettiği anlaşıyor. Bunlardan başka slâmiyet tesiri haricinde kalmı Türklerden Altay Türkleri'nin ifahî edebiyatı mahsulleri arasında da destan mahiyetinde hikâyelere tesadüf ediyoruz. Bütün bu destan ve hikâyelerde bizim ileride Türklerin hukukî telâkkileri, hukukî müesseseleri hakkında söyleyeceğimiz fikirleri teyit eder mahiyette kayıt ve idareler vardır¹⁸.

¹⁸ Dede Korkut Menkıbesi de bir destan mahiyetindedir. Bizim burada bütün destanlardan bahsedemeyeceğimiz tabiidir. "Dede Korkut" ismiyle malûm destanın ihtiva ettiği malzeme bugüne kadar lisan, örf ve âdet ve tarih bakımından kâfi derecede tetkik edilmiş değildir. Bu eser ciddi ve tafsilli bir tetkike muhtaçtır. Bu eser hakkında şimdiye kadar ileri sürülmüş fikirler arasında zikre lâayık olan fikirler Bartholdün makalelerindeki fikirlerle [*], müverrih ve Türkiyat mütehassıslarımızdan Hüseyin Namık Orkun'un bir Macar mecmuasında yazmış olduğu Almanca makalesindeki fikirlerden ibarettir¹⁹.

¹⁹ Barthold, Kitabı Korkud. Rus Arkeoloji Cemiyetinin Arkubesi Mecmuası cilt VIII, ve X.

Barthold, eğer izvestia o Korkud'e. Aynı mecmuanın XIX uncu cildinde.

¹⁹ Hüseyin Namık, Über das Kitabı Dede Qorqud, Körösi Csoma Archivum. Zeitschrift für Türkische Philologie und verwandte Gebiete, tom II, N N 1-2, s. 124 - 134.

FASIL VI

§43

FAHÎ HALK EDEBİYATI VE HUKUK

Halk edebiyatı ismile halk arasında, ya ayan, nesilden nesle, a ızdan a ıza intikal eden, Türkler’in ruhî kültürünü gösteren eserleri kastediyoruz:

Hikâye ve masallar, atalar sözleri, efsaneler, destan parçaları vesaire hepsi halk edebiyatını tekil eder.

slâmiyet’ten önceki devrin hukukî yusunlarını tespit için slâmiyet’in tesirine maruz olmayan veya az maruz olan Türk kavimlerinin edebiyatında yaayan hukukî telâkkileri veya hukukî bir yusunu gösteren iaretler, rivayetler çok mühimdir.

Türk kavimlerinin ifahî halk edebiyatı türlü Avrupa ve Rus âlimleri tarafından toplanmıştır. En zengin Türk halk edebiyatı nümuneleri koleksiyonu Radloff’un riyaseti altında Rus âlimleri tarafından toplanmış “*Türk kavimlerinin halk edebiyatı örnekleri*”¹ adlı eseridir. Bu on ciltlik eserin büyük bir kısmı Radloff’un kendisi tarafından toplanmış ve Almanca’ya tercüme edilmiştir. Diğerleri diğeri Rus ve Macar müstefrikleri tarafından toplanmıştır.

Biz burada bu zengin hâzineyi tahlile girişecek değiliz. Bu edebiyat mecmuasındaki mühim parçalardan olan *Manas* Menkıbesinden yukarıda bahsettik. Radloff’un “Türk kabilelerinin halk edebiyatı”ndan başlıca Potanin’in “imal ve Garp Moğolistanı hakkında notlar” adlı eserinin IV üncü cildinde² ve B. A. Prikonski’nin “Jivaya Starina mecmuası”nda³ ne rolünmüş Yakut hikâye ve masalları, Khudekoff’un “Verkhoyansk mecmuası”⁴ adlı eserindeki Yakut masalları da Türklerin eski yusunlarını öğrenmek için istifade edilebilecek kaynaklardır.

¹ W. Radloff, Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme. etc.

² G. N. Potanin, Oçerki sevro-zapadnoy Mongoliyi, vipusk VI. S. Peterbug, 1888.

³ Jivaya Starina, 1890-1891 seneleri.

⁴ I. A. Khudekoff, Verkhoyanski Sbornik, 1890.

FASIL VII

TÜRK KAVİMLERİNİN HUKUKÎ YUSUNLARI¹

EskiTürklerin hukukî telâkki ve müesseselerini tespit için istifade edilebilecek kaynaklardan biri eski hukukî ananelerini muhafaza etmi olan Türk kavimlerinin son asırlara kadar tatbik etmi oldukları (kısmen bugün dahi tatbik ettikleri) hukukî kaidelerdir.

Bilhassa slâmiyet'in tesirinden uzak kalabilmi veyahut bu tesire pek az maruz olmu olan Türk kavimlerinin hukukî örf ve âdetleri bu bakımdan çok mühimdir.

§44

YAKUTLARIN HUKUKÎ YUSUNLARI

Yakutlar arkî Sibirya'nın imalinde, Lena ırmağının ağız mecrası sahillerinde yaayan bir Türk kavmidir. Bugün Yakutlar'ın nüfus adedi 500.000 kadar tahmin olunmaktadır.² Yakut eyaletinin merkezi arkî Sibirya'da *Yakutsk* ehridir.

Yakutlar pek kadim bir devirde³ Orta Asya'da yaayan büyük Türk kütlesinden ayrılarak Sibirya'nın imalinde yerleşmişlerdir.

Yakutlar'ın kendilerine verdikleri isim Saka'dır.⁴ Yakut ismi onlara komşu milletler tarafından verilmiştir. Yakutlar'ın kendilerine Saka demeleri de onların Orta Asya'dan Sibirya'ya göç etmiş bir kavim olduklarını gösterir. Çünkü, malûm

¹ Yusun kelimesi Türkçe "örf ve âdet" mânasına gelir.

² Rusya'daki Türklerin her elli senede bir misli arttıkları tahmin olunduğuna göre bugün Yakutlar'ın nüfus adedi 500 bin kadar tahmin olunmak gerektir. 1897'de yapılmış nüfus tahriri neticesine göre Yakutlar'ın adedi 337 bin idi.

³ Diğer bir fikre göre ancak XIII üncü asırda.

⁴ Sero evski. Yakuti, s. 205.

oldu u üzere, bir zamanlar Orta Asya Türkleri'nin büyük bir kütlesi Saka ismini taşıdığıdır.⁵ ⁶ Kadim Yunan müelliflerinin Orta Asya'daki Skythe ve Massaget ismini verdikleri Türklere İranlılar Saka diyorlardı.⁷

Bugün Sakalar'ın konu tu u dil Türk lehçelerinin en eski ekillerinden biridir.⁸ Bugün bu lisan bütün arkî Sibirya'da kavimler arası ticaret lisanıdır.

Yakutlar'ın eski vatani hakkında türlü fikirler ileri sürülmü tür.

Me hur Macar Tiirkolo u Vambery Yakutlar'ın Lena nehri havalisine Çungarya'dan gelmi oldukları fikrinde idi.⁹ Di er âlimler Yakutlar'ın eski vatani Baykal gölü oldu unu da iddia etmi lerdir. Yakutlar hakkında ciddî tetkiklere dayanan eseriyle tanınmı Sero evski bütün bu fikirleri ciddî delillere istinad etmeyen nazariyeler gibi telâkki ediyor.¹⁰

Yakutlar arasında bugüne kadar ya ayan efsaneler, Yakut masallarındaki aneler Yakutlar'ın eski vatani Cenup'ta oldu unu göstermektedir.

Yakutlar arasında kendilerinin kadim bir devirde yüksek bir medeniyet ve millî bir yazı sahibi olduklarına dair aneler de ya amaktadır.¹¹

Yakut dilinde bugünkü vatanlarında mevcut olmayan birçok hayvanların isimleri bulunması da onların eski vatani Cenup sahalarında oldu unu gösterir.¹²

Yakutlar bugün resmen Hristiyan (Ortodoks) sayılıyorlarsa da hakikatte Türkler'in eski dini olan amanizm'e sadık kalmı lardır.

Yakutlar arkî Sibirya'nın en zinde, en faal ve en zeki kavmidir.

Yakutlardan bahseden bütün Avrupa'h ve Rus muharrirleri onların zekâsından ve hayatlıklarından hayranlıkla bahsetmektedirler.¹³

⁵ Ritter, Asien II, s. 478. O. Franke, Beitrage Aus Chinesischen Quellen Zur Kenntniss der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, P. 46-54.

⁶ Herodote, Liv, 1,103,104, liv. IV.

⁷ O. Franke, Op. Cit. loc. Cit.

⁸ Dil âlimleri Tiirk lehçelerini tasnif için muayyen kelimelerin telâffuzunu esas tutuyorlar. Meselâ dokuz kelimesi. Bu kelimenin nihayetindeki z yi r telâffuz eden lehçeler var. (Bunlar çok eski lehçelerdir). Z telâffuz eden lehçeleri de ayak kelimesinin ikinci harfini "y"yi T., yahut D (dz) telâffuz eden, yani ayak kelimesini alak veya adak telâffuz eden lehçeler, diye tekrar taksim ediyorlar. Yakut lehçesi z lehçeleri sınıfının t zümresindendir. Yani Yakutlar ayak yerine atak derler.

⁹ Vambery, Das Tiirkenvolk, s. 148.

¹⁰ Sero evski "Yakuti"s. 191-203.

¹¹ Elisee Reclus, La Nouvelle Geographie, VI. I'Asie russe p. 775.

¹² Sero evski, Yakuti, s. 191-193.

¹³ Helmutün "Be eriyet Tarihi" adlı kitabında Schurtz diyor ki, "*Enerji ve faaliyet*

Yakutlar 17 nci asırda müstakil idiler. Büyük kabile ittihatları reisleri tarafından idare olunuyorlardı. Uzun süren bir mücadeleden sonra 17 nci asrın ortalarında Yakut ülkesini Ruslar istilâ etti.

Yakutlar ve onların hukuku yusunları hakkında Rus dilinde pek çok eser yazılmıştır.

Biz burada bu eserlerden en mühim olanlarını zikretmekle iktifa edeceğiz.

Yakutlar'm hukukî yusunları hakkında mühim eserler: Yakutlar hakkında en mühim eser Sero evski'nin "Yakutlar" adlı eseridir.¹⁴

Bu eserde Yakutlar hakkında pek çok malûmat toplanmış ve bunlardan ilmi bir zihniyetle istifade olunmuştur. Bu eserde Yakutlar'm eski Urug (soy) ve aymak (oymak) tekilâtı hakkında kıymetli malûmat vardır. Türk hukuku tarihiyle alakadar olanların behemehal bu eseri okumaları lâzımdır.

Yakutlar'm hukukî yusunlarından bahseden eserlerden biri de Samokvaoff'un "Sibirya'nın gayri Rus kavimlerinin yusun hukuku"dur.¹⁵

Fakat bu eserde Yakutlara birçok onlar arasında mevcut olmayan yusunlar isnad edilmiştir. Buna rağmen eser bir çok kıymetli malzeme ihtiva etmesi bakımından

kudreti bakımından Yakutlar bütün komuları olan kavimler den üstündürler. "Schurtz, Helmut's Geschichte der Menschheit, tome II, II.

E. Reclus'nın büyük coğrafyasında da Yakutlar hakkında onları okuyoruz: Lisanları ve ırkları (evsafi) bakımından Yakutlar Slavlar'dan yüksektir. Yakutlar arasında Ruslar Yakutları ırıyor. Hattâ tamamiyle Yakutlar mı Rus papas aileleri mevcut olduğunu söylüyorlar.

Onlara Sibirya Yahudileri ismini vermişlerdir. Çünkü onlar ticaret dehasına maliklerdir. Kendi zekâsına itimatı olan Yakutlar'a bir dereceye kadar ticaret sahasında rekabet eden Baykal havalisindeki Çinlilerdir.... Bütün Sibirya ahalisi arasında en refahlı ayan da Yakutlardır.

Yakutsk ekinde bütün dülgere, marangoz, ressam (duvar boyacısı), hattâ heykeltıraşlar hepsi Yakutlardır. Yakutlar semaver ve hattâ tüfeklere kadar yaparlar. Bir nevi sepet yapmak onların inhisarı olmuştur.

Elisee Reclus, Nouvelle Geographie Universelle, VI, L'Asie russe, P. 774-777.

Johelson da Yakutlar hakkında onları yazıyor:

"İptidai, yazısız kavimlerden Yakutlar kadar cibar (zekâyâ malik) diplomat bir millet yoktur. Her Yakut kendi ikerinde bir Taleran'dır.

En ücra bir köyde ya ayan alelâde bir Yakut dahi gayet büyük bir insan tanımak, baskalarının hoşuna gidecek şeyleri söylemek, baskalarının gurur ve izzeti nefisini okumak kabiliyetine maliktir."

Kocnef. Yuridiçeski byt yakutov.

¹⁴ V. L. Sero evski, "Yakut", Opit etnografiçeskago zsledovania. St. Petersburg 1890.

¹⁵ D. I. Samakvasoff, Sbornik obıçnago prava inorodtsev. Obıçayı Yakutov. 1876, Var ova.

mından çok mühimdir. Ba ka eserlerdeki malûmatla mukayese ve tenkit artıyla istifade edilebilir.

Üçüncü eser Prens N. A. Kostroff un 1878’de Rusya Co rafya Cemiyeti bul-
letininde ne redilmi makalesidir.¹⁶

Zikredilmeye de er makalelerden biri Rusça “Medenî ve cezaî hukuk
mecmuası”nın III. cildinde çıkmı , “Yakutların hukukî yusunları”adlı makaledir.¹⁷

Makalenin müellifi M. V. Ç. harfleri altında gizlenmi tir.

Yakutların hukukî yusunları hakkında yazılmı eserlerden biri de D. Koç-
neff’in, “Yakutların hukukî hayatı”¹⁸ adlı eseridir.

Yakutların eski hukukî ananelerini ö renmek için Yakut masalları mecmua-
larından da istifade edilebilir.

Bu bakımdan Khudekoff’ın¹⁹ ve Priklonski’nin²⁰ mecmuaları zikre ayandır.

Bu eserler arasında en mühim olanı Sero evski’nin kitabıdır. Bu eser münha-
sıran hukukî yusunlara tahsis edilmi eser olmamakla beraber pek çok bizi alâka-
dar eden malûmatı da ihtiva etmektedir.

Bundan sonra Koçneff’in do rudan do ruya Yakutların hukukî hayatından
bahseden eseri de ehemmiyetten mahrum de ildir.

Yakutlar arasında ya amı ve Yakut dilini de ö renmi oldu u anla ılan bu
müellif Yakutların hukukî hayatını do ru olarak tasvire çalı mı sa da yanlı gö-
rü lerden kurtulamamı tır.

Koçneff bugün sosyologların iptidaî kavimlerin hayatında mü ahede ettik-
leri yusun ve müesseseler! mutlaka Yakutlarda dahi bulmaya çalı mı tır.²¹ Çün-
kü onun telâkkisinde Yakutlar mutlaka iptidaî bir kavimdir. Halbuki bu görü
yanlı tır. Yakutlar tâ milâttan önceki devirde çok büyük tarihî i ler görmü , hu-
kuk bakımından çok ilerlemi büyük Türk ırkının ana vatanından ayrılma bir
parçasıdır.

Yakutlar’ın yusunları hakkında istifade edilebilecek eserlerden biri de Pekar -

¹⁶ N. A. Kostroff Oçerki Yuridiceskago bita Yakatov. Yakutların hukukî hayatı. Rusya
Co rafya Cemiyeti mecmuası, Etnografya kısmı 1878. Cilt VIII. Kısım II. Sahife 219-259.

¹⁷ M. V. Ç. Yuridiçeskiye obıçayı Yakutov.

¹⁸ D. Koçneff, oçerki yuridiçeskiego bita Yakutov. Kazan 1899.

¹⁹ . A. Khudekoff, Verkhoyanski Sbornik. Irkutsk 1890.

²⁰ Priklonski, Tri goda V Yakutskoy oblasti “jivaya starina” 1890-1891, I-IV.

²¹ Meselâ Koçneff’in eskiden Yakutlarda aile ana ailesi oldu unu ispat için gösterdi i
deliller tamamıyla esassızdır. Op. Cit. 37-47.

kinin eseridir.²² Bu eser bir lügat-kitabı ise de, bu âlim bir çok kelime hakkında uzun izahat verdi i için hukuk bakımından dahi istifadelidir.

Yakutlar’ın çtımâî ve hukukî müesseseleri!: Yakutlar’da da en küçük çtımâî nüve ailedir, “Kergen’dir.²³ Yakutlar’da aile baba ailesi, patryarkal ailedir.²⁴

Koca, karı ve çocuklardan mürekkep küçük aileler daha geni bir çtımâî birli in âzasıdır. Bu çtımâî birlik Yakutların Usa¹³ dedikleri, soylardır: (Romalıların gens dedikleri çtımâî zümre).

Usa aynı seleften ne et ettiklerini sanan fert ve ailelerden mürekkeptir. Bu çok kuvvetli bir çtımâî birliktir.

Her Usanın bir reisi vardı. Bu reis Usanın en ya h azalan arasından seçilir. Usa (soy) içindeki di er ya h âzalar reisin mü avirleridir.

Usa içinde i bölümü esasına riayet olunurdu.

Usa içinde her âzanın mevki ve vazifesini tayin eden reistir (aga usa).²⁶

Bütün Usa’ya ait i leri görü mek için bazen bütün Usa âzaları toplanırlar. Bu içtimalarda her âza söz söylemek hakkını haizdir.

Her Usanın (soyun) kendisine mahsus bir fârik alâmeti (damgası), oranı²⁷ ve soyadı vardı.²⁸

Usa âzasının fazla ço alması neticesinde aynı sahada ya amaları mahzurlu olmaya ba ladı ı zaman Usa (soy) iki kısma bölünürdü: bir kısmı eski yerlerinde kalır, ikinci bir kısmı ayrılır, âzasından birinin riyaseti altında ba ka bir sahada yerle irdi.

Usalar arasında münasebet barı ıcı oldu u gibi kavgalı ve sava çı dahi olabilirdi.

Uruglar arasında kavga, nizâ, hattâ sava eksik olmazdı.²⁹ Bu kavga ve sava ları do uran sebep kadın kaçırma, hayvan a ırma, bir Usa’ya mensup bir ferdin di er

²² E. K. Pekarski, Slovar Yakutskago yazıka. Leningrad 1907-1925. Bu eser Dil Kurumu tarafından Türkçe’ye tercüme ettirilmi tir. Yakında ne rolunaca ını tahmin ediyorum.

²³ Pekarski, Op. Cit. p. 1047.

²⁴ Koçneff, Op. Cit. p. 47-58.

²⁵ Pekarski, Op. Cit. p. 476.

²⁶ Pekarski, Op. Cit. p. 476.

²⁷ Sero evski, Op. Cit. p. 470-471.

Oran eski Türklerin harplerde birbirleriyle bulmak için kullandıkları kelimedir.

²⁸ Romalıların Nomen genilitium dedikleri “Urug” adı (soyadı)’dır.

²⁹ Mazi sigasını kullanıyorum. Çünkü Yakut ülkesi Rus hâkimiyeti altına dü eli Yakutlar’ın te kilâtı, hattâ örf ve âdeti tedricen de i mektedir.

Usa efradından birine herhangi bir ekilde maddî veya mânevi zarar iras etmi olmasından do an intikam esası idi.

Bir Usa'ya mensup olan ahsa bir zarar iras edildi i zaman bütün Usa zararlanmı sayılır ve öç alma vazifesi bütün soya dü erdi.

Her Usanın (soyun) muayyen ya taki erkekleri soyun askerî kuvvetini te kil ediyordu. Askerlik ça na gelen yi itlere soy bir lâkab ve bir at verirdi.

Askerlerin silâhları yay, ok, kılıç ve süngüden ibaretti. Usalar'ın (urugların) askerî kuvveti ekseriya 50-60 ki iden terekküp ederdi.

Usalar arasında barı akte edildi i zaman ziyafetler (ölenler) yapılyordu. Bu ziyafetlerde pek çok kımız içilir, güre ve türlü yarı lar yapıldı. Bu yarı larda temayüz eden yi itler öhret kazanırdı.

Barı akitleri, merasimle yapılan bir antla teyit edilirdi.

Yakutlarda Usa (urug = soy) dan sonra gelen daha büyük çtimaî te ekkül aymak-³⁰dır. Bu eski Romalıların Curia, Yunanlıların Fratria³¹ larına tekabül ediyor.

*Aymakların umumî bir ûrası (kurultayı) olurdu. Urug reisleri bu ûra-
nın âzası idiler, bütün ayma ı alâkadar eden meseleler bu ûrada görü üldü.
Aymak (oymak)larda birle erek Con³² ismiyle daha büyük siyasî ittihatlar vücuda ge-
tirirlerdi. Uruglar'ın, aymakların con te kil etmeleri, ba ka bir kavmin istilâsı gibi,
bütün urugları tehdit eden büyük tehlikelere maruz oldukları zaman vukubulurdu.*

Fakat te ekkül etmi siyasî birlikler, *canlar* (Aymaklar ittihatları) tehlike geçtikten sonra dahi da ılmazdı.

Con ismindeki aymak ittihatlarının ba ında *Toyun*³³ unvanını ta ıyan ba bu -

³⁰ Yakutlar di er Türk lehçelerinde oymak denilen soy ittihadlarına aymak diyorlardı. Koçneff, Op. Cit. p. 63-64.

Pekarski, Op. Cit. p. 39.

³¹ Fastel de Coulanges, La Çite antique, liv III.

³² Con Yakutça halk, insanlar, ahali, kalabalık mânalarını ifade eder. Pekarski, Op. Cit. p. 842.

³³ Toyun Yakutça efendi, sahip, devlet adamı, beyefendi, evin büyü ü, koca, dede mânalarına gelir. Pekarski, Op. Cit. p. 2706. Buddist Uygurlar'da "Toyın" dini reis, Buddist rahip mânalarını ifade ederdi. (Bang ve Gabain A. V. II. B. 23). Mahmut Ka garı de bu kelimeyi bir yerde "kâfirlerin imamı" diye tercüme ediyor (Diva- n-ü-lûgatit-türk, III, 60, II, 127, 3,1. 230, 4). Bang ve Gabain bu kelimeyi Çince Taoyen (rahip) kelimesinin Türkçe tirilmi ekli oldu unu ihtimal dahilinde görmü lerse de kanaatimize göre Çin tesirinden uzak kalmı olan Yakutlarda da Toyın'ın reis mânasını ifade etmesi bu ihtimali bertaraf etmektedir. Bu kelimenin eski Uygurlar'da ve Garbî Tokyolar'da vali mânasına gelen Tudun'la münasebeti olması ihtimali de hatıra gelebilir, d lerin ye ye tahavvülü Türk dilinin inki afı kanunlarına uygundur. "Badrak"ın "bayrak"a tahavvülü gibi. Sait u nun o ya ve aksine inkılâbı da mümkündür.

lar bulunurdu. Yakutlar'ın istiklallerini kaybetmeden önce ülkelerini istilâya hazırlanan Ruslarla uzun mücadelesi vardır. Bu devirde bütün urugların ve aymakların askerî kuvveti *con* reisleri olan Toyunlar'ın emri altında birleşmiş bulunması neticesinde bu Toyunlar büyük bir siyasî nüfuz kazanmışlar, âdetâ birer Han gibi hareket etmeye başlamışlardı. Bu devirde Toyunlar hariçten gelen ücretli askerleri dahi kullanırlardı. Bütün birleşmiş askerlere Toyunlar kendileri kumanda ederlerdi. Bu kabileler, oymaklar ittihamı reislerinin hâkimiyeti daimî mahiyet iktisap ettikten sonra uruglar, (usalar) ve oymaklar arasında kavga ve savaşlar azalmıştı. Fakat bütün Conları birleşmiş bir siyasî kuvvet mevcut olmadığı için oymak ittihamları, conlar arasında harpler bu devirde dahi sık sık vuku bulurdu.³⁴

Hususî Hukuk: Bütün çitimaî hayatları Patryarkal aile esasına kurulmuş milletlerde olduğu gibi. Yakutlarda da birinci ve en küçük çitimaî nüve koca, karı ve çocuklardan mürekkep ailedir.

Yakutlar aileye “kerger” diyorlar Ailenin reisi agaadır. Aanın karısı ve çocukları üzerinde velayet hakkı vardır.

Fakat aile âzasından karı ve çocukların kendilerine ait mülkü olabilir. Bunların hususî mülküne anal veyahut semse denir.^{35 36}

Evlenme: *Yakutlarda evlenme bir çitimaî vazife telâkki olunur. Bekâr kalmak ayıp sayılır. Evlendi i zaman güvey kızın babasına yahut akrabasına bir miktar mal verir. Buna kalıngⁱ denir.*

Bu îslâm hukukunun mehirine tekabül ediyor.

Evlenme akti yapılmadan önce gençlerin akrabası kalıngın miktarı ve tediyesi artları hakkında anlaşılır. Kalıngın miktarı servete göre değişir. Bin ruble para ve yüz baş hayvan verenler olduğu gibi, birkaç ruble ve iki inek vererek evlenenler de vardır.³⁷ Yakutlar kalınga kızın kıymeti nazarıyla bakmazlar. Kalıngı kızın terbiyesi ücreti telâkki ederler.³⁸

³⁴ Koçneff, Op. Cit. p. 12.

³⁵ Pekarski, Op. Cit. YIL s. 2162.

Bu kelime hisse, kısım, ilâve mânalarını ifade eder. Aile efradının herbirinin serbest tasarruf edebileceği (kendi mülkiyeti olan) mal. Romalıların Peculiumlarına tekabül ediyor.

³⁶ Bu kelime hemen hemen bütün Türk lehçelerinde vardır. Lehçeye göre kalın, kahng, kalım telâffuz olunur.

Mahmut Kağı bu kelimeyi mehir diye tercüme etmiştir. Divanülûgat-it-türk. Cilt III, sahife 275.

³⁷ Koçneff, Op. Cit. p. 119-120.

³⁸ Seroevski, Op. Cit. p. 549.

Kalinga mukabil kız tarafı da güvey tarafına bir miktar engne (cihaz) verir.

Cihazın miktarı en azı kaling'ın yarısı kadar olmalıdır.³⁹

Kocanın bu cihaz malı üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Karının ve fatı takdirinde, çocukları yoksa, cihaz karının akrabasına iade edilir.

Evlenmeden önce bir ni anlılık devri vardır.

Kız, tayin edilmemiş kaling tamamıyla tediye edilinceye kadar babası (veya akrabası) yanında kalır. Güvey sık sık ni anlısını ziyaret eder ve her geli inde bir miktar hediye getirir. Kaling tamamen ödendikten sonra gelin kocasının evine getirilir.

E er ni anlılık devrinde güvey tarafı evlenmeden vazgeçerse, kız tarafına bir miktar tazminat vermek mecburiyetindedir.

Bu tazminatın miktarı ni anlıların servet ve çtimaî vaziyetine göre de i ir. Bu tazminata "kız erefi" tazminatı denir.

Evlenme münasebetiyle gelin kocası evine götürülmeden önce dü ün yapılır. Dü ün merasimi çok mu lâktır. Bütün merasimin merkez noktası büyük bir ziyafettir. Bu ziyafetin masraflarını güvey tarafı yapar.

Dü ün ziyafetinde pek çok kımız içilir. Dü ün birkaç gün devam edebilir.

Dü ün münasebetiyle güvey kızın akrabasına bir miktar para veyahut birkaç ba davar hediye eder. Buna mukabele olarak, aynı zamanda kız tarafı akrabaları da kıza hediyeler verirler.

Dü ünden sonra güvey birkaç gün kız akrabasının evinde misafir kalır.⁴⁰

Yakutlarda kocanın karısına muamelesi bir insanın müsavi bir insana muamelesidir. Ve gayet yumu ak ve mü fikanedir.

Rus köylülerinin karılarına muamelesinden daha yumu aktır.⁴¹

Ana ve babanın çocuklarına münasebeti de çok mü fikanedir.⁴²

Yakut hukukunda bir erke in birkaç kadınla evlenmesi caizdir.

Bo anma: Yakut hukukunda bo anma vardır.

³⁹ Seamokvasoff, Op. Cit. p. 221-222.

⁴⁰ Koçneff, Op. Cit. p. 123.

⁴¹ M. V. Ç. Op. Cit. p. 49.

⁴² Koçneff, Op. Cit. p. 117.

Bo anmanın sebepleri koca tarafından, kocanın karısına fena muamelesi, ba ka bir kadınla gayri me ru münasebeti veyahut iktidarsızlıktır.

Karı tarafında gayri me ru münasebet.

Bo anma kocanın kabahati neticesi ise koca kaling olarak vermi oldu u malı geri talep edemez. Kendisi cihazı iadeye mecburdur.

Bo anma karının kabahati yüzünden vukubulursa, onun akrabaları kalingı kocasına iade etmeye mecburdur. Bundan ba ka karının cihaz olarak getirdi i malı da kocanın elinde kalır.

E er bo anma hiçbir tarafta kabahat olmaksızın bir anla ma neticesinde vukubulursa kocaya kaling, kariya cihazı iade olunur.⁴³

Miras: *Bütün çocukların miras hakkı* müsavidir. Fakat babanın vefatından önce babasından ayrılarak müstakil ev kurmu ve babasından bir miktar mal alarak ayrılma o ullahar ve evlenmi (cihaz almı) kızlar mirastan mahrumdur.

O ullahar olmasa dahi evli kızlar mirastan hisse alamazlar. Miras malı di er erkek akrabaya geçer. Fakat evli kızlara miras malından bir ba hayvan verilir.

Kocanın vefatından sonra karı, e er cihazının miktarı kalından fazla olmu ise, bu fazlayı alır. Bundan ba ka miras malının da dörtte birine varis olur.

Kan aldı ı hissenin ancak dörtte birine istedi i gibi tasarruf edebilir.

Karı, kocası hayatta iken vefat ederse, cihaz malı kocasında kalır.

Çocu u olmayanların mirasına birader ve ye enler varis olur.⁴⁴

Evlât edinme: Bütün patryarkal aile safhasına gelmi kavimlerde oldu u gibi Yakutlarda da neslin devamına büyük bir ehemmiyet affolunur. Çünkü neslin kesilmesi oca ın sönmesi demektir. Bu ise büyük bir bedbahtlıktır. Çocuksuz babalar çocuk sahibi olmak; neslin devamını temin etmek için türlü çarelere tevessül ederler. Yakutların bu gibi vaziyette ba vurdukları çare evlât edinmektir.

Evlât edinme evlât edilenin ana ve babasının rızasıyla vukubulur.

Çocu un ba kasının evlâtlı ı olmasına muvafakat eden ana, baba bunun için bir miktar mal alırlar. Bazan öksüzleri de evlât edinirler.

⁴³ Samokvasoff, Op. Cit. p. 221-224.

⁴⁴ Samokvasoff, Op. Cit. p. 233,235.

Evlâtlık ailenin tam hukuk sahibi âzası sayılır.

Aile sahibinin vefatı takdirinde kan karabeti olan çocuk gibi varis olur.

Mülkiyet hakkı: Rus istilâsından önce Yakutlarda arazi mülkiyeti sahasında urug (soy) mülkiyeti usulü hâkimdi. Arazi bütün urug efradı arasında ortak mal sayılırdı, mü tereken i letilir ve mahsulâtundan da bütün urug âzası hisse alırdı.

Bugün de arazi ekseriya usa (soy) mülküdür. Fakat bugün urug arazisi aile efradının adedile mütenasip olarak ailelere taksim olunmu tur. Bu taksim her yıl yeniden yapılır. Yeni taksimde aileler içinde husule gelen de i iklikler hesaba katılır. Azası artmış olan aile eskisinden daha büyük arazi parçası alır, efradı azalmı ailelerin arazi parçaları ise eksilir.

Ancak ailelerin oturdukları evin bulundu u yer ve evin etrafındaki küçük saha ailelerin hususî ve irsi mülkiyetini te kil eder.

Bu ailenin hususî mülkünü te kil eden arazi parçasına "Yakutlar örtük" derler.⁴⁵

Göçer mallar üzerinde hususi mülkiyet tâ kadim devirlerde dahi vardı⁴⁶.

Yakut hikâye ve masallarından anlaşıldığına göre, vefat edenle beraber onun binmi oldu u atlar, kullanımı oldu u silâh ve âdetleri de kendisiyle beraber defnedilirdi.⁴⁷

Yakutların hukukî telâkki ve müesseselerinin bizim için bilinmesi faydalı ve lâzım olanları bunlardan ibarettir.

Yakut hukukiyatı üzerinde fazla durmamın sebebi Yakutların Islâm hukuku tesirinden tamamıyla âzade kalmı bir Türk kavmi olmaları ve Türklerin Islâmdan evvelki hukuki, çtimaî, kısmen dinî ananelerinin ço u bunlar arasında oldu u gibi saklanmış olmasıdır. Yakut hukukundaki esasların ço u üphesiz eski Türklerden kalma esaslardır.

⁴⁵ Koçneff, Op. Cit. p. 112-128.

Örtük kadim Romalıların Heredium'larına, ortaça larda Frankların Alod'larına tekabül ediyor. Sadri Maksudî, Umumi Hukuk Tarihi, s. 426.

⁴⁶ Koçneff, Op. Cit. p. 95.

⁴⁷ Khudekoff, Op.Cit. p. 213-233.

Kurganlarda silâhlardan başka at iskeletleri dahi bulunmuş olması Türklerde bu âdetin pek eski olduğunu gösterir. Yukarıda kurganlardan bahseden fasla bakınız.

§45

GARBÎ SİBERYA VE ALTAY TÜRKLERİNİN AHLÂKÎ TELÂKKİLERİ VE HUKUKÎ YUSUNLARI

Malûm oldu ki üzere Altaylar Türk ırkının en eski vatanlarından biridir. Belki en eskisidir.

Türk ananelerine göre M.S. altıncı asırda büyük bir Devlet kurarak Türk ismini dünyaya tanıtan Türklerin vatanı Altay dağları havâlisinde idi.

Efsanelerdeki "Ergene Kon"dan murat Altay vâdileri oldu ki tahmin olunabilir. İrkımızın en eski, efsanevî vatanı olan Altay'ların büyük bir kısmı bugün Rus hâkimiyeti altındadır.

Altay'larda yerleşmiş Rusların adedi gittikçe çoğalmakta, bugün mahkûm millet derekesine indirilmiş Türklerin nüfus adedi ise o nisbette azalmaktadır.

Milletler için siyasî esaret daima inkıza doğru bir adımdır.

Bugün Altay'larda ya ayan bütün Türklerin adedi 210.000 kadar tahmin olunmuştur.⁴⁸

Bu adedin artmış oldu ki tahmin etmiyorum. Çünkü bu zümre inkıraz halindedir.

Altay Türkleri'nin dili ve ifahî edebiyatı: Altay Türkleri adetlerinin mahdut olmasına rağmen birçok isimler altında zümrelere bölünmüşlerdir.⁴⁹ Fakat bu zümrelerin lehçeleri arasında fark yoktur.

⁴⁸ 1897 de Rusyada yapılan nüfus sayımı neticelerine göre, bu tarihte Altaylarda 210.000 kadar Türk vardı. Yirmi sene sonra 1917 de yazılmış bir Almanca eserde de bu adet de i memiştir.

E. Oberhummer, Die Türken und das Osmanische Reich. S. 6.

Bugün dahi bu adedin artmış oldu ki ümit etmiyorum. Çünkü Altay Türkleri inkıraz halindedir.

⁴⁹ Garbi Sibirya'da, Altaylar'da birçok gayri müslim Türk zümreleri yaşımaktadır. Altaylılar (Altay ki i), Teleut'lar, Or'lar, Lebet Türkleri, Karaorman Türkleri, Abakan Türkleri. Bunlar arasında eski Türk ananelerini en iyi muhafaza eden zümre sadece Altaylılar ismiyle malûm Türk zümresidir. Bu fasılda bilhassa bu Altaylıların ahlâkî telâkî ve hukukî yusunlarından bahsedince iz.

Altay Türkleri'nin ifahî edebiyatı oldukça zengindir. Maalesef bu edebiyatın ancak cüz'î bir kısmı toplanmıştır.⁵⁰

Altay Türkleri lehçesindeki bütün kelimeleri, bu lehçedeki bütün ifahî halk edebiyatını ve bu Türklerin bütün dinî akidelerini, millî, ahlâkî ve hukukî yusunlarını tetkik ederek bunları tespit etmek çok müstacel bir Türklük vazifesidir.

Müstacel diyorum, çünkü Altay Türkleri inkıza da ru seri adımlarla yürümekte olan bir zümredir. Bu hâdisenin sebepleri çoktur. *En mühimmi siyasî esaret denilen felâkettir.* Bundan ba ka bu siyasî mahkûmiyetle beraber aralarında yayılmış müthi hastalıklar ve içki iptilâsı da bu zümrenin azalmasını mucip olan sebeplerden sayılmalıdır. Altay Türkleri'nin istikbali yoktur.

Bir gün gelecek, Türk ırkının anlı tarihinin be i i olan Altaylarda "Ergene Kon" havalisinde Türk kalmayacaktır. lâhî Türk dilinde arkılar yankılanmıyacaktır.

Altay Türkleri içinde en mühim kütle sadece Altaylı ismiyle malûm zümredir.

Altay Türkleri hakkında Rus ve di er Avrupa lisanlarında birçok eser ve makale yazılmıştır. Bunlardan ilk sırada anılması lâzım olan eser ve makaleler unlardır:

Radloff'un a a ıda çizgi altında ismi yazılı iki eseri.⁵¹

Yadrintseff'in Rus Co rafya Cemiyeti Bulletin'inde ne rolunmu bir makalesi.⁵²

Verbitski'nin "Altay gayri Rusları" adlı eseri.⁵³ Vambéry'nin "Das Türken-volk" adlı eseri. Ve Fransız E. Reclus'un "Yeni Co rafya" adlı büyük eserinin Rus Asyasma tahsis etti i cilt⁵⁴ de zikrolunmalıdır.

Altaylıların dini: Milâdî sekizinci asırdan itibaren yavaş yavaş Türk ırkına mensup kavimlerin büyük bir kısmı tarafından kabul olunan îslâm dini Altay Türkleri arasında yayılmamıştır. Çarlık zamanında Altay Türkleri'nin bir kısmını resmen Hristiyan ilân ettirme e muvaffak oldular ise de, bu Hristiyanlık bir lâfızdan ibarettir.

⁵⁰ Radloff, Proben der Volksliteratur der Nördlichen Türkischen Stämme etc.

⁵¹ Radloff, aus Sibirien, Band I. IV.

Volksliteratur der Nördlichen Türkstämme.

⁵² N. M. Yadrintseff, Altaylılar etc. Rusya Co rafya Cemiyeti, arki Sibiryâ ubesi Bulletin I. cilt. XVII. Sah. 228-254 (Rusça).

⁵³ V. I. Verbitski, Altayskie norodsl (Altay gayri Rusları) Moskova 1893.

⁵⁴ E. Reclus, l'Asie russe, P. 632-644.

Altay Türkleri'nin ekseriyeti ne müslümandır ve ne de Hristiyandır.⁵⁵

Altay Türkleri fiilen amanisttirler. Dinî terakkilerini bir aman (Kam) öyle hulâsa etmi tir:

"Bizim ruhlar üzerinde hâkimiyetimize dair sözler bir yalandan ibarettir. Bizim yaptığımız âyinler, *Alemin halıkı olan yüksek Tanrıya ibadet ve duadan ibarettir. Kurban takdim etmemiz de ona ubudiyetimizi arz etmek usulünden başka bir şey de ildir.*

Benim ruhlara hitap edip onların bizim lehimize tavassutlarını istihdamdan ibarettir" demi tir*.

Altay Türkleri'nin hayat tarzı ve sanatçılığı Altay Türkleri ziraatla uğraştıkları gibi hayvan dahi beslerler. Altay vâdileri hayvan beslemek için çok elverişlidir. Onun için oradaki Türkler pek çok at ve inek yeti tirirler.

Altaylılara mahsus güzel ve dayanıklı bir at cinsi vardır.

Bu atlar en çetin, dar ve tehlikeli yollardan geçmesini bilen çok zeki hayvanlardır.

Altay Türkleri arasında her türlü el sanattan, bilhassa demircilik ve çilingirlik, çok inkişaf etmi tir.

Altay demircileri çok usta sanatkârlardır. Demiri çeliğe tahvil etmesini, demirden türlü âlet ve silâhlar yapmasını bilirler.

Altaylılar tarafından yapılmış bıçaklar Ruslar arasında dahi çok satılır. Altay demircileri tüfek dahi yaparlar. Altaylı demircilerin atölyeleri ve bu atölyelerde demirden âlet ve silâh imaline mahsus ayrı orijinal tertibatları vardır.

Altay Türkleri'nin erkekleri avcılığı ve sanatlarla uğraşmayı sevdikleri halde evlerinde pek alâkadar olmazlar. Bu işleri yalnız kadınlar ifa ederler: Çocuklara ve hayvanlara bakmak, yakacak, aile efradı için giyecek ve yiyecek eşyeleri hazırlamak ve hattâ ziraat işleri hepsi kadınlara yükletilmi tir⁵⁷.

Altaylıların en çok ettikleri gıdaî tohum darıdır.

Altaylılar en çok süttan yapılmış gıdalarla beslenirler. Süt, peynir, yağ, yo-

⁵⁵ Cenubi Sibirya ve Altay Türklerinin küçük bir kısmı son asırlarda İslâmiyet'i kabul etmi lerdir.

⁵⁶ Radloff aus Sibirien, Band I, P, 332.

⁵⁷ Radloff, Op. Cit. Loco. Cit, Samokvassoff. Op. Cit. p. 2.

urt, kırmızı, ayran. Sütle kırmızı halitasından Altay Türkleri bir nevi rakı dahi imal ederler.

Aralarında fıkara çoktur. Fakat zenginleri çok cömerttirler, fıkara yardım ederler.⁵⁸⁻⁵⁹

Altay Türkleri'nin birçok ahlâkî zaafı ve menfi vasıfları vardır:

Meselâ onlar temizli e pek ehemmiyet vermezler. Erkekler oldukça tembel-dirler.

çkiye çok dü küdürler.

Fakat bu menfi sıfatlara mukabil Altaylılar o kadar çok meziyet ve müsbet vasıflara maliktirler ki, onları imalî Asya'nın en namuslu, en do ru kavmi say-mak do ru olur.^{58 59 60}

Fakat bu vasıfları ancak onların aralarında uzun müddet ya amı olanlar tak-dir edebilir.

Onlar evlerini kilitlemezler. Evlerinde kilitlenen sandık yoktur. Otlaklarda davarları çobansız dola ır: hayvan hırsızlı ı görülmemi bir haldir.⁶¹

Ev sahibi evinde misafir olmu seyyahların unutmu oldukları para dolu çan-talarını sahibine teslim için ata binerek ko tu u, yüz kilometrelik mesafeyi at üze-rinde katetti i vâkidir.

Altaylarda ya lılara, ana-babaya hürmet ve riayet o kadar kuvvetli ve mün-ke ifdir ki, çocuklar ana ve babasının huzurunda onların isimlerini söylemekten çekinirler.

Ya lılara daima erefli yeri gösterirler.⁶²

Babalara hürmette soy esasının da rolü vardır. Altay Türkleri lisanında soyun ehemmiyetini gösteren birçok atalar sözü vardır.⁶³

⁵⁸ Radloff Op. Cit. Loc. Cit.

⁵⁹ Radloff Op. Cit. Loc. Cit.

⁶⁰ Radloff, Op. Cit. I. p. 310.

⁶¹ Radloff, Op. Cit. I.p. 310.

⁶² Bu büyüklere ve ana, babaya hürmet amanizm dininin ahlâkî ile alâkalıdır. Radloff, Op. Cit. p. 311.

⁶³ Meselâ soysuz insan, ölçüsüz çizme olmaz. A acın kökü yerde olur, insanın kökü budunda olur.

Altay Türkleri tab'an barı ve sükkûn seven bir zümredir.

Altaylı hiçbir zaman övünmez, atılmaz, parlamaya kalkı maz. Onların hareketleri daima vakarlıdır.

Onlarda komu kavimlerde görülen ba ırıp ça ırmalar, küfür ve sövü meler görülmez.

Büyüklerle kar ı gösterdikleri hürmet ve riayet u aklık ruhunun bir tecellisi telâkki olunamaz.

Altaylı haysiyet ve erefe kıymet veren ve hürriyet seven bir kavimdir. Hizmetçilikten ve u aklıktan nefret ederler. Hiç kimse u ak olmak istemez. Zenginlerin hizmetine girmeye mecbur olan fakirler, ailenin efradından sayılır. Ona aile âzası gibi muamele yapılır.⁶⁴

Altaylı ancak bu artlar altında "yardımcılı a" razı olur.

Bütün fertlerin bir soyun âzası ve bütün soyların bir oyma ın bir parçası, oyma ın da bütün halkın bir cüz'ü olması bütün Altaylılarda birbirine kar ı bir umumî karde lik hissi tevlit etti i, fertlerin bütün Altaylıları bir aile telâkki etti i his olunmaktadır.

Altaylı'nın evine gelen herhangi bir Altaylı, hattâ herhangi bir misafir derhal aile âzası muamelesi görür: aile yeme e oturursa, misafir de oturur, yer, içer. Buna kar ı hiçbir türlü mukabeleye mecbur de ildir.

Bazan gitti i zaman misafire yol harcı için para dahi verirler.

Bir Altaylıya bir ey hediye ettiniz mi, o kendisi de o hediyeden derhal ba - kalarına hisse çıkarmaya çalı ır.

Altay Türklerinin aile hayatı da örnek olacak ekildedir.

Karı veya kocanın sadakat vazifesine mugayir hareket etmesi, gayri me ru münasebetlerde bulunması çok nadir hâdiselerdendir.

Karı kocasına daima hürmet ve itaat eder. Hiçbir zaman onun ismini söylemez. Ancak "kocam" der.⁶⁵

Kocas ı da karısına "karıcı ım" diye hitabeden⁶⁶ Her zaman karısına hürmet ve efkatle muamele eder.

⁶⁴ Radloff, Op. Cit 312.

⁶⁵ Ap iyagim.

⁶⁶ Abakayim.

Koca, dostlar, misafirler huzurunda, kansile akala maz, ona âdaba mugayir söz, imartıcı kompliman söylemez.

Gelin hiçbir zaman kayın pederine açık saçık bir halde görünmez.⁶⁷

Altayhlarda hayatın bütün mühim hâdiseleri - do um, ni anlanma, evlenme-örfi kaidelere, yusuna göre tanzim edilmi tir.

ALTAYLILARI HUKUKÎ YU UNLARI

Do um: Bir evde çocuk do aca ını ö rendikleri zaman bütün kom ular alâ-kadar olurlar. Çocuk beklenen evin kom usundaki bir evde toplanırlar. Mesut haberi beklerler. Do ar do maz çocu a ad verilir. Çocu a ad veren aile reisidir.

Ad seçme usulleri dikkate de er bir usuldür.

Çocuk do du u andan sonra ilk telâffuz olunan kelime yahut ilk mü ahede olunan bir hâdiseyi ifade eden kelime veya cümle çocu un adı olur.

Bu kelime bir insanın ismi oldu u gibi, bir eyin ismi dahi olabilir.⁶⁸ Bu suretle Aıtaylar arasında balta, tüfek gibi isimlere de tesadüf olunur.⁶⁹ Çocu a isim verildikten sonra bu isim ilân olunur.

Ni anlanma: Ni anlısını delikanlı kendisi seçer. Yi it bir kızı be endi i zaman babasından kendisini onunla evlendirmesini rica eder.

Fakir babalar kızı istemek için, kızın babasına kendileri giderler.

Zenginler iki akrabayı gönderirler. Bunlara "Küda" derler.

Küdalar kızın babasının (yahut akrabasının) evine yüz adım kadar yakla tıkları zaman attan inerler, yava ve vakarlı adımlarla yürüyerek eve yakla ır ve içeri girerler. Eve girer girmez iki kudadan biri ayakta piposunu doldurur, di er küda ayakta çakmakla ate hazırlar. Ate hazır olduktan sonra her iki küda kızın velisine yakla ırlar ve diz çökerek ve e ilerek selâmladıktan sonra u sözleri söylerler:

"Biz senin evine gelüp seninle iki yanak gibi birbirinden ayrılmayan, bozulmayan bir akrabalık tesis etmek niyetile senin önünde diz çöküyoruz". Bu sözler

⁶⁷ Radloff, Op. Cit. I, s. 314.

⁶⁸ Bu usul di er bir çok Orta Asya Türklerinde dahi câridir. Ben kendim Türkmen ülkesinde A kabad havalisindeki Türklerde "Ay Togdu" adlı Türkmen çocuklarına tesadüf ettim.

⁶⁹ Radloff, Op. Cit. p. 316.

söylendikten sonra kudalardan biri pipoyu, di eri hazırladı ı ate i ev sahibine, kızın baba veya akrabasına takdim eder.

Kızın babası pipoyu kabul ederse, bu kızı vermeye razı oldu una alâmettir. E er babada tereddüt varsa, önceden gayri resmi bir surette anla mamı larsa, baba, affedersiniz, ben kızın anası ve akrabalarile görüş eyim, der.

Kom u bir evde aile efradına danı tıktan sonra kızın babası evine döner. E er kızı verme e karar verilmi ise pipoyu kabul eder.

Bundan sonra kızın babası kudalarla nazik bir tarzda kız için güvey tarafın-
dan verilecek Kalının miktarı ve tediye artları hakkında konu ur ve anla ırlar.

Bundan sonra küdalar yi itin evine dönerler.

Bu andan itibaren kız ni anlanmı sayılır. Ni anlısı onu ziyaret edebilir. Fakat ancak gündüzleri ziyaret eder; hiçbir zaman ak ama kadar kalamaz.

Bundan sonra kızın babası ni anlı o lu için ayrı bir ev yaptırır. Davarlarının bir kısmını o lana ayırır. Bundan sonra dü ün merasimi yapılr.

Altaylılarda Evlenme ve Dü ün: Altaylıların dü ün törenleri çok mu lâktır. Biz burada dü ünün ancak ba lıca safhalarını hulâsa etmekle iktifa edece iz.

Dü ün günü güvey iki arkada ıyla beraber kızın babasının evine giderler. Kızın evine yüz adım kadar mesafe kaldı ı zaman, bu vaziyette söylenmesi âdet olan bir arkıyı söylerler. Bu arkıyı i itince kızın akrabası evden çıkarlar, evin kapısı önünde güveyi kabul ederler ve merasimle onu eve alırlar. Orada onlara bir içki takdim edilir. Bundan sonra merasimle muayyen kelimeler kullanarak baba kızını güveye "teslim" eder. Teslim merasiminden sonra gelin ve güvey ve kızın bütün akrabaları hepsi atlara binerek güveyin evine giderler. Kız ana ve babasının evini terkedece i anda babası ve annesi kıza saadet diler ve nasihatler verirler. Gelin ayrı bir ata biner, gelin atının iki tarafından güveyle beraber gelmi olan iki arkada ı gider. Bunlar kızın önünde iki tarafından kayın a acına ba lanmı bir perde tutarlar, tâki kız güveyin evine gelinceye kadar ne önündeki yolu, ne de güveyin evinin bulundu u yeri görebilsin.

Kız evvelâ kayın pederinin evine getirilir. Kayın pederinin evine girer girmez gelin e ilerek evin oca ını selâmlar. Bundan sonra kayın peder veyahut güveyin di er bir yakın akrabası geline hitaben u duayı okur:

"Sana Tanrıdan rahmet, büyüklerden alkı dileriz. Oturaca ın yerde bolluk olsun, senden pek çok çocuk ve torunlar dünyaya gelsin, senin önünde daima ay parlasmın, arkanda güne parlasmın, ete in etrafında çocuklar dola sın, pek çok davarın olsun, atların

çok tay do ursun, at sürülerin eksilmesin, zayıflamasın, üstündeki giyimler çürümesin, daima temiz olsun, ömrün uzun olsun, zekân cevval olsun, aklın her eyi kolay kavra-sın, küstahlar hiç bir zaman sana sata masın, senin ayak bastı in yer demir gibi sa lam olsun, sen kendin sana fena muamele etmek isteyenlere kar ı demir gibi ol, sana hiç kimse cebir ve zulüm edemesin,⁷⁰ meskenin daima sıcak olsun, oca ında ate in daima parlak yansın."

Altaylı Türkler in miras hakkındakiyusunları: Altaylının evi, davarları, âletleri, silâhları onun ahsî mülküdür. O onlarla kendisi hayatta iken faydalandı ı gibi varislerine de bırakabilir.

Altaylı Türkler'de ancak evlenmemi o ullar varistir. O ullar yoksa biraderler, bunlar da yoksa birader o ulları varis olurlar.

Ölenin birkaç o lu varsa babası hayatta iken "evlenmi " (yani bir miktar mal^{70a} alarak babasından ayrılmı , müstakil bir ev kurmu olan) o ullar mirastan hisse alamazlar; keza evlenmi kızlar da varis de ildirler.

Evlenmemi kızlara gelince, bunlar da mirastan bir hisse almazlar. Fakat ba-banın evinde kalan, varis olan o lu evlenmemi kızları evleninceye kadar besle-mek, onları servetile mütenasip bir ekinde cihazlandırarak evlendirmekle mü-kelleftir. Buna mukabil bu kızlar evlendi i zaman güveyden alınacak kalın da bu o ula aittir.⁷¹

Ölenin hiçbir yakın erkek akrabası bulunmadı ı zaman kızlar varistirler.

Ölenin karısı kocasının evinde varis olan o lunun yanında kalır. Evde eski evin reisesi "ba hanım" mevkiini muhafaza eder. Varis o ul anasının babası zamanın-daki vaziyetine hâlel getirmemekle mükelleftir.⁷²

Bu miras yusunları dar mânada Altayhlar arasındaki yusunlardır.

Abakan Türkleri denilen zümrede miras malında zevcenin ve kızların muay-yen hissesi vardır. Zevce mirasın 1/5'ini, kızlar 1/10'ini alırlar.

⁷⁰ Radloff, Op. Cit. p. 314-321.

Bu dua çok uzundur. Biz bu duanın ancak temennileri ihtiva eden parçalarını teree-me ettik. Bu duanın bizde ancak Radloff tarafından yapılmı almanca tercümesi vardır. Bizim tercüme cümlelerin harfi tercümesi de il, duanın muhteviyatının sadık ifade ve hulâsasıdır.

^{70a} Altayhlar babasından ayrılarak müstakil ev kuran o lun babası aldı ı mala "eñi" derler.

⁷¹ Radloff. I, Op. Cit. p. 314. Orhon Kitâbeleri¹ nde Kül Tegin için öyle bir cümle var: O, babamın vefatından sonra evketlü anam Kraliçe yanında koca yerini tuttu. Orh. Kit. I. E. 31. Bugün Asya'da ya ayan Türk kavimlerinde oldu u gibi, eski Türklerde de babanın evinde kalıp analarına bakmak vazifesi in küçük o la terettüp ediyordu.

⁷² Radloff. I, Op. Cit. p. 383.

Dul kadın tekrar evlendi i takdirde bütün elbise ve ziynet e yalarını kendisine beraber götürmek hakkını haizdir.

Fakat di er ev e yasını, birinci kocasının mirasından aldı ı hissesini ve (e er evlendi i zaman kocasına cihaz getirmi se) cihazını birinci kocasından olan çocuklarına bırakma a mecburdur.⁷³

§46

KAZAK - KIRGIZLARIN YUSUNLARI

Kazak-Kırgızların oturdu u saha. Tümrevi taksimler. Kazak - Kırgızların örfi âdetleri. Hayat tarzları:

imdiye kadar örf ve âdetlerini tarif etti imiz Türk kavimleri gayri müslim Türklerdi.

imdi slâmiyet! kabul etmi oldukları halde eski, islâmiyetten önceki yusunlarını saklamı olan bir Türk kavminin, Kazak-Kırgızların⁷⁴ ahlâkî telâkki ve hukukî yusunlarını hulâsa edece iz.

Kazak - Kırgızlar Hayvan beslemekle geçinen, bütün göçebe Türk kavimleri arasında en örnek olanıdır.

Onların hayat tarzı hayvan besleyici göçebelik hayatının en tipik, bozulmamı eklidir.

Eskiden göçebelik hakkında medeniyet tarihile u ra anlar arasında yayılmı iki fikir vardı. Bir fikre göre göçebelik medeniyetin bir safhasıdır. En iptidâî milletler avcı olurlar, nisbeten daha mütemeddin kavimler hayvan beslemeye ba larlar, medeniyet daha fazla inki af etti i zaman milletler ziraatle u ra maya ba larlar.⁷⁵

ikinci fikre göre de göçebelik milletlerin cibilliyeti, ruhî vasıflarıyla alâkalıdır. Tab'an göçebe milletler vardır, tab'an mukim, sabit bir mahalde oturan yerle ik milletler vardır⁷⁶.

⁷³ Avrupahlar Kazaklara Kırgız diyorlarsa da bu kavim kendisine hiçbir zaman Kırgız demez; bu ismi kabul etmez. Onlar kendilerine Kazak, memleketlerine Kazakistan diyorlar. Bu Kazak ismi de Rusların bir zümresinin ismi olan Kozak ismiyle karı tırlmamalıdır.

⁷⁴ Bu fikri Radloff da kabul ediyor: K. voprosu ob Uygurukh. P. 66.

⁷⁵ Eski Tiirkler, Mo ollar ve bugünkü Kırgızlara dair eser ve makale yazmı olan Rus âlimleri bu anılmı milletlerin göçebeli ini iklim ve tabii artların neticesi telâkki etmeyip bu kavimlerin cibillî vasıfları neticesi sanmaktadırlar. Bu tip Rus âlimlerine misal olarak Barthold'la Vladimirtsoff'i gösterebiliriz. Bu telâkki bilhassa Barthold'un "Türkestan" adlı eserinde, Vladmirtsoff'in, "Mo ollar'ın içtimai Te kilâtı" adlı eserinde tecelli etmektedir.

⁷⁶ Ratzel, Antropog eographie, tome I, s. 447.

Bugün bu fikirlerin hiçbir imî kıymeti haiz olmadı ı anla ılımtır.

Göçebelik ne medeniyetin bir safhasıdır ve ne de milletlerin ruhî evsaf ve kabiliyetlerde alâkalıdır.

Göçebelik bir ya ayı tarzıdır. Oldukça yüksek bir medeniyetin bir eklidir. Bu hayat tarzını do uran âmil ne medeniyet seviyesidir ve ne de milletlerin cibillî evsafıdır.⁷⁷

Göçebelik ne medeniyet seviyesile ve ne de insanların ruhî inki af seviyesile alâkalıdır.

Bazı milletler bazı devirlerde *oturdıkları saha münhasıran ziraatle geçinmeyi mümkün kılmadı ı için, büyük miktarda hayvan beslemeye mecbur oluyorlar, hayvan beslemeye mecbur oldukları için göçebelik hayatı sürüyorlar.*

Göçebelik çok hayvan besleyici olmanın icaplarından. Hayatı ziraatten ziyade hayvan beslemek suretile temine mecbur eden âmil ise vatanın tabiî ve iklimi artlarıdır.

Fakat burada unu da tebarüz ettirmeliyiz ki, hiçbir zaman göçebe milletler münhasıran hayvan beslemekle iktifa etmemi lerdir. Göçebelerin bir zümresi yahut hepsi ziraat mümkün olan sahalarda aynı zamanda ziraatle dahi u ra mı lardır™

Kazak-Kırgızlar'ın vatanı: Kazaklar tâ kadim devirlerden beri uzun asırlar zarfında Uraldan Balka gölüne kadar, Cenubî Sibiry'a'dan imalî Türkistan'a kadar uzanan sahada ya amaktadırlar.

Bu sahanın-büyük bir kısmı Dala (step) denilen, ırmak ve çayları az olan, ya murun çok seyrek ve az ya dı ı, kı ın çok so uk yazın çok sıcak olan sahalardır. Step arazisi haddi zatında çok münbit olabilecek arazi ise de, susuzluk yüzünden steplerin büyük bir kısmında ziraat imkânsızdır:

ilkbaharda kalın kar tabakalarının erimesinden hasıl olan rutubet sayesinde steplerde gayet mebzul otlar biter, Mayıs ayında bütün step bir çiçeklik haline gelir. Bu çiçekler çok kısa ömürlüdür. Mayıs sonlarında ba layan sıcaklar her eyi ku-

⁷⁷ E. Bretschneider, Mediaeval Researches, vol. I. P. 48-49. Vladimirtsoff, ob çestvenniy stroy Mongolov. s. 41.

⁷⁸ ran sairî Ferdavî'nin ehnamesinde Kazak kavminden ve Kazak Hanından bahis vardır. Keza arki Roma mparatoru Konstantin Porferogennetos (912-959) da Don boynundaki havalide Kazakhia ismini vermektedir.

Bunlardan ba ka XII nci asır müelliflerinden drisî'nin Nüzhet-ül-müstak adlı "serinde de Kakh ak eklinde Kazak ismi geçmektedir. (Amedee Jaubert tarafından yapılmı Fransızca tercümesi, sahife 213.) Ve XIV üncü asır müellifi Abul-feda'nın "Takvim-ül-büldan" adlı eserinde de (sahife 207) Kasak kavminden bahs olunmaktadır.

rutur. Bütün step bir kurak çorak saha haline gelir. O zaman Kırgızlar sürüleriyle steplerde seyrek bulunan nehir ve çay sahillerinde, da eteklerinde, da lardaki vadilerde sürüleri için otlak aramak, bir sahadaki otlaklarda otlar tükendikçe yer de i tirmek mecburiyetinde kalırlar.

Kazakların tarihi hakkında bir kaç söz: Kazak Kırgızların oturdu u geni kıt'ada ne Ruslar ve ne de Çinliler son asırlara kadar hâkimiyetlerini tesis edememi lerdı.

Cenubî Türkistan'da kurulmu İslâm Türk devletleri de bunları tamamıyla inkıyat altına alamamı lardır.

Bu sayede Kazak-Kırgızlar on yedinci asra kadar stepelerde pek çok oymak ittihatları halinde serbest ve müstakil olarak ya ayabilmi lerdır. Ecnebi boyun-duru una tâbi bulunmadıkları asırlar zarfında Kazaklar arasında bir çok kabile ittihatlarını birle tirerek devlet te kil etmek te ebbüsleri de görülmü tür. Fakat Kazak-Kırgızların kurdukları devletler uzun sürmemi tir. Teessüs eden devletlerdeki Hanların hâkimiyeti de Kazakların bütün zümrelerine te mil edilememi tir.

Pek kadim devirlerde Türkistan'ın imalinde Kazak adlı bir Türk kavmi ya a- dı ı İran ve arkî Roma menbalarından anla ılmaktadır.

Fakat Kazakların eski tarihi hakkında kâfi malûmat yoktur. Kazak- Kırgız- ların sarıh tarihi ancak 15 inci asırda ba lıyor. Bu asırda Kazakistan'da oldukça kuvvetli bir Hanlık kurulmu tu. Onsekizinci asrın ba larında Kazaklar arasın- da büyük bir ahsiyet zuhur etti ve Hanlık makamına yükseldi: Tevke Han. Bu, Kazakların büyük bir kısmını hâkimiyeti altına alarak Kazakları siyasetçe bir- le tirmi olan Han aynı zamanda büyük kanun vâzu idi. Tevkeden sonra Kazak zümreleri tekrar birbirinden ayrıldılar, aralarında mücadele ba ladı.

Onsekizinci asrın birinci ruh undan sonra Ruslar Kazakistan'a istilâ siyaseti takip etme e ba lıyorlar.

Uzun mücadeleden sonra 1732 ile 1738 arasında Kazaklar Rusya tâbiyetini kabule mecbur oluyorlar.

Kazak-Kırgızlar'ın dili ve edebiyatı: Kazak-Kırgızlar birbirinden yüzlerce, hattâ binlerce kilometre uzak sahalarda oturdukları halde Kazak zümreleri ara- sında lehçe farkı yoktur.

Kazak-Kırgızlar'da dil birli i çok kuvvetli oldu u gibi, millî, zümrevî birlik hissi de çok münke iftir.

Kazak-Kırgızlar cibillî hatiptirler.

Kazak-Kırgızlar söz söylemesini, söylediklerini süslemesini bilirler ve söz söyle-

meyi severler. Onun için Kırgızlar ın ifahî halk edebiyatı çok münke iftir. Maalesef bu zengin edebiyatın bugüne kadar ancak küçük bir kısmı toplanmış tır.^{78 79}

Kazak-Kırgızlar'ın me guliyetleri ve hayatlarını temin vasıtaları-, Kazak-Kırgızlar'ın esas sanat ve me guliyetleri hayvan beslemektir. Esas hayat vasıtaları davarların eti, sütü, yünü ve derisidir.

Hayvan mahsulâtını kendileri istihlâk ettikleri gibi, kom u kavimlere de satarlar. Hayvan mahsulâtı onların ba lıca ihracat malıdır.

*Hayvan besledikleri gibi Kazak-Kırgızlar ziraate elveri li sahalarda ziraatle dahi u ra ırlar. Su bulunan sahalarda arıklar vasıtasıyla tarlalarını sulamasını bilirler. Arık kazma, suları akıtma i indeki maharetleri ayanı hayrettir?*³

En çok ettikleri gıdaî nebat burçak, darı, arpa, bu day ve çavdardır.

Kazaklarda av, hayat temini vasıtası de ildir. Bazı Kırgızlar avcılık ediyorsa da bu onlar için ancak bir e lencedir.⁸⁰

Sanatlardan deriden kösele ve kayı , yünden keçe imalini bilirler. Kırgızlar arasında da demirci, bakırcı, kuyumculuk çok yayılmış tır. Her usta türlü madenlerden âlet, silâh ve ziynet e yası yapmasını bilir. Di er kavimler gibi Kırgızlar da maden e ya imalinde çok mahirdirler.

Demirciler, demirden bıçak, süngü ucu, gem ve özengi yaparlar; kuyumcular gümü ten, yüzük, bilezik, kopça, kemer ve e er tezyinatı gibi eyler yaparlar.

Kazak kuyumcu ve demirciler demiri altın ve gümü tabakasile kapamasını da bilirler. Bu i te de çok mahirdirler.^{81 82}

Zengin Kazak evlerinde a ılacak derecede mükemmel sanat eseri olan kom takımlarına tesadüf olunur. Madenler üzerinde güzel oymalar yapmasını da bilirler.

Kırgız kadınları dokuma ve nakı i inde çok mahirdirler.

Kazak hayatında lâzım olan kuma ları, keçeleri kadınlar hazırlarlar.

Kazakların zümrevi te kilâtı, Nüfus adedi: Eski ananelerini muhafaza etmi olan di er Türk kavimleri gibi Kazaklarda da kabile te kilâtının nüvesi soydur (Sök-Urug'dur). Soylar birle erek oymak (Uruglar "soylar" ittihadı) vücuda getirirler. Bu Uruglar ittihadı, Yakutların aymak dedikleri ikinci dereceli zümrevi birle medir.

⁷⁸ Radloff, Proben der Volkslitteratur der Turkschen Starnme. Vol. III.

⁷⁹ Radloff, Aus Sibirlen. I. p. 463-466.

⁸⁰ Radloff, Op. Cit. p. 466.

⁸¹ Radloff, Op. Cit. p. 469.

⁸² Radloff, Op. Cit. p. 469.

Kazakların Urugların birleştirmeleri (oymaklar) da birleştiren üçüncü derecede bir ittifak teşkil olunur. Kazaklar oymaklar ittifadına Yüz ismini veriyorlar. Kazakların "Yüzü" Yakutların Con ve kadim imalî Uygurların "Ouz"larına tekabül eder.^{83 84}

Rus istilâsına kadar Kazak kavmi üç "Yüz" üç oymaklar ittifadı teşkil ediyordu.

Ulug Yüz, Orta Yüz, Kîçik (küçük) Yüz.

Ulug Yüzün oturduğu saha Çu ve Tala nehirleri havalisidir.

Bu Yüz iki oymaktan mürekkeptir: *Dolat ve Abdan*.

Orta Yüz Tobol ve İrti nehirleri havalisinden Sir-Derya (Seyhun) ırmağına kadar uzanan sahada yaşıyor: bu Yüz altı oymaktan terekkep ediyor: *Argın, Nayman, Kıpçak, Kiray, Khıtay, Kongrat*.

Küçük Yüzün sahası Aral gölü ile Volga nehri arasındaki sahadır. Bu Yüz iki oymaktan terekkep ediyor: *Alçın ve Yeti Urug* Kazakların nüfus miktarı, Rusya'da 1897'de yapılan sayıma göre, 4,084,000 idi. Buhara ve Horezm Hanlıkları dahilindeki Kazaklar bu hesaba dahil değildir. Bugün bütün Kazakların sayısı 6.000.000 kadar tahmin olunabilir.

Kazakların dini: Kazakların bugün hepsi müslümandır. Ve İslâm dinine çok bağlıdır. Fakat Kazaklar arasında eski animizm devrinden kalma bazı ânâneler yaşımaktadır.

Meselâ ateşe fazla hürmet göstermeleri,⁸⁵ istikbalden haber verme usulleri.⁸⁶

Kazaklarda hukuki Yusunlar, evlenme Yusunları: İlkönce güvey babasının vekili, kızın babasına gider, kız ister. Verecekleri anlaşılır takdirde Kalının miktarı hakkında anlaşılır.

⁸³ Daimî reislerin idaresi altında kuvvetli devletler teessüs etmeden önce bütün kavimlerde ilk devlet taslağı kısmen kan karabetine, kısmen de siyasi ve iktisadi menfaatlerin birliğine dayanan oymak ittifakları olmuştur. Bu muayyen bir zaman ve muayyen bir gaye için teşkil edilen ittifaklar daimi devletler teşkil yolunda birinci adımdır. Bu ittifaklar düman milletler ile mücadele için kurulur, mücadele zarureti zail olduğu zaman bazan dağılır. Mücadele uzun zaman sürdükçe oymaklar ittifadı başına gecen eylemler kendilerini kaydı hayatla reis (Kıral, Han) ilân ederler, bazan riyaseti kendi sülâlesi elinde irsi olduğu ilân ederler. O zaman oymaklar ittifadı kırılma inkılâp eder.

⁸⁴ Küçük Yüzün oymaklarından biri olan Yetti Urug (Yedi Soy) tâbiri bu oymakların yedi Urug'dan terekkep ettiğini açık gösteriyor.

⁸⁵ Kadınlar yeni eve geldikleri zaman eğilerek ocağı selâmlarlar. Baksı denilen eski Kam'ları hatırlatan adamların Kırgızlar arasında itibarı vardır.

⁸⁶ Radloff, aus Sibirien, p. I. p. 475.

Bundan dolayı kızın babasının evine güveyin babası kendisi gider. Kızın babası güvey babasına ve onunla beraber gelenlere ziyafet çeker. Bu münasebetle kızın babası güveyin babasına bir hediye (bir at veyahut bir kaftan) takdim eder. Bu andan itibaren kız ni anlanmı sayılır.

Fakat güveyin kızı ziyaret edebilmesi için Kalının büyük bir kısmının ödenmi olması arttır. Kazaklarda Kalın miktarı servete göre de iir: Kırk dokuz bavadardan 81 bavadara kadar çıkar.⁸⁷

Ni anlanma merasiminden sonra güveyin babası o lu için ayrı bir çadır yaptırır, onu tefri eder ve o luna bir miktar davar ayırır.

Bütün Kalın ödendikten sonra dü ün (Toy) yapılır.

Kazak-Kırgızlarda bugün nikâh merasimi Islâm usulile yapılır.

Kızın babasının evinde bir imam tarafından nikâh kıyıldı ı zaman güveyle kız hazır bulunmazlar; onları velileri temsil ederler.

Nikâhın dinî merasimi yapıldıktan sonra evvelâ kızın babası evinde sonra güvey babasının evinde büyük ziyafet verir.

Babası evini terkedece i zaman, kıza kırmızı kuma tan mamul, eritle süslenmi bir entari ve bir " evkele" ismini ta ıyan altın gümü paralarla süslenmi bir börtüsü hediye edilir.

Kız babası evini bırakaca ı gün bütün etraftaki delikanlı ve kızlar kızın babası evinde toplanırlar, kızın babası onlara kımız takdim eder.

Bu münasebetle kıza hitaben, bu vaziyetteki kıza söylenmesi lâzım nasihatleri ihtiva eden iirler okunur. Bu iirlerde bilhassa kıza ana, babasından, akrabasından ayrıldı ına üzülmemesi tavsiye olunur.

Kayın pederin baba, kayın ananın ana yerini tutacakları temin edilir.⁸⁸

Bundan ba ka dü ün münasebetile de iki tarafın akrabaları kıza hitaben iirler söylerler. Bu iirlerin muhteviyatı kızın ahlâkî vazifelerini saymak ve akrabasından ayrılması dolayısıyla teselli etmekten ibarettir.

Gelin güveyin evine yakla tı ı zaman yüzü tül peçe ile örtülür. Güvey evine gelin yüzü kapalı olarak girer. Eve girer girmez her eyden önce ocaktaki ate i selâmlar. Bundan sonra evin sahibesi yerine oturur. Fakat peçesini açmaz.

⁸⁷ Radloff Op. Cit. p. 476.

⁸⁸ Radloff, Op. Cit. p. 477-478.

Gelini görmek için eve güveyin akrabası toplanır. Akrabadan iyi iir söylemesini bilen biri geline yaklaarak bu gibi vaziyette söylenmesi âdet olan iiri söyleyerek gelinin peçesinin ucundan yava , yava kaldırma a balar. Söyledi i iir gelinin hoşuna gidecek eyleri ve bazı tavsiyeleri ihtiva eder.

Bu esnada akraba geline "görüm hediyesi" olarak verecekleri eyleri söylerler; gelinden yüzünü açmasını rica ederler. Bu hediyeye *Körümdük* (görümlük) derler.⁸⁹

Görümlükler söylendikten sonra iir söylemi adam peçeyi büsbütün kaldırır ve tekrar bir iir söyler. Bununla evlenme törenleri bitmi sayılır.

Kazaklarda birkaç kadınla evlenme (taaddüdü zevcat) çok seyrektr.

Kazaklar ancak birinci karıları çocuk do urmadı ı takdirde ikinci defa evlenirler.

Kazak-Kırgızlarda dahi ev i leri münhasıran kadınlara yükletilmi tir. Kadınlar âdi ahvalde yüzlerini örtmezler, erkeklere görünmekten çekinmezler.

§47

KAZAK - KIRGIZLARIN TEVKE HAN'DAN KALMA KANUNLARI

Kazaklarda cürüm ve cezaya ait bir takım esaslar vardır.

Bunlar bugün Yusun halinde ya amaktadır. Kazaklar bu hukukî Yusunların Tevke Han (1710 -1724) tarafından vazedilmi kanunlar oldu unu söylerler. Keza, Kırgızların rivayetine göre Tevke büyük bir Han oldu u gibi aynı zamanda büyük bir kanun vâzı olmu tur.

Bu kanunların ba ında ceza hakkındaki esaslar gelir.

Kazak kanunlarında ceza Avrupa dillerinde Talion denilen esasa göre tayin edilir. Ceza cürmün kendisine benzer, öldüren öldürülür, vücuda zarar iras edenin vücuduna aynı ekilde zarar iras edilir.

1) Tevke kanunlarına göre öldürülen kimsenin akrabası katili öldürmek hakkını haizdir.

Bir kimsenin uzuvlarından birine zarar iras eden adam kendisinin aynı uzvunu aynı ekilde zararlandırmak suretile cezalandırılır.

⁸⁹ Radloff, Op. Cit. p. 479..

Fakat hâkim bu cezayı hafifle tirebilir. Keza öldürülenin akrabası ve mutazarrır olan kendisi de daha hafif bir ceza tayin edilmesine rıza gösterebilirler. O takdirde mücrim mutazarrır olan tarafa maddî bir ey vermekle iktifa edebilir.

Katil ve vücuda zarar iras etme gibi cürümler için mücrim tarafından zararlanan tarafa verilen maddî eyin ismi "kun"dur.

2) Kaatil *Kun* ödemek artile hayatını kurtarabilir. Katil için verilen "Kun" ceza hakkının maddî mukabilidir.

Kun'un miktarı erkek için 1,000 (bin), kadınlar için 500 koyundur. Vücutu sakatlamadan, uzuvlardan birine zarar iras etmeden ibaret cürümler için dahi maddî ceza caizdir. Birinin ba parma nı kıran yüz koyun, küçük parma nı kıran otuz koyun vermelidir.

efleri ve hocaları öldüren adam yedi ki i için Kun ödemelidir. (1000 X 7=7000). efler ve hocalara el uzatan 27 davar, onları inciten dahi 9 davar vermeye mecburdur.

3) Kocasını öldüren karı, mutlaka ölüm cezasına mahkûm olur. Kun ödemekle kurtulmak yoktur; me er ki kocanın akrabası affede. Kocalarını öldüren gebe kadınlar idam edilmezler. Fakat erefsiz addolunurlar, bütün hayatları müdetince herkesin tahkiramiz nazarına maruz olurlar.

4) Karısını öldüren koca kadının akrabası razı olursa karının akrabasına kun vermekle hayatını kurtarabilir.

5) Çocuklarını öldüren ana ve baba hiçbir ekilde cezalandırılmazlar.

6) *Fakat gayrime ru münasebetten do an çocu unu öldüren ana idam edilir.*

7) intihar edenler ayrı bir mahalde defnolunurlar.

8) At üstündeki bir gebe kadını vurup attan dü ürmek (yahut at aya ı altında çi nemek) suretile kadına zarar iras edilirse ve bu yüzden çocuk zayıf ve hastalıklı olarak do arsa mücrim u hesapla kun öder:

Çocuk 5 aylık iken zarar iras edilmi se bir at verir.

5 ile 9 ay arasında zarar iras edilmi se bir deve verir.

9) *Bir kız veya kadının zorla ırzına tecavüz katle müsavidir. Katil cezasıyla cezalandırılır: Tecavüze maruz olan kadın ise cezası tecavüz edenin idamı yahut kundur. Irzına dokunulmu olan kız ise, tecavüz eden ancak Kalın vererek o kızla evlenmek suretile idam veyahut kun cezasından kurtulabilir.*

10) *Gayrime ru münasebette bulunan karısını me hut cürüm halinde yakalayan*

koca suç i leyen karısını me hut cürüm halinde öldürürse cezalandırılmaz. Bu andan sonra dahi koca her zaman karısının ve cürüm eriki olan erke in idam edilme-lerini talep edebilir. Maznunların idam edilmeleri için cürümün kat'i olarak isbat edilmeli olması lâzımdır.

E er dört itimada lâyük ahit maznunların günahsız olduklarına ehadet verir-se cezalandırılmazlar.⁹⁰

11) Biri ba kasının karısını, karının rızası olmaksızın *kaçırırsa kadın kaçır an idama mahkûm olur.* Yahut katil için verilen miktarda kun ödeme e mecbur olur. E er kaçırma karının rızasıle vuku bulursa kaçırılmı kadın kaçıranda kalır. Ka-çıran kaçırılmı kadının kocasına kalın verir. *Ve ona bir kız bulup onun evlenmesini temin eder.*

Bir kadını inciten (tahkir eden) adam behemehal ondan af dilemelidir. Bunu yapmak istemedi i takdirde maddî cezaya mahkûm olur.

12) Nikâh caiz olmayan akrabasile cinsî münasebette bulunan adam idam cezasına mahkûm olur.

Bu ceza aile efradının kararile ba ka bir cezaya tahvil edilebilir. *Bu gibi cürüm-lere bakmak aileye aittir.*

13) Tanrıyı tahkir eder mahiyette bir hareket irtikâp eden yahut söz söyleyen - e er yedi ahit ehadet verirse - ta lanarak öldürülür.

14) *E er bir adam Hristiyan dinini kabul ederse akrabasının bütün malı müs-a-dere olunur.*

15) Esir sahibi kulları üzerinde (öldürmek hakkı dahil) mutlak ve hudutsuz haklara maliktir. Kulun sahibine kar ı ikâyeti hiç bir zaman dinlenmez.

16) Baba veyahut anasını tahkir eden veyahut onları dövmeye cüret eden o ul kara bir inek üzerine bindirilir, bu halde köy içinde gezdirilir ve inek üstünde oldu u halde kamçılanır.

E er tahkir eden kız ise, elleri, ayakları ba lı olarak anasına teslim olunur. *Anası ona istedi i ekilde muamele edebilir.*

17) *Hırsızlık yapan çalınmı nesnenin 27 mislini iadeye mecburdur.* E er çalı-nan ey bir deve ise ödeme e mecbur oldu u develerle beraber bir esir dahi ilâve etmelidir. Çalınan at ise atlara bir deve ilâve etmelidir.

Çalınan koyun ise koyunlara bir at ilâve etmelidir. (100 deve 300 ata ve 1000 koyuna muadildir).

⁹⁰ Bu esasın Islâm hukukundan alınmı oldu u anla ılıyor.

18) Bir adam aynı zamanda hem sirkat hem katil cürmü i lerse her iki cürmü için (ayrıca) cezalandırılır.

Kocasının hırsızlık suçu irtikâp etti ini bilen karı ve babasının çaldı ından haberdar olan çocuklar resmî makamları haberdar etmediklerinden dolayı mesul tutulmazlar.

(Çünkü karı ve çocukların aile büyükleri aleyhine ikâyet etmesi memnudur).

19) Ba kası tarafından öldürülmü av köpe i veyahut av ku u (Bürküt) için sahibi öldürenen bir kul veyahut bir cariye talep edebilir.

Kazak - Kırgızlarda miras: 20) E er babasından ayrılma bir o ul çocuk bırakmaksızın vefat ederse *onun malına babası varis olur.*

21) Bir adamın vefatından sonra re it olmayan çocuklara yakın akrabadan biri vasi tayin olunur. Yakın akrabası dahi yoksa yabancı bir adam dahi vasi tayin olunabilir.

22) Vasiyetname akraba ve Molla huzurunda yapılır.

Vefat edenin ba kaları elinde bulunan davarları artma ba larile beraber onlardan alınır.

Fakat Baranta⁹¹ neticesinde alınma mallar iade olunmaz. (Elinde davar bulunanlar) davarları gizlemediklerini yeminle teyit ederler.

Kaza hakkı: 23) Kaza hakkı Hana veyahut Han tarafından tayin edilme me-mur (hâkim) e ve ak-sakkallara aittir.

Hâkim, müddeî veya müddeaaaleyhin bulundu u mahallin hâkimidir. Muhakeme için her iki tarafın seçilme vekilleri davet olunur.

Müddeaaaleyh hâkimlerin bitaraflı ından üphelendi i takdirde hâkimleri reddedebilir.

24) E er müddeaaaleyh hâkim huzuruna gelmezse veyahut ödeme e mahkûm oldu u eyi ödemezse bu eyler (meblâ) onun akrabasından veyahut köyünden talep olunur.

Akraba ve köy halkı müddeaaaleyhten bunu kendilerine ödetmek hakkını ha-izdir.

⁹¹ Bir kimsenin borç mukabili olarak veyahut tahkir için intikam (tazminatı) olarak di er bir kimsenin (veya onun akrabasının) davarlarından bir kısmını alıp götürmesidir. Budagoff. S. 224. Bu zorla rehin alma usulünün ismi Ça atayca Barantadır. Bu kelime Avrupa edebiyatına da bu ekilde geçmi tir. Kazak lehçesindeki telâffuzu Barımta'dır.

25) Cürmü ispat için en azı iki ahit lâzımdır. Bazı i lerde ikiden ziyade ahit dahi lâzım olabilir.

ahitler mevcut olmadı ı takdirde yemine müracaat olunur. *Fakat* ne müddei ve ne de müddeaaaleyh yemin edemez. Bunlar için namuslulukları ile tanınmı di er insanlar yemin etmelidir. Müddeaaaleyh için hiç kimse yemin etmek istemiyorsa müddeaaaleyhin zararına hüküm verilir.

26) Kadınlar, hizmetçi, u ak ve esirler ahit olamazlar.

27) Hâkim ve vekillere dava mevzuu olan eyin kıymetinin onda biri verilir.

28) E er mahkûm olan taraf ödeme e mahkûm oldu u eyi ödemezse yahut köy reisi müddeaaaleyhi himaye ederek müddeinin ikâyetine kulak asmazsa müddet kendi soyunun reisinin müsaadesile Baranta⁹² icrasına haklı olur.

Fakat Baranta yoluyla elde etti i davarın miktarı alaca ının miktarile müteneşip olmalıdır.⁹³

Bu kanunlardan ba ka Tevke Han'a u kararlarda isnat olunmaktadır :

1) *Her sene son baharda bütün büyük efler, soy ve oymak reisleri bütün halka ait umumi i leri görüşmek için (Steppe) bir mahalde toplayıp bir içtima (Kurultay) akdetmelidir.*

2) Bu içtima her Kazak silâhlı olarak gelmelidir. Silâhsız gelenler rey hakından mahrumdur.

3) Her silâh ta ımaya muktedir olan Kazak (Büyük efler, yani Han'ın akrabası ve asiller müstesna) her sene Han'a ve halkı idare eden memurlara bütün servetinin yirmide birini (1/20) vermekle mükelleftir.

4) Her oymak ve onun ak amı (soy) kendisine mahsus bir damgaya maliktir. Bu *damga* malın kime ait oldu unu bildirmek için bütün hayvanlara ve di er mallara vurulur.⁹⁴

Tevke kanunları ismiyle malûm esaslar Kazakların eskidenberi riayet ettikleri yusunlarının daha sarîh ifadesinden ba ka bir ey de ildir.

⁹² Yani bütün soy efradile beraber gidip müddeialeyhin sürüsünden zorla davarlarının bir kısmını sürüp götürmek hakkım haizdir.

⁹³ Bundan anlaşıyor ki, Kazaklarda Baranta alelade bir ya macılık değil, hukuki bir müessesedir. Bu kadım Romalıların Pignoris Catio'larına yakın bir müessesedir.

⁹⁴ Kırgız kanunları hakkındaki kısım Rus âlimi Lev'in eserinden alınmıştır. A. Lev-sin, Opisanie Kirgiz-Kaysatskikh ord i Stepey, (Kırgız-Kazak yüz ve steplerinin tarifi). St. Petersburg. 1832, cilt III. S. 169-178.

Bunların ço u di er Türk kavimlerinde dahi görülen hukukî telâkkilerin bir ifadesidir.

Kazakların bugünkü yusun hukuku hakkında Rus lisanında yazılmış eserlerde Kazakların Yusun hukuku hakkında daha büyük tafsilât⁹⁵ varsa da biz burada bunlardan bahse lüzum görmüyoruz. Biz ancak kadîm ananelerin devamı telâkki etti imiz en mühim hukukî esas ve telâkkileri hülâsa etmekle iktifaya mecburuz.

⁹⁵ Bu tafsilât içinde yanlış olarak Kazaklara bazı esaslar isnat olunmu tur. Meselâ Samakvasoff, Kazakların hukuki esaslarından olarak şöyle bir hal zikrediyor: Ne töre (efler) ve ne hocalar, ne de reis ve beyler halk üzerinde hiç bir türlü hâkimiyete malik de ildir. E er bir kimse onların emirlerine itaat etmezse, bunun için hiç bir türlü cezaya maruz kalmaz: Çünkü bu halk kendisini hür addediyor. Herkes emre itaat edip etmemekte serbesttir. Samakvasoff, Op. Cit. p. 258.

Böyle bir hukuki telâkkinin Kırgızlar arasında de il, herhangi bir kavmin hukuki telâkisinde mevcut olması ihtimali yoktur. Böyle bir esası ancak anar ist bir müellifin eserinde belki bulabiliriz.

Bu esas bir suitefehhüm eseridir. Çünkü yukarıda mezkûr Tevke kanunlarının ikinci maddesi: efleri ve hocaları öldüren yedi ki ilik Kun ödemlidir. Onları inciten dahi dokuz davar vermekle mükelleftir, diyor.

FASIL VIII

§48

ÇENGİZ' N⁹⁶ YASASI

Çengiz devrinden önce Mo ollar medeniyetten mahrum tam mânasiyle barbar bir kavim olduklarından onların ne yazısı ve ne de yazılı kanunları vardı.⁹⁷ Kerayit ve Neyman Türklerini itaat altına aldıktan sonra Çengiz artık yalnız Mo ol kavminin efi de il, medenî ananelere ve çok parlak bir tarihe malik olan Türk milletinin bir kısmının da Hanı olmu tu.

*Bu devleti idare için kanunlar lâzımdı. Devlet silâhla kurulur, fakat kalem ve kanunla idare olunur.*⁹⁸

Çengiz bu hakikati kavradı. Türk Neyman Hanlı nı kendi sahasına ilhak ettikten sonra Çengiz, Neyman devletinde Adliye nazırı makamını i gal etmi olan ve Neyman Ham'nın "Tamgacı"sı (Mühürdarı) olan Uygur Türklerinden Tata Tonga⁹⁹ yı nazır tayin etti ve ona yeni kurulmu devletinde de Neyman devletinde ifa etti i vazifeleri görmeye devam etmesini emretti. Aynı zamandaTataTongaya o ullarına Uygur (Türk) dilini, Uygur yazısını ve Uygur kanunlarını ö retmesini emretti.¹⁰⁰

⁹⁶ Çengiz isminin do ru telâffuzu Çengiz'dır. Biz ileride Çengiz Devleti'nin te kilâtından bahsederken bu devletin te ekkülü tarihini de hülâsa edece iz. Malûm oldu u üzere ırki men ei bakımından Çengiz Türk de ildir. Çengiz askeri dehâya malik bir mo oldur. Mo ol kavmi Türklerden tamamıyla farklı bir kavimdir. Fakat Çengiz Türk kavimlerini itaati altına alarak yükselmiş , Türk kavimleri sayesinde fütuhât yapabilmî ve yine Türklerin yardımile büyük bir imparatorluk kurabilmî ve Türklerin de imparatoru olmu tur.

⁹⁷ Cüveynî, Tarihi Cihan Kü ay, I, 17. Kazvinî nesri.

⁹⁸ Kutadgu Bilig, Fergana nüshası. S. 202.

⁹⁹ Bu ismi Çin kaynaklarına istinaden D'Ohsson "Tata tungo" ekinde yazıyor. D'Ohsson, II, Histoire des Mongoles, I, 62.

Barthold, bu ismin do rusu Ta atun oldu u kanaatindedir. Berthold, Türkistan, s 387. (ngilizce tercümesi).

Çin lisan ve edebiyatı âlimi Fransız Pelliot, Ta atun olması ihtimalini kabul etmiyor. Pelliot, Tung-Pao, 1930, I, 33.

¹⁰⁰ D'Ohsson, Op. Cit. p. 62. Mailla, Histoire de la Chine, tome IX, p. 39.

Di er Mo ol beyleri de Çengiz'i taklit ederek o ulla rına Türkçe okumayı ö retirmeye ba ladılar. Bu suretle hâkim zümre olan Mo ollar Türkle me yoluna girdiler.

Bilâhare Çengiz, Mo ol ve Türklerin devlet idaresine ait an'anevî, hukukî esaslarını toplatarak bir Kanun Mecmuası tedvin ettirdi ve bu mecmuayı tunç levhalara hakkettirdi.¹⁰¹

Çengiz'in emri üzerine, hiç ü phesiz Uygur âlimlerinden biri tarafından toplanarak yazı ile tespit edilmi olan bu kanun mecmuas ı Yasa¹⁰² ismiyle ö hret bulmu tur.

Yasanın ihtiva etti i hukukî esasların ço u Türk kavimlerinin ananevi hukukî esasları idi.

Fakat bu esaslara bazı Mo ol telâkkileri ve Çengizin ahsî görü ü mahsulü olan kaidelerin de ilâve edilmi oldu u ü phesizdir. *Yasanın bize vâsıl olan maddelerinin ço u Türklerin ananevi hukukuna uygundur.* Onun için Çengiz Yasası da eski Türklerin hukukî esaslarını ihtiva eden kaynaklardan sayılmalıdır.¹⁰³

Çengiz Yasası bize bütün halinde vâsıl olmam ı tır. Fakat muhtelif kaynaklarda¹⁰⁴ Çengiz Yasasının muhtelif maddelerine i aretler vardır. Mısırlı Arap müelliflerinden El - Makrizî, Rus âlimlerinden Berezin¹⁰⁵ ve Temkovski¹⁰⁶ Yasanın türlü kaynaklardaki maddelerini toplam ı lar dır.

Çengiz, yasasına çok büyük bir ehemmiyet atfediyordu. Kurdu u imparatorlu un ya amasını bu yasaya riayete ba lı telâkki ediyordu.

Ölümü yakla tı ı zaman o ulla rına yasayı de i tirmemelerini vasiyet etmi tir. Onun torunlarından Altın Ordu Devleti nin müessisi Batu Han'ın kanunlarına göre yasaya mugayir hareketin cezası ölüm idi.¹⁰⁷

¹⁰¹ El-Makrizi, El-Hitat, cilt III, s. 58. Metin sudur: Ketebehü nak en fi sahaif-ül-fılad ve Cegalehu ariaten li kavmihi.

¹⁰² Yasanın hakikî ismi yasaktır. Yasak eski Türkçede "Kanun" Töre demektir. F. W K. Miillier, Zwei pfahlinschriften ete. P. 6.

¹⁰³ Barthold, yasayı Mo ol yusun hukuku mecmuas ı telâkki ediyor (Barthold, Tiirkestan, 387). Biz bu görü sü do ru bulmuyoruz. Hiç ü phesiz Uygur hukukçuları tarafından tedvin olunan, Türkçe isim ta rıyan ve Türk hukuku ananelerine uygun olan hukuk mecmuas ını bir Türk kanun mecmuas ı telâkki etmek do ru olur.

¹⁰⁴ El-Makrizi'nin "El-Hitat"ında, bni Batuta'nın "Seyahatname"sinde Cüveyni'nin "Cihan Kü ay"ında, Plan-Curpini ile Rubruk'un, Marco-Polo'nun seyahatnamelerinde.

¹⁰⁵ Berezin, Oçerk Vuntrennevo Ustroystav Ulusa cüçieva, St. Petersburg, 1863, P. 25-31.

¹⁰⁶ Temkovski, Pute estvie v Kitay çerez Mongolyu v 1820-1821. St. Petersburg, 1824.

¹⁰⁷ Berezin, Oçerk vnutrenneve Ustroystva Ulusa Cürçieva, p. 22.

Çengiz'in büyük yasası tomarlara yazılmış halde Prenslerin, Beylerin hâzine-lerinde muhafaza olunurdu. Bir prensin tahta cülûsu, büyük ordu te kili veyahut kurultay içtimai gibi mühim siyasî ve askerî hâdiseler anında bu yasa tomarları hazır bulundurulur ve devlet i lerini yasaya göre hallederlerdi.¹⁰⁸

Çengiz yasasının bize vasıl olan kısmı a a ıdaki esaslardan ibarettir.

§49

ÇENGİZ YASASININ BAZI MADDELER

Cezaî maddeler:

- 1) Evli olsun, bekâr olsun gayri me ru münasebette bulunan, idam cezasına mahkûm olur.¹⁰⁹
- 2) Keza livata cürmünü i leyen de ölüm cezasıyla cezalandırılır.
- 3) Kasten yalan söyleyen, sihirbazlıkla u ra an, yahut ba kasının hareketlerini tecessüs eden, kavga etmekte olan iki ahıs arasına girerek onlardan birine yardım edenlerin cezası da ölümdür.
- 4) Suya yahut kül'e su döken (i eyen) keza ölüme mahkûm olur.
- 5) Uç defa ba kalarından mal alıp, üç defa iflâs eden de üçüncü defa iflâstan sonra ölüm cezasıyla cezalandırılır.
- 6) Bir harp esirine, esir edenin müsaadesi olmaksızın yiyecek veya giyim veren de ölüme mahkûm olur.
- 7) Kaçan bir esiri veya harp tutsa mı eline geçirip de sahibine iade etmeyen dahi ölümlle cezalandırılır

¹⁰⁸ Çün ekvamı Tatarra hattı nebudest (Çengiz Khan) fermud, ta ez Uyguran küdegâni Mogolan hat biyamutkhtend ve an yasaha ve ehkâm ber tavamir sebt kerdend ve anra Yasanamei Biüzürg Khonend ve der hizanei müteberani padi ahzadegân ba ed. Ve her gâhki khani ber takht ne ined ya le keri biüzürg berne anend veya padi ahzadegân cemiyeti sazend ve der mesalihi mülk ve tedebbüri an uru' payvendend an tomarha hazirkünend ve binai karha ber an nehend (Cüveynî,Tarihi Cihan Kü ay, 1,17. - 18. ve Barthold,Türkestan I,Textes s. 103.

¹⁰⁹ El-Makrizî, Op. Cit. Cilt III, s. 358-359.

Yasanın bu maddesine Fransız rahibi Rubrouck'un Seyahatnamesinde de i aret vardır (Guillaume de Bubrouck, traduit du latin par Louis Backer, p. 35-36. Bu madde Türklerin çok eski hukukî ananelerine de uygundur. Çin vakayinamelerine göre VI inci asır Türklerinde de gayri me ru münasebetin cezası idamdı, Stanislas Julien, Documents sur Les Toukioue. Journal Asiatique, serie VI. Cilt III, p. p. 331 et suivantes.

8) Bir hayvanı kesmek isteyen, onun ayaklarını ba layıp karnını yardıktan sonra yüre ini eliyle sıkarak öldürmelidir. Ancak bu tarzda öldürülen hayvanın eti yenilebilir.¹¹⁰

9) Sava zamanında veyahut çekilme esnasında birinin yükünün veyahut yükünden yay gibi herhangi bir nesnenin dü tü ünü gören, arkadan gelen atlı derhal atından inerek o eyi kaldırmalı ve sahibine teslim etmelidir. Atından inmeyen, inip dü en eyi aldıktan sonra o eyi sahibine iade etmeyen ölüm cezasıyla cezalandırılır.¹¹¹

çtimâî hayata ve Devlet idaresine dair maddeler.

10) Çengiz Han Ali bini Ebütalip ahfadına herhangi bir ekilde vergi veya rüsum mükellefiyeti yükletilmesin! menetmi tir. Keza fıkardan, Kur'anı hıfzetmi olanlardan, fakihlerden, tabiblerden, ülemeden, hayatlarını ibadete hasretmi zahitlerden, müezzinlerden, ölüleri yıkayanlardan da vergi veya rüsum alınmasını menetmi tir.

11) Çengiz Han, hiç birini di erine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmet edilmesini emretmi tir. Böyle hareket etmeyi Allah nezdinde makbul hareke telâkki etmi tir.¹¹²

12) Ba kası tarafından sunulmu bir yeme i, bu yemekten evvelâ sunan kendisi yemedikçe, yememeyi emretmi tir.

Sunan emir, sunulmu esir olsa dahi bu kanun caridir.

Yemek zamanında hazır bulunan bir adamın önünde onu yemeye davet etmeksizin yemeyi menetmi tir.

Bir kimsenin arkada larından fazla doymasını (yemesini), yemek sofrası, yemek taba ı ve ate in üzerinden atlayarak geçmeyi de menetmi tir.

13) Yemek yemekte olan adamlar yanından geçen adam derhal attan inmeli, yemek yiyenlerin müsaadesini almaksızın yeme e oturmalı, yemek yiyenler de buna mâni olmamalıdır.¹¹³

¹¹⁰ Bu madde Mo ollar ın zebih usulünün ifadesi veyahut Çingiz'in ahsi bir görüşünün mahsulü olsa gerektir.

¹¹¹ Yasanın El-Makrizî'nin rivayet etti i nüshasında katil, sirkat, hayduduk gibi mühim cürümlerden bahis yoktur. Bu gösteriyor ki El-Makrizî'ye, Yasa hakkında malûmat veren, Ba datta Mustansırıye Medresesinde Yasanın bir nüshasını görmü oldu unu söyleyen Ebu-Ha im Ahmed bni Burhanın gördü ü Yasa nüshası, Yasanın tam metnini ihtiva etmiyordu; çünkü Yasanın cezalardan bahseden kısmında katil, sirkat, e kiyahk gibi cürümlerin cezası da gösterilmi oldu u muhakkaktır.

¹¹² Bu madde de Türk Hanlarının ananevi siyasetlerine uygundur. Her devirde büyük Türk hükümdarları büyük dinlere kar ı hürmet ve müsamaha göstermi lerdir.

¹¹³ Bu âdet, pek eski bir Türk töresi olsa gerektir. Bu ananenin bugüne kadar Kazak-Kırgızlarda ya adı nı biliyoruz.

14) Çengiz suya el sokmamayı menetmi , su almak için bir kap kullanmayı emretmi tir.

15) Bir defa giyilmi , eskimi bir elbiseyi yıkayıp tekrar giymeyi de menetmi tir.

16) Çengiz herhangi bir eyi necis telâkki etmeyi menetmi tir. Mevcut eyler arasında (mahiyeti itibarıyla) necis olan eyler olmadı nı söylemi tir.¹¹⁴

17) O dinî mezheplerden birini tercih etmeyi, kelimeleri onlara iddet, kuvvet vererek telâffuz etmeyi, hükümdara veyahut herhangi bir adama hitap edildi i zaman lâkap ve unvanlar kullanmayı menetmi tir. Muhatabın ismini söylemekle iktifa etmeyi emretmi tir.

18) Çengiz ahfadına bir sava a ba layacakları zaman neferleri ve onların silâhlarını bizzat tefti etmeyi, neferlere lâzım olan bütün eyleri temin etmeyi ve i neden ipli e kadar her eyin mevcut oldu unu tespit etmeyi emretmi tir. E er neferlerden birinin bir eyi eksik ise bunun için o neferi cezalandırmahdır.

19) Erler sava a i tirâk ettikleri zaman erkeklerin gördükleri i leri kadınlar ifa etmelidir.

20) Çengiz seferden dönmü askerlere hükümdar lehine bazı mükellefiyetler yükletilmi tir.

21) Her sene ba ında askerler kızlarını hükümdara takdim etmelidir. Tâki O, kendisi ve o ulları için kızlar arasından zevceler seçebilsin.

22) Askerlerin reisi olarak Çengiz emirler (generaller) tayin etmi tir ve Binba ı, Yüzba ı ve Onba ılık rütbeleri ihdas etmi tir.¹¹⁵

23) Çengiz suçlu bir hareket i leyenin, kendisi en büyük general olsa dahi, kendisini cezalandırmak için hükümdar tarafından gönderilmi memurun (Bu memur en mütevazi bir memur olsa dahi) emrine itaat etmesini, onun önünde yükünme ^{115a} sini onun hükümdarın emrini (bu emir idamdan ibaret olsa dahi)

¹¹⁴ Bu maddede ifade olunmu fikir, Çengiz'in kendi görüşü mahsulüdür. Bu maddenin gayesi pek anlaşılmıyor. Bu madde Çengiz'in, Türklerin bazı hayvan (meselâ domuz) etini necis telâkki etmelerine mâni olmak istemesinden do mu bir madde olsa gerektir. Malûm oldu u üzere, Türkler hiç bir devirde domuz beslememilerdir. Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefret slâmiyet neticesi de ildir.

Çin müverrihleri, Mo olistan Türkleri'nin arktaki komuları olan Thung—Hular (Mançuların selefleri) domuz besledikleri halde Türklerin hiç bir zaman domuz yeti tirmediklerini sarahatle ifade etmektedirler (Parker, Op. Cit. p. 118).

¹¹⁵ Askeri on ki ilik, yüz ki ilik, bin ki ilik, onbin ki ilik birliklere taksim Türklerin askerî ananelerine uygundur. Bu, askeri bu ekinde onlu zümrelere taksim tâ Mete devrinde vardı.

yerine getirmesine mâni olmamasını kanun kılını tır (emretmi tır).

24) Çengiz generallerin hükümdardan ba ka birine müracaat etmelerini menetmi tır. E er bir general hükümdardan ba ka birine müracaat ederse idam cezasıyla cezalandırılır.¹¹⁶

Müsaadesiz kendisine gösterilmi vazife yerini de i tiren de aynı ceza ile cezalandırılır.

25) Yasa daimî posta te kilâtı yapıldığını emretmi tır, ta ki devlet içinde olup biten vak'alar hakkında seri bir surette malûmat almak mümkün olsun.

26) Çengiz, Yasa kanunlarına riayet edilmesine nezaret etmek vazifesini o lu Ça atay'ya yükletmi tır.

Bu yirmi altı madde Mısırlı arab müelliflerinden El-Markizî'nin El-Hitat adlı eserinden alınmış tır.¹¹⁷ Bu maddelerden ba ka di er kaynaklarda da Çengiz yasasına ait esaslar olarak gösterilmi hukukî mahiyette esaslara tesadüf olunmaktadır. Bunlar cümlesinden olarak unları gösterebiliriz:

27) Vazifesini ihmal eden asker, sürgün avı esnasında avı kaçırarak avcı dayak cezasıyla, bazen de ölümle cezalandırılır

28) Ölüm cezasına lâyık olan Diyet vererek ölüm cezasından kurtulabilir.¹¹⁸

29) Bir kimsenin elinde çalınmış at bulundu u takdirde bu kimse atı sahibine iade etmeye ve bundan ba ka, at sahibine ceza olarak dokuz at vermeye mecburdur. E er çalan bu mali cezayı ödeyecek durumda de ilse, bunun yerine çocuklarını vermeye mecbur edilir. Çocukları da yoksa kendisi idam cezasıyla cezalandırılır*.¹¹⁹

[us») E i] ^{ere}k ve diz çökerek hürmet izhar etme.

¹¹⁶ Bu maddeyi "Çengiz generallerin hükümdardan ba ka birisini sık sık ziyaret etmesini menetmi ti", diye tercüme etmek daha do ru olur, çünkü generallerin yapmamakla mükellef oldukları hareket Arapça Tereddüt kelimesiyle ifade edilmi tır. Tereddüt fiilinin burada ifade edebilece i mâna, müracaat etmek oldu u gibi "sık sık ziyaret etmek, dü üp kalkmak" da olabilir. Bu maddenin Arapça metni şudur: "... ve elzemehüm en la yetereddede el-umera-ü li-gayri-l-meliki, femen tereddede kutile". El-Makrizî, Op. Cit s. 359.

¹¹⁷ El-Markizî, Op. Cit. Cilt III, sahife 358-359.

Bu esaslardan ço unun Çengiz Yasasında mevcut olmu oldu unu yasadaki bahseden di er kaynaklar da teyit etmektedir. Meselâ. Cüveynî'nin "Tarihi Cihan Kü ay" (I. 16-20)'nda, Re idüddin'in "Cami-üt-tevarih" adlı eserinde, Makrizî eserinde yasadaki esaslardan olarak sayılmış maddelere dair kayıtlar vardır. Bunlardan ba ka Mo ol sülâleleri hâkimiyeti devri seyyahlarından Marko Polo, Plan Carpini, Rubrouck ve Faslı Arab ve müslüman seyyah ibni Batuta'nın seyahatnamelerinde Yasanın yukarıda sayılmış esaslardan bir çoklarına i aretler vardır.

¹¹⁸ Bu iki esas Mirkhavend'in "Raudat-us-Safa" adlı eserinden alınmış tır. (Berezin, Oçerk vuntrennevo ustroystva Ulusa çuçieva, p. 27-31.

¹¹⁹ ibni Batuta, Cilt I, s. 246. Mısır tab'ı, Matbai Hayriye, 1322.

30) Aya ıyla bir askerî kumandanın ikametgâhının e i ine basan ölüm cezasıyla cezalandırılır.¹²⁰

31) Çengiz Yasası yalan söylemeyi, hırsızlı ı, zinayı, gayri me ru münasebeti menediyordu.

32) Yasaya göre kimse kimseyi tahkir etmemelidir. Tahkir edilen tahkiri unutmahdır.

33) htiyariyle teslim olan ülke ve ehirlere ve bu ehirlerin ahalisine zarar ırs edilmemelidir.

34) Her türlü mabedlere hürmet etmelidir. Bütün dinlerin ruhani reisleri her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmalıdır.¹²¹

35) çkiden büsbütün vazgeçemeyen ayda üç defa sarho olabilir. Uç defadan fazla sarho olan suçludur.

Ayda ancak iki defa sarho olmak daha iyidir. Ayda ancak bir defa sarho olan övülmeye lâyıktır.

Hiç içmemek hepsinden iyidir.

Amma bu gibi bir adamı nerede bulacaksın? E er bulunursa o adam hürmete ayandır.¹²²

Çengiz yasasının medeni hukuka dair ahkâmı hakkında kaynaklarda fazla malûmat yoktur.

Ancak u esaslara i aretler vardır:

36) Cariyelerden do an çocuklar me ru çocuk addolunurlar ve nikâhlı zevceden do an çocuklar gibi babalarının mirasından hisse alırlar.

37) Miras u ekilde taksim olunur:

Ya ları büyük olanlar daha genç olanlardan fazla hisse alırlar en küçük o ul babası evinde kalır.

Çocukların derecesi analarının derecesiyle tayin olunur.

Kadınlardan biri, ba kalarından evvel nikahlanmı olanı, bazen babasının soyu çok ünlü bir soy olanı "ba kadın" telâkki olunur.¹²³

¹²⁰ Vladimirtsoff, Ob çestvennyy Stroy Mongolov, p. 165.

¹²¹ Bu son dört madde ermeni müverrihi Vartan'dan alınmı tır. Journal asiatique, V serie XVI, 307.

¹²² Quatremere, Histoire des Mongols, p. 436. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 165.

¹²³ Quatremere, Histoire des Mongols, p. 931, ve Marco-Polo, ch. LX. Berezin, Op. Cit. p. 27131.Th. I. Leontoviç, K. Istoriyi prava Russkikh inorodtsev. Odessa 1879.

Yasanın ihtiva etti i hukukî esaslar bu maddelere münhasır de ildi. Kaynaklarda Çengiz Yasasının esaslarından olarak gösterilmi bu maddeler büyük Yasanın ancak bize vasıl olmu olan parçalarından, kırıntılarından ibarettir. Çengiz Yasasının bugünkü "Code"lar gibi mükemmel bir hukuk mecmuası olmu oldu unu tahmin etmek do ru olmaz. Bununla beraber Yasanın bir büyük Devletin idaresi için lâzım olan en mühim esasları ihtiva etmi oldu u da muhakkak sayılabilir. Bazı müellifler Yasanın hiç bir zaman yazılmı bir hukuk mecmuası eklini almı olmadı mı, Yasa ancak a ızdan a ıza intikal eden " ifahî" an'anevî kanunlardan ibaret oldu unu iddia etmi lerdir. Biz bu fikri kat'iyetle reddiyoruz. Bu fikri ancak Devlet idaresinde kanunların ve umumiyetle hukukun rolünü kavramamı , her devirde en medenî milletlerin hükümdarlarından en barbar krallara kadar bütün Devlet reislerinin idare esaslarının mektup olarak tespit edilmesi meselesine büyük bir ehemmiyet atfetmi olduklarını bilmeyen müellifler ortaya atabilirler. Kaynaklarda Yasanın yazılı bir "kanunname" oldu unu ispat eden sarih kayıtlar eksik de ildir. Meselâ Cüveynî'ye göre Yasa kanunları Tomarlara yazılmı tı. Bu tomarlara büyük (Yasaname) denirdi. Bu tomarlar Çengiz sülâlesine mensup büyüklerin, ehzadelerin hâzinelerinde saklanırdı. Yeni bir Han tahta cülûs etti i zaman, veya bir ordu harp seferine gönderildi i zaman veyahut Devlet i leri hakkında danı mak üzere Beyler Kurultayda toplandıkları zaman bu tomarlar getirilir, i ler bu tomarlardaki esaslara göre halledilirdi.¹²⁴

§50

ÇENGİZ'İN BİLİGLERİ

Çengizin Yasasına ait oldu u ileri sürülmü ve yukarıda gösterilmi maddelerden ba ka bize Çengizin Devlet idaresile ilgili bazı mühim vecizeleri de vasıl olmu tur. Çengizin Devlet idaresine dair vecizelerine menbalar Bilig ismini veriyorlar. Çengiz Biliglerinin mühimleri unlardır:

1) Ancak, her yılın ba ında ve sonunda, bizim fikirlerimizi dinlemeye gelen, dinledikten sonra evlerine dönen Tümen ba ı, Binba ı, yüzba ı ve onba ıları askere kumanda edebilirler. Gelmedikleri için bizim fikirlerimizi dinlememi olanlar suya dü mü ta , yahut kamı arasına atılmı ve kaybolmu ok gibidirler.

Bu gibi adamlar askere riyaset edemezler.¹²⁵

2) Evini idare etmesini bilen, bir eyaleti de iyi idare eder. On ki iyi gere i gibi te kil eden, bin ki iye, hattâ tümene kumanda edebilir, onları da te kil edebilir.

¹²⁴ Cüveynî, Tarihi Cihan Kü ay, cilt I, s. 17-18, Barthold, Op. Cit. I. Textes, s. 103.

¹²⁵ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 107.

3) Kendi evini temiz tutmasını bilen, bir eyaleti de hırsızlardan temizleyebilir.

4) On ki iyi idare edemeyen bey ailesile beraber suçlu telâkki olunur. Onun yerine onun on eri arasından biri on ba ı seçilir.

Beceriksiz yüzba ılar, binba ılar ve tümen ba ılan hakkında da aynı suretle hareket olunur.

5) Kendinden yüksek olanın yanına giden, mafevki bir ey sormadıkça hiç bir ey söylememelidir. Ancak mafevki bir ey sordu u zaman suale göre cevap vermelidir.

6) Kumanda edecek yüksek beyler ve bütün askerler av zamanında oldu u gibi harp zamanında da hepsi isim ve öhretlerini bilmelidirler, harpde hepsi Tanrıya dua ederek, sadakatle (harp ederek) kendi isimlerini süslesinler, tâ ki ebedî **Tanrı sayesinde dünyanın dört cihetini fetih mümkün olsun.**

7) Nefer halk içinde iken buza ı gibi uslu ve sakin olmalıdır. Sava zamanında ise avda ba ırarak i e ba layan aç do an (ahin) gibi olmalıdır.

8) Her i te ihtiyatlı olmak gerektir.¹²⁶

9) Askere kumanda eden kendisi açlık ve susuzlu u tatmı tecrübeli adam olmalıdır. Askerlerinin yolda açlık ve susuzluktan ıstırap çekmesine, hayvanlarında zayıflamasına müsaade etmemelidir.

10) Asker reisi olan beyler erkek çocuklarına ok atmayı, ata binme i ö retmek, bu sanatlara alı tırmalı ve onları cesur olarak yeti tirme e çalı malıdır.

11) Bizim sülâleden her hangi birisi yasa esaslarına mugayir hareket ederse, birinci defasında onu sözle övütlemelidir. ikinci defa yasayı ihlâl ederse, uzun nutukla onu iknaya çalı malı. Üçüncü defa olarak yasayı ihlâl eden sülâleme mensup ahsı Balcıyım Kulcur¹²⁷ denilen mahalle sürmelidir. Orada bir müddet kalıp döndükten sonra, o aklını ba ına toplar; ayet bundan sonra dahi o kendisini ıslah edemez ise, onu zincire vurarak hapse atmalıdır. E er hapisten çıktıktan sonra uslanmı olursa, alâ. Aksi takdirde bütün akrabaları toplanarak bir meclis kursunlar ve danı tıktan sonra bu suçluya kar ı ne gibi tedbir almak icabedece ine karar versinler.¹²⁸

¹²⁶ Bu vecize çok uzundur. Umumi hulâsası ve esas maddesi yukarıda gösterilmi esastır.

¹²⁷ Balcıyın-Kulcur bir mahal ismidir, bazılarının sandı ı gibi bir ceza ekli de ildir. Berzin, Op. Cit s. 105 not.

¹²⁸ Ibni Batuta'ya göre, Yasaya riayet etmeyen Çengiz sülâlesine mensup olan han tahttan indirilmeli ve bütün ailesiyle sürgüne gönderilmeli idi. Ibni Batuta, Cilt I. s. 140.

12) Tümen ba ı, binba ı, yüzba ıların hepsi askerlerini her zaman sava a hazır halde bulundurmalıdırlar. Seferberlik fermanı gelir gelmez, gece ise gündüzü beklemeksizin ata binmelidirler.¹²⁹

13) Benden sonra gelen Hanlar ve onların büyük beyleri ve asker reisleri ya-saya mutlak surette riayet etmezlerse Devlet sarsılır, sonra büsbütün mahvolur. O zaman Çengizi ararlar, (fakat) bulamazlar.¹³⁰

¹²⁹ Bu on iki bilik Berezi'nin eserinden alınmı tır. Berezin, Op. Cit. s. 102-105. Berezin de bunları Re idiiddin'in Cami-üt-tevarih,'inden almı tır.

¹³⁰ F. Grenard, Gengis - Khan, p. 66.

K TAP II.

YABANCI KAYNAKLAR

FASIL I

§51

ÇİN MEMBALARI

Eski Türklerin Devlet te kilâtı, hukukî müessese ve telâkkileri hakkında bize en çok malûmat veren mühim ecnebi kaynaklardan biri Çinlilerin tarihî eserleridir.

Çinliler pek kadim devirlerde tarihî vakaları yazı ile tespit etme e ba lamı - lardır. Çinde hükümet adamları ehemmiyetli saydıkları bütün vakaları bir deftere kaydederlerdi.

Bu defterde memleket içinde olup biten hâdiseler kaydolundu u gibi, yabancı milletlerle olan münasebetler, kom u milletlerin hayatındaki mühim vakalar, ecnebi devletlere gönderilen ve o devletlerden gelen sefaretler, vukubulan harpler ve muahedeler kaydedilirdi. Bu tarihî vakaları ihtiva eden defterler, bir müddet geçtikten sonra, tarih cemiyetine teslim olunurdu; tarih cemiyeti¹ de bunları toplar, sıralardı.

Bu tarih cemiyeti tarafından toplanmış tarihî vakalar kitabına biz Vakayiname diyoruz, Çinliler "Hangmu" diyorlar.

Altıncı asırda ya amı me hur Çin filosof ve müceddidi *Konfuçius*, kendi zamanına kadar toplanmış tarihî kayıtları, bir eserde hülâsa etmiştir. Bu eser bugün " u-King" ismiyle anılır.

Konfuçius'dan sonra dahi tarihî vakaları bir deftere kayıt usulü devam etmiştir.

¹ Biçurin, Svedenia o narodakh obitav ikh V sredney Aziyi V drevnie Veremena S. Peterburg. 1851. Mukaddeme s. I - XII

Milâttan önce birinci asırda ya amı olan Simatsien² tarihî kayıtları mevzu itibarile tasnif tecrübesi yapmı tır.

Sima-tsien'in eseri " i-Ki" ismiyle malûmdur. Sima-tsien tarihi milâttan önce 98 senesine kadar geliyor. Bu eser bilâhare Sima-tsien'in kızı tarafından to-runu olan Yen-Yün tarafından devam ettirilmı tır.

Bu vakayinamelerden ba ka Çinde hükümet sürmü hemen her sülâlenin kendine mahsus sülâle tarihleri vardır. Bunlar " u" ismiyle malûmdur. Bu tarihler sülâleler ismine u kelimesini katmak suretile ifade olunur: *Han- u*, *Thang- u* gibi. Bütün sülâle tarihleri 23'dür.³

Bütün sülâle tarihlerinde vak'alar aynı ekilde dizilmi tır. Türklerle siyasî mü-nasebetlerde bulunmu olan sülâleler bilhassa unlardır:

I —Tsin sülâlesi. M. E. 221'den M. E. 206'ya kadar. Bu sülâlenin müessisi i-Huanti'dir Bu sülâlenin sülâle tarihi yoktur.

II — Eski Han sülâlesi. M. E. 206'dan M. S. 25'e kadar. Bu sülâleden on iki hükümdar hükümet sürmü tür. Bu sülâlenin tarihi, "*Tsien Han- u*"&& Türkler (Hunlar) a dair pek çok kayitler vardır

III — Muahhar Han sülâlesi. M. S. 25'den M. S. 220'ye kadar.

IV — Wey sülâlesi M. S. 220'den M. S. 265'e kadar.

V — Thsin sülâlesi. M. S. 265'den M. S. 420'ye kadar.

VI — Wey-Toba sülâlesi M. S. 386'dan M. S. 581 'e kadar.

VII — Sui sülâlesi. M. S. 581'den M. S. 618'e kadar.

VIII—Thang sülâlesi. M. S. 618'den M. S. 907'ye kadar.

IX — imalî Sung sülâlesi. M. S. 960'dan M. S. 1127'ye kadar.

Türkler hakkında en çok kayitler ihtiva eden sülâle tarihleri, birinci Han, Wey, Sui ve Thang sülâlelerinin tarihleridir.

Sülâle tarihlerinden ba ka Sima - tsien'in "Tarihî kayıtlarında, (iki) de ve onun devamı olan "Yen Yün'un eserinde dahi Türkler hakkında pek çok malûmat vardır.

² Sima-tsien'e Çinliler müverrihlerin babası, diyorlar.

³ Biçurin. Op. Cit. I - XII. Ankara Dil - Tarih - Co rafya Fakültesi Çin lisan ve edebiyatı Ord. Profesörü W. Eberhard'a göre 24 sülâle tarihi vardır.

Bu Çin membalarındaki Türklere ait kayıtlar Çin dilini bilen muhtelif Avrupa âlimleri tarafından toplanıp garp dillerine çevrilmi tir.

Çin kaynaklarındaki Türkler hakkındaki kayıtların garp lisanlarından birine tercümesinden ibaret olan eserlerin mühimleri unlardır:

RAH B B ÇURIN:^{4 5} Rahib Biçurin'in *"Kadim zamanlarda Orta Asya'da yaşamı olan kavimler hakkında malûmat"*. Bu eserde rahib Biçurin Çin kaynaklarına istinaden Asya Hunları, Tukyü Türkleri, ve Uygurlardan büyük tafsilâtle bahsetmektedir.

Biçurin eserinde bütün Türk hükümdarlarının Çin telâflfuzile isimleri, tahta cülûsları seneleri gösterildi i gibi, hükümetleri müddeti zarfında Çinlilerle olan bütün barı ve sava münasebetleri de tespit edilmi tir. Bu eserde Türk hükümdarlarının Çin hükümdarlarına yazmı oldukları birçok mektuplar da aynen dercedilmi tir. Ayrıca her Türk zümresinin örf ve âdetleri hakkında malûmat verilmi tir. *Eski Türklerin hukuk tarihini tetkik için çok faydalı eserlerden biridir.*

Bu eser, bütün müste riklerin itiraf etti i gibi, çok esaslı ara tırmalara dayanan bir eserdir.

Biçurin Asya Türkleri'nin tarihî hayatına dair bütün vakıaları Çin kaynaklarına göre do ru olarak tespit etmi tir. Fakat bu eserin mühim bir noksanı vardır: *Müellif bahsetti i bu kavimlerin Türk oldu unu anlamamı tir.* Biçurine göre Çin tarihlerinde bahis mevzuu olan

Hiung-Nu (Hun), Tukyü (Türk) ler hepsi Mogollardır.

Bugün artık Hunların ve "Tukyü" ların Türklü ü ispat olunmu oldu undan, müellifin yanlı görü ü onun eserinden istifadeye mâni de ildir.

Biçurin bilhassa eski Han- u, Thang- u'dan istifade etmi tir. Birçok yerde Hangmu'daki kayıtlarla de verdi i malûmatı teyit etmi tir.

DEGUINES: Çin kaynaklarından istifade ederek yazılmı Türk tarihlerinden biri de Deguines'in "Hun, Türk ve Mo olların tarihi"⁶ adlı fransızca eseridir. Bu eser de çok kıymetli bir eserdir.

⁴ Biçurin Rus ve Avrupa müste rikleri arasında rahib lakinth ismiyle malûmdur, çünkü Biçurin rahib idi, malûm oldu u gibi, rahibler soyadı kullanmazlar.

⁵ Biçurin'in eserinin rusça ismi udur: Svedenia o narodakh obitav ikh v Sredney Aziyi v drevnia vremena. Üç cilttir. S. Peterburg, 1851.

⁶ Deguines'in eserinin Fransızca ismi udur: "Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartars occidentaux". Paris, 1756 - 1758.

Deguines⁷, Çin tarihlerindeki sarahatsizli e, müphem ifadelere ra men keskin zekâsı sayesinde Türk tarihine ait birçok hakikatleri ke fetmi tir. Meselâ Asya Hunları ile Avrupa'da zuhur eden Hunların aynı ırktan oldu unu ilk defa ileri süren Deguines olmu tur. Keza Çinlilerin "Tukyu" ismini verdikleri kavmin Türkler oldu unu ilk defa söyleyenlerden biri de o dur.

Deguines eserinin bazı küçük kusurları da vardır: Bu müellif, membalarını zikrediyorsa da, membalarındaki kayıtları aynen dercetmiyor. Membalardaki malûmatı kendi ibaresile ifade ediyor. *Di er tabirile tarihî kayıtları tefsir ederek naklediyor*. Eserin bu tarzda yazılması kadim devirler için mahzurlu oldu u izahdan müsta nidir.

Çünkü tarihî kayıtların kaynaklarda yazılmış asıl metinleri aynen tercüme olundu u takdirde metinler türlü bakımdan tetkik edilerek yeni hakikatler çıkarma a imkân bırakır. *Biçurin eserinin Deguines eserinden üstünlü ü bu bakımdandır*.

Biçurin ve Deguines eseri gibi bütün eski Türklerden tafsilli bir surette bahseden eserlerden biri Visdelou'un⁸ "Histoire de la Tartarie" adlı eseridir. Bu esere, D'Herbelot'nun " ark Kamusu" (Bibliothèque orientale) adlı eserine zeyil, ilâve ekinde ne rolunmu tur (1777 - 1779). Bu " ark Kamusu'nun ikinci tab'ında Visdelou'nun Çin vakayinamelerinden topladı ı Türkler hakkındaki malûmat, Türk kelimesinin izahı ekinde " ark Kamusu'nun VI inci cildinde ne rolunmu tur.

A. GAUBIL: Çin lisanı mütehasısı Fransız Gaubil'in "Abrege de l'histoire chinoise de la grande dynastie Thang" (Büyük Thang sülâlesi tarihinin hülâsası) adlı eseri de mühim eserlerdendir. Bu eser isminden de anlaşıldığı gibi "Thang u'nun kısaltılmış tercümesidir."⁹

DE GROOT: Hun devri için mühim eserlerden biri Alman âlimlerinden Çin lisan ve edebiyatı mütehasısı De Groot'un "Asya Hunları" tarihine ait " *sadan önceki devrin Hunları*" ¹⁰adlı eseridir.

⁷ Joseph Deguines (1720-1800). Zamanında Fransız mehur müstefriklerinden idi. Birçok ark dillerine vâkıf idi. Hissası Çin lisan ve edebiyatı idi. Bu sahada vukufu tam idi. En mehur eseri yukarıda bahsettiğimiz: "Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des Autres Tartars Occidentaux Etc." Bu eser 5 ciltten ibarettir, 1756 - 1758 de ne rolunmu tur.

⁸ Claude Visdelou (1656 -1737) jesuit misyonerlerinden idi, Papanın elçisi sıfatıyla Çin'de uzun müddet kalmıştı ve bu sayede Çin lisanını esash bir surette öğrenbilmişti. Mehur eseri yukarıda anılmış "Histoire de la Tartarie"dir.

⁹ A. Gaubil, Abrege de l'histoire chinoise de la grande Dynastie Thang, in Memoires concernant l'histoire des chinois, XV. XVI.

¹⁰ De Groot, de Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin - Leipzig. 1921.

Bu eski Hunlar hakkında yazılmış eserlerin en mükemmelidir. Hun devri için çok mühim bir kaynaktır. Bu eser Asya Hunlarına ait Çin membalarındaki malûmatı tanzim etmiş, bütün kayıtlar hakkında ayrı ayrı tetkikler yapmıştır. De Groot'un istifade ettiği esas kaynak *Sima- tsien rân i-Kısi* olmuştur. Fakat sülâle tarihlerinden de, bilhassa Tsien Han'ı'dan istifade edilmiştir. De Groot'ın i-Ki'deki metinleri harfiyen tercüme etmeye çalışmış ve tercüme ettiği kayıtları izhalarla aydınlatmıştır.

De Groot Asya Hanlarının Türk olduğunu kabul ediyor.

Hunların örf ve âdetleri hakkındaki metinleri tercümesi daha isabetli olduğunu anlaşıyor.

PARKER: Çin kaynaklarındaki Türklere ait kayıtları tanzim ederek yazılmış eski Türk tarihine ait eserlerden bir de Parker'ın *Tatarların Bin Yılı*¹¹ adlı İngilizce eseridir. Bu eser de mühim bir eserdir.

Parker'ın görüşleri doğrudur. Bu müellif Çinlilerin türlü isimlerle bahsettiği bütün *Hun, Tukey ve Uyurların* hepsinin Türk olduğunu da kavramıştır.

Çin kaynaklarındaki Çinliler tarafından tahrif edilmiş Türkçe isimlerin hakikî eklerini de tespitte çalışmış ise de, burada muvaffak olamamıştır.

Bundan başka Parker "Eski Han- ı"nın Hunlardan bahseden 94 üncü babını da İngilizceye tercüme etmiştir.¹²

KLAPROTH: On dokuzuncu asrın ilk nısı zarfında çok öhret kazanmış olan müste riklerden Alman Klaproth'ın da eski Türkler hakkında iki mühim eseri vardır.

Biri "Asya'nın tarihî tabloları"¹³, diğeri "Tukey (Türkler) larla Hyung - Nu'ların ayniyeti".¹⁴ Birinci eser, Asya'nın umumî tarihine ait ise de, kadîm Türkler hakkında dahi bir çok malûmatı ihtiva etmektedir. *Bu müellif de Asya Hunlarının Türk olduklarını kabul ediyor.*

ST. JULIEN: Fransız âlimlerinden Çin lisanı mütehassıslarından Stanislas Julien'in Çin kaynaklarından istifade ederek yazılmış Türk tarihile alakalı iki mü-

¹¹ E. H. Parker, A thousand years of the Tartars. London 1895.

¹² Parker, Turco - Scythian tribes.

in China ReviewXX. XXI. 1892-1895.

¹³ H. J. Von Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, etc. Paris 1826.

¹⁴ H. J. Von Klaproth, Memoires sur l'identite des Thoukhiu et des Hioung - Nou avec les Turcs. Paris, 1825.

him eseri vardır. Biri "Tukyu (Türkler) hakkında tarihî vesikalar"¹⁵, di eri Çin seyahı Hiung - Tsang'nın "Garp ülkeleri hakkında"¹⁶ adlı eserinin Çinçeden Fransızcaya tercümesi.

CHAVANNES: Çin Kaynaklarına istinaden yazılmış , eski Türklerden bahsedilen mühim eserlerden biri de Fransız âlimlerinden Edouard Chavannes'un "Garbî Tukyulara dair vesikalar"¹⁷ adlı eseridir.

Derin ve çok ciddî tetkiklere ve Türk tarihine ait son zamanlarda yapılan ke iflere de dayanan bu eser, eski Türkler hakkında Çin kaynaklarına istinaden yazılmış çok mühim eserlerden biridir.

Bütün Türk tarihi ile alâkalı ilimlerle u ra anların kütüphanesinde bulunması zarurî eserlerdendir. Bu eser Radloff tarafından ne rolunmu , Orhon seferine ait eserler külliyyatının VI. ncı cildini te kil ediyor.¹⁸

§52

B ZANS MEMBALARI

Türklerin arkî Roma ile siyasî münasebetleri pek eskidir. Tâ Avrupa Hunları devrinde Attilâ'nın mensup oldu u sülâle hükümdarları ve bilhassa Attila kendisi arkî Roma imparatorlarıyla siyasî münasebetlere girmi lerdir.

Altıncı asırda Orta Asya'da Türk devleti teessüs ettikten sonra Orta Asya Türk hükümdarlarından bir çokları arkî Roma imparatorlarına sefirler göndermi ler ve kendileri de onlardan gelen sefirleri kabul etmi lerdir. leride bu sefaretlerden bahsedece iz.

Onun için Bizans kaynaklarında hem garbi Hunlar hem Orta Asya Türkleri hakkında çok kıymetli kayıtlar bulunmaktadır.

¹⁵ Stanislas Julien, Documents historiques sur le Tou-Kioue (Turcs), Journal Asiatique, serie VI, vol. 111, IV; Paris 1864.

¹⁶ Stanislas Julien, Hiouen - Tshang, Memoires sur les contrees occid entales. Voyages des pelerins bouddhistes Paris, 1853-8.

¹⁷ Edouard Chavannes, Documents sur les Tou - Kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg 1903.

¹⁸ Biz burada ancak Çin dilindeki Türklerle ait kayıtların tercüme ve izahına tahsis edilmi eserlerden bahsediyoruz. Türk tarih ve kültürünün türlü meselelerini aydınlatan di er Çin kaynaklarına istinat eden eserler, ait oldukları fasıllarda gösterilmi tir.

Garbi Hunlar hakkında, bilhassa arkî Roma müverrihlerinden Ammianus, Marcellinus (330 - 390) un "Roma imparatorları Tarihi",¹⁹ Priskus'un sefareti raporu²⁰ ve Jornandes'in "Gotların men ei"²¹ adlı eserinde pek çok malûmat vardır.

Asya Türklerinin arkî Roma ile olan münasebetleri hakkında Bizans müverrihlerinden Menander Protektor²⁻¹ ve Theofilaktos Simokattis'in eserlerinde çok kıymetli kayıtlar vardır

Bilhassa Menander Protektorun eserindeki Türk hükümdarı İsmi Han tarafından arkî Roma imparatoru ikinci Justinus'a gönderilmiş Türk sefareti ve Justinus tarafından Türk Han'ına gönderilmiş arkî Roma sefareti hakkındaki kayıtlar çok mühimdir.

arkî Roma imparatoru tarafından Türk Han'ına elçi olarak gönderilen Zemarkos'un "Türkiye"²⁴ hakkındaki raporu: Altıncı asır Türkleri hakkında oldukça tafsilâtli malûmat ihtiva etmektedir.

Bundan başka diğer Bizans müverrihlerinin eserlerinde²⁵ Karadenizin imalinde ya amı olan Türk kavimlerinden Hun, Avar, Bulgar, Hazer, Ouz, Peçenek, Kapçaklar hakkında pek çok malûmat vardır. Bizans müverrihlerinin eserlerindeki Karadenizin imalindeki Türk kavimleri hakkındaki malûmatı Alman âlimlerinden Johannes Gotthilf Stritter toplamıştır. Stritter'in bu lâtince yazılmış eseri Rusya İlimler Akademisi tarafından neşrolünmüştür (1778).²⁶

¹⁹ Ammianus Marcellinus 330 da Antakya'da doğmuştur, imparator Julien ile beraber türlü muharebelere iştirak etmiştir. Hayatının sonuna doğru Roma'da yerleşmiştir. 31 ciltten ibaret olan "Roma imparatorları Tarihi" (Res Gestae) adlı eserinin evvelki 13 cildi bize vasil olmamıştır.

²⁰ Excerpta de legationibus Romanorum, edition Boor. Band. I. R 122,28 - 149,15. Berlin 1903.

²¹ Jornandes, De Origine actibusque Getarum. Bu eser 580 de yazılmıştır.

²² Menander Protektor in Dietrichs Bizantinische Quellen zur Laender und völkerkunde, teil II P. S. 14 - 24.

²³ Theophylactos Simokatta, VII. 8.13. P. 260-718.

n Dietrich's, Op. Cit. teil II. P. 14.

²⁴ Menander Protektor Türk ülkesini "Turkhia" ismiyle ifade ediyor. Bu garb edebiyatında "Türkiye" kelimesinin ilk defa olarak istimalidir. Menander Protektor, in Dietrichs op. Cit. p. 14 - 24 de.

²⁵ Meselâ: Zosimos, Agathias, Nikephoros, Constantinus Porphyrogenetos gibilerin eserlerinde.

²⁶ Bu eserin lâtince ismi çok uzundur: Memoriae populorum, ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare caspium, et inde magis ad Septentriones incolentium, e scriptoribus historiae bizantinae.

A. Joanne Gotthilf Strittero. Petropoli, 1778.

§53

ARAP KAYNAKLARI

TABARİ TARİH : Arap kaynaklarından eski Türklerden en çok bahseden tarihî eser Tabarî tarihidir. Tabarî, Milâdî IX uncu asır müellifi ise de, topladığı malûmat arasında Türklerle Arapların ilk defa olarak temasa geldiği asır olan VII inci ve VIII inci asırlara ait kayıtlar da vardır.

Onun için kadîm Türk tarihile uğraşan bir müverrih behemehal Tabarî'nin "Ahbaru-ur-rüsûli vel-mülûk" (Peygamber ve hükümdarlar tarihi) adlı eserini gözden geçirmelidir. Bu eser hilkatî Ademden IX uncu asra kadar getirilmiş bir umumî tarihtir.²⁷

Tabarî tarihi Türkistan'ın müslüman Araplar tarafından fethedildiği devirdeki Türkler hakkında pek çok malûmat ihtiva etmektedir. Maalesef Tabarî topladığı malûmatın mevsukiyeti meselesine kâfi derecede ehemmiyet vermemi, bu malûmatı tenkit süzgeçinden geçirmek lüzumunu hissetmemiştir.

Tabarî'nin eseri 1879 - 1901'de Leyden'de De Goeje tarafından neşrolunmuştur. Tabarî eserinin bir kısmının Türkçe tercümesi hicrî 1327'de İstanbul'da Uhuvvet matbaasında basılmıştır.

BN-ÜL-ETHİR TARİH : Tabarîye nisbetle çok daha lîmî bir mahiyette olan arapça eser ez-züddin Ebül-Hasan AH bini Muhammed bn-ül-Ethir'in "El-Kâmilü - Fit-tarih" adlı eseridir²⁸. bn-ül-Ethir XIII üncü asır müellifi ise de, Arap tarihinin en eski devirlerinden de bahsetmektedir.

Bu eser VII - VIII inci asırdaki Türkistan ahvali hakkında pek çok malûmat ihtiva etmektedir.

²⁷ Tabarî'nin ismi Muhammed bini Cerir'dir. Tabarî aslı itibarıyla İranlıdır. M. S. 838'de Tabaristan (bugünkü Mazandıran) da Amol'da doğmuş ve 923'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Zamanının büyük âlimlerinden sayılırdı. Tabarî bu tarihî eserinden başka birçok eserin müellifidir.

²⁸ Ibnü'l-Ethir Araptır. 1160'da Irakın imalinde Dicle üzerinde kâin "Ceziretü İbni Ömer" adlı mahalde doğmuş ve 1234'de vefat etmiştir. bnü'l-Ethir'in tarihi ilk defa 1866'da Hollanda'da Leyden'de Tornberg tarafından neşrolunmuştur. Sonraları Mısırda dahi basılmıştır. Mısırda basılmış nüshasının kenarında El-Mesudî'nin "Mürucuz-zabâh" adlı eseri de dercedilmiştir.

bnü'l-Ethir'in tarihi 12 cüz'e bölünmüştür. Eski Türk tarihi için bilhassa IV ve V inci cüzler mühimdir. İslâm devri Türk tarihi hakkında VI inci dan XII. ciltlerde çok mühim kayıtlar vardır.

İbn-ül-Ethir tarihî vak'alan kaydetmekle iktifa etmiyor, aynı zamanda tarihî ahsiyetlerin seciye ve ahlâkı, o devirde hâkim olan fikir cereyanları, o devrin âlim ve edipleri hakkında da malûmat verme e çalı ıyor.

İbn-ül-Ethir tarihî haberleri kayıt hususunda çok ihtiyatlıdır. Ancak sahih oldu una kanaat getirdi i rivateleri nakleder. Bir vak'a hakkında iki türlü rivayet mevcut oldu u takdirde, iki rivayeti de derceder.

Umumiyetle İbn-ül-Ethir'in tarihi Arap dilinde yazılmış , mufassal tarihlerin en mükemmel olanıdır.²⁹

Tabarî ile İbn-ül-Ethir'in,³⁰ tarihî eserlerinden ba ka di er bir çok arapça eserlerde de eski Türklere ait kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Biz burada eski Türklere bahseden eserlerden olarak u eserleri zikretmekle iktifa edece iz:

BN HORDADBEH: Ubeydullah bin Abdullah'ın " Kitab-ül Mesâlik vel-memalik" adlı eseri. Bu, türlü memleketleri ve o memleketlere giden yolları tarif eden co rafî mahiyette olan eser M. S. 885'lerde yazılmış tır. İbni Hordadbeh'nin eseri Leyden'de basılmış tır. Hollanda müste rik De Goeje'nin "Arap co rafiycıları kütüphanesi" (Bibliotheca geographorum arabicorum) adlı serinin VI inci cildini te kil ediyor.

BN RUSTA (Ebu Ali Muhammedi'nin "El - A'laku-n-nefise" adlı eserinin co rafî malûmatı ihtiva eden yedinci cildi. Bu cildin bir nüshası Londra'nın British Museum kütüphanesinde saklanmaktadır. Bu cilt de basılmış tır. De Goeje'nin yukarıda anılmış serisinin yedinci cildini te kil ediyor.³¹

EL - MASUD (Ebul - Ha an Ali Bin Hüseyin'in "Müruc-uz-zeheb" (Altın otlaklar) adlı eseri. Müruc-uz-zeheb, Fransız müste riklerinden Pavet de Curteille ile Barbiel de Meynard tarafından Fransızca'ya tercüme olunmu ve 1861 - 1877 Arapça metni Fransızca tercümesile beraber ne rolunmu tur.

²⁹ "Türk Tarih Kurumu" Türk tarihinin herhangi bir devrini aydınlatma a hizmet edebilecek bütün Arapça ve farsca eserleri Türkçe'ye çevirterek ne retme e ba lamı tır. Bu, Türk Tarih Kurumunun müsbet, en faydalı te ebbüslerinden biridir. Türklere bahseden en mühim Arapça eser olan İbn-ül-Ethir'in "El-kâmilû fı-t-tarih" adlı eseri Arapça mütehasşlarımızdan Zakir Kadiri tarafından Türkçe'ye çevrilmi tir. Yakında Türk Tarih Kurumu tarafından ne rolunaca mı ümit ediyoruz.

³⁰ İbnü-l-Ethir'in ismini Avrupa müste rikleri İbn-Al-Athir yazarlar. Bu yanlış tır. Bizim bazı muharrirlerimiz de bu ismi yeni Türk harflerde İbn-el-Esir yazmış lardır. Bu da yanlış tır. Biz Arap lisanına mahsus bir sesi ifade eden (th) iyi S telâffuz edebiliriz. Fakat S yazmak do ru de ildir.

³¹ Bu eser D. Chyvolson tarafından "Hazerler, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, İslâvlar, Ruslar hakkında haberler" ismiyle Rusça'ya tercüme olunmu tur. St. Petersbourg, 1869.

NED M (Ebül-Ferac Muhammed bini shak En-Nedim)'in "Fihrist-ül-ülûm" adlı eseri. Bu, X uncu asrın son yıllarında, 988'de, yazılmış eser o zaman malûm olan bütün mühim eserlerin listesini ihtiva eden bir bibliografya mahiyetindedir. "Fihrist-ül-ülûm" G. Flügel ve Dr. J. Roediger tarafından 1871'de Leipzig'de ne rolunmu tur.

EL - B RUNÎ (Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed)'nin "El - Athar- ül - bakiye" adlı eseri. Bu eser, E. Sachau tarafından metni ve 1879'da İngilizce tercümesi Londra'da ne rolunmu tur.

Bütün bu saydığım arabça eserler eski Türkler hakkında mühim kayıtlar ihtiva etmektedir.

§54

RAN KAYNAKLARI

(*Farsîca eserler*)

Eski Türkler hakkında malûmat veren ran kaynaklarının başında Firdevsî'nin ahenmesi gelir.

Fakat ahenme bizim için mühim kaynak tekil etmez, çünkü, ahenme tarihî bir eser de il, bir destandır. Efsaneler mecmuasıdır.

ahnamede Türkler hakkında mevsuk malûmat azdır. Umumiyetle ahenmenin gayesi, Turan zararına ranı yükseltmek oldu undan verdi i malûmat ihtiyatla kabul edilmelidir. Bununla beraber ahenmade de bazı bizi alâkadar eden kayıt ve i aretlere tesadüf olunmaktadır.

Gayri müslem Türkler hakkında malûmat ihtiva eden farisî lisanında yazılmış, birçok eser vardır. Bunlardan en mühimleri unlardır:

TAR H C HAN K.Ü AY: Alâ-üd-din Ata Melik Cüveynî'nin³² Tarihi Cihan Kü ay adlı eserinde eski, gayri müslem Türklere ait pek çok malûmat vardır.

CAM -ÜT-TEVAR H: Re id-üd-din'in³³ "Cami-üt-tevarih" adlı eseri de Çengiz devrinden önce ve Çengiz devrinde Mogolistanda ve arkî Türkistan'da

³² Alâüddin Güveynî ranlıdır. Horasanda Cüveyn kasabasında do mu , 1283'de vefat etmiştir. Tarihi Cihankü ay Londra'da 1912'de Kuzvinî tarafından ne rolunmu tur.

³³ Re idüddin ran lhanilerinden Gazan Han (1295-1304)'ın tabibi idi. Bilâhare 1298'de vezir tayin olunmu tur. Gazan Hana halef olan Olcaytu Han zamanında dahi bu mansıbı muhafaza edebilmiştir. Olcaytu Handan sonra cülûs eden Ebu Sait Han zamanında idam edilmiştir. Re id-üd-din eserini Gazan Han'ın emri üzerine yazmıştır.

ya ayan Türkler hakkında oldukça mufassal malûmat vardır. Cüveynî ve Re i-
düddin'in Türk kavimleri hakkında verdikleri malûmat da efsanevî mahiyettedir.
Ekseri ark müellifleri gibi bu müverrihler de bahsettikleri milletlerin çtımâî ha-
yatından, yusunlarından ve hukukî te kilâtından etraflıca bahsetmiyorlar.

Bu eserler Mo ol devri tarihi için çok mühim iseler de Islâmiyetten önceki
Türk tarihi için ehemmiyetleri tâlidir.

NAR AHÎ TAR HÎ: Ebu Bekir Muhammed bini Cafer Nar ahî'nin "Ta-
rihi Buhara" adlı eserinde de eski Türklere ait çok mühim kayıtlara tesadûf edi-
yoruz. Nar ahî X uncu asır müellifidir (vefatı senesi 959'dur). Bu eser, müellifi
tarafından Arab lisanında yazılmıştır. Bilâhare K.UBAVI isminde biri tarafından
farisî lisanına çevrilmiştir. M. S. 1177-9'da bu Kubavî tercümesi Muhammed bini
Zufer isminde birisi tarafından kısaltılmıştır. Ba ka bir, ismi meçhul kalmı ahıs
da Nar ahî'nin "Buhara tarihi"ni Mo ol devrine kadar getirmiştir.

Nar ahî'nin eseri bize bu son ekinde vasıl olmuştur.

Nar ahî'nin eseri 1892 de Fransız müste riklerinden Schefer tarafından ne -
rolunmuş ve Rus müste riklerinden N. S. Liko in tarafından yapılmış rusça tercü-
mesi 1897 de Ta kend'de basılmıştır.

GERD ZÎ (Ebu Said Abdulhey) nin "Zeyn-ül-Ehbar" adlı basılmamış ese-
rinde de Türkler hakkında bazı malûmat vardır.

Bu, M. S. 1050 -1052 senelerinde yazılmış eserin yegâne nüshası Oksford'da
Bodleyan Kütüphanesinde saklanmaktadır (Code ouseley). Bu eser, imdiye kadar
bütün halinde ne rolunmamıştır. Rus müste riklerinden Barthold iki eserinde³⁴
"Zeyn-ül-Ehbar" dan büyük parçaları alıp ne retmiştir. Gerdizî³⁵'nin Türk kavim-
leri ve onların men eine dair verdiği malûmat tamamıyla efsanevî mahiyettedir.

HUDUD-UL-ÂLEM: Bu, M. S. 982 lerde, yazılmış, müellifi malûm olma-
yan eserde de eski Türk kavimlerine dair bir çok di er kaynaklarda bulunmayan

³⁴ Birinci eseri "Mo ol istilâsı devrinde Türkistan" adlı eserdir. Bu eserin birinci cildi-
ni Arap ve Farisî lisanındaki kaynaklardan alınmış metinler te kil ediyor. Gerdizi eserinden
alınmış metin, bu cildin 1-18 sahifelerini i gal ediyor. Bu metinde islâmiyetten önceki Türkler
hakkında mühim malûmat yoktur. Bartholdün "Zeyn-ül-Ehbar" dan alınmış metinleri ihtiva
eden di er eseri "Orta Asya'ya seyahat hakkında rapor" (Otçiot o poezdke v Sredniyü Azyü)
St. Petersburg, 1897.

Bu eserde Türklerden bahseden farisî metin eserin 80 -102 sahifelerini i gal ediyor. Bura-
daki Türkler hakkındaki malûmat da efsanevî mahiyettedir.

³⁵ Bu müellifin adının hakikî telâffuzu Gerdizi'dir. Barthold bu adı yanlış olarak Gardizi
yazıyor.

kayıtlar vardır. Bu eser V. Minorsky tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve 1937'de Londra'da basılmıştır (Gibb Memorial, New series,XI).

§55

RUS KAYNAKLARI³⁶

Rusların en eski tarihî eserleri, rahipler tarafından yazılmış vakayinamelerdir.

Ruslar bunlara *Letopis* ismini veriyorlar.

Rusça en meşhur vakayiname Nestor³⁷ adlı bir rahip tarafından toplanmış Letopis'dir. Bu eserde Karadenizin kıyısındaki, bugün Rusya denilen sahada yaşamı olan Türk kavimlerinden Hazar, Bulgar, Peçenek, Berendey, Guz (Ouz), Tork (Türk) ve Kapçaklar hakkında hayli malûmat vardır.

Fakat Nestor çok mutaassıp, hurafata inanan bir rahip oldu undan Nestor'un Türkler hakkında verdiği malûmattan çok ihtiyatla istifade etmelidir.

Zaten hukuk tarihi bakımından istifade edilecek malzeme, hemen hemen yok gibidir³⁸.

³⁶ Burada eski devirlere ait eski Rus kaynakları mevzuu bahistir. Yoksa son zamanlarda Türkler hakkında yüzlerce eser yazılmıştır. Bunlardan mühimleri ve istifade edilmiş olanları, ait oldukları fasıllarda gösterilecektir.

³⁷ Burada bu Letopis'in hakiki müellifinin kim olduğu hakkındaki Rus müverrihleri arasındaki münakaşadan bahsedemeyeceğimiz tabiidir.

³⁸ Nestor'un eseri Louis Leger tarafından Fransız diline çevrilmiş ve "Chronique de Nestor" ismiyle 1884'de Paris'te Türk Lisanları Mektebi tarafından neşrolunmuştur.

K NC KISIM

Orta Asya Devrindeki Türk Devletlerinde Te kilât

Orta Asya'da Türk DevletleriTarihî devirde birinci Türk devleti: Hiung-Nu Devleti. Büyük Mete. Mete'nin tesis etti i büyük Devlet. Bu devletin te kilâtı. Amme Hukuku. Hâkimiyet. Hükümdar. Tengri-Kut. Beyler. Ülke. Vilâyet idaresi: Kurultaylar. Ceza te kilâtı. Milletler arası münasebetler. Muahedeler. ktisadî kurum. Hun Devleti te kilâtının mahiyeti. Avrupa Feodalitesiyle Türk feodalitesi arasındaki farklar.

K TAP L

FASIL I

ORTA ASYA DEVR NDE KURULMU TAR HÎ TÜRK DEVLETLER

slâmiyet devrinden evvel Orta Asya'da kurulmu , tarihleri malûm olan,Türk Devletlerinin mühimleri unlardır:

I. ASYA HUNLARI (Hiung-nu) DEVLET Bu devletin parlak devri M.Ö. 3 üncü asırdan M. S. l'inci asrın sonlarına kadardır.

II. ARK TÜRK DEVLET (Bumin Han sülâlesinin hükümet sürdü ü devlet). M. S. 552'den M.S. 630'a kadar.

III. GARB TÜRK DEVLET (stemi Han sülâlesinin hükümet sürdü ü devlet). M. S. 560'lardan M.S. 659'a kadar.

IV. K NC TÜRK DEVLET (Kutlug Han sülâlesinin hükümet sürdü ü devlet). M. S. 682'den 745'e kadar.

V. MALÎ UYGUR DEVLET M. S. 745, M. S. 844'e kadar.

VI. KIRGIZ DEVLET M. S. 844'den M.S. 924'lere kadar.

VII. CENUBÎ UYGUR HANLIKLARI Milâttan önceki devirlerden Çengiz devrine kadar.

Biz bu devletlerin siyasî tarihinden tafsîlâtlı bir surette bahsedecek de iliz. Bununla beraber her devletin te kilâtından ve âmme hukukundan bahsetmeden evvel o devletin tarihini hülâsa etmenin lüzumlu ve faydalı oldu u kanaatindeyiz.

§56

ASYA HUNLARI DEVLET N N TAR H (M.Ö.225, M. S. 93)

Türkler dünyanın türlü kıtalarında büyük devletler kurdukları gibi, Orta Asya'da da muhtelif zamanlarda türlü isimlerle pek çok devletler tesis etmi lerdir. Bu devletlerden tarihçe malûm olan en eskisi Asya Hunları'nın devletidir.

Ta tarihten evvelki devirlerde bugün Mo olistan ismini ta ıyan, Çinin imalindeki kıta, Türklerle meskûndu.

Milâttan on üç asır evvelindenberi Çinliler, bu kavmi tanırlardı; muhtelif devirlerde onlara muhtelif isimler vermi lerdî. Milâdî üçüncü asırdan itibaren Çinliler Mo olistanda hâkim Türklere *Hyung - Nu* yahut Hung-No¹ ismini veriyorlardı. Milâttan önce on üçüncü asırlardan itibaren Çin müverrihlerinin eserlerinde Mo olistan Türkleri, Hunlar hakkında bazı malûmata tesadüf olunuyorsa da, m. e. üçüncü asra kadar bu malûmat çok müphemdir; tarihî mahiyeti haiz de ildir. Ancak M.Ö. üçüncü asrın ortalarından itibaren ki Çin kaynaklarındaki Hiung Nu'lara ait kayıtlar vâzıh bir ekil alarak tarihî bir mahiyet iktisap ediyor. Onun için biz, M. O. üçüncü asrı Hiung-Nu Devleti tarihinin ba langıcı telâkki edebiliriz. Bu devirde 225 lerde Hun (Hiung-Nu) lar merkezi bugünkü Mo olistan'ın imalinde olmak üzere kuvvetli bir devlet tesis etmi lerdî. Bu devlet nasıl kurulmu tu?

*Orta Asya'da kurulmu tarihî büyük Türk devletlerinin hepsi Oymaklar ittihadı reislerinden birinin di er Oymakları itaat altına alması neticesinde vücade gelmi tir. Biz büyük Hiung-Nu Devletinin kurulmasından önce arkî Asya'da ya amı olan Türk Oymakları hakkında tafsilli malûmata malik de iliz. Çin kaynaklarındaki bazı kayıtlardan M. O. üçüncü asırlarda Mo olistan Türkleri türlü Oymak ve Oymak ittihadlarına bölünmü oldu u, imalî Mo olistanda Dokuz Oymak ittihadı, Cenubî Mo olistan'da On Oymak ittihadı birbirinden farklı iki grup te kil etmi oldu u anla ılıyor.*²

¹ J. M. de Groot, Op. Cit. Kapitel I. Rahip Bıçurin, Op. Cit. I, p. 1-2. Parker, Op. Cit. p. 1-10. Klaproth, Tableaux Historiques de l'Asie p. 33-37. Sergi Georgievski. Perviy periode Kitayskoy istoriyi. p. 172-185.

² Radloff, K Voprosu ob uygurakh, p. 126 - 127. st. Petersburg.

Hiung-Nu Devletini kuranlar, iki Oymaklar ittihadını bir tek hâkimiyet altında birle tirenler, Cenup grupunu te kil eden On Oymak ittihadı reisleri idi.

Hiung-Nu Devleti, Çin'in imalinden Sibirya'ya, Mo olista'nın arkından, Mançurya'dan Zungarya'ya kadar uzanıyordu. Devletin reisi Teoman yahut Tuman³ isminde bir serdar idi. Tuman devrinde bugün Çin vilâyetlerini te kil eden en-Si, an-Si, Peçe-Li vilâyeti de Hun ülkesinin parçalarındandı.

O devirde bugün Çin ülkesini te kil eden sabanın en imalî kısmında ya ayan ahalinin de Hun'larla ırkda oldu unu tahmin etmek mümkündür⁴. Bu devirde Çinde vaziyet u idi: Çin ülkesi birbirleriyle mütemadiyen mücadele eden bir çok krallıklara bölünmü tü.

M. 0.246 senelerinde Çinde Tsin ailesine mensup i-Hunanti isminde büyük bir adam zuhur etti. i-Hunanti bütün Çini siyasetçe birle tirdikten sonra Hunlarla mücadeleye giri ti. Hunlarla yaptı ı bir muharebede galip çıktıktan sonra Hunları imalî Çindeki yukarıda zikredilmi vilâyetlerden çekilmeye mecbur etti ve bu vilâyetleri Çine ilhak etti. Bundan sonra Hunların ileride Çin vilâyetlerini istilâsına mâni olmak için Çin ülkesiyle Hun ülkesini ayıran hudutta bir kaç bin kilometre uzunlu unda bir yüksek duvar yaptırdı (milâttan önce 214 te).

Bu duvar bugün *Çin Duvarı* (eddi Çin) ismiyle malûmdur.⁵

Tumandan sonra Hun tahtına onun o lu Mete Bagatır⁶ (M. Ö. 209 -174) cülus etti. Mete⁷ devri Asya Hanlarının en parlak devridir. Mete Bagatır tarihî devirlerde Türk-

³ "Die Hunnen der Vbrchristlichen zeit" adlı kitabın müellifi ve Çin lisanı mütéhassısı De Groot'a göre Çin alâmetlerde yazılı bu ismi Tb-ban okumak lâzımdır, Tb-ban'm da asıl Hun lisanındaki telâffuzu Dorban yahut Dorbar olabilir. Çin lisanında sarıh D ve R sesleri olmadığı ndan D yerine T, R yerine N konulmu olabilir, diyor. De Groot, Op. Cit. p. 47. Biçurin bu birinci ismi malûm Hun hükümdarının ismini Tuman okumu tur. Bizce de bu ismin Tuman veyahut Tümen olması ihtimali daha kuvvetlidir.

⁴ Ta, Çinin en eski sülâlelerinden olan, Milâddan on dokuz asır önce hükümet sürmü olan Hia sülâlesi devrinde imalî Çin'in Hunlann selefleri olan Çong ve Tik'lerle meskûn oldu una dair Çin eserlerinde kayıtlar vardır. De Groot, Op. Cit. p. 3 - 5.

⁵ eddi Çinî'nin uzunlu u 2,500 kilometredir. Yükseldi i 6-8 metredir. Bu duvarın muhtelif parçaları i-Huanti'den evvelki hükümdarlar tarafından in a ettirilmi ti. i-Huan-Ti'nin rolü Çin hududunun muhtelif noktalarındaki bu kale ve hisarları aralarında duvarlar yaptırarak birle tirmekten ibaret olmu tur.

⁶ Bu isim Degui nes vasıtasile Türkçeye Mete ekinde geçmi ise de, bu ismin birinci hecesinin Çince hakiki yazılı ve okunu u Mo oldu u anla ılıyor. Bu ismi D'Herbelot " Mothe " ekinde, De Groot da " Mö - tun " ekinde, Hirt Moydon ekinde tespit etmi lerdir.

⁷ Mete = Mote Türkçe bir kelimenin Çinlilerce telâffuzudur. Asıl Türkçe kelime hakkında ancak tahminler yapmak mümkündür. Çin yazısı ile yazılı Türk isimlerinde ekseriya kelime ba ındaki M Türkçedeki B ye tekabül ediyor. (Meselâ 738'lerde Türge lerin reislerinden olan Ba a Tarhan'ı Çinliler Moho ismiyle zikrediyorlar.) Tahmine göre Mete kelimesinin

lerin birinci büyük hükümdarıdır. Mete bir taraftan Hun Devletinin sahasını genişletti, diğ er taraftan Hun Devleti dahilinde gayet mühim ıslahat yaptı.

Çin tarihlerinde Meteden sonra hükümet sürmü Hun hükümdarlarının (Tengri Kutların) isimleri ve bunların Çin'le olan siyasî münasebetleri oldukça tafsilli bir surete kaydedilmiştir.

Yazıktır ki, Çinlilerin sakat telâffuz ve imlâsı bu isimlerin Türkçesini tespitte imkân vermiyor. Meteden sonra Hun tahtına o lu Kıyuk Lau an (174-161) oturdu.

Ondan sonra Kıyuk'un o lu Künçen (161-126) hükümet sürdü. Künçen'den sonra Hun Devleti'nin baına Künçen'in biraderi çi e (126-114) geçti. İçise'den sonra Hun Devleti inhitata yüz tuttu, kuvvet ve satveti gittikçe sarsıldı. Mete hanedanından içise'den sonra müstakil hükümdar sıfatıyla cem'an 12 ki i hükümet sürmü tür. içise'den sonra hükümet süren Tengri Kutlar unlarıdır:

1-Üvey (114-105)

2- Usuli-Er (105-102)

3- Huli-Hu (102-101)

4- Kiu-Ti-Hu (101-96)

5- Hulu-Ku (96-85)

6- Huandi (85-68)

7- Huy-Luy Kuan-Ku (68-60)

8- Uyen-Huydi (60-58). Bu hükümdarın devrinde Hun ülkesine arkdan, garbdan ve imalden hücumlar başladı. arkdan Mançu ırkına mensup U-Hu-ang'lar, garbtan Usun Türkleri, imalden Tinglig'ler mütemadiyen hücum ediyorlardı. Bu Çinlilerin tahrik ve tevikile yapılan hücumlar neticesinde Hun Devleti'nin kuvvet ve Kudreti sarsıldı; Hun büyükleri arasında hükümdarlık makamına

birinci hecesi (Me yahut Mo) Ba a kelimesinin bozulmuş ekli, ikinci hece (te) de "tır" hecesinin Çince telâffuzudur. Çünkü Çinliler Türkçe kelimelerin hece nihayetindeki R larını ekseriya telâffuz etmiyorlar. Meselâ Türkçe Kül - Çürü Küe-Çuo eklinde telâffuz ediyorlar. Türges yerine Tüki diyorlar. Onun için Metenin Türkçesi Bagatır olmuş olsa gerektir. Malûm oldu u üzere Bagatır eski Türkçede kahraman, cesur, alp mânalarına gelir. Acemlerin Bahadır kelimesi bu Türkçe kelimeden alınmıştır. Çinin tarihi eserlerinde Bagatır kelimesinin Çinlilerce Mete'ye yakın bir ekilde yazıldığını Hunlardan sonraki devirlerde de görüyoruz. Meselâ Çin müverrihleri arkî Türk Devleti'nin sukutundan sonra Dokuz O uzlan idare etmek için Çin hükümeti tarafından tayin olunmuş Türk reisinin unvanını Mo-Ho-Tu eklinde yazmışlardır. Bu kelimenin Türkçe Bagatır kelimesinin Çince telâffuzu oldu u Fransız Sinologlarından Chavannes tarafından ileri sürülmüştür. (E. Chavannes, "Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux" St. Petersburg 1903. P. 90.

geçebilmek için, taht için mücadele başladı. M. Ö. 58 de Hun tahtının kanunî varislerini bertaraf ederek *Huhanye* adlı bir Hun beyi kendisini "Tengri Kut" ilân etti. Kuhanye (58-40) Hun tahtının kanunî varisleri ve rakipleri ile mücadelede muvaffak olmak ve onları mağlûp edebilmek için Çinin himayesine sığınmayı, Çinin hegemonyasını kabul etmeyi tasarladı. Fakat Hunların ekseriyeti, bilhassa Hun ülkesinin imalî kısmında oturan Kunlar Çin hâkimiyetini katiyen kabul etmek istemiyorlardı. Çine tâbi olmak istemiyen, tam istiklâlî muhafaza taraftarı olan Kunların başında Huhan-ye'nin kardeşi *Çiçi*? bulunuyordu.

Huhanye Çin hâkimiyetini kabul edip etmemek meselesini büyükler kurultayının müzakeresine arzetti. Büyüklerin ekseriyeti Çine tâbiyyetin aleyhinde idiler. Beyler diyorlardı ki, *biz Hunlar kuvvet ve cesareti takdir eden ırefli bir milletiz. Hunlar için ba ka bir millete tâbiyyet ve u aklık yer yüzünde mevcut olan durumların en kötüsüdür. Biz Hunlar, at üzerinde harbederek devlet kurmu ve bu sayede yüzlerce milletin hürmetini kazanmış bir milletiz. Biz Hunlar, daima ölünceye kadar savaşmasını biliriz. Bugün iki birader taht için mücadele ediyorlar. Elbette tahta malik olacaktır. Vefatlarından sonra onların prestiji ve öhretleri onların haleflerinin Hunların Devlet içinde hâkim olarak kalmalarını temin edecektir"*

Vakıta bugün Han sülâlesi kuvvetlidir; fakat buna rağmen Çinliler biz Hunları (kuvvetle) kendilerine tâbi olmaya mecbur edemeyeceklerdir. u halde ne diye seleflerimiz tarafından kurulmuş Devlet te kılâtımızı yok ederek Çin tebeası olalım¹? Bunu yaparsak bütün ölmüş seleflerimiz bize lanet okuyacaklardır ve bize bütün devletler istihkar nazariyle bakacaklardır. Belki bu Çin'e tâbiyyet neticesinde dahilî vatandaş harpleri durur, memlekette sükûn temin edilir; fakat bundan sonra biz Hunlar, yüzlerce milletler üzerindeki hâkimiyetimizi tekrar elde edebilir miyiz?^{8 9 10}

Huhanye beylerin ekseriyetinin fikrine ıtirak etmedi, Çin tâbiyyetini kabul etti. M. 0.52 de Huhanye Çin imparatoruna "arzı tazimat" için Çin'e gitti ve Çin sarayında büyük törenle kabul edildi; Huhanye merasimle Çin vassalı ilân olundu.

Fakat başlarında Huhanye'nin kardeşi *Çiçi* bulunan imaldeki Hunlar bu Çin hâkimiyetini tanımadılar.

Milâttan önce 48 yılında Hun Devleti kat'î olarak ikiye ayrıldı : *imalî Hun Devleti, Cenubî Hun Devleti.* imalî Hunlar Devleti tamamıyla müstakil idi¹¹. Cenubî Hunlar Devleti ise Çine tâbi vassal bir devlet idi. Fakat cenubî Hunlar dahi bir nevi darî muhtariyete maliktiler: Cenubî Hunlar da Hanlarını (Tengri Kutlarını)

⁸ Bu Hun beyinin ismini Biçurin çji-çji, De Grood Tsit-ki, Parker ise çih-çih yazıyor. Biz çii-çii telâffuzunu Türkçeye daha uygun bulduk.

⁹ De Groot, bu ismi Iti- a okuyor.

¹⁰ De Groot, Op. Cit. p. 214 - 215, Parker, Op. Cit. p. 54, Biçurin, Op. Cit. p. 71-73.

¹¹ Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 67.

kendileri seçerlerdi. Cenubî Hunları Çin memurunun mürakabesi altında Hun reisleri idare ediyordu. Hunlar dahilî idarelerinde serbesttiler. Cenubî Hunların Çine kar ı vazifesi Çin hududunu imalî Hunlara kar ı müdafaa etmek ve Çin emretti i zaman Çin için Çin'in dü manlarıyla, bilhassa imalî Hunlarla harb etmekte. imalî Hun Devleti müstakil devlet olarak M. S. 93 senesine kadar ya adı¹². Cenubî Hun devleti ise vassal bir devlet olarak M. S. 215 yılına kadar devam etti. Huhanye'den Cenubî Hun Devleti'nin sukutuna kadar Cenubî Hun devletinde 27 Tengri Kut hükümet sürmü tür.¹³

imalî Hunlar bu devirde mütemadiyen Cenubî Hunlarla mücadele etmi - lerdir.

§57

MALÎ HUN DEVLET N N SUKUTU

Çinlilerin Hun milletine kar ı tatbik etti i siyaset, imalî Hunları, Cenubî Hunlar vasıtasile zayıflatmak ve nihayet büsbütün mahvetmekti.

Usul ve ittiratla takip olunan bu siyaset, nihayet Çinlilerin arzu etti i eklede neticelendi:

Milâttan sonra 93 senelerinde imalî Hun Devleti sukut etti, da ıldı.

imalî Hun Devleti'nin sukutu pek feci bir surette vukua gelmi tir. *Bu sukut, ittifak etmi olan dü manların bir devleti nasıl mahvedebileceklerine bir misaldir.*

Hunları mahvetmek Çinlilerin ötedenberi besledikleri bir emeldi. Milâdî birinci asrın nihayetlerine do ru Çinin me hur kumandanlarından Pançao¹⁴ Hunları mahvetmek için bir plân hazırlayıp imparatora takdim etti, (milâdî 72 senele- rinde). Bu plânın hülâsası u idi:

imalî Hunlar arasına nifak sokarak, onları aralarında mücadeleye sevk- etmek, birbirleriyle harbettirerek, Hunları yıpratmak ve bu suretle zayıflattıktan sonra arktaki Tunguzları, Cenubî Hunları ve garptaki Çin Türkistan'ı ahalisi- ni Hunlara kar ı silâhlendirmek. Bütün bu hazırlıklar görüldükten sonra imalî Hunlara aynı zamanda arktan, garptan ve cenuptan hücum ederek bu milleti tamamen mahvetmek.

¹² Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 133.

¹³ Rahib Biçurin, Op. Cit. p. 109 ve p. 147.

¹⁴ Chavannes, Trois generaux de la dynastie des Han. Tung-Pao, 1906, p. 210.

Bu plânı tahakkuk ettirmek vazifesini Pançao kendisi üzerine alıyordu. Plânın imparator tarafından tasvip edilmesi üzerine Pançao i e ba ladı.

Kendisi imalî Hunlara tâbi olan Çin Türkistan'ını itaat altına almakla me - gul oldu.

Hunlara kar ı ordu te kilini yeti tirmi oldu u kumandan Teu-Hien'e havale etti. Teu-Hien milâdî 86 ile 92 arasında birkaç ordu te kil etti.

Bir ordu garp tarafından hücum etmek üzere rti nehri membaları havali-sine gönderilmi ti. ark tarafından hücum için de Tunguzları (bu günkü Mançuria ahalisini) te kil ve teslih etmi lerci. Umumî hücum milâdî 93 senesinde vukubuldu. O sene Hunlara hücum için artlar çok müsaitti: Birkaç senedenberi Hun ülkesinde arazi mahsulât vermemi ti. 93'te Hurılar ülkesinde açlık hüküm sürüyordu. Hayvanlar da çok telefât vermi ti. Bundan ba ka Hun beyleri arasında mücadele ba göstermi ti. ilk olarak Sien-Pi isminde¹⁵ bir sülâle tarafından idare olunan Tunguz ordusu hücum etti. Aynı zamanda cenuptan Çinlilerle Cenubî Hunlardan mürekkep ordu hücum ediyordu.

imalî Hunlar tamamıyla ma lûp oldular. Hunların bir kısmı imha edildi, bir kısmı Çine iltica etti. Kalanları garba do ru kaçmak istedi. Fakat orada Mo olis-tan'dan Kırgız steplerine çıkan yollarda, rti ırma ı civarında Çinlilerin ikinci ordusu ile kar ıla tılar. rti ırma ı kaynakları civarında garba kaçan Hunlarla Çinliler arasında deh etli bir muharebe oldu; açlıktan, Tunguz'larla olan mücadeleden sonra peri an bir hale gelmi olan Hunlar yine ma lûp oldular. Çinliler ellerine geçen bütün Hunları öldürdüler. arka do ru çekilen Hunları takip ederek Orhon nehri civarındaki Türklerce mukaddes sayılan Ötüken da larına kadar yürüdüler. Orhon havalisini Hunlar terketmi lerci. Çinliler Hun milletinin tamamen mahvedilmi oldu una kanaat getirdiler.¹⁶

Çinlilerin bu kanaati yanlı tı. Hun milleti mahvedilmi de ildi. Daha bu milletin cihanda yapaca ı pek çok i ler vardı. Her taraftan sıkı tırılmi olmalarına ra - men Hunlardan birkaç zümre Çinlilerin tahribatından kurtulabilmi ti.

Yenilmi Hunların bir kısmı garba do ru kaçarak Ural da larıyla Hazar Denizi arasındaki sahaya yürüdüler ve oradaki Türkleri birle tirerek yeni bir Hun Devleti kurdular. Bunlar bilâhare Garbî Hunlar ismiyle cihan sahnesinde mühim

¹⁵ Tanınmı Sinologlardan Fransız âlimi P. Pelliot Sine-Pi'lerin Türk ırkına mensup bir kavim oldu u fikrine mütemayildir. (P. Pelliot'nun bu eserin müellifine yazmı oldu u hususî bir mektup).

¹⁶ Biçurin, Op. Cit. I, p. 131-133. Parker, Op. Cit. chapitre VI. Klaproth, Op. Cit. p. 108-110.

rol oynadılar. Di er bir Hun zümresi de Altay vâdilerine kaçtı. Bu zümre de birkaç asır sonra TÜRK ismiyle yeniden tarih sahnesine çıkarak parlak i ler gördü.

imalî Hun Devleti'nin sukutundan sonra Cenubî Hun Devleti yarı müstakil bir devlet olarak milâdî 215 senesine kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Hun ülkesinde Sienpi sülâlesi ismiyle malûm Mançu ırkına mensup bir sülâle hâkim oldu.¹⁷

§58

H UNG-NU LARIN IRKÎ MEN E NE DA R NAZAR YELER

Kadîm devirlerde medeniyetin oldukça yüksek derecesine çıkmı veyahut büyük bir devlet kurmu olan Türk kavimlerinden bir ço unun Türklü ü hakkında bidayette Avrupa âlimleri üphe etmi lerdir. Hazarların, Uygurların, Tukeyuların Türklü ü gibi, Asya ve Avrupa Hunları'nın Türklü ü de bir zamanlar münaka a mevzuu olmu tur.

Rus âlimlerinden K. nostrantsoff Hyung-Nu ve Hunların men ei hakkında ileri sürülmü türlü fikirleri "Hun-Nui i Gunni" adlı eserinde hülâsa emi tir. Bu âlim Hiung-Nu'lar hakkındaki fikirleri üç zümreye ayırıyor:

I. Hyung-Nu'ları Mo ol telâkki eden nazariye: Bu fikri ileri sürenler arasında Çin kaynaklarına istinaden eski Türklerin tarihi hakkındaki me hur eserini yazmı olan Rahip Biçurin de vardır.

II. Hyung-Nu'larm Fin - U ur ırkından oldu unu iddia eden nazariye: Bu fikrin mümessili St. Martindir. Fikrini Le Beau'nun "Histoire du Bas-Empire" (1824) adlı eserine ait erhler arasında ileri sürmü tür.

III. Hyung-Nu'larm Türklü ü: Bu fikrin en parlak mümessili Alman müste riki Klaproth olmu tur.

Klaproth, bu fikrini "Tableaux historiques de l'Asie" (1826) ve "Asya Polyglotta (Paris 1826) adlı eserlerinde ispat etmi tir. Hun, Türk ve Mo olların Tarihi adlı me hur eserin müellifi Deguines de Hyung-Nu'ların Türk oldu unu anlamı tı.

Bu Asya Hunları (Hyung-Nu) gibi Avrupa Hunları'nın men ei hakkında da münaka alar olmu tur:

I. Rus âlimlerinden bir çokları Avrupa Hunları'nın slâv ırkından oldu unu iddia etmi lerdir. Meselâ: Zabelin ve lovayski.

¹⁷ Sien-Pi sülâlesinin Türklü ü hakkındaki P. Pelliot'nun fikrine yukarıda i aret etmi tim.

II. Asya Hunları'nın Türklü ünü kavramı olan Klaproth, Avrupa Hunları'nın Fin ırkından olduğunu fikrinde idi.

III. Fakat diğer büyük müsteşriklerin hemen hepsi Avrupa Hunları'nın Türk olduğunu kabul ediyordu. Meselâ Radloff, Vambery, Tomaschek, Koroş.

K. nostrantsoff, "Hun-Nu i Gunni" St, Petersbourg 1900.

1899 da Münih Akademisinin mecmuasında F. Hirt'in mühim bir etüdüne rolundu. Bu makalede Çin edebiyatı mütehassısı Hirt Asya Hunları ile Avrupa Hunları'nın aynı millet olduğunu ve her iki milletin de Türk olduğunu yeni ve çok kuvvetli delillere istinaden ispat etti.

Hirt'in makalesi, "Über VVolga Hunnen und Hiung-Nu" unvanını taşıyor ve mecmuada ne rolünü tur :

Sitzungsberichte der philos-philol. und histor. Klasse der K. bayer. Akad. d. wiss. 1899. Bd. II. Heft II. München.

1902 de Rus Akademisi mecmuasında "Hiung-Nu ve Tunguz'ların lisanı" adlı bir makalesinde Hiung-Nu'ların Türklü ü lehine deliller ileri sürmü olan Japon âlimi K. Koroş (Über die Sprache der Hiung-Nu und Tung-Hu Stämme. Bulletin de l'Academie imperiale des Sciences. 1902, XVII, 2).

1923 te eski fikrinden vazgeçerek Hiung-Nu'ların Mo ol ırkına mensup olduklarını iddia etti. Journal Asiatique, 1923,1,17.

Fakat bu fikir hiç kimse tarafından kabul edilmedi. Bugün hem Asya Hunları'nın hem Avrupa Hunları'nın Türklü ü ilim âleminde ispat edilmiş tarihi hakikatlerden sayılmaktadır.

FASIL II.

Asya Hunları Devleti'nin Te kilâtı

ÂMME HUKUKU

§59

HUN DEVLET NDE HÜKÜMDAR VE HÂK M YET

Hun Devletinin ba nda geni salâhiyetlere malik bir hükümdar bulunuyordu. Hükümdarın unvanı "Tengri Kut" dudî. Hükümdarlık bir sülâlenin elinde irsidir. Hâkim sülâlenin soy ismi Luante^dir.

Tengri Kut bütün devletin en yüksek âmiridir. Herkes ona itaat etmekle mükelleftir. Yüksek memurları tayin eden, azleden Tengri Kut'tur. Tengri Kut, yeni türeler (kannunlar) koyabilir. Var olan türelere riayet etmeye mecbur eder.

Tengri KuK: bütün ordunun da en yüksek kumandanıdır. Di er kumandanları o tayin eder.

¹⁸ Parker, Op. Cit. s. 17. De Groot, Op. Cit. 53-54.

Bu unvanı Çin müverrihleri "Tingli Kutu" ekinde yazmı lar ve "Göko lu" diye tercüme etmi lerse de do rusu "Tengri Kut" oldu u üphesizdir. Hurdar'dan sonraki devirlerde Uygur Hanları Idi-Kut (Iduk Kut = Mukaddes ruh, Mukaddes hâkimiyet) unvanını ta ıyorlardı. (F. Müller, Uigurica, S. 56-57).Tengri Kut'un semavi hâkimiyet mânasını ifade eti i üphesizdir.

Eski Türkçede Kut hem saadet, hem evket, hâkim kudret, siyasî hâkimiyet mânalarını ifade eti ini yukarıda ispat etmi tik.

¹⁹ De Groot, Op. Cit. p. 53.

²⁰ Çin kaynakları "Tengri Kut" unvanından sonra bir de Tan-Hu unvanını ilâve ediyorlar. Bu kelimeyi Avrupa sinologları türlü ekillerde okuyor ve yazıyorlar:

en-Yü (Rahip Biçurin, Op. Cit. p. 12).

Tchen-You (Klaproth, Op. Cit. p. p. 13 ve 107).

Zenghi (Parker, Op. Cit. p. 17).

Tan-Jou (Deguines, Op. Cit. p. 198).

Doguines, bu kelimeyi Tan-Jou yazmı ise de bunu Tan-Yu okumak lâzımdır; çünkü eskiden Fransızlar "J" harfini ba ka lisanlardaki "Y" sesini ifade için kullanırlardı. Lâtince "J" her zaman bizim "Y" ye tekabül eden bir sesi ifade ederdi. Bizim mütercimler bu kelimeyi Tanju okumu lar ve böyle de yazmı lardır. Bunun neticesinde bu unvan dilimize bu ekinde geçmi tir.

De Groot, bu kelimenin do ru telâffuzu Tan-hu oldu unu ve bu Tanhu'nun da Tingli Kutu (Tengri-Kut) unvanının kısaltılmı bir ekinde ba ka bir ey olmadı ını ileri sürüyor. (De Groot, Op. Cit. p. 54). Bu fikir hakikate uygun olsa gerektir.

Bütün ordu ona tâbidir. Harp zamanında Tengri Kut orduya kendisi kumanda eder. Tengri Kut aynı zamanda en yüksek hâkimdir. Mühim i lerde kaza hakkını bizzat kendisi kullanır. Suçluları o cezalandırır.

Millî Kurultaylar onun nezdinde, onun bulundu u yerde toplanır. Kurultaylara o riyaset eder.

Ya ı (dü man) milletlere sava ilân eden, onlarla barı akdeden de Tengri Kut'tur. Yabancı devletlere giden elçiler Tengri Kut namına, onun vekili sıfatile i görürler. Yabancı memleket kıratlarına yazılan mektuplar onun imzasile gider. Muahedeleri tasdik eden de Tengri Kut'tur. Ecnebi ülke hükümdarlarına gönderdi i mektuplarda Tengri Kut "Hunların Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük hükümdarı'unvanını kullanır"²¹, Vergiye ba lı kavimler vergilerini Tengri Kut a gönderirler. Tengri Kut'un mühründe "Hun Tengri Kut'unun devlet mühüru sözleri yazılı idi.

Tengri Kut'un bu haklarından ba ka çok mühim vazifeleri vardır. Ülkenin budunu, memleketi yabancıların istilâsına kar ı korumak, ahalinin maddî ya ay ını sa -lamak, ülke içinde barı ve eriş (asayi) hüküm sürmesini temin etmek Tengri Kut'un vazifelerindendir"^{22 23}

§60

HUN DEVLET NDE BEYLER

Devlet idaresinde Tengri Kut'un ba lıca yardımcıları beylerdir. Beyler arasında bir mertebe silsilesi vardır. En yüksek beyler asil Uruglardan (soylardan) olan beylerdir. Bunlar arasında da Tengri Kut Uru una, hâkim sülâleye mensup olanların mevkii yüksektir.

Beyler ifa ettikleri vazifeye göre türlü unvanlar alırlar. Tengri Kut'dan sonra en yüksek unvan Tokî²¹ ünvanıdır.

²¹ Biçurin, Op. Cit. I, p. 22. De Groot, Op. Cit. p. 76.

²² Hun hükümdarlarının hak ve vazifelerine dair esaslar Hun tarihinde muhtelif hükümdarların yapmış oldukları fiil ve hareketlerden çıkarılmış neticelerdir. Burada hangi esasın hangi hükümdarın, hangi tarihteki hareket tarzından çıkarıldığını izaha lüzum görmedik.

²³ Bu kelimenin Çince tercümesi "hien" (fazilet, hikmet) oldu una göre bu kelime Türkçe do ru (eski telâffuzu togru) kelimesinin tahrif olunmuş ekli olmalıdır. (De Groot, Op. Cit. p. 55).

Raip Biçurin (Op. Cit. s. 14) de hien-cjuki (= toki) kelimesini Rusça Mudriy (= akıllı, usluu hakim) kelimesiyle tercüme ediyor. Aynı sözü Parker (Op. Cit. p. 180). Virtuous, Worthly (erdemli, de erli) sıfatlarıyla tercüme ediyor.

ki Toki vardır. Bunlardan biri arkî Toki di eri Garbî Toki unvanını ta ır. Keza di er unvanları ta ıyanlar da Garbî ve arkî olmak üzere iki erdir. Ceman 6 yüksek unvanı vardır^{24 25}. Bu suretle yüksek unvanlardan birini ta ıyan 12 mansıbdar vardır. Bu beyler her biri muayyen bir saHanın valisi (beyi) ve o sahadaki askerin kumanda- nıdır.

Tengri Kut mühim meseleler hakkında beylere danı ır. Hepsinin içtimalarda serbest olarak rey vermek hakkı vardır. Yüksek Beylikler de verasetle intikal ederdi¹⁵.

Büyük beyler bir vilâyetin (beyli in) idaresi ba nda bulunurlardı. Bir vilâyeti (Beyli i) idare eden beylerin oldukça geni muhtariyetleri vardı.

Vilâyet i leri için memur tayin etmek, vilâyet içindeki askerî rütbelere tayin etmek onun hakları cümlesinden idi.

Hun devletinde 24 beylik (= vilâyet) vardı.

Beyler davet olundukları zaman Tengri Kut nezdine gitmekle mükellef idiler. Tengri Kut onları harp zamanında bütün ordularile beraber harbe i tirake davet ede- bildi i gibi, ancak kendisine tâbi askerle bir sefere çıkmasını, gösterdi i bir ülkeyi istilâ etmesini yahut bir yerde zuhur eden bir isyanı bastırmasını da buyurabilirdi.

Büyük ve küçük bütün beyler Tengri Kut nezdinde toplanan içtimaların âzalarıdır.

§61

HUNLARDA ÇT MALAR (Kurultaylar)

Hunlarda üç türlü içtima vardır :

I) TE R Î ve DAR ÇT MA: *Her sene yıl ba nda Hun büyükleri millet haya- tında zuhur eden millî ve iradî mühim meseleleri halletmek, gelecek sene için kararlar ittihaz etmek üzere toplanırlardı. Bu içtimada hazan kanun mahiyetini haiz kaideler de vaz edilirdi²⁶.*

²⁴ Klaproth, "Tableaux historiques de l'Asie" s. 101.

De Groot, Op. Cit. p. 54-55.

Maalesef bu unvanlar bize Çin telâffuzu ile bozulmu ekilde vâsıl olmu tur. Bu sözlerin Türkçe hangi kelimeye tekabül etti i tespit edilemiyor. Bu hususta da bazı Çin dili mütehassısları tarafından bazı fikirler ileri sürülmü tür. Meselâ, "Kuttuhu" ünvanının Türkçe "Kutluk" kelime- sinin yanlı telâffuzu oldu u ngiliz âlimi Parker tarafından ileri sürülmü tür (Parker, Op. Cit. p. 18-19).

²⁵ De Groot, Op. Cit. p. 55.

²⁶ De Groot, Op. Cit. p. 59.

*Bu içtimaa ancak mülki ve askerî idare ba ında bulunan beyler i tirak ederdi, içti-
ma Tengri Kut'un hükümet merkezi olan yerde toplanırdı.*

II) ASKER ÇT MA: *Sonbaharda bütün asker bir mahalde toplanırdı. Bu iç-
timada bütün askerin ve atların adedi, harp kabiliyeti tespit edilir, umumiyetle harbe
dair i ler görü ülür ve askerî talimler, manevralar yapılırdı.*

III) D NÎ ve M LL ÇT MA: *Bu içtima senenin be inci ayında toplanırdı.
Bu içtima esnasında Hunlar Gökteki Tanrıya ve Yer ruhuna (Yersuya) ibadet ederler,
selefleri için kurban keserlerdi.*

*Bu içtimalardan birincisi bilâhare, Mo ol devrinden sonra Kurultay ismini alan
içtimaların selefi olmu tur.*

*Bu içtima daima Tengri Kut'un hükümet merkezinde toplanırdı. Tengri Kut'un
hükümet merkezi parlak devirlerde daima bilâhare Karakurum ehri tesis edilecek ma-
halde olmu tur T¹*

§62

BUNLARDA ASKERÎ TE K LÂT

Hunlar askerî bir camia olarak te ekkül etmi bir millet olduklarından onların
hayatında harp ve harp hazırlıkları mühim bir yer tutuyordu. Çocuklara tâ küçük-
ten ata binmeyi, ok atmayı ö retirlerdi.

Çok küçük çocukları ata binmeyi ö retmeden önce, kayunlara bindirirlerdi;
ava alı tırmak için de tarla farelerini, gelincikleri vurmayı ö retirlerdi.^{27 28}

Hunlar sulh zamanında ava gitmeyi çok severlerdi; geyikleri, yırtıcı hayvanları
dü man farzederek onlarla harp eder gibi umumî sürekle avları tertip ederlerdi. Bu
suretle dü man milletlerle kar ı kar ıya gelmeden önce Hunlar ve umumiyetle
eski Türkler kurt, kaplan gibi yırtıcı hayvanlarla yakından çarpı maya alı tırılma
oluyorlardı.

²⁷ Orta Asya'da Islâmiyetten önce kurulmu büyük Türk Devletlerinin hepsinin merkezi
Çinlilerin Holin dedikleri Türkçe Karakurum ismiyle malûm Orhon Nehri yakınında bir mahal
olmu tur. Asya Hunları devrinde burada bir ehri mevcut oldu una dair sarıh bir kayda malik
de iliz. Tâ Hun devrinde payitahtın civarında askerî malzeme fabrikaları mevcut oldu undan
bahseden kayıtlardan tâ bu devirde Karakurum'un sadece hükümdarların ikamet mahalli
olmayıp bir ehri oldu una hükmedebiliriz. Bumin ve bilhassa Kutlug sülâleleri devrinde bu-
rada bir ehri mevcut oldu u muhakkaktır. Tapu Han'ın burada bir ehri in a ettirmi oldu u
malûmdur. Orhon âbideleri bu ehirin yakınında dikilmi ti. Orhon Kitâbeleri'nden Kutlug sül-
âlesi devrinde Türk payitahtının Ordu Balık (karargâh ehri) ismini aldı ını da ö reniyoruz.

²⁸ De Groot, Op. Cit. p. 3.

Hunlar at üzerinde harbederlerdi. Hepsi süvari askeri idi. Her Hun bir zırhlı elbise ta ırdı. Harbe gitmeden evvel muntazam askerî manevralar yaparlardı. Hunların kendilerine mahsus gayet esaslı tâbiye usulleri vardı. Tabiye esaslarından biri dü man üzerine taarruz yaptıkları zaman iddetli saldırımlar yapmaktı. Hunların harplerde muvaffakiyetlerinin sebebi ok atmaktaki maharetleri, taarruzlarını çok serî, âdetâ ânî bir surete yapabilmeleri idi. Hunların kullandıkları silâhlar, yay, ok, süngü, kılıç idi. Uzaktan harbettikleri zaman yay-ok kullanırlardı. Yakından çarpı tıkları zaman kılıç ve süngü istimal ederlerdi. Hunların mühim tâbiye esaslarından biri de hiç beklenilmeyen bir dakikada gayet çabuk çekilebilmeleri idi. Bazen sunî bir çekilme, kaçma hareketi yaptıktan sonra birdenbire atlarını dü man tarafına çevirerek kendilerini takip eden dü mana saldırırlardı. Tâbiye usullerinde esas olan fikir dü manı a ırtmaktı. Hunlarla çarpı an dü man Hunların ne çekilmelerinin, ne de taarruzlarının devam edece inden emindi. Hunların harp esasları, hudutsuz cesaret ve hareketlerinde sür'at kelimelerde ifade olunabilir²⁹.

Hunlarda asker onar ki ilik zümrelere bölünmü tü. On ki ilik zümrenin ba ında bir onba ı, on onba ılı ın ba ında bir yüzba ı, on yüzba ılı ın ba ında bir binba ı bulunuyordu. Onbin askerin ba ında bir tümen ba ı bulunuyordu. Askerde gayet sıkı bir inzibat hâkimdi. Neferlerin onba ılarına, onba ıların yüzba ılarına, yüzba ıların binba ılarına, yani mafevkine mutlak itaat esastı.

Tarihte Türkleri di er milletlerden tefrik eden ananelerin ço u pek eski devirlerden kalmı ananeler oldu u muhakkaktır. Askerî ananelerin hemen hepsinin Hun, bilhassa Mete Ba atr devrinde itina ile terviç ve takviye edilmi oldu unu tahmin edebiliriz.

§63

ASYA BUNLARINDA CEZA TE K LÂTİ

Hunlar Devlet içinde emniyet ve inzibatı temin için ceza i lerine çok ehemmiyet verirlerdi. *Suf i leyen kimseleri cezalandırmak Devletin hak ve inhisarı idi.*

Hunlarda iptidaî kabile camialarında görülen hususî intikam yerine suçluların Devlet tarafından cezalandırılması usulü kaim olmu tu. Hunlarda ceza Devlet i i idi. Hususî intikam memnu idi. Hunlar cürümleri ikiye taksim ediyorlardı: A ır cürümler, hafif cürümler. *A ır cürümlerin cezası idamdı. Hafif cürümlerin cezası ise mücrimin yüzünü yaralamaktan ibaretti.*

²⁹ De Groot, Op. Cit. 3. Klaproth, Op. Cit. p. 101-102. Biçtirin, Op. Cit, I, p, 1-10, Parker, Op. Cit. p. 5-10.

Hunlar muhakemenin çok çabuk yapılmasına çok dikkat ederlerdi. Her maznun (sanık) mutlaka on gün zarfında muhakeme edilmeliydi. Onun için Hun hapisanelerinde mahpuslar az bulunurdu³⁰ Malûm oldu u üzere ceza te kilâtı tarihinde ba lıca üç safha vardır:

- 1) Hususî intikam safhası,
- 2) Malî uzla ma (composition) safhası,
- 3) Ceza hakkının münhasıran Devlete ait bir i olması safhası.

Hususî intikam usulü suçluyu cezalandırma usullerinin en iptidaî eklidir. Bu usul medeniyet seviyesi a a 1 olan kavimler de görülen bir usuldür³¹.

Bu usul hâkim olan camialarda suçluları cezalandırmak veyahut onların akrabasından öç almak hakkı mutazarrır olan ahsa veyahut onun akrabasına aittir. Devlet tecziye i lerile u ra maz. (Bundan ancak do rudan do ruya camiayı alâ-kadar eden cürümler müstesnadır).

ikinci devrede hususî intikam (öç alma)³² usulü yerine malî tazminat (Kun) verme usulü kaim olur. Bu devirde devletin ceza sahasındaki müdahalesi ba lıyor. Fakat bu müdahale ancak cürüm için maddî tazminat olarak verilecek malın miktarını tespit ve tediyesini teminden ibarettir.

Bu tazminat cürümden mutazarrır olanın kendisine veyahut onun akrabasına verilir. Bir çok hukuk sistemlerinde bu tazminatın bir kısmını da devlet alırdı³³.

Üçüncü devirde suçluları cezalandırmak hakkı münhasıran devlete aittir. Bu hak devletin inhisarındadır.

³⁰ De Groot, Op. Cit. p. 60 ve Not 1. Biçurin, Op. Cit. I, p. 16.

³¹ Be eriyetin hukukî tekâmülünde görülen garip hâdiselerden biri bu hususî intikam usulünün bazen hayali yüksek bir medeniyet seviyesine eri mi camialarda dahi ya amı olmasıdır. Meselâ, oldukça yüksek medeniyet seviyesine çıkmı kadim ran'da hususî intikam esasî hâkim oldu u anla ılıyor. Sasaniyan hükümdarlarından "Hüsrev-Perviz pederinin katilini öldürmeyen o lu gayri me ru bir o ludur." diyor (Tabarî cilt II, s. 845) Hususî intikam usulü Vendetta ismiyle bugüne kadar Korsikalılar arasında hâkimdir.

³² H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I, s. 21.

³³ Muayyen bir cürüm için verilmesi lâzım olan maddî tazminatın miktarı örfî hukuk veyahut kanunla tespit ediliyordu. Kadim devletlerin bir ço unda, orta ça larda Frank hukukunda bu malî uzla ma usulü hâkimdir. (Brunner, Op. Cit. II. s. 136).

İslâm ceza hukukunda dahi malî uzla ma esasları mevcuttu. İslâm ceza hukukunda insan öldürmenin cezası ölümdür (kısastır). Fakat maktulün varislerinin katili affederek, ondan kan mukabili olarak "diyet" kabul etmek hakkı da vardır. Kasdî taammüdî katil için verilen diyet 100 deve yahut bin dinardan ibaretti. (brahim Halebî, Mülteka, Kitabu-d-diyat) Maverdi, Al-Ahkâmu-s-sultaniye (Bab 19, fasıl 5), Al-Kudurî, Almuhtasar, Kitabu-d-diyat.

Bu ceza te kilâtının üç safhası, a a 1 yukarı medeniyetin muayyen safhaları-na tekabül eder. Kabile ittihad devrinde hususî intikam usulü hâkimdir; barbar krallıklarda malî uzla ma usulü tatbik olunmaya ba lar. Medeniyet ilerledikten, merkezî hâkimiyet kuvvetlendikten sonra Devlet, ceza i lerini inhisar altına alır.

Hun Devleti kuvvetli bir hükümdarlık idi. Merkezî hâkimiyet çok kuvvetli idi. Hun Devletinin âmme hukuku seviyesi kabile ittihadı veyahut barbar krallık seviyesinden çok yükseldi.

Onun için Hun Devletinin ceza i leri devlet inhisarı olmu tu. Hunlarda Devletin ceza hukuku esasları tespit edilmi ti:

- 1) Cürümler ikiye taksim edilmi ti: A ır cürümler, hafif cürümler,
- 2) A ır cürümlerin cezası idamdı.
- 3) Hafif cürümlerin cezası, suçluların yüzlerini yaralamak, da lamaktı.
- 4) Tevkif olunmu maznunlar, muhakemeye kadar hapisanede mahpus kalırlardı.
- 5) Fakat hiç bir mevkuf hapisanede on günden fazla kalmazdı.
- 6) On gün zarfında mevkuf ve maznun behemehal muhakeme olunmalıdır¹¹.

§64

ÜLKE

"Toprak Devletin temelidir."

Mete

Mete devrinde Hun ülkesi çok vâsi sahalara âmildi. Mete, imalî Çin vilâyetlerini tekrar Türk devletine ilhak etti. Ondan sonra Orta Asyadaki bütün Türk kavimlerini inkıyat altına aldı. Mo olistandan Ural'a ve Hazar denizine kadar bütün Orta Asya Türklerini siyasetçe birle tirdi.

Mete, Ba atır devrinde Asya'daki bütün Türkçe konu an kavimler bir merkez-den idare olunuyordu. Türk devleti Mançuryadan Ural da larile hazar denizine kadar, Sibiryadan Çine, Tibete ve Irana kadar uzanıyordu.

³⁴ Çin müverrihleri diyorlar ki, bir ahsı muhakemesiz uzun müddet hapisanede tutmak Hunların örf ve âdetine mugayirdir. Onun için Hun hapisanelerinde mahbus azdır.

Rahib Biçurin Op. Cit. p. 15. Cilt I. s. 16.

De Groot, Op. Cit. p. 60.

Bu devirde Türklerin *umumî bir ismi yoktu. Türk ismi daha bütün ırka âmil bir isim olmamı tı. Türlü sahada ya ayan Türkler türlü hususî zümre isimleri taşıyorlardı.*

§65

HUN DEVLET N N DARÎ TE K LÂTI

Hun devleti bir hükümdarlık idi. Devletin ba ında ırsî bir sülâle bulunuyordu. Hükümdar "Tengri Kut" unvanını taşırdı.

Parlak devirde Hun devleti arkî ve Garbî diye ba lıca iki kısma bölünmü tü. Her kısmın ba ında Toki³⁵ unvanını taşıyan "*Tengri Kut*" un akrabasından bir bey (Beylerbeyi) bulunurdu. Her kısım birçok Beyli e yahut vilâyet'e taksim edilmi ti. Her Beyli in ba ında muhtelif unvanlar taşıyan Beyler bulunuyordu.

Ceman 24 Beylik (Vilâyet) vardı. Beylikler binba ılık, yüzba ılık ve onba ılıklara bölünmü tü. *Vilâyet ba ındaki Prens ve Peyler aynı zamanda idare ettikleri sahadaki askerin de reisi idiler. Yani Hun Devletinin bütün te kilâtı askerî bir te kilât idi. Ve bütün millet askerdi.* Aynı zamanda hem askerî hem darî reis olan Beyler arasında bir mertebe silsilesi ve gayet sıkı bir inzibat vardı. Onba ılar yüzba ılarına, yüzba ıları binba ılarına, binba ıları tümen (onbin) ba ıları olan vilâyet beylerine, vilâyet reisleri Tokilere, Tokiler de Tengri-Kut'a tâbi idiler. Aynı zamanda *bütün beyler do rudan do ruya Tengri Kut'a tâbi idiler. Bütün i lerde bütün Hunlar Tengri Kut'un vasıtasız emir ve i aretlerine mutlak bir surette itaata mecburdu.*

Vilâyet ba ında bulunan Beyler vilâyet dahilinde, vilâyetin dahilî idaresinde bir nevi muhtariyete maliktiler. Hun Devleti'nin vilâyetleri birer muhtariyeti! beylikler mahiyetinde idi.

Fakat bu muhtariyet Devletin siyasî vahdetini ihlâl edecek bir ekil almaması, bir taraftan Tengri Kut'un emirlerine ahalinin, mülkî ve askerî bütün memurların mutlak itaat vazifesi esasile, di er taraftan da millî içtimalar vasıtasile temin edilmi ti.

§66

HUN DEVLET NDE AHAL

Hun devletindeki ahaliyi türlü bakımdan taksim etmek mümkündür: Irkî bakımdan, ktisadî bakımdan, hürriyet ve hukuk bakımından.

³⁵ Bu Toki kelimesinin eski Türkçe Tokri = do ru kelimesinin Çince telâffuzundan ba ka bir ey olmadı ı yukarıda izah edilmi ti.

I. Irkî bakımından ahali: Irk ve milliyet bakımından vâsi Hun ülkesinde iki türlü zümre vardır: Biri Türk ırkına mensup olan Türkçe konu an kavimler. Bunların ba nda hâkim kavim olan Hunlar kendileri idi. ikinci zümre Türk ırkına^{36 37} mensup olmayan kavimler. Hun Devleti'nin arkındai 1) Tung-Hu, Uhuvan ve Sien-pi gibi isimlerle anılan Mançurya da ya ayan kavimler, 2) bugünkü Mo olar'ın selefleri, 3) arkî ve Garbî Türkistan'da ya ayan İranî unsurlar, hepsi Türk olmayan, fakat Hunlara tâbi kavimlerdi.

Bu devirde Hun ismi bütün Türkçe konu an kavimlerin umumî, resmî ismi olmu tu. Fakat Türkçe konu an Hunlar arasında da oturdukları saha, lehçe ve bazı mahallî an'anelerce birbirinden farklı kavimler vardı. Hun Devleti'nin parlak devrinde Mete sülâlesine tâbi Türk kavimleri unlardır:

I. Hukutlar: Bu zümreyi Çinliler, bidayette Hukut, sonra türlü devirde türlü isimlerle yâd etmi lerdir. Nihayet bunlar *Uygur namile öhret bulmu* Türk kavimidir. Bunlar Mo olista'nın imalinde bulunan Tannuola da larının cenubundan Sarınma a kadar, arkî Tiyen- andan Tarım nehri mansıbına kadar uzanan sahayı i gal eden Türklerdi. *Bunlar Hun Devletinin en kalabalık unsurunu te kil ediyorlardı?*¹

Hun devletini kuranların da bu Türk zümresine mensup oldu u anlaşı lıyor.

II. Ting-lingler: Bu Hukutların imalinde Tannuola havalisinde Ting-Ling adlı bir Türk kavmi oturuyordu.

III. Kırgızlar: Yenisey ırma ı civarında Kırgızlar (Bugünkü Karakırgız'ların eslâfı) oturuyordu.

IV. Türk ve Karluklar: Altay da larından Tarbagata'ya kadar uzanan sahada bilâhare *Türk ve Karluk* isimleriyle tarih sahnesine çıkacak olan Türk kavimleri oturuyordu.³⁸

V. Yüeci'ler: Çin Türkistanı'nın arkında Çin'in imali garbisinde bilâhare Tangut ismiyle malûm olan sahada *Yüeci Türk'leri* oturuyordu.³⁹

³⁶ Burada Türk ırkından muradım antropolojik mânadaki ırk de il sadece 'Türkçe konu an insanlar zümresidir.

³⁷ Biçurin, Op. Cit. p. 17 - 23. De Groot, Op. Cit. p. 61,79.

³⁸ Rahip Biçurin, Op. Cit. I. s. 16-17: De Groot, Op. Cit. 61-62.

³⁹ Klaproth, "Tableaux historique de l'Asie" S. 101.

Deguines, "Histoire des huns, des Turcs et des Mongols" un Türkçe tercümesi cilt I. Sahife 182.

O. Franke, Beitrâge p. 21-41.

Mete Ba atır devrinde (M. E. 209-174) Yüeci'ler Hanlara tâbi olmu lardı. Ba atır'ın halefi Kıyuk devrinde Yüeci'ler isyan ettiler, fakat müthi bir surette inhizama u radılar; bundan sonra Yüeci'lerin küçük bir kısmı Tibet'e kaçtı, ekseriyeti ötedenberi oturdukları saha olan Tangut ülkesini bırakıp garbe do ru yürüdüler ve Garbi Türkistan'da nci (Sirderya) ırma ının orta mecrasından Hazar Denizine kadar uzanan sahada yerle tiler. Bilâhare bu Türk zümresi Türkistan ile imalî Afganistan'ın bir kısmına amil bir devlet tesis etti.

7K *Usunlar*: Balka gölünün cenubundaki li ırma ı havalisi *Usun* Türkleri'nin vatanı idi. *Usun* Türkleri kalabalık bir kavimdi. Payitahtları bugün Yedisu vilâyeti ismiyle malûm kıtanın arkî kısmında bulunuyordu. Usunlar harp zamanında 188.000 kadar asker çıkarabiliyorlardı.⁴⁰ Memleketleri, da lar, göller, nehirlerle dolu gayet münbit bir saha oldu undan, Usun'lar çok müreffeh bir Türk zümresini te kil ediyorlardı.

Zenginlerinin 4-5 bin atı olurdu. Usun'lar örf ve âdet cihetinden Hunlara (hâkim zümreye) çok benziyorlardı. Her devirde Türkler arasında görüldü ü gibi, Usun'lar arasında da mavi gözlü sarı ın tiplere de tesadüf olunuyordu.

Usunlarda kullanılan resmî unvan ve lâkaplar arasında *Yabgu* ve *Beg* unvanlarına da tesadüf ediyoruz.⁴¹ Men eleri bir kurt oldu una dair efsaneler, Usunlar'da da vardı.⁴²

VII. *Kanglı lar*: Garbî Türkista'nın imalî kısmıda, Kazak - Kırgızların oturdu u sahalarda Hunlardan sonraki Türk imparatorlu u devrinde On-ok, Kutlug sülâlesi devrinde Türge , Islâmiyetin inti arından sonraki devirde türlü zümrelere bölünmü , türlü kabile ittihatları te kil ederek türlü isimler almı , O uz Han destanında Kanglı ismiyle yadedilmi olan Türk zümreleri oturuyordu.⁴³

Mete, bütün bu Türkleri birle tirdikten sonra, bir muvaffakiyetli muharebe neticesinde Çinli'leri de vergiye ba ladı. Çinliler her sene Hunlara muayyen miktar ipekli kuma , hububat vermek ile mükellef idiler. Mete Çin hükümdarının kızıyla evlendi.

⁴⁰ Klaproth, Op. Cit. p. 164.

⁴¹ Marquart, "Osttürkische Dialektstudien" II. Kapitel: Über das Volkstum der komanen. Berlin, 1914. Sayfa 68-69.

⁴² Klaproth, Op. Cit. 164.

⁴³ Kanglı, Peçeneg, Kimak, Kıpçak, Kun, Kayı gibi Türk kavimlerinin men ei, birbirine münasebeti ihtilaflı meselelerdir. Biz burada bu hususta uzun izahlara giri meyece iz. Alâkadar olanlara J. Marquart'ın u eserini gösterebiliriz: Über das Volkstum der Komanen. In Osttürkische Dialektstudien. Berlin 1914.

Mete'nin bütün tarihi hizmeti, bir taraftan bütün Türk kavimlerini bir idare altında birle tirmiş olması, di er taraftan Türklerin kendilerine mahsus kuvvetli, sağlam devlet te kilâtı esaslarını takviye ve ihya etmiş olmasıdır.

§67

KT SADÎ BAKIMINDAN AHAL ARASINDA ZÜMRELER

ktisadî bakımdan da Hun Devleti'nin ahalisini ikiye taksim mümkündür. Bir kısmı muayyen bir yerde sakin, ziraatle uğraşan Türklerdir.

Çinî Türkistanı'nda yaşayan Cenubî Uygurların selefleri, hâkim zümre olan Hunların büyük bir kısmı⁴⁴ Kırgızlar ve Garbî Türkistan'ın münbit sahalarında oturan Türkler bu zümredendir.

Göçebe Türkler: Hunlara tâbi Türklerden bazıları, Hunların da bir kısmı, çok hayvan besledikleri için, hayvanlarına otlak temin etmek üzere senenin muhtelif mevsimlerinde oturdukları yerleri de iştirirlerdi. *Fakat bütün Hunlar münhasıran hayvan beslemekle ya ayan göçebe bir millet de ildiler.*

Bunlar ekin eken bir kavimdi. Her Hunun bir tarlası (arazi parçası) vardı.^{45 *}

Hunlarda türlü sanatlar da inkişaf etmişti. Hunlar deriden, yünden elbise yapmasını, demirden âlet ve silâhlar, altından türlü ziynet eşyaları imal etmesini bilirlerdi. *Hun payitahtı civarında silâhlar imaline mahsus müteaddit imalâthaneler vardı**

§68

HUKUK BAKIMINDAN AHAL

Hun Devletinde sınıf var mı idi?

Bu suale kat'î surette cevap vermek imkânsızdır.

⁴⁴ Çinin en eski tarihî eserlerinden olan iki de Hunların pek kadim devirlerdenken ziraatle uğraştığını gösteren bir kayıt vardır: Çinin en eski sülâlelerinden Hsia sülâlesi (bu sülâle M.Ö. 23 üncü asırdan 19üncü asra kadar hükümet sürmü tür) nin sukutu senelerinde bu sülâleye mensup bir hükümdar ziraat nazırını azletmişti. O zaman bu ziraat nazırı Cong'lar (o zaman Çinliler Hun'lara Cong diyorlardı) arasına kaçmış ve Hunlar arasında ziraatin inkişafına hizmet etmişti. De Groot, Op. Cit. p. 4.

⁴⁵ Klaproth, Op. Cit. p. 101.

⁴⁴ Deguines, Op. Cit. I, p. 201 (Türkçe tercümesi).

Muhakkak olan udur: Hun Devletinde ve Hunlardan sonra kurulan Türk devletlerinde ırsî sınıf yoktur.

Herfert, her nefer en yüksek kumandan derecesine kadar yükselebilir. Fakat bu esas, mutlak de ildir. Bunun istisnaları vardır

Evvelâ hâkim Tengri Kut'lar sülâlesine mensup olan ahıslar imtiyazlı zümredir. Bilhassa Mete'nin kurdu u te kilât bir aristokratla ma te ebbüsü telâkki olunabilir.

Çünkü Mete, bütün büyük Devletlerin ba ına vali olarak kendi akrabasını tayin etmi bulunuyordu.^{47 48}

Vilâyet ba ındaki beyler yüksek bir sınıf te kil ediyordu. Bunlar on bin askere kumanda eden beylerdir.

Bunlardan a a ı beyliklerin ırsî oldu una dair bir kayıt yoktur. Kalan ahalinin ekserisi müsavi hukuka malik hür insanlardır. Her fert zekâsı, hizmeti ve bilhassa harplerde gösterdi i yararlıklar sayesinde en yüksek derecelere çıkabilir. *Fakat devlet ahalisinin ekseriyetini te kil eden hür insanlardan ba ka, elbette, bütün kadîm devir camialarında oldu u gibi Hunlarda da esirler vardık*

Bunlar harplerde esir edilmi yabancı milletlere mensup insanlardı: Tunghu, Çinli vesaire.

Bunlar mülk sahibi olan Hunlar için çobanlık etmek ve tarlalarda çalı mak gibi hizmetler ifa ederlerdi.⁴⁹

Her Hun askeri, diri olarak eline geçirdi i dü manı kendisi için esir etmek hakkını haizdi.⁵⁰

⁴⁷ Parker, Op. Cit. p. 22. De Groot, p. 55,56.

⁴⁸ Klaproth, Op. Cit. p. 102:Deguines, p. 184: Biçurin, p. 17:A. Bern tam, iz istoriyi Hunov. Sovetskoye vostokovedenie, I, p. 56-57.

⁴⁹ Klaproth, Op. Cit. p. 102.

⁵⁰ Parker, Op. Cit. p. 20.

FASIL III

§69

HUNLARDA M LLETLER ARASI HUKUK ESASLARI VE M LLETLER ARASI MÜNASEBETLER

Çin vakayinamelerinde Hanların Çinlilerle olan siyâsî münasebetlerine dair pek çok kayıtlara tesadüf ediyoruz.

Bir taraftan Hun hükümdarları tarafından Çin hükümdarlarına yazılmış mektuplar⁵¹, di er taraftan Hunların Çinlilerle akdettikleri muahedeler bize Hunların milletler arası münasebetleri ve bu münasebetlere dair telâkkileri hakkında vazıh bir fikir edinmek imkânını vermektedir.

Bu bakımdan bilhassa büyük Mete'nin Çin imparatoru *Hiao- Wene* yazmış oldu u bir mektup dikkate de er bir mahiyet arz etmektedir.

Bu mektubu ve milâttan önce 47 de Hun hükümdarı *Huhanya* ile Çinliler arasında akdedilmiş bir muahedenameyi burada aynen dercetmeyi faydalı buluyoruz.

Büyük Mete'nin M. Ö. 176 da Çin imparatoru Hiao Wen'e yazmış oldu u mektup

TANRI tarafından tahta çıkarılmış BÜYÜK HUN TENGR KUTU⁵²
Çin imparatorunu selâmlıyor ve ona sa lık temenni ediyor, imparator cenaplarından geçenlerde, aramızda sulh ve sıhriyet münasebetleri tesisine dair mektup alınmış tı. Bu mesele her iki tarahın arzusuna muvafık ve mektupların muhteviyatına uygun bir surette hallolunmu tu.

Son zamanlarda sizin huduttaki memurlarınızın (bizim) GarbiTokiprensi tahkir etmesi neticesinde, Toki prensi benim müsaademi almadan İlı - Heu Nançju⁵³ vesairelerin te vikile, Çin memurlarıyla müsademeye ba lamı ve

⁵¹ Biçurin ve De Groot'un eserlerinde Hun hükümdarları tarafından Çin imparatorlarına yazılmış mektupların metni aynen dercedilmiş tir.

⁵² Tengri Kut unvanı hakkında s. 59, not 20 de izahlar vardır.

⁵³ Bu ismin bu imlâsı Biçurine göredir. (Biçurin, Op. Cit, 22. De Groot, bu ismi Ho-gi-lo-Ho-lan-si ekinde yazıyor. (De Groot, Op. Cit. p. 76).

bu suretle iki hükümdar arasında akd olunmu muahedelerin hilâfına hareket etmi , aramızdaki biraderlik münasebetlerini ihlâl etmi ve Han sülâlesini kom u bir devlete kar ı dü man bir vaziyete koymu tur. Çin imparatorunun i birarım gösteren iki mektubu alınmı tır. Cevap mektubunu hâmil olan sefirimiz daha geri dönmemi tir. Keza Çin elçisi de avdet etmemi tir. Bu ahval, iki kom u ülke arasındaki bu suitefehhüm, bazı arzu edilmeyen hareketleri mucip olmu tur.

Muahedeye mugayir hareket bir takım küçük memurların hatası neticesi oldu undan, ceza olmak üzere Toki Prense Yüeciler üzerine yürümeyi emrettim.

Tanrının yardımı, askerlerimizin sıhhat ve afiyette, atlarımızın kuvvette olması sayesinde ordularımız Yüeciler üzerinde büyük bir zafer kazanmı lar, kılıçlarımızın keskinli i sayesinde onları itaata mecbur etmi lerdir. (Bundan ba ka) son zamanda Orta Asya'da Lölân, Usun, Hukut⁵⁴ vesair, ceman 26 kavim ve ülkeyi hâkimiyetimiz altına aldık. Bu ülkelerin bütün ahalişi bizim ordularımızda asker oldular, bütün bu kavimler bizimle bir ev (bir halk) te kil ettiler.⁵⁵

imal ülkelerinde emniyet ve asayi i temin ettikten sonra harplere nihayet vermek, askeri istirahat ettirmek, atlan otlatmak niyetindeyim. (Sizinle) aramızda olup geçmi vak'aları unutarak eski muahedeyi tecdid etmek istiyorum, tâki eskiden oldu u gibi hudutlardaki ahali sulh içinde rahat ya asın, ufak çocuklar büyüsün, ihtiyarlar ömürlerinin sonuna kadar rahat ya ıyabilsinler. (Milletler) batından batına sulh ve asayi ten istifade etsinler.

imdiye kadar Çin mparatorundan cevap alınmamı oldu undan bu mektubu saray nazırı He-u-Tsien⁵⁶ vasıtasıyla gönderiyorum. Onunla birlikte bir deve, iki binek at, sekiz araba atı gönderiyorum. E er mparator Hunlann Çin hududuna yakla malarını istemiyorsa, hudut memurlarına ve hudut ahalişine huduttan uzakla malarını emretmelidir.⁵⁷

⁵⁴ Bu kelimeyi O. Franke Hukie okuyor. (Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Tiirkvöler und Chythen Zentralasiens Berlin, 1904, sabife 14). De Groot da Hukut okuyor ve bundan murat bilâhare Uygur ismini alan Tiirk kavmidir diyor. (De Groot Op. Cit. s. 79). Kukie (Hokut) den murat gelecek devirlerin Uygurları oldu unu Sinolog Hirt de kabul ediyor. Über Wolga Hunne und Hiung-Nu, Munich akademisi lisaniyat ubesi mazbataları II. Sahife 270,1994. Bu fikir kabul edilirse ta Mete devrinde Uygurların (Dokuzo uzların) Hunlara tâbi oldu u ispat edilmi oluyor.

⁵⁵ Burada Mete Ba atr Mo olistan'dan Hazar denizine ve Ural'a kadar uzanan sahada yaptı ı fiitühttan bahsediyor.

⁵⁶ Bu sefirin ismini De Groot yukarıda gösterilmi ekilde yazıyor. (De Groot, Op. Cit. p. 77). Biçurin ise Lan-çjun sidutsen eklinde yazıyor. Biçurin, Op. Cit. p. 22-24.

⁵⁷ Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 22-24. De Groot, Op. Cit. p. 76-77.

Bundan iki bin sene evvel ya amı bir Türk hükümdar ve Serdarının beynelmilel vazife ve münasebetlere dair fikirlerini gösteren mektup budur. Bu mektuptaki fikirler ancak Mete Bagatır'ın kendi fikirleri de il o devirdeki bütün uurlu Türklerin mü terek fikirlerinin bir ifadesidir.

Bu mektubu yazmaya sevkeden tarihî ahvali uzun uzadıya izah edecek deliliz. Zaten mektuptan bu sebep anlaşıyor: ki devlet arasındaki hudutta vukubulan bir hudut hâdisesi neticesinde iki eski dost devlet arasındaki münasebet gerginle mi bulunuyordu.

Çinliler hududa yakın yerlerde tah idat yapmı lardı.

Mete bu tah idatın kaldırılmasını istiyor, aksi takdirde Çine taarruz edeceğini bildiriyor; aynı zamanda bu münasebetle kendisinin son zamanlarda yaptığı büyük fütuhattan Çinlileri haberdar etmeyi faydalı buluyor.

Bu mektubun muhteviyatı ve üslûbu Çin sarayında aynı zamanda hiddet ve korku uyandırdı. Saray büyüklerinden bir kısmı imparatora, Hunlara harp ilân etmeyi tavsiye ediyor, di erleri ise âhiren Orta Asya'da büyük fütuhat yapmı , bütün Türk kavimlerini itaati altına almı olan Mete Bagatır ile muharebe etmenin münasip olmayacağını, Hunları ma lûp etmenin imkân haricinde oldu unu, en makul hareket tarzı Hunların huduttan Çin askerinin çekilmesi artıyla, teklif ettikleri sulhü memnuniyetle kabul etmek oldu unu söylüyorlardı. Uzun müzakerelerden sonra bu son fikir kabul olunmu tur.

Çin mparatoru kar ılık mektubunda Mete'ye: "*Fikirlerinizi çok do ru buluyorum. Kadîm devirlerin mukaddes büyük hükümdarları da bu tarzda dü ün mü lerdir*" diyor.⁵⁸

mparator mektupla beraber Mete'ye pek çok hediyeler de gönderiyor. Mete'nin mektubu milâttan önce 176 senesinde yazılmış tır. Büyük Mete M. 0.174 de vefat etti. Mete 35 sene hükümet sürmü tür.

Tarihî devirlerde birinci defa olarak da ınık Türk kavimlerini siyasetçe birle tiren, Türklere muntazam bir te kilât bah eden Mete Bagatır, Asya Türkleri tarihinin birinci büyük simasıdır. Onun için Metenin büyüklü ünü arkî Hun tarihile u ra mı olan bütün müverrihler hissetmi tir.

Türk destanlarında O uz Han ismiyle malûm olan büyük Türk kahramanının menkıbesi Mete'nin destanla tırılmış hal tercümesi oldu u fikri ileri sürül-

⁵⁸ Biçurin, Op. Cit. 1,25. De Groot, Op. Cit. p. fs-Tl.

mü tür.⁵⁹ "A thousand years of the Tartars" adlı eserinde İngiliz sinologlarından PARKER, Mete'den bahsederken diyor ki: "*Mete tarihin en büyük fatihlerinden biridir. Asya'nın öbür ucunda vukubulan bu fütuhata kıyasla CYRUS, SKENDER, DAR US, ÇESAZ, POMPE US-* ların furihatı daha büyük bir mikyasta de ildir. Kısası, Uzak arkın tarihi (da) Uzak Garbin tarihi kadar alâka uyandırıcı mahiyettedir. Elverir ki o tarihi (anlayarak) okumak salâhiyeti mevcut olsun".⁶⁰

Mete devrinde Hunlar siyasetçe Çinlilerden daha kuvvetli idiler. Hun imparatoru Mete, Çin hükümdarına yazmış oldu u mektupların üslûbu, gayet nezaketli olmakla beraber âmiranedir. Çin müverrihlerinin eserleri vasıtasıyla Metenin yukarıda gördü ümüz mektubundan ba ka da Mete ve bazı ondan sonra parlak devirde Hun tahtını i gal etmiş olan Tengri Kut'lar tarafından Çin imparatorlarına yazılmış bir çok diğer mektupların muhteviyatı bize vasil olmu tur.

Bütün bu mektupların üslûbu âmiranedir: Çin imparatorlarının mektupları ise son derece nazik ve hürmetkâr bir üslûpla yazılmış tır. M. 0.166'da Mete'nin o lu Kuyuk Tengri Kut'a yazılan bir mektupta Çin imparatoru âdetâ yalvararak Hun imparatorundan sulh istiyor.⁶¹

Mete ve onun vârisleri devrinde Hunlarla Çinliler arasında barı sever münasebetler devam etti. Bir müddet sonra Hunlar Çinlileri vergiye ba ladılar.⁶²

Yukarıda Hun imparatoru Metenin Çin imparatoruna bir mektup nümunesini görmüşük. İmdi burada Çinlilerle Hunlar arasında akd olunmuş bir muahedename örneğini dercediyoruz.

§70

M LÂTTAN ÖNCE 47'DE

Hun hükümdarı Huhanye ile Çin sefirleri Man-Çang ve Çang-Mung Arasında Akdedilmiş Bir Muahedename

Bugünden ba layarak bütün gelecek zamanlar için Çinlilerle Hunlar bir soy te kil etmek (karde olmak), batından batına, nesilden nesile birini aldatmamak ve birini erine hücum ve taarruz etmemek üzere ittifak akdediyorlar. (ve u esasları kabul ediyorlar):

⁵⁹ Mete ile O uz Han'ın ayniyeti hakkındaki fikri ilk defâ olarak ileri süren âlimin Rus âlimi rahib Biçurin oldu una yukarıda i aret etmiş tik.

⁶⁰ PARKER, Op. Cit p. 16.

⁶¹ Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 30-31.

⁶² De Groot, Op. Cit. p. 223. Rahib Biçurin, Op. Cit, p. 78.

1) Âkit taraflardan birinin tebaası tarafından, sirkat, haydutluk yapılırsa, mutazarrır olan taraf derhal bu vak'ayı diğer tarafa bildirecek, suçlu cezalandırılacak ve (mutazarrıra) tazminat verilecektir.

2) ki ülkeden biri üçüncü bir devletin taarruzuna uğrarsa, diğer asker göndermek suretiyle yardım edecektir. Kim andla mayı bozma a cür'et ederse, ona semanın lanetleri olsun. Her ilâ milletin ahfadı dahi bu muahedeye riayet etsin.⁶³

§71

HUNLARDA DEVLETLERARASI HUKUKA A T ESASLAR

Yukarıda birer numunesini gösterdi imiz Hunların milletlerarası münasebetlerine dair vesikalardan çıkarabilecek imiz neticeleri şu ekinde hülâsa edebiliriz:

1) *Hun Türkleri'nin diğer devletlerle olan münasebetler hakkındaki fikir ve telâkkileri çok yüksek medeniyet seviyesine erişmiş bir milletin telâkkileridir.*

2) *Hun telâkkisine göre iki devlet arasındaki normal münasebet sulh münasebetidir.*

3) *Milletlerarasındaki münasebetleri tanzim eden muahedelerdir.*

⁶³ Huhanye (58-40) Asya Hunları tarihinin mühim simalarından biridir. Yukarıda Huhanye'den bahsetmiştik. Burada onun tarihî rolünü kısaca hatırlatmakla iktifa edeceğiz.

Milâddan önce birinci asrın ortalarında Hunlar arasında iki türlü cereyan müahede olunmakta idi. Bunlardan biri Çinliler ile anlaşmak, Çin himayesini kabul etmek cereyanı, diğer kat'iyen yabancı bir devletin himayesini kabule tenezzül etmemek, tamamıyla müstakil kalmak için bütün gayreti sarfetmek.

Birinci cereyanın mümessili ise bu Huhanye idi.

Hun beylerinin ekseriyeti ikinci cereyanın taraftarı idi. Bunların başında Huhanye'nin biraderi Çi-Çi bulunuyordu.

ki zümre arasında mücadele başladı.

48 senelerinde Mo olistandaki Hun devleti imalî ve Cenubî diye ikiye bölündü. imalî Hunlar müstakil kaldı.

Başlarında Huhanye bulunan cenubî Hunlar Çin himayesini kabul ettiler ve devletleri Çin himayesi altında yarıyan müstakil bir devlet oldu.

47 de imzalanan muahede ise bu Cenubî Hunlarla Çin arasındaki münasebeti tespit eden vesikalardan biridir.

Sovyet âlimlerinden A. H. Bern tamın iddiasına göre eski Hun sülâlesinin son hükümdarı Üyen Hudi'den sonra 58 de Tengri Kut seçilmiş olan Huhanye Hunlar arasındaki Demokratik cereyanı temsil ediyordu.

A. N. Bern tam, izosteriye gunnov I. V. do H. E.

Sovietskoe Vostokovedenie N I. P. 51-77. Biz bu fikri ispat edilmemiş bir nazariye telâkki ediyoruz.

- 4) *Harpler bu muahedeleri ihlâlden do ar.*
- 5) *Muahedelere riayet, insanların kutsi bir vazifesidir.*
- 6) *Devletler birbirlerine talep ve ricalarım ve ikâyyetlerini elçiler vasıtasıyla bildirirler.*
- 7) *Elçilerin ahsiyeti masundur. (Elçiye ölüm yok).*
- 8) *Muahedelere riayeti temin eden müeyyide Tanrının lâneti ve harptir.*

Hunlarda muahedeler gayet bida î (orijinal) merasimle yapılırdı: Hunlar, muahede akdetmek için gelmi yabancı sefirlerle beraber bir muakaddes da in tepesine çıkarlardı.

Evvelâ Kingluk⁶⁴ denilen bir bıçakla beyaz bir at kurban kesilirdi. Kurban kesilirken bir kap içine süt, kırmızı veyahut arap doldurulurdu. Bundan sonra akit yapacak taraflardan her ikisi vücudunun bir yerinden yara yapardı ve bu kap içindeki kırmızı (süt veyahut araba) o yaradan bir kaç damla kan damlatılırdı.

Bundan sonra her iki taraf kılıçlarını, bu içine kan karı mı kırmızı (süt veya araba) sokarlardı ve muahedenin esaslarını ifahen tekrar ederlerdi. Bundan sonra muahedeye riayet edeceklerini merasimli bir surette ilân ederek iki tarafın kanı karı mı kırmızı (süt veya arabı) içerdiler.⁶⁵

§72

HUNLARIN KT SAD HAYATI

Hunların bir kısmı ziraatle u ra ırdı. Kalanları hayvan beslemekle geçinirlerdi. Her Hunun bir arazi parçası vardı⁶⁶. Hunların en çok ettikleri hububat bu day, arpa, darı idi.

⁶⁴ De Groot, Op. Cit. 223. Biçurin, Op. Cit. p.

⁶⁵ Bu muahededen ve Hunların muahede akdetme usullerinden bahseden Çin kayna ı "Kinglu" kelimesini kullanıyorlar ve Çin menbalarından birinde de Kinglu veya Kingluk kelimesinin kıymetli kılıç yahut bıçak'ın ismi oldu u kaydedilmi tir. Zamanımızın tanınmı sinologlarından Fr. Hirt, Kingluk kelimesinin Altaylarda ya ayan Teleut Türkleri'nin lehçesinde bugün dahi mevcut olan Kingrak (iki taraflı bıçak, kama) kelimesine mü abehetine dikkati çe kiyor. Hirt'e göre bu. kelimeye milâddan evvel 1022 senelerine ait vesikalarda da rastlanırım . Hirt, The ancient History of China, New-York p. 67.

Radloffun büyük Türk lüğatinde de kingrak kelimesi vardır (cilt II, s. 709). Aynı kelime R. S. Shhawiin "Asketch of the Türk! language" adlı eserindeki kelimeler arasında da vardır (A sketch, II, p. 163. Calcutta, 1878).

Bu Kingluk (Kingrak) kelimesi bize malûm en eski Türkçe (Hunca) kelimedir ve bu kelime Hunların Türklü ünü isbat eden lisanî delillerden biridir.

⁶⁶ Klaproth, op Cit. p. Klaproth eserindeki Fransızca metin udur: Quelques tribus (des Huns), adonnees a l'agriculture, avaient des habitations plus stable, et des champs dont les limites etaient fixees.

Hun hükümdarları idare ettikleri sahalarda ziraatin inki afı ve ahalinin ia esini temin meselesile çok yakından alâkadar olurlardı. Ziraatin inki afına müsait, münbit oldu u halde ziraat inki af etmemi sahalarda ziraade u ra mak üzere ziraatçı "koloni"ler tesis ederlerdi.⁶⁷ Kıtık senelerde halkın ia esini temin için, ihtiyat ambarlarını hububatla dolduruyorlardı.⁶⁸

Hunların yalnız hayvan beslemekle geçinen bir kavim olmayıp, Hunların hayatında ziraatin mühim rol oynadı ı kurganlarda bulunmu pek çok ziraat âletlerinden de malûmdur.

Hayvan beslemekle geçinen Hunların en çok yeti tirdikleri hayvanlar da at, inek - öküz, deve, e ek, katır, koyundu. Hunlar bu hayvanların memleket ihtiyaçları için lâzım olan miktarından fazlasını kom u mihetlere satarlardı.

Ahalinin mühim bir kısmı hayvan beslemekle me gul oldu u için, ülkenin ziraat mahsulâtı kurak yıllarda bütün ahalinin ia esi için kâfi gelmiyordu. Hunlar lâzım olan zahireyi Çin hududundaki pazarlardan temin ederlerdi.⁶⁹ Hunlar Çinlilerden hububat yerine kendileri Çinlilere davar, deri, yün, yapa ı ve a lebi ihtimal, maden mamûlâtı satarlardı. Ülke ahalisinin ia esi için gerek olan gıda maddelerinin ve Hunlara lâzım olan di er bazı eylerin bir kısmını vergiye ba lanmı Hunlara tâbi milletler, temin ederlerdi.

Bunlar arasında birinci sırada Çinliler gelir. Çinliler vergilerini ekseriya aynen öderlerdi. Verdikleri eyler hububat (darı, pirinç), ipekli, diva, pamuklu kuma lar, bazen ziraat âletlerinden ibaret olurdu.

Miktarı zaman ve mukaveleye göre de i irdi. Çinliler Hun hükümdarlarını Vassal ilân ettikten sonra da vergi vermeye devam etmi lerdir.⁷⁰

⁶⁷ Tsien Han u, ch. 94.

⁶⁸ Tsien Han u, ch. 94. Parker, Turcoschythian tribes. China Revue XXV. 1892 - 1895.

⁶⁹ G. P. Sosnovski. onaktlodkakh Oglakhtinskavo mogllnika. Problemi istoriyl materialnoy kültür, 7-8. 1933. s. 40. A. Bern tam, Sotsialno-Ekonomiçesiy Stroy Orkhonskikh Turok. S. 71-72.

Yukarıda kurganlardan çıkarılmı e ya hakkındaki § 6 ya bakılsın.

⁷⁰ M. S. 50 senelerinde Çinlilerin Cenubî Hun hükümdarlarına verdikleri aynı vergilerin mikdarı u ekilde tespit edilmi tir. 10,000 top ipekli kuma , 10,000 top pamuk kuma , 25,000 çuval pi irilmi ve kurutulmu pirinç, 25,000 inek, öküz, musiki aletleri, Çini kap ve zarflar.

Bundan ba ka yılba ı hediyesi olarak Tengri Kuta bin tOp. Tengri Kut'un anasına, büyük beylere ceman on bin top ipekli kuma , külliye tli mikdarda altın gönderilirdi. Biçurin, Op. Cit. 116 - 120.

Çinlilerden ba ka Hun ülkesinde Mançurya hududunda ya ayan kavimlerden Sien - Pi'lerle Uhuan'lar da Türklere vergi veriyorlardı. Bunların verdikleri eyler: at, öküz, koyun derilerinden ibaret olurdu.⁷¹ Hunların imal ve Garptaki tebaaları Tingling, Usun, ve Çinî Türkistan ahalisinin verdikleri vergiler hakkında sarîh malûmat yoktur. Fakat bunların da bir miktar vergi verdiklerinde üphe yoktur.

Hunların Türk tebaaları, bilhassa harpte asker çıkarmak suretiyle yardım ediyorlardı.

Hunlar harp için lâzım olan bütün eyleri kendileri imal ediyorlardı. Payitahtın yakınında pek çok fabrikalar, imalâthaneler bulunurdu. Harp sanatından ba ka yünden ve deriden elbise hazırlamak, madenden âletler, silâhlar ve ziynet e yası yapmak sanatları çok inki af etmi ti.⁷²

§73

HUN DEVLET N N HUKUKÎ MAH YET

Hukuk tarihi bakımından her siyasî te ekkülün mahiyetine göre bir hukukî ismi vardır.

Siyasî te ekküller mahiyetleri itibarıyla tasnif olunmu tur.

Siyasî ve hukukî tarihleri en çok tetkik edilmi olan Avrupa kavimlerinin tarihinde biz u siyasî te ekkül örnekleri görüyoruz:

- 1) İbtidâî kabile ittihatları (oymak birle meleri),
- 2) Barbar Krallık,
- 3) Feodal Monar i,
- 4) Mutlak Monar i,
- 5) Me rutî Monar i,
- 6) Halk hâkimiyeti, Demokrasi.

Biz Asya be eriyeti tarihinde dahi bazı farklarla aynı inki af safhalarını görüyoruz.

Hun Devleti te kilâtı yukarıda zikredilmi siyasî inki af safhalarından hangisine tekabül ediyordu? Bu mühim bir meseledir.

⁷¹ Biçurin, Op. Cit. s. 154. Deguines, Op. Cit. I, p. 201.

⁷² B. KARLGREN, New Stuie Studies on chinez brones. Bulletin of the Museum of far eastern Antiquities, n. 9,

Her eyden önce muhakkak olarak unu söyleyebiliriz:

Mete devrinde Hun te kilâtı kat'ıyyen kabile ittiadı de ildir. Vakıa Mete'den önce ve Mete'den sonra, hattâ Mete devrinde Mete'ye tâbi bazı Türklerde kabile ittiadları mevcuttu. Bilâhare Uygur ismini alacak olan daha do rusu kendilerine Uugur ismi verilecek olan Tölös Türklerinde bu kabile esas ve kabile ittiadları ekinde birle meler çok mühim rol oynamı tır. Fakat Mete devrinde ve ondan sonraki parlak devirde Hun camiası Hun devleti kabile ittiadı de ildir.

Hun devleti geli mi bir devlettir, bir monar idir.

Ahaliyi idare eden kabile reisleri de il, merkezî hükümdar tarafından tayin olunmu eflerdir, hâkim sülâlenin akrabasıdır.

Kanaatıma göre, Mete Devletin kurulabilmesi kabilecilik ananesiyle merkezden idare temayülünün mücadelesi neticesinde son esasın zaferi sayesinde mümkün olmu tur.

Mete devletinde kabile esasının rolü ve ehemmiyeti tâlidir.

Mete devleti bir krallıktır. Fakat ne gibi krallıktır?

Barbar krallık mıdır? Mutlak Monar i midir? Yahut Feodal Monar i midir?

Bu suale kafi cevap verebilmek için garp tarihinde feodalite ismini ta ıyan siyasî te kilâtın mahiyetini hatırlatmak gerektir.

1) Malûm oldu u veçhile feodal bir memlekette ülkenin arazisi türlü büyüklükte parçalara bölünmü tür. Bunlara fief denir.

2) Her fiefin ba nda bir senyör bulunuyor.

3) Senyörler arasında bir mertebe silsilesi vardır. Tâbilik ve metbuluk münasebetleri vardır.

4) Bu tâbilik, vassallık, münasebeti merasimle yapılan bir mukaveleden, bir akitten do ar.

5) Senyörleri merkezî krala ba layan ba çok gev ektir.

6) Her senyörün kendine tâbi müstakil askerî kuvvetleri vardır.

7) Büyük senyörün ve kralın askeriyle tâbi senyörlerin askerleri arasında rabıta yoktur.

8) Feodalite beyler hâkimiyetidir, Aristokratlıktır.

9) Halk tabakala mı tır. Asil denilen bir hâkim zümre vardır. Hâkim zümrenin mümeyyiz vasfı askerliktir.

Bu esaslardan bir çoklarım biz Hun devletinde de görüyoruz.

1) Hunlarda da ülke muhtelif⁷³ Beyliklere bölünmü tür.

2) Hun ülkesinin darî taksimatı birer vilâyet olmaktan ziyade birer Beylik, birer fief mahiyetinde idi.

3) Hunlarda da hâkimiyet Beyler zümresinin elindedir ve beyler imtiyazlı bir sınıftır. Devlet aristokratiktir.

4) Hunlarda da hâkim zümre aynı zamanda, askerî zümredir.

Bunlar Hun te kilâtiyle Avrupa feodalitesi arasında mü terek noktaldır. Fakat Hun te kilâtını Avrupa feodalitesinden tefrik eden cihetler de vardır:

1) Hunlarda merkezde çok kuvvetli, nüfuzlu bir hükümdar Tengri Kut vardır. Bu hükümdar feodal devirdeki Avrupamn kralları gibi hâkimiyetini tasdik ettirmek için mücadele eden hükümdar namzedi de il, hâkimiyetini tamamen tanıtmı , her istedi i tâbi Beyler için kanun olan nafiz otoriteye malik bir hükümdardır.

2) Avrupa feodalitesinde türlü senyörlerin askerleri arasında hiçbir rabita yoktur. Bunlar ayrı ayrı askerî kuvvetlerdir. Hun devletinde de her Beyin ayrı

⁷³ Avrupa feodalitesinin mahiyeti, tarihi, siyasî ve hukukî te kilâtı hakkında Avrupada pek çok eser yazılmış tır. Hukuk tarihile u ra anlarımızın istifade edebilecekleri klâsik sayılan eserlerden en mühimleri olarak unları zikredebiliriz:

Fustel De Coulanges, *Historie des institutions politiques de l'ncienne France*. P. Roth, *Geschichte des benefiziahvesens von den altesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert*.

G. Waitz, *Duetsche Verfassungsgeschichte*.

P. Violet, *Histoire des institutions politiques et administratives de la France*.

Ernest Meyer, *Mittelalterische Verfassungsgeschichte*.

Deutsche und Französische Geschichte von 9 bis zum 14 Jahrhundert.

Daha muhtasar eserler:

M. Bloch, *La Society feodale*.

Ch. Petit Dutailis, *la Monarchic feodale, en France et en Angleterre X-XIII siecles*.

Esmein, *Cours elémentaire du Droit français*. Dr. Hans Fehr, *Deutsche Rechtsgeschichte*.

Feodalite hakkında Türkçe yazılmış eser yok gibidir. Feodalitenin mahiyet ve te kilâtına temas eden eserlerden olarak Cevdet Pa a tarihinin birinci cildindeki (Tertibi Cedit) feodalite hakkındaki sahifelerle Sadri Maksudî'nin "Hukuk Tarihi Dersleri" adlı (eski harflerle basılmış) eserini gösterebiliriz.

askeri kuvveti varsa da bütün bu askerler do rudan do ruya Tengri Kut'a tâbidir.

Tengri Kut onların âmiridir. Ba kumandanıdır. Ona itaatle bütün Beyler ve neferler mükelleftir. Hükümdar da itaat etmeyenleri derhal cezalandırmak hak ve kudretini haizdir.

3) Avrupa feodalitesinde yüksek senyörle vassal arasındaki münasebet merasimle yapılan bir mukaveleye müstenittir. Rabıta mukavelevîdir, hukuku hususiye münasebetidir.

Hun te kilâtında Beylerin Tengri Kut'a tâbiyeti mukaveleden de il, Tengri Kut'un kuvvet ve otoritesinden hukukça tanınmı hâkimiyetinden do mu hukuku âmme münasebetidir.

Hun devleti Avrupa feodalitesinden farklıdır.

O halde Hun devleti merkezî monar i midir? Evet Hun devleti mutlak ve merkezî bir monar idir. Fakat bu monar ide feodalite unsurları da vardır. Bu devlet feodalite esaslariyle telif olunan bir merkezî monar idir. Bu Türk feodalitesidir. Bunun di er misallerini biz Selçuk devletinde ve Osmanlı devletinde de görüyoruz.⁷⁴

⁷⁴ Hunların hususi hukukundan burada bahsedecek de iliz. leride umumi surette eski, islâmiyetten önceki Türklerin hususî hukukundan bahsedece iz.

K TAP III.
FASIL I
K NC BÜYÜK TÜRK DEVLET
TÜRKLER N TÜRK SM YLE TAR H SAHNES NE ÇIKI I
§74
M. S. ALTINCI ASIRDA¹ KURULAN
BÜYÜK TÜRK DEVLET
(M. S. 546-659)

Milâdî altıncı asırda kurulan büyük Türk devleti. Bu devletin men ei. Türklerin ilk defa olarak Türk ismiyle tarih sahnesine çıkması. Bumin Han. Bu devletin ikiye bölünmesi. Garbî Türk devleti. stemi Han. Bu Han'ın harici siyaseti. ranlılarla münasebeti. Bizansla münasebeti. Bu devletin inkırazı sebepleri. Türk Devleti'nin yeniden kurulu u. Kutlug Han. VI-VIII. asır Türkleri devrinde devlet te kilâtı. Amme hukuku müesseseleri.

¹ Altıncı asırda Orta Asya'da Devlet kurmu olan Türklere Çin müverrihleri Tukyü ismini veriyorlar. Bu Tukyü kelimesi Türk isminin yanlış telâffuzundan ibarettir. Çinlileri takliden müste rıkların bir ço u bu tâbiri kullanmı lardır. Meselâ Deguiques, Klaproth, Biçurin, Stan. Julien, Chavannes ve ba kaları. Bazı müste rıklar altıncı asırdan sekizinci asra kadar iki defa büyük devlet tesis eden Türklere *Göktürk* ismini vermi lerdir. Bu isimlerden hiçbirisi Türkler tarafından kabul olunamaz. Çinlilerin yanlış telâffuzundan ba ka bir ey olmayan Tukyü kelimesi altıncı - sekizinci asır Türklerine isim olmayaca ı izahtan müsta nidir. *Göktürk* tâbirine gelince, bu tâbir de Tukyü tâbirinden daha mesud bir tâbir de ildir. Bu tâbirin de tarihi bir esası yoktur. Ne altıncı asır Türkleri, ne de yedinci ve sekizinci asır Türkleri *Göktürk* ismini ta ımı de ildirler. Bu "Göktürk" tâbirinin men ei udur: Orhon Kitâbeleri'nin bir yerinde (I. E. 3.) u cümle vardır: *iki ara* (Kadırgan da larıyla Demir kapu arasında) *idioksuz Kök Türkler* olurmu . Burada Kök kelimesi (Gökün eski telâffuzu) sıfattır, Semavî mânasında kullanılmı tır. Katiyen Tiirklere verilmi bir isim de ildir. Semavî mânasında kullanılmı oldu u da üphesizdir [Turecica, Thomsen]. Bu cümledeki Kök renk ifade etmesi ihtimali de yoktur. Bu devirde Türkler arasında gök, ye il, kırmızı, diye bir taksimat mevcut olmadı ı malûmdur. Bu kelime sekizinci asır Türkleri'nin kendilerini semavî telâkki ettiklerini gösteriyorsa da, isimlerinin göktürk oldu unu katiyen ispat etmiyor. Son kurtulu destanımızı bir âbideye hâk etsek ve o kitâbeye "Büyük bir kılavuzun riyaseti altında 1922 de asil Türkler vatanlarını istilâ etmi olan dü manları tardettiler" ekinde bir cümle dercetsek "Asil Türk" Anadoluyu kurtaran Türklere isim oldu unu gösterir mi? Katiyen. Buradaki Asil kelimesi Türklerin haklı olarak kendilerini asil telâkki ettiklerini gösterir, fakat kurtulu mücadelesinden evvel ve ondan sonra ya ayan

Yukarıda bahsetti imiz Asya Hunları Devleti'nin da ılgısından sonra Mo olistanda Syenpi devleti kuruldu. Syenpi devletini kuran milletin hangi ırka mensup oldu u kat'î bir surette tespit edilmi de ilse de, bu milletin Türkten gayri bir millet oldu u tahmin olunmaktadır. A lebi ihtimaline göre Syenpi'ler bugün Mançu ismiyle malum milletin elfleri idiler.

Syenpi'lerin hâkimiyeti devrinde eskiden Hun Hükümdarlarına tâbi olan Türk kavimlerinin ço u bu yeni sülâleye itaat etmek mecburiyetinde kalmı lardır.

Syenpi sülâlesinin mensup oldu u ırk hangi ırk olursa olsun, bu devlette hâkim zümre gene Türklerdir. A lebi ihtimal devlet lisanı da Türkçe idi.²

Syenpi devleti IV. asrın nihayetine kadar devam etti.

Bundan sonra M.S. 400 tarihlerine do ru Mo olistan'da Ju-Jan devleti teessüs etti. Bu devletin ba ında dahi Türk ırkından ba ka bir ırka mensup sülâle

Türklerden farklı bir *Asil Türk* adlı bir zümre mevcut oldu unu ispat etmez.

Orhon Kitabelerinde Kök kelimesinin rolü misal için aldı ım cümledeki Asil kelimesinin rolünden farklı de ildir.

Orta Asya Türkleri kendilerini semavî telâkki etmi lerdir, fakut semavî Türk onların isimleri olmamı tır.

Bu Kök Türk tâbirini ilk defa Orhon Kitâbeleri lisanına isim olarak W. Bang ileri sürmü tür.

Über die Köktürkische Inschrift auf der südseite des Rül-Tagin denkmals, Vorwort, Leipzig, 1896).

Bundan sonra bu tâbiri Le coq terviç etti:

(Köktürkische aus Turfan. Sitz. K. P. Akadem. Wiss. 1009).

Bu tâbiri Thomsen kabul etmedi. Butâbirin ne Kutlug Türklerine ve ne de kitâbe lisanına isim olamayaca ını esaslı delillerle ispat etti (Thomsen, Turcica, s. 20).

Radloff ise Orhon Kitâbeleri ba ındaki yukarda gösterilmi cümlede kök kelimesinin mevcudiyetini bile inkâr ediyor.

Bu âlim kök kelimesi yerine burada ökü (çok) kelimesi yazılmı oldu unu iddia ediyor. Kitabelerde mevcudiyeti bile üpheli olan kök kelimesini Türk ismine ilâve etmekte ne bir fayda, ne de bir mâna vardır.

Muhtelif devrelerde büyük devletler tesis etmi olan asil ırkımızın ismini yabancı milletler türlü ekilde tahrif ederek be eriyet tarihinde Türk isminin daha evvel parlamasına mâni olmu lardır. Uzun müddet Türk ismi ba ka isimler altında gizlenmi tir. Tarihte birinci defa olarak ecnebilere dahi (Cinlilere ve arkî Romahlılara bu isim malûm idi) sadece Türk ismiyle malûm olan altıncı asır Türklerine Türk demeyip te Kök Türk demekle ne kazanıyoruz?

Türkler semavîdir, diyebiliriz "semavi Türkler"! isim yapamayız. Çünkü bu Türk'ü küçültür. Ahmet zekidir denildi i zaman Ahmedin zekâsı anla ılır. Halbuki "Zeki Ahmet" bir lâkap olursa Ahmedin zekâsını isbat etmez, belki de bilâkis.

² Paul Pelliot, bu kitabın müellifine yazdı ı bir mektupta Syenpi'lerin Türklü ünden bahsediyor.

hükümet sürüyordu³. Milâdî 400 senelerinde bu devlet arkî Asya'nın çok kuvvetli bir devleti idi ve tamamıyla müstakil idi. Mo olistan'la Çinî Türkistan'da ya ayan bütün Türk kavimleri bu sülâleye tâbi idi.

Ju-Jan'ların Hanları Çinî Türkistan'da oturuyorlardı. Bu devletin sahası Mançuryadan Çinî Türkistan'da kâin Kara ara kadar uzanıyordu.⁴

§75

TÜRKLER N TÜRK SM YLE TAR H SAHNES NE ÇIKI I

Altıncı asrın ortalarına do ru Altay da larında zümre isimleri dahi Türk olan bir Türk kavmi ya ıyordu.

Altay da larının münbit ve demir ve altın madenlerine malik vâdilerinde yerle mi olan bu Türkler uzun müddet sulh ve refah içinde ya ayabilmi olmaları sayesinde nüfusça ço almı , medeniyetçe de çok ilerlemi bulunuyorlardı. Aynı zamanda hem ziraat hem sanatla u ra an bu yerle ik Türkler bilhassa madencilik sahasındaki maharetleriyle öhret bulmu lardı.

Demir, bakır ve altın madenlerini yerden çıkarmak, eritmek ve türlü madenlerden türlü aletler, silâhlar ve ziynet e yası imal etmek hususunda çok ilerlemi lardı.

Nüfuslarının çoklu u, medeniyetlerinin yüksekli i, sanat sahasındaki maharetleri sayesinde bu Türkler altıncı asrın ortalarına do ru Orta Asya'nın en medenî ve en kuvvetli Türk zümresini te kil ediyorlardı.

Yukarıda görüldü ü veğhile, bu devirde (altıncı asır ortalarında) arkî ve imalî Asya'daki bütün Türk kavimleri gibi Altay Türkleri de Ju-Jan hükümdarlarına tâbi idiler.

Altay Türkleri Ju-Jan'lara vermekle mükellef oldukları vergileri madenden yapılmı âlet ve silâhlar vermek suretiyle öderlerdi. Medeniyetçe çok ilerlemi olan Altay Türkleri için barbar telâkki ettikleri Ju-Jan'lara tâbi olarak ya amak millî gururlarına dokunan bir durum idi. Altay Türkleri bir müddettenberi Ju-Jan boyunduru unu silkmek emelini besliyorlardı ve bu emeli gerçekle tirmek için bir fırsat gözetiyorlardı.

³ Klaproth, Ju-Jan'ların Türkten gayri bir milletin Türklerle karı masından hasıl olmu bir melez millet oldu u fikrindedir. Klaproth, Op. Cit. p. 99.

Parker ise Ju-Janlann Türk oldu unu kabule mütemayildir. Parker, Op. dt. p. 160-173.

⁴ Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 221.

Bu fırsat ta zuhur etmekte gecikmedi: M. S. 546 yıllarında bugün Mo olistan ismini ta ıyan sahanın imalî kısmında sâkin Türk kavimlerinden Tölös ismiyle malûm⁵ 6 Türkler Ju-Jan'lara isyan ettiler.

Altay Türkleri'nin reisi Bumin, Ju-Jan hükümdarından isyan eden Tölös'leri bastırmak vazifesinin kendisine havale edilmesini istedi. Ju-Jan hükümdarı bu teklifi memnuniyetle kabul etti.

Altay Türkleri'nin kuvvetiyle Bumin kısa bir zaman içinde Tölös isyanını bastırdı, Tölös'leri inkıyat altına aldı ve bu suretle tâ Hunlar devrindenberi bütün Türk kavimleri tarafından siyasî merkez sayılan imalî Mo olistandaki Orhon ve Tola ırmakları havalisindeki Türklere hâkim bir siyasî ef oldu (546).

Bu muvaffakiyetlerden sonra Bumin, Ju-Jan hükümdarı Anakuvay'ın kızına talip oldu. Ju-Jan hükümdarı bu talebi reddetti. Bumin Han'ın elçisine tahkir edici bir surette cevap verdi:

"Siz bizim demirci kullanmızsınız, bu tarzda konu maya (kızım istemeye) nasıl cüret ediyorsunuz?"¹ dedi.

Ju-Jan hükümdarının bu muamelesi Bumin beyin hiddetini mucip oldu ise de, büyük Türk reisi hislerini derhal izhar etmedi.

ntikam için fırsat beklemeyi daha muvafık buldu, çünkü Bumin, Türkler arasında tekrar Türk hâkimiyetini tesis ederek Türk kavimlerini siyasetçe birle tirmeye karar vermi ti.

Ju-Jan'ları ma lûp edebilece ine emin olacak kadar kuvvet toplamadan Ju-Jan'larla mücadelele gire mek bu yüksek gayeye ula maya mâni olabilirdi.

Bundan sonra imalî Çin'de hükümet süren Garbî Wey (Toba) sülâlesi hükümdarının kızını istedi⁷. Bu Wey sülâlesi de aslı itibarıyla bir Türk sülâlesi idi.

Aslen Türk olan Çin hükümdarı Bumin beyin talebini tereddütsüz is'af etti.

Bumin 551 de Çin hükümdarının kızıyla evlendi. Bu suretle Çin'le itluk ve sulh temin ettikten sonra isyan bayra ını kaldırdı, Ju-Jan'lara harp ilân etti (552 de).

Ju-Jan'lar ma lûp oldular, hükümdarları Anahuvay yeis ve kederinden intihar etti⁸.

⁵ Bunlar Hunlar devrinde Çinlilerin Hukut dedikleri ve bilâhare (imalî) Uygur ismini almı olan Türklerdir. Tölös ismi hakkında a a ıda imali Uygurlar Faslında bazı izahlar vardır.

⁶ Biçurin, Op. Cit. p. 266-267. Parker, Op. Cit. p. 189.

⁷ Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 221-222. Klaproth, Op. Cit. p. 115. Türkler Wey (Toba) devletine Tabgac devleti diyorlardı.

⁸ Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 222.

Bu büyük zaferden sonra 552 de Bumin bey Türklerin istiklâlini ilân etti. Yeni bir devlet kurdu. Kendisi *Il-Han* unvanını aldı, zevcesine de "Katun"⁹ unvanını tevcih etti.

Bundan sonra Mo olistanda, Çinî Türkistan'da, Cenubî Sibiry'a'da ya ayan bütün Türk kavimleri Bumin Han'a tâbi oldular. Bumin Han derhal yeni kurulmuş devlette tekilât yaptı, mühim kanunlar vazetti. Muhtelif mansıb ve memuriyetler ihdas etti, devlet içindeki bütün memuriyetleri 28 dereceye taksim etti. Dereceler arasında bir mertebeler silsilesini vazetti.

Bumin Han yüksek gayesine eri tikten sonra çok ya amadı, bir rivayete göre aynı senede (552'de), di er rivayete göre 553'te¹⁰ vefat etti.

Bumin Han büyük bir eser bırakmı tı: Mançuryadan Balka gölü havalisine kadar, Baykaldan eddi Çiniye kadar uzanan sahayı bir siyasî merkeze ba layan büyük bir Türk devleti.

Eskiden Ju-Jan'lara itaat eden bütün Türk kavimleri bir Türk sülâlesinin hâkimiyeti altına alınmış , Asya Türkleri'nin büyük bir kısmı siyaset bakımından birle tirilmiş , OrtaAsya'da Hun devrinde oldu u gibi, tekrar Türk hâkimiyeti temin edilmiş ti.

Bu suretle eski anlı Hun devleti yeniden ihya edümi bulunuyordu.

Bu sefer bu büyük ırk cihan ve tarih sahnesine bundan sonra ebediyen muhafaza edece i erefli "Türk"ismiyle çıkıyordu.

Bumin Han'a kadar ancak bir zümrenin ismi olan bu isim bundan sonra bütün ırkın, bütün Türkçe konu anların ismi oluyordu.¹¹

⁹ Katın, asıl mânası bakımından eski Türkçede zevce, es demek olan katun (katın), Han'ın e i, kraliçe mânasını da ifade ederdi. Orhon Kit. I. E, 25, 31. n, N9. slâm devrinde yazılmış eserlerde rastladığımız Hatun kelimesi eski Türklerdeki katunun fanile tirilmiş eklidir. Halk içinde ya ayan, bidayette e mânasını ifade eden Katun kelimesi de bilâhare kadın telâffuz olunmaya başlamış tır.

¹⁰ Bicurin'e göre Bumin Han'ın vefatı 553 de Mart ayında vuku bulmuş tu. Biçurin, Op. Cit. I. p. 267, not.

¹¹ Türk isminin men i nedir? Bu hususta pek çok fikirler ileri sürülmüş tür. Biz burada bu fikirlerden ve bu fikirler lehine ileri sürülmüş delillerden uzun uzadıya bahsedecek de iliz. Ancak bu fikirleri hulâsa etmekle iktifa edece iz:

I) Çin müverrihlerince makbul olan Klâsik fikir udur: Türk ismi ancak altıncı asırda "Tukyu" Türkleri devrinde yayılmış tır. Bu isim ilk defa Altay da larında oturan bir Türk kabilesinin ismi olmu tur. Bu kabilenin, bu ismi almasının sebebi de oturdukları sahadaki bir da ın mi fer (casque) ekinde olması olmu tur. Eski Türkler mi fere Tukyu diyorlarmı . Bu fikir tamamen yanlış tır. Çünkü bugün isbat edilmiş tir ki Çinlilerin Tukyu ekinde tespit ettikleri

Ancak bütün Türk ırkını, bütün Türkçe konu an kavimleri bir siyasî merkeze ba lamak için Garbî Türkistan ve arkî Avrupa Türklerini de inkiyat altına almak lâzımdı. Bu vazifeyi de Bumin Handan sonra onun biraderi ve bütün zaferlerinde arkada ı olan *stemi* Han ifa edecektir. *Dört buçuk asır sürmü esaret ve parçalanma devrinden sonra altıncı asırda Türklerin yeniden büyük bir imparatorluk kurmaları bütün Türk ırkı efradında bir millî gurur hissi uyandırmı oldu u anla ılıyor.*

Bumin ve stemi Han'ın isim ve öhretleri Türklerin ifahî ananelerinde ya amı ve bu iki kahraman daima Türklerce millî kahraman telâkki olunmu lardır. Bumin devrinden 180 sene kadar bir zaman geçtikten sonra yazılımlı olan Orhon kitâbeleri bu Türk kahramanlarından ve onların devlet tesis etmek için yaptıkları mücadelelerden u suretle bahsetmektedir:

"Yukarıda mavi gök, a a ıda ya ız yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında ki i o lu yaratılımlı tır. Ki i o ulları üzerine benim dedelerim Bumin Han ve istemi Han hâkim olmu lardır. Yükseldikten sonra Türk milletinin kanunlarını tatbik etmi lerdir.

kelime (Türk) kelimesinin bozulmu eeklidir. T irk kelimesinin her hangi bir Türk lehçesinde mi fer mânasına geldi i tespit edilmemi tir. Bazı âlimler Türkçede mevcut olan takya (serpu) kelimesinin tukyuya benzemesine istinat ederek Çin rivayetini haklı çıkarmak istemi lerdir.

(E. Blochet, Le nom des Turks, Extrait de la Revue de l Orient chretien Paris, 1928). Bu fikir de do ru bir fikir de ildir, çünkü Türk milletinin smi Cince Takya de il, tukyudur. Takya kelimesinin tukyu'ya benzeyi i varsa da Türk kelimesile münasebeti yoktur.

II) Di er bir nazariyeye göre Türk kelimesi türemek, (halk olunmak, ço almak) fiilinden yapılmı bir ismizattır. Aslı Türükdir. Türük "mahlûk, insan" mâna"nı ifade eder. Vambery, Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes. s. 52. Bu nazariyelerden hiçbirisi esaslı de ildir. Türk kabilelerinden birinin pek eski devirlerde dahi Türk ismini ta ıdı ı anla ılıyor. Roma müelliflerinden Pomponius mela "De situ orbis" adlı eserinde [bu eser milâdî 43 senelerinde yazılımlı tır] budin kavminin oturdu u sahanm öte tarafında "Turcae" isminde bir kavimden bahsediyor. (De situ orbis Llv. 1,116), keza Roma müelliflerinden Plinius (Milâdî 23-79) tarihi tabîî (Hist Natur.) adlı eserinde Sarmat (Romalılar îskit kavimlerine Sarmat diyorlardı) ırkına mensup kavimler arasında Tyrcæ'leri (Türkleri) de sayıyordu. Bu kayıtlardan pek eski devirl-erdenberi Türk kavimlerinden biri Türk ismini ta ıdı ı anla ılıyor. Fakat bu ismin bütün Türk ırkına te mili Bumin devleti teessüsünden sonra vuku buldu u üphesiz gibi görünüyor.

"Türk" kelimesinin mânasına gelince, Uygur lehçesinde eski Türkçede Türk "kuvvet" mânasına gelirdi. Eski Uygur eserlerinde bu mânada kullanılımlı tır. (Müller, Uigurica II, 167). Mahmut Ka garî, "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eserinde (cilt I, sahife 294-295) bu Türk keli-mesini her eyin ortaça ı, yahut ortaça a eri mesi, diye tercüme ediyor. (Ve huve vasatu idraki külli eyin) Türk üzüm ödi=yeti menin vasatında bulunan üzüm zamanı. Türk yi it = yi idi in orta devrine eri mi yi it. Bundan anla ılan Türk kelimesi iki mâna ifade eder: Kuvvet ve kemal (olgunluk).

Dört tarafta çok dü man varımı , asker sevkederek dört taraftaki çok kavimleri zaptetmi , çok yerlerde emniyet ve asayı temin etmi , ba ları e dirmi , dizleri çöktürmü lerdir.

arka do ru Kadırkan¹² da lanna kadar, garp taraLnda demir kapıya¹³ kiadar (Türkleri) iskân etmi lerdir. Bu iki hı^Adut arasında, ok te kilâtını tanımayan ve kendi Hanından ba ka kimseye tâbi olmayan¹⁴ Gök Türklerle te kilât vermi lerdir. (Bunlar) bilgi sahibi Hanlar olmu lar imi , Kahraman Hanlar olmu lar imi , zabitleri dahi bilgili ve cesur olmu imi .Beyleri ve bütün halkı da do ru ve âdil olmu imi , onun için onlar devleti idare edebilmi ler ve idare ettikleri devlette kanunlar vazetmi lerdir. Sonra, nöbetleri gelince vefat etmi lerdir.¹⁵

Bumin ve istemi Hanlar Tuu isminde bir kabile reisinin o ulları idiler. Tuu büyük *Yabgu* unvanını ta ıyordu.

Bumin Han'ın vefatından sonra çok geçmeden Türk devleti iki kısma ayrıldı. Merkezi Mo olistan olan arkı kısmında Bumin Han'ın o ul ve torunları

¹² Kadırkan bugün Khingan da ları ismi ile malûm Mo olistan ile Mançurya'yı yaran da ların Türkçe ismidir.

¹³ Demirkapı Buhara ülkesiyle Efganistan arasında bir mahaldir.

¹⁴ Orhon kitâbeleri dioksuz tâbirini kullanıyorlar. Orhon Kitâbeleri'ni, Almanca ve Fransızca tercüme eden müste rikler bu sıfatın ifade etti i mânâyı tayinde mü küle tesadüf etmi lerdir. Nihayet Orhon Kitâbeleri'ni okuma usulünü ke feden Wilhelm Thomsen 1916 da ne retti i bir eserinde bu mü küllü halle muvaffak olmu tur. Thomsene göre "idioksuz" kelimesi iki isim ve bir siz edatından mürekkeptir (idi, ok, siz).

"idi" eski T ırkçede sahip, yüksek, hükümdar mânasında kullanılmı tır. "Ok" da oymaklar ittihadı, oymak te kilâtı mânasında kullanılmı tır. îdioksız, "idi" siz ve "ok" siz demektir, yani Orhon Kitâbeleri'ni yazan idisiz, oksız diyecek yerde "idi + ok siz" demi tir. Bu iki kelimeyi birle tirmekten husule gelen sıfatı kullanmakla Türklerin sahipsiz ve oksız olduklarını i aret edilmi tir. Thomsen, Turcica, p. 17-26.

Bu sıfat, "sahipsizlik" ve'oksızhk" (oymaklar ittihadı bulunmaması hali) hangi devir Türklerine aittir? Thomsen bu sıfatların Bumin Han tarafından devlet kurulmasından önceki devir Türklerine ait oldu u fikrindedir (Turcica, p. 24). Biz büyük âlimin bu fikrine i tirak edemiyoruz. îdioksız sıfatı Bumin = stemi devleti kurulduktan sonraki devrin Türklerine aittir. Türkler ancak bu devirde "idisiz" idiler, müstakildiler, Türklerden yüksek, Türklerle hâkim bir sahip yoktu. Bu devirde Türkler "Ok"sızda idiler. Burada Ok oymaklar ittihadı, oymak te kilâtı mânasında kullanılmı tır. Hakikaten Bumin— stemi tarafından devlet kurulduktan sonra oymak ittihatlarının ço u da ılmı tı, da ılmamı olanlarının da siyasi ve idari bakımdan hiçbir ehemmiyeti kalmamı tı. "OkTar (oymak ittihatları) devleti idare edenler nazarında "yok" idi. Onun için Bumin— stemi tarafından devlet kurulduktan sonra Türkler "îdi" siz oldukları gibi "Ok" siz da idiler.

¹⁵ Orhon Kitâbeleri, I E. 1,2, 3,4.

hükümet sürdü, Garbî kısmında ise evvelâ istemi Han, ondan sonra onun ahfadı hükümet sürdü.

arkta Bumin Handan sonra o lu Kolo Han(552-553)¹⁶ hükümet sürdü, ona Bumin Han'ın ikinci o lu Bukan (553-573) Han¹⁷ halef oldu.

Bu devirde Çinde hükümet süren Çu sülâlesi hükümdarı, Bukan Han'ın kızıyla evlenmi ti. Bundan sonra Bumin Hamn üçüncü o lu Tapu Han¹⁸ (573-583) Bumin tahtına cülûs etti.

Tapu Han devrinin mühim vakalarından biri bu Han'ın Türkler arasında Buda dinini yaymaya çalı mı olmasıdır. Bu Han kendisi Buda dinine sülûk etmekle iktifa etmedi, tebaalarına da bu dini kabul ettirmek istedi. Tapu Han, payitahtı olan Karakurum ehri yerindeki ehirde Buda dinine mahsus mabetler in a ettirdi¹⁹. Fakat Buda dini bu havalideki Türkler arasında inti ar etmedi. Bu Handan sonra gelen Hanların Buda dininde oldu una dair hiç bir kayda tesadüf edemedik.

Tapu Handan sonra bara Han (583-587)²⁰ devrinde Türk devleti inhitata yüz tuttu. Dahilî karı ıklıklar, Bumin sülâlesine mensup beyler arasındaki tahta vârislik kavgaları yüzünden Türk Devleti'nin askerî kuvveti gev edi. Bu artlar içinde î bara Han, Çinlilerin Türk devletine hücumunu önlemek için Çinlilerin siyasî üstünlü ünü, Çin protektorasını kabul etmeye mecbur oldu (584). Bu 584'de vukubulmu olan Çinin himayesine iltica Türk Devleti'nin sukutunun ba langıcı oldu.

¹⁶ Kolo'nun Türkçe bir kelimenin çince telâffuzudur. Hangi Türkçe kelimenin bozulmu ekli oldu u kat'î olarak malûm de ildir. Çinlilerin kolosu Türkçe Kara kelimesine tekabül etti i tamin olunabilir.

¹⁷ Bu Han'ın ismini Chavannes Mu-Han ekinde yazıyor (Op. Cit. p. 220). Rahip Biçurin ise Muyu ekindeki imlâyı kabul ediyor (Op. Cit. p. 267). Parker Çin yazısında Kan hecesini ifade eden alâmetin (hieroglyphe'in) Uy hecesini gösteren alâmete çok benzedi inden bu iki heceyi tefrik çok zor oldu unu söylüyor (Op. citp. 182).

Orhon Kitabelerini okumak usulünü ke fetmi olan V.Thomsen bu kelimenin Türkçesi Bukan olması ihtimali lehinde bir fikir ileri sürüyor flhomsen,Turcica, p.19).

Bumin sülâlesine mensup di er Hanların isimlerinin bazılarının Türkçesi tespit edilmi tir, di erlerinin hangi Türkçe kelimeye tekabül etti i malûm olmadı ndan isimler Çin kaynaklarında nasıl yazıldı ise o ekinde kabul edilmi tir.

¹⁸ Çin kaynaklarında bu Hanın ismi Topo olarak gösterilmi ise de çince Topo hecelerini ifade eden alâmetin Kanton eyaleti lehçesinde taput okundu undan bu taputün Türkçe Teber kelimesinin bozulmu ekli olması ihtimali ileri sürülmü tür (Hirt, Nachworte, s. 115).

¹⁹ Hirt Op. Cit. p. 115.

²⁰ Çin kaynaklarında apolyo ekinde imlâlanmı ismin Türkçesi î bara oldu u isbat edilmi tir (Hirt, Op. Cit. p. 117).

Bumin Han sülâlesinin diğer Hanlarından uzun uzadıya bahsedecek değiliz²¹.

Bu sülâlenin en milletsever Hanlarından epi Han (609-619) Türkleri Çin tahakkümünden kurtarmak için çok çalıştı ise de ondan sonra gelen Hanlar yeniden Çin üstünlüğüne kabule mecbur oldular. Nihayet bu sülâlenin son Hanı Bagatır adlı Kyeli Han (620-630) zamanında uzun ve erezli bir mücadeleden sonra Türkler mağlûp oldu, Türk devleti yıkıldı (630).

Bumin Han sülâlesinin hükümet merkezi Ötüken²² da lılarıyla Orhon nehri havâlisinde bulunan Çinlilerin Holin dedikleri Karakurum²³ denilen mahâl idi.

²¹ Bumin sülâlesinin Hanlarının isimleri bunlardır:

Bumin Han 546-552. Kolo (Kishi) Han 552-587. Mukan (Bukan) Han 553-573. Tapu (Topo) Han 573-583. Kaba (Kapa) Han 583-587. Çulu Bağı Han 587-588. Tulan Han 588-599. Kimin Han 599-609. epi Han 609-619. Çulu II Han 619-620. Bagatır Sad (Kiel) Han 620-630.

²² Çin müverrihleri muhtelif devirlerde Türklük merkezi, Türk Hanlarının makamı olarak Tukin, Woutekien, Outekien adları gösteriyorlar. Çinlilerin Tukin'leri Türk kitabelerinin Ötüken dedikleri da lı oldu u şüphesiz gibi görünüyor. Fakat bu Ötüken ismiyle hangi da lı kastedildi i kat'i surette tespit edilmemiştir. Thomsen göre Ötüken'den murad bugün Hangay ismiyle malûm da lıdır. Yahut cenûbî Altaydır, diyor. (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* dechiffrees, p. 152. not 32). Hirt'e göre Ötüken Kentey ile Hangay da lıları arasındadır. (Hirt, *Op. Cit.* p. 33).

Bu devirde Karakurum ismini taşıyan ordugâh bir ehir halinde miydi, de il miydi? Bunu kat'i bir surette söyleyemeyiz, fakat Tapu Han devrinde burada Buda mâbetleri inşa edilmiş oldu una göre tâ Bumin sülâlesi devrinde Karakurum'un bir ehir halinde oldu una hükmedebiliriz.

²³ Çinlilerin Holin dedikleri mahalden murad Karakurum oldu u bugün isbat olunmuştur.

N. R. Vasilyeff, *Kitayskie nadpisi na Orkhonskikh pamiatnikakh v Ko o-Tsay- damede i Kara Balgasune. Sbornik trudov orkhonskikh ekspeditsiyi*, tom III, St. Petersburg, 1897.

FASIL II

§76

GARBÎ ASYA TÜRK DEVLET

Bumin sülâlesi devrinde Garbî Türkistan, Kazak stepleri ve arkî Avrupa Türkleri'nin oturdukları sahalarda Türk ülkesine ilhak olunmuştur. Bu sahaları büyük Türk ülkesine ilhak eden Bumin Han'ın biraderi ve silâh ve zafer arkadaşı stemi Yabgu olmuştur.

stemi- Bumin Devleti'nin kurulmasından önce Garbî Türkistan'da garb membarlarında Eftalit ismiyle, arab membarlarında ise Haytal ismiyle malûm olan *Akhun* denilen Türkler hâkimdi. Akhun devleti de kuvvetli bir devlettir. Garbî Türkistan'dan başka Ceyhun nehrinin garp ve cenubundaki sahalardaki ahali de Akhun Hanlarına tâbi idi.

stemi Han, Akhunları itaat altına alabilmek için ran'la bir ittifak akdetti. Bu suretle Ceyhun nehrinin cenup ve garbındaki sahayı İranlılara bırakmak artile ranın Haytallar (Ak-Hunlar) la birleşmesi, ittifak etmesi ihtimalini bertaraf etti. Bundan sonra Ak-Hunlara harp ilân etti ve malû ettikten sonra Ak-Hunların hâkim oldukları ülkeyi, Garbî Türkistan'ı Türk devletine ilhak etti (M. s. 563 ile 567 arasında).

GarbîTürkistan'ı zaptettikten sonra stemi Han evvelâ bugün Kazak (Kırgız) Türkleri'nin oturduğu sahayı, biraz sonra da Ural ile dil arasında ve Karadenizin imalinde yatan bütün Türkleri ve gayri Türk kavimleri de itaat altına aldı.

Bu suretle Çinî Türkistan'dan dil havzasına kadar, ran'dan Sibiry'a'ya kadar uzanan büyük bir devlet kurulumu oldu.

Türk ananesine göre, Türk Devleti'nin bu garbî kısmı arkî kısımda hâkim olan Bumin sülâlesine tâbi idi. Fakat bu ancak nazariyede böyle idi. *Hakikatte istemi devleti müstakil bir devlettir, çünkü Türk Devleti'nin istemi Han'a tâbi olan kısmı hem sahasının genişliği, hem arazinin münbitliği, hem ahalinin çokluğu ve zenginliği bakımından arkî kısımdan üstündür.*

stemi Yabgu (stemi Han bu unvanı ta ıyordu) devletine Çinî Türkistan'ın bir kısmı, Çinî Türkistan'dan Hazer denizine ve Ural nehrine ka dar bütün Garbî Türkistan, bugün Kazak-Kırgızların oturdukları sahalardan ba ka Avrupada Kırım Yarımadası ve Karadenizin imalindeki, bugün Rusyayı te kil eden kıtanın cenubî kısmı da dahildi ve bütün bu sahaların ahalişi stemi Han sülâlesine tâbi idi.

stemi Han'ın iki payitahtı vardı. Biri Çinî Türkistan'da Aktag,²⁴ di eri Garbî Türkistan'ın imalinde Çu nehri üzerindeki Tala ehri idi.²⁵

stemi Han, Garbî Türkistan Türklerini itaat altına alarak devlet tesis etmekle kalmadı. Hükümdarı bulundu u sahada ya ayan ahalinin refah ve saadeti ve ziraat ve ticaretin inki afı için de çalı tı. *stemi Han altıncı asırda dünyanın en büyük, en kudretli hükümdarlarından biri sayılmalıdır.* stemi Han'ın zamanındaki bütün büyük devletlerle münasebetleri vardı.²⁶

stemi Han'dan sonra Garbî Türk devleti tahtına o lu Tardu Han (576-603) cülûs etti.

Türk ırkının darî ananesine göre arkî ve Garbî isimlerde daima ikiye inkısam eden Türk Devleti'nin arkî kısmında hâkim olan Han Garbî kısımda hükümet süren Handan üstün sayılırdı. arkî kısım Hanı yüksek Han, Ka an addolunurdu. Garbî kısımda hükümet süren ona tâbi olmalıydı.

stemi Han, Bumin Hana tâbi oldu u gibi Tardu Han da bara Hana tâbi olmalıydı. Fakat geni , çok münbit ve zengin sahalarda ya ayan medeniyetçe daha ilerlemi ahaliyi idare eden, babası stemi Han gibi ran ve arkî Roma devletlerde siyasî münasebetlerde bulunan Tardu Han, arkî kısımda hâkim olan i bara Hanı küçük görüyor, onu istihfaf ediyordu. bara da Tardu Hanı kıskanıyordu. Çinliler Türk Devleti'nin iki kısmını idare eden Hanlar arasındaki bu rekabet ve husumetten istifade etme e karar verdder. Çinliler evvelâ Çin'e daha yakın olan arkî Türk devletini yıkmak için garb Türklerini tutar gibi hareket ettder.

Muhtelif hareketlerle Tardu Han'a kendisinin bara Han'dan daha üstün oldu unu tasdik ettiklerini belli etme e çalı tılar.

²⁴ Ektag (Aktag) ehri Çinî Türkistan'da Kuça ehrinin imalinde Tekes çayı vadisinde idi (Chavannes, Op. Cit. p. 237).

²⁵ Tala ehri çok me hur bir T irk ehri idi. Bu ehirden hem Çin seyyahları (meselâ, Hiouen-Thsang, St. Julien, Histoire de la vie de Hiouen-Thsang, p. 59.) hem Arab müellifleri (meselâ Mukaddesi ve di er Arab müellifleri) bahsetmektedir. Tala hakkında birinci Türk tarihi kongresinin zabıtlarının 391-392 nci sahifelerinde Sadri Maksudi'nin bazı izahları vardır.

²⁶ Bu siyasî münasebetlerden ileride bahsedece iz.

Çin sarayına her iki Han'dan sefirler geldi i zaman evvelâ Tardu Han'ın sefirlerini kabul ederlerdi. Tardu Han'a hediye olarak altından yapılmı bir sancak sapı gönderdiler. *Bu sapın ucu bir kurt ba um temsil ediyordu. Türk ananesine göre bu kurt ba umı temsil eden sancak sapı kullanmak Türklerin en büyük Hakanının imtiyazı idi.*

Çinlilerin Tardu Han'a böyle bir hediye takdim etmekten maksatları, Çinlilerin onu yüksek Hakan telâkki ettiklerine i aret idi.

Çinlilerin bütün bu hareketleri Türk vahdetine, birli ine kar ı kurulmu bir tuzaktı. Türkler bu tuza a ayanı hayret bir saflıkla dü mekte gecikmediler. Bunun neticesinde arkî Türkler içinde muhtelif Türk beyleri bara Han'a isyan ettiler, arkî Hana tâbi beylerden biri Talupian²⁷ Tardu Han'a iltica etti ve Tardu Hanı i bara Han'a kar ı tahrik ederek onu ark Hanına harp ilân ettirme e muvaffak oldu. Bu, Türk Devleti'nin iki kısmı arasındaki mücadele bir kaç sene sürdü, i te, bu mücadele neticesindedir ki i bara Han devleti zayıfladı ve nihayet Çin üstünlü ünü (Çin himayesini) kabul etme e mecbur oldu.²⁸

Tardu Han Garbî Türklerin ikinci büyük hükümdarıdır. Onun da ran ve Bizansla siyasî münasebetleri vardır.²⁹

Tardu Han'ın vefatından sonra (603) sekiz senelik bir fasıladan sonra Garbî Türk devleti tahtına Tardu Han'ın torunu *ekoeyHan* (611-618) cülûs etti. Ondan sonra biraderi *Tong Yabgu Han* (618-630) geçti. Bu Han da Garbî Türk Devleti'nin büyük Hanlanndandır.

Tong Yabgu, Mo olistan'daki dokuz kabile ittihadına, Dokuz O uza, bölünmü Tölös Türkleri'ni de itaat altına aldı. Ceyhun ırma ının cenubunda fütuhât yaparak Garbî Türk Devleti'nin hududunu tevsî etti.

imalî Efganistanda bir çok ülkeler zaptetti. Fethetti i yerlerdeki mahallî beyleri yerlerinde bıraktı.

Onlara Alpagu³⁰ unvanını bah etti, onların idaresini murakabe için *Tudun* ismiyle valiler tayin etti.

²⁷ Talupyan, Bumin sülâlesinin ikinci Hanı olan Bukan Han'ın o lu idi. Türk töresine göre tahtın kanunî vârisi idi, fakat babası vefatından sonra tahta amcası Tapu Han cülûs etmi ti.

²⁸ Biçurin, Op. Cit. p, 279. D'Herbelot, Op. Cit. tome VI, p. 76-77.

²⁹ Biz ileride bu münasebetlerden de bahsedece iz.

³⁰ Çin vekayinamelerinde Kelifa şeklinde yapılmı bu unvanın türkcesi Al- pagu oldu u ileri sürülmü tür. Hirt. Nachvvorte zur nschrift derTonjukuk, s. 110-111.

Tudunların vazifesi mahallî beylerin idaresini murakabe etmek ve ahaliden do rudan do ru ya vergi toplamaktı.³¹

Tong Yabgu islâmiyetten önceki Türk tarihinin büyük simalarındandır. Zamanında gerek yaptı ı fütihat ve gerekse askerî kuvveti cihetinden Türkler arasında büyük öhret kazanmı tır.

Garbî Türkistan'dan ba ka, Çinî Türkistan'daki beylerin bir ço u Tong Yabgu Hanı tanımı tı.

630 senelerinde Türk ülkelerinde seyahat eden Çin seyyahı Hyuven Tjang'ın bu hükümdar hakkında bıraktı ı malûmat ayanı zikirdir: Çinli Seyyah, Türk hükümdarı Tong Yabgu'ya Garbî Türkistanın imalinde Çu nehri havalisindeki Tala ehri civarında bir askerî manevra esnasında mülâki olmu tur.

Çin seyyahı Türk hükümdarı ve onun ordusu hakkında unları yazıyor: "*Han ipekli kuma tan mamûlye il diba bir elbise ta ıyordu*. Ba örtüsü on metrelik ipekli kuma tan yapılmı bir sarıktan ibaretti. Bu sarık Han'ın saçlarını örtüyordu. Han'ın maiyetinde iki yüz kadar zabıt vardı. Zabıtların de hepsi dibadan mamul giyimler giymi lerdı. Saçları örtülmü tü. Han'ın etrafında pek çok atlı asker vardı.

Atlı neferler ince yünden mamul elbiseler giymi lerdı. Ellerinde uzun mızrak, bayrak ve yay ta ıyorlardı. Atlı askerlerin adedi o kadar çoktu ki, nihayetini göz göremiyordu.³²

Tong Yabgu 630 senesinde vefat etti. Bundan sonra garp Türkleri arasında karı ıklıklar ba gösterdi.

O zaman bütün Garbî Asya'daki Türklere hâkim bir Hakan kalmadı, Garbî Türk devleti da ıldı, parçalandı, tekrar oymak ittihatları ("Ok"lar O uzlar) te ekkül etti.

§77

ON OK (ON O UZ) TÜRKLER

TULULAR, NU EP LER

Çinî Türkistan'dan Hazer deniziyle Yayık nehrine, Sibiryadan Ceyhun (Amu-Derya) ırma ına kadar uzanan sahada oturan Türk zümrelerine Eski

³¹ Chavannes, Op. Cit. p. 263-264. Di er tâbirle Tong yabgu Efganistandaki eyaletlerini Protektorat usulüyle idare ediyordu.

³² Stanislas Julien, Histoire de la vie de Hiouen-Thsang, p. 55. Samuel Beal, The life of Hiuentang, p. 42.

Türkler On Ok Türkleri diyorlardı^{33 34}. Bu Türklere bu ismin verilmesinin sebebi tafsilli izaha mühtaçtır. Malûm oldu u veçhile, medeniyetin yüksek derecelerine çıkmı , devlet kurabilmi bütün büyük milletlerin tarihinde bir kabileler ittihadı (confederation de tribus) devri vardır. Büyük Türk devletleri kurulmasından evvel ve büyük Türk devletleri da ıldıkları zaman Türk kavimleri de kabile ittihatları te kil etmi lerdir. Kabile tâbiri mânası müphem bir tâbirdir, çünkü soylara kabile denildi i gibi, oymak ve a iretlere de kabile denilmektedir. Onun için biz kabile ittihatlarının mahiyet ve unsurlarını daha sarıh bir surette ifade edebilmek için Türkçe ıstılahlar kullanaca ız. Malûm oldu u üzere, Türklerde dar mânada aile (famille) den sonra gelen en küçük çtimaî te ekkül Eski Türklerin *ogu* ve *urug* kelimelerde ifade ettikleri soydur. Soydan sonra gelen çtimaî te ekkül *oymaktır*?* Bir kaç oyma ın birle mesinden husule gelen çtimaî ve siyasî te ekküllere Eski Türkler "Ok" diyorlardı.³⁵ Okların adedi birden fazla oldu u zaman Oklar veyahut O uz ³⁶ derlerdi. Muayyen bir sahada oturan, muayyen bir isim altında birle mi Türk kavimlerinde oymak ittihatlarının, okların, o uzların adedi sabitti, bu kavim birlik te kil ederek ya adıkla de i mezdi. Türk tarihinde uzun müddet da ılmadan birlik te kil ederek ya ayabilmi Türk kavimleri kavmî isimlerinden ba ka bu kavim içindeki Okların, O uzların adedile de yâdedilebilirdi. Meselâ A ismindeki bir Türk kavmi üç oka, üç O uza bölünmü ise bu Türk kavmi üç-o uz, dokuz oka bölünmü ise, Dokuz- o uz, on oka bölünmü ise on-o uz ismiyle de yâdolunabilirdi.³⁷

Her soyun, her oyma ın bir reisi oldu u gibi, her oymaklar ittihadın (her "Ok'un) da bir reisi, bir tudun, çur veya ad ismini ta ıyan bir efi olurdu.

Türklerin "ok" lara (oymak ittihatlarına) bölünmesi tâ Asya Hunları devrinde vardı.³⁸

³³ Orhon Kitâbeleri, I E, 19, 1 N, 13, II N, 15. Thomsen, Turcica, p. 4-17. Chavannes, Op. Cit. 27-28.

³⁴ Biz burada "soy"u Romalıların "gens" dedikleri aileler birli inin, "oymak"! "curia" nın, oku "tribünün mukabili olarak kullanıyoruz, yani bu türkce tâbirleri Romalıların yukarıda gösterilmi tâbirlerin ifade etti i mefhumlar için ıstılah olarak kabul ediyoruz.

³⁵ Parker, Op. Cit. p. 237. Chavannes, Op. Cit. 27-28, 34, 265. Hirt, Nachvvorte s. 26, 67-69. Thomsen, Turcica, p. 4-17.

³⁶ Eski ttirkçede cemi âlâmeti olarak bazan "1ar, 1er" yerine "Z" de kullanırlardı, ikiler yerine ikiz, dedikleri gibi. Eski Tiirkler bu usulle ok kelimesinden de Okz eklinde cemi yapmı lar, Türk dilinin hususiyetlerinden biri iki samit arasına daima bir sait ilâve etmek oldu undan Okz, Okuz olmu tur. Çok eski türkcedeki K lerin sonraları G telâffuz olunması neticesinde Okuz da O uz olmu tur.

³⁷ Meselâ imali Mo olistandaki Tölös (yahut Töles) lerin Dokuz-O uz ismiyle, garbi Türkistan Türklerinin On-Oguz, Karlukların Üç-Oguz ismiyle de tesmiye olunurlardı.

³⁸ Schlegel, Die uigurische Denkmal von Kara Balgasun, p. 111-113, (Memoire de la

O uz reisleri arasında kudretli bir ahsiyet zuhur edip Türk o uzlarının büyük bir kısmını kendisinin hükmü altına alma a, kendisine itaat etme e mecbur edebildi i zaman " l" (el), devlet te ekkül etmi oluyordu, devleti kuran "Ka an", " l-Han" unvanını ahrdı. Bütün büyük Türk devletleri kudretli bir ahsiyetin, enerjik bir askerî kumandanın, azimkâr bir o uz reisinin bir çok di er o uzları (okları) kendi hâkimiyeti altında birle tirmesi sayesinde kurulabilmi tir. Fakat Türk devletlerinin kurulmasında büyük ahsiyetler çok büyük rol oynamı lar ise de, Türk devletlerinin teessüsünü yalnız enerjik ve müte ebbis eflerin eseri telâkki etmek do ru de ildir; muayyen bir sahada ya ayan insan kütlelerini bir hâkimiyet altında toplayabilmek için reislerin zekâ, enerji, askerî dehâsından ba ka bir çok ktisadî, tarihî ve siyasî artların da mevcut olması gerektir. Türklerde devletin kurulması için büyük ahsiyetin zuhuru lâzım oldu u gibi, kurulmu devletlerin ya aması, devam ve bekası için de Türk Devleti'nin ba nda akıllı, cesur ve âdil Hanların bulunması art idi.³⁹ Bir Türk devleti uzun müddet bu sıfatları haiz, de erli Hanlardan mahrum kaldı ı zaman devlet evvelâ sarsılır, zayıflar, sonra büsbütün da ılırdı. O zaman Türk devletini te kil eden sahadaki Türkler tekrar oymaklara, oymaklar ittihatlarına (o uzlara) bölünürlerdi, Bu ok ve oklar ittihatları ya eski ananevi isimleri ta ıyan oymak ve oymak ittihatları olurdu⁴⁰ veya yepyeni isimler altında yeni teessüs etmi ittihatlar olurdu.⁴¹

imdi eski Garbî AsyaTürkleri'ne "On-ok" Türkleri ismi verilmesinin sebebi meselesine dönelim:

Eski Türklerin Garbî Asya Türkleri'ne On-ok ismini vermelerinin sebebi Garbî Türklerin on oymaklar ittihadı, onok, on o uz te kil etmeleri, on oymaklar ittihadına bölünmü olmalarıdır.

İstemi Han tarafından kurulmu GarbîTürk Devleti'nin son büyük Hanı olan Tong Yabgu'nun vefatından sonra, 630 da Garbî Türk devleti da ıldı, birle mi bir Türk devleti: (11) yerine ayrı ayrı reislere itaat eden oklar ve oklar ittihatları kaim oldu. Garbî Asya Türkleri On Ok (on oymaklar ittihadı) te kil ettiler ve bu oklar da iki zümreye ayrıldı: *Tulular*, *Nu epi'ler*. Her zümre be "ok" tan tereküp ediyordu. Bu iki zümrenin sahalarını ayıran sınır "Issik Kül" idi. Tulular bu gölün do usunda, Nu epiler ise bu gölün batısında oturuyorlardı, Garbî Asya

Soclete Finno-ougrienne IX).

³⁹ Orh. Kit. I. E, 3,5,6,7.

⁴⁰ Meselâ, Garbî Türk devleti da ıldıktan sonra Garbî Türklerin tekrar on oymaklar ittihadına, on ok a bölünmü lerdir.

⁴¹ Meselâ, Garbî Hun devleti (Attilâdan sonra) da ıldı ı zaman Hun devletine dahil olmu olan Türk zümreleri Ot-O ur, Kut-O ur vesair isimlerle "ok"lara (oymak ittihadına) bölünmü lerdir.

Thomsen, Turcica, p. 5, not. 3, Chavannes, Op. Cit. p. 219.

Türkleri'nin oklara bölünmesi, on ok (on o uz) te kil etmeleri bu Türklerin pek eski bir ananesi oldu u anlaşıyor.⁴²

stemi Han devrinden Tong Yabgunun vefatına kadar geçen devirde Garbî Asya Türkleri büyük Hanlara itaat etmi lerdi, bu devirde oklar ittihadının siyasî bir rolü ve ehemmiyeti kalmamı tı. Fakat Tong Yabgu nun vefatından sonra ok ittihatları tekrar canlandı, ok ittihatları yukarıda i aret edildi i gibi iki zümreye bölündü ve her zümrenin ba ına ayrı, müstakil reisler geçti.

Nu epilerin ba ına evvelâ Se Yabgu isminde bir reis geçti, ondan sonra Tulu Han, Tulu Handan sonra Tieli e geçti (Tieli e'nin vefatı 639 yılıdır). Tieli e kısa bir zaman için Tutuları da kendisine itaat ettirerek iki oklar ittihadı zümresini birle tirmi ti ve Han unvanını almı tı.

Tieli e Han her oku (oymak ittihadını) idare için ayrı valiler, adlar tayin etmi ti. Fakat Tieli e Handan sonra iki zümrenin siyasî hayatı tekrar ayrıldı, Tulularda hâkimiyet ayrı, kendi aralarından çıkmı eflere geçti.

Tieli e Handan sonra Nu epiler zümresi içinde u Hanlar hükümet sürdü:

Yabgu Han (640-641), ekuey II Han, Çençu Yabgu.

Tulu zümresi içinde de u hanlar hükümet sürdü: Bagatır Han, Tulu Han (vefatı 634 dedir), Holü (Kara Han).

Bu son Han dahi iki zümreyi birle tirmek için çok gayret sarfetti. Fakat muvaffak olamadı. Holü Han, Çinlilerle olan bir harpte esir dü tü (657). Bundan sonra da Nu epilerin reisi Çençu Yabgu Çinlilerle iki sene mücadele etti. Fakat 659 da o da ma lûp oldu. Bu tarih (659) GarbîTürk Devleti'nin sukutu tarihidir.⁴³

Yukarıda isimleri anılan Hanların hepsi büyük istemi sülâlesine men sup Hanlar idi. Bu Hanlar İrsî kabile reislerini itaat altına alarak oymak ittihatlarına birer devlet mahiyetini vermek için çalı mı lar, yani, oymak ittihadı reislerini birer feodal be veyahut vali durumuna indirmi lerdir. Fakat Hanlar tarafından her oymak için birer ad tayin edildi i zamanlar dahi oymak reisleri büsbütün bertaraf edilmi olmadı ı anlaşıyor.

Tong Yabgu'nım imalî Efganistandaki reisleri yerlerinde bırakarak ancak onları murakabe için kendisi tarafından Tudun'lar tayin etmesi ve Çin kaynaklarında Nu epi, veTuluların ba ına geçen oymak reislerinin unvanlarından

⁴² Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 259-268.

⁴³ Tulu ittihadına dahil oymak eflerine "Çur", Nu epi ittihadına dahil oymak reislerine de Tegin (Sekin) unvanını ta ırlardı. Son devirlerde iki ittihadın oturdu u sahayı ayıran hudut Suyab (bugünkü Tokmak) ehri havalisi idi, Chavannes, Op. Cit. 27-28. Biçurin, Op. Cit. I, s. 321.

bahsolunması Hanlar tarafından her oymak için valiler (adlar) tayin olundu u zaman dahi oymak eflerinin bertaraf edilmi olmadı ını isbat ediyor.

FASIL III

§78

DOKUZ O UZLAR (UYGURLAR)

Bumin sülâlesinin sukutu sebeplerinden biri Mo olista'nın imalinde ya a-yan gayet kuvvetli kabile (Oymak) ittihatları te kil eden Tölös Türkleri'nin isya-nı olmu tur. Bu Türklere Çinliler muhtelif devirlerde türlü isimler vermi lerdir. Milâddan sonra üçüncü asırda Mo olista'nın imalinde Tola ırma ı havalisinde oturan bu Türklere Çinliler Kao-çe¹ diyorlardı.

Çinde *Suiy* sülâlesinin hâkimiyeti devrinde (581-618) bunlara Çinliler "Hu-ey-ho" demeye ba ladılar.

Thang sülâlesi devrinde (618-907) ise bu ismi "Huey-Hu" ekline tahvil et-tiler. Fakat Thang sülâlesi devrine ait vakayinameler Huey-Hu isminden ba ka bu zümreyi "Dokuz Kabile" (Kiu-Sing) ismiyle de yâdetmektedir².

Orhon Abideleri de bu zümreden Tokuz O uz ismiyle bahsediyor.³ Sekizinci asır ortalarında, 745 senelerinde Dokuz Kabile ittihadı (Dokuz Oklar) birle erek bir devlet kurdular. Han seçilen ba bu un mensup oldu u kabileye nisbetle⁴ bu devlet *Uygur Devleti* ismini aldı.

Onun için bu devlet ilim âleminde Uygur devleti ismiyle malûmdur.⁵ Uygur-ların ırkî men ei, lisanları, medeniyetleri hakkında Avrupa lisanlarında pek çok eser yazılmış tır.⁶ Bu Türk kavminin ırkî men ei ve medeniyeti derecesi âlimler arasında uzun münaka aları mucip olmu tur.

¹ Kaoçe, Çin lisanında yüksek araba demekmi .

² Thang- u, fasıl 217. in Hirt's Nachworte, s. 34. Parker, Op. Cit. p. 274,

³ Orhon Kitabeleri, I, N 4.1 s. 2.

⁴ Hirt, Nachworte, s. 34-38.

⁵ Biz bu Uygur devletine cenubi Uygur devletlerinden tefrik için imali Uygur devleti, diyoruz.

⁶ Uygur meselesine dair en me hur eserler:

J. Klaproth: Traite sur la langue et l'écriture ouigurs, Paris, 820.

Klaproth: Tableaux historiques de l'Asie P. P. 121-122.

Schott: Zu Uiguren frage. Radloff, K. Voprosu ob Uygurakh. St. Petersburg, 1893.

E Bretschneider, Mediaeval Researches. Vol. I. p. 236-263. Hirt. Nachworte, p. 34-45.

Bugün, Dokuz kabile te kil eden Huey-Hu'ların (Dokuz-O uzların) Türklü-ü sabit olmu tur. Fakat Çinlilerin Huey-Hu, Orhon Kitâbeleri'nde Tokuz O uz, bilâhare zuhur eden Uygur kelimeleri arasındaki münasebet bugüne kadar âlimler arasında münaka a mevzuu te kil etmektedir.⁷ Çin müverrihlerinin Tölös Türkleri'nin te kil ettikleri Dokuz Oymak ittihadının isimlerini de tespit etmi lerdir:

1) Yoloko, 2) Hu-tu-ko, 3) Hu-lo-wu, 4) Mo-ko-si-ki, 5) A-wu-tsö, 6) Ko-a, 7) Hu-wu-su, 8) Yo-wu-ko, 9) Hie-sie-wo.⁸

Bu isimler üphesiz Türkçe kelimelerin Çinlilerce telâffuz olunmu , bozulmu ekilleridir. Bu kelimelerin bozulmamı , do ru ekillerini tespit tecrübeleri de yapılmı tır.⁹

Bu dokuz oymaklar ittihadının herbiri, her ok, gene bir kaç oymaktan, oymaklar da bir kaç soydan tereküp ediyordu.

Yoloko ittihadına dahil ve bu ittihada iltihak eden oymaklardan bazılarının isimleri tespit edilimi tir:

1) Bu u, 2) Hun, 3) Bayırku, 4) Tongra, 5) Ssı-kie, 6) Kipi.¹⁰ Çince Yoloko ekinde yazılmı ittihadın isminin Türkçesi Yol-gur, Ulgür yahut Uygur oldu una dair deliller de ileri sürülmü tür.¹¹

Dokuz oymak ittihadı (Dokuz O uz) te kil eden Tölösler Hun devrinde Mete sülâlesine, Hun Devleti'nin sukutundan sonra Syenpi'lere, Syenpilerden sonra Ju-Janlara tâbi olmu lardır. Altıncı asrın ortalarında bir Türk devleti tesis eden Altay Türkleri'nin reisi Bumin Han, Dokuz O uzları kendisine itaat ettirmeye muvaffak olmu tu. Dokuz O uz (Dokuz oymak ittihadı) te kil eden Tölösler Türk Devleti'nin en büyük kuvvet kayna ını te kil ediyorlardı. Çünkü Tölösler nüfusça en kalabalık bir Türk kavmi idiler. Altay Türkleri ancak Tölösleri inkıyat altına aldıktan sonradır ki Orhon havalisinde bir devlet kurabilmi lerdir.¹²

Fakat askerlik bakımından Türk Devleti'nin büyük kuvvetini te kil eden cen-gâver "Dokuz O uzlar" aynı zamanda Türk Devleti'nin zaafını mucip olan bir

⁷ Bizim kanaatimez göre, yukarıda da izah edildi i gibi, o uz eski Türkçe'de "oklar" demektir, "ok" ta oymaklar ittihadı demektir, ileride bu fikrimizin lehindeki delilleri tafsilli bir surette izah edece iz.

⁸ Radloff, Das Kudatku Bilik, Einleitung, s. EXIV. Hirt, Op. Cit. p. 36.

⁹ Hirt, Op. Cit. p. 36.

¹⁰ Hirt, Op. Cit. p. 36-55.

¹¹ Hirt, Op. Cit. p. 36.

¹² Parker, Op. Cit. p. 166.

âmil te kil ediyorlardı. Çünkü Dokuz O uzların Bumin Han sülâlesine ba layan tâbiyet ba ları çok gev ekti.

Dokuz O uzlar daima isyan için fırsat gözeten çok kavgacı, inkıyat sevmez bir zümreydi. Dokuz O uzlar kendilerinin pek eski olan oymak te kilâtı ananelerine çok merbut olduklarından bu te kilât haricindeki Türklere katiyen itaat etmek istemezlerdi.

Gerek Bumin devrinde gerekse bundan sonraki devirlerde Dokuz O uzların büyük devlet te kil eden Türk sülâlelerine itaati gayet sathî olmu tur.

Türk tarihinin ba langıcından bugüne kadar devam edip gelen, biri di eriyle mücadele eden iki zıt cereyan vardır. Biri bütün Türkleri birle tirerek büyük Türk devletleri tesis etmek cereyan ve temayülüdür. Mete Bagatır, Bumin ve istemi Hanlar bu idealin gerçeğe mesi için çalı an kahramanlardır, ikinci cereyan zümrecilik, kabilecilik cereyanıdır. Dokuz O uzlar her devirde bu cereyanın mümessili olmu lardır. Dokuz O uzların O uz te kilâtını bütün tafsilâtıyla tanzim eden kaideler bu te kilâta dahil Türkler için bir nevi mukaddes kanun mahiyetini ha izdi. Onun için Tölösler bu ananeler haricinde ba ka bir Türk zümresine mensup büyük Hanlar tarafından vazedilmi kanunlara itaat etmek istemezler ve bütün kuvvetleriyle büyük Hanların boyunduru unu silkmek için çalı maktan hâli kalmazlardı.

imalî Mo olistan'daki Tölösler'in bu temayülünden haberdar olan Çinliler büyük Türk devletlerini yıkmak için daima Tölösler'in kabilecilik "O uzculuk" temayülüne müracaat etmi ler, Büyük Türk devletlerini yıkmak, mahvetmek için her zaman Tölösleri kullanmı lardır.

O uzlara bölünmü Tölösler Çinle te riki mesai ederek, Çine dayanarak hürriyetlerini "*öz beyliklerini*" edeceklerini umarlardı. Halbuki hakikatte ancak Çin siyasetine bir âlet olmu , Çinliler için çalı mı olurlardı. Çünkü büyük Hanların hâkimiyetinden kurtuldukları zaman daima Çin boyunduru u altına dü erlerdi. Dokuz O uzların Bumin sülâlesiyle mücadelesi VII. asır ba larında kesif bir ekil aldı. Bumin Han sülâlesi hâkimiyeti devrinde dahi Dokuz O uzların te kilâtı büsbütün yok edilmi de ildi. Bu devirde de "Tölösler" Türk Hanlarına tâbi bir nevi muhtariyeti haiz olan reisler tarafından idare olunurlardı. Bumin sülâlesi zayıfladıkça bu reislerin büyük Hanlara münasebeti de de i iyordu: Büyük Hanlara kar ı daha serbest hareket etmeye ba lıyorlardı. VII. asır ba larında Dokuz-O uzlar Garbî Türk reislerinden Çur Han'a tâbi olmu lardı. Bu Çur

Han,¹³ büyük bir hata yaptı. Tölös oymak ittihatları (Dokuz O uzlar) üzerindeki hâkimiyetini sa lamak için büyük bir cürüm irtikâp etti: Bir gün bütün O uz reislerini idam ettirdi. Bu cürüm Çur Han'ın Dokuz-O uzlar üzerindeki hâkimiyetini sa lamak öyle dursun, bilâkis Dokuz O uzların ayaklanmasına sebep oldu. Bu cürümden sonra Yoloko ismindeki oymak ittihadına dahil oymaklardan Bayırku, Tongra, Bu u oymakları derhal isyan ettiler ve oymak reislerinden birini O uzlar Tegini unvaniyle bütün okların (O uzların) reisi ilân ettiler (620).¹⁴ O uzlar Tegini kısa bir müddet zarfında 100.000 asker toplayabildi.¹⁵ *O uzlar Tegini* isimli reise onun o ul *Pusa* halef oldu. Bu Pusa devrinde Dokuz O uzlar fiilen müstakil oldular. Pusa, Bumin sülâlesini yıkmak için di er Türk zümreleriyle ittifak akdetmeye karar verdi. O devirde kuvvetli Türk kavimlerinden biri *Sır-Tardu* lar idi. Sır-Tardu 'lar ittihadının reisi inan da Bumin sülâlesinin son mümessili Kieli Hanı zümresini iskat çarelerini dü ünüyordu. *Kieli Ham iskat için Dokuz O uzlar reisi Pusa Sır Tardu ların reisi nan ile ittifak akdetti.*

ki kabileler ittihadı zümresi beraber Bagatır ad Kieli Han'a kar ı 10.000 ki ilik bir ordu ile hücum ettiler. Kieli ma lûp oldu. Ordusunun bakiyeleri ile Altaylara kaçmak istedi. Fakat yolu üzerinde Çin askerini buldu. Çinliler Kieli Han'ın askerine son darbeyi indirdiler. Askeri tamamen ma lûp oldu. Bagatır ad Kieli Han, Çinlilere esir dü tü (630). Bundan sonra Türklü ün eski devlet merkezi olan Ötüken da ları havalisinde siyasî hâkimiyet Bumin sülâlesinin elinden çıktı.

¹³ Bumin sülâlesi Hanları arasında iki Çulu (Çur) Han vardır. Burada mevzuubahis olan Garbî Türklerin reisleri olan Çur'dur. Bumin sülâlesinin inhitatı devrinde garp Türkleri reislerinden li civarında hükümet süren ekuei Hana tâbi olmak istemeyen Çolu (Çur) isminde bir reis Uygur arazisini istilâ etmi ti (605) ve bir bahane ile bütün Uygur reislerini ve Sirtardü ittihadı reislerini bir yere davet ederek hepsini birden öldürtmü tü. Bu vak'adan sonra O uzlar, Çur Han'a isyan ettiler ve onu ma lûp ettiler.

E. Chavannes, Op. Cit. p. 89.

¹⁴ Parker, Op. Cit. 267.

Rahip Biçurin, cilt I. sahile 341.

D'Herbelot, tome VI. 156.

¹⁵ Di er tâbirle bütün di er O uzlar da Yoloko O uzunun isyanına iltihak etti.

FASIL IV

§79

S YASÎ ESARET DEVR (Çine tâbilik devri)

Altay yollarında Çin askerinin bulunması, Sır Tardu larla Dokuz O uzları büyük Hana kar ı ittifak akdetmeye, sonra ona hücum etmeye te vik edenin hep Çinliler oldu unu gösteriyor.

Kieli Han'ın sukutu ne Dokuz Okuzlar için ve ne de Sir Tardu lar için bir hürriyet ve siyasî istiklâl ba langıcı olmadı. Bu iki zümreden her ikisi Çinliler idaresi altına dü tüler.

SırTardu larla Dokuz O uzların ittifakı uzun sürmedi. Ancak Kieli Han'la mücadele devrinde baki kaldı. Kieli Han sukut eder etmez ittifak da ıldı. *Men-fî bir i için birle mi olan zümreler müsbet i için te riki mesai edemediler*, iki zümre Mo olistan'da hâkimiyet için mücadeleye ba ladılar. Çinliler bu iki zümreden kâh birini kâh di erini iltizam ettiler. Nihayet Dokuz O uzlar, Sır Tardu lar'ı ma lûp ettiler. Reisleri olan Pa au'u öldürdüler. Saf dü ünceli Dokuz O uzlar bundan sonra müstakil olacaklarını ümit ediyorlardı. Fakat reisleri çoktan Çinlilerle uyu - mu lardı. Bumin devleti devrinden sonra Dokuz O uzların ba ındaki O uzlar Tegini'nin siyasî nüfuzu kalmamı tı, eskiden oldu u gibi gene her O uz (oymak ittihadı) ayrı ba sız bir siyasî te ekkül mahiyetini almı tı.

Dokuz O uzların reisleri bütün askerleriyle Çin imparatoruna arzı itaat için Çin hududuna yakla tı. mparator da Türk O uzlarının arziinkıyat töreninde hazır bulunmak üzere hududa geldi. O uz reisleri erefine muazzam bir ziyafet çekildi. O uz reisleri Çin imparatoruna hitaben u sözleri sarfettiler: *"Sır Tardu lar Çine itaat etmek istememeleri yüzünden mahvoldular. imdi onların arazisini aramızda taksim etmi olan biz O uzlar, sema o ulna arzı itaat için buraya geldik. Biz evketmeap-tan bizi idare için valiler ve zabitler istiyoruz."*¹ dediler.

¹ Rahip Biçurin, Op. Cit. tomel, s. 365. D'Herbelot, VI, p. 159-160. Parker, Op. Cit. p. 268.

Türk ırkı her devirde iki türlü münevver yeti tirmi tir. Biri milliyet duygusundan mahrum *kosmopolit beyler*. Bunlar Türkten ba ka bir kuvvetli devlete istinat ederek Türk halkını istismar etmek isteyen beylerdir. Bunlar himayeciler, mandacılarıdır. O uz beyleri mandacılar idi. ikinci Türk reisleri hiç bir durumda, hiç bir art altında ecnebî himayesini, ecnebî mandasını kabul etmeyen kahramanlardır. Türk tarihinde bu iki temayülden kâh biri kâh di eri zafer kazanmı tır.

Çinliler Dokuz O uz ve Sır Tardu lar'ın oturdu u Orkhon ve Selenga havasını darî bakımından bir kaç sahaya, vilâyetlere taksim ettiler. Vilâyetlerin idaresini sözde O uz reislerine bıraktılar. Fakat her Türk reisi yanında bir Çinli yüksek memur bulunuyordu.

O uz reisleri hâkimiyetini ancak resmen de il ruhan da kabul etmi leri. Çinliler bu kendilerine sadık olan beyleri memnun etmek için türlü çarelere tevessül ederlerdi: Onlara mütemadiyen hediyeler gönderirlerdi, sık sık saraya davet ederek onların erefine ziyafetler tertip ederler, araplar içirirlerdi, süslü hilatlar giydirebilirlerdi, gayet tumtraklı unvanlar tevcih ederlerdi.²³

Mo olistan kıtasındaki Türklerin Çinliler tarafından tayin olunmu Çin memurları murakabesi altında idare edilmesi, yani Türk ülkelerinin mahmi devlet derekesine inmesi 630 da ba ladı. Bu devri Orhon Kitâbeleri haklı olarak esaret devri telâkki ediyor?

Esaret devri uzun sürmedi. Ancak elli sene kadar devam etti.

Türk ırkının ruhunda meknuz siyâsî ebediyet ve ebedî istiklâl ihtiyacı sayesinde Türkler yeniden hürriyetlerini istirdat ettiler. Mo olistan da yeniden kuvvetli birTürk devleti teessüs etti.

² Bu devirdeki durum, Orhon Kitâbeleri'nde (I. E. 7) u cümlelerle ifade olunmu tur: Çinlilerin tazyik ve entrikaları, biraderlerin birbirine kar ı fesat ihdasına çalı maları, halk taraftan olanlarla beyler taraftan olanlar arasındaki mücâdele yüzünden Türk halkı mevcut devletini elinden kaçırdı. Hükümet sürmü olan Hanlarını kaybetti. Asil Türk o uları Çin'in köleleri, afif Türk kızları Çinlilerin cariyeleri oldular. Türk beyleri, Türk isimlerini terkederek Çin unvanlarını kabul ettiler. Çin'in tebaası oldular. Orhon Kitâbeleri, I. E. 7.

³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 9,10.

FASIL V

§80

ASYA'DA ÜÇÜNCÜ BÜYÜK TÜRK DEVLET

Kurtulu Mücadelesi

KUTLUK DEVLET

Mo olistan'da Çin hâkimiyeti devrinde Çinliler imalde Koralılar, garbda Tibetlilerle mütemadiyen harp ediyorlardı.

Bütün bu harplerde Çinliler Türk kuvvetinden, Türklerden tekil edilmis ordulardan istifade ediyorlar, Türk kaniyle fütihat yapıyorlardı; Çinliler Türkleri askerlikte istihdam etmekle iktifa etmeyip onlardan a ır vergiler dahi alıyorlardı.

Çin memurlarının Türk tebaasına fena muamelesi, Türklere bir esir millet nazariyle bakması, bazı Türk ailelerinin ırz ve namusuna tecavüzler bile vukubulması, Türklerde Çine karşı gayet derin bir kin, nefret ve husumet hisleri uyandırmı tı.

Di er taraftan Türkler istiklâl devrini unutmamı lardı. Bumin, Bukan ve hat-tâ istiklâl için uzun müddet mücadele etmi olan Bagatır ad Kieli Hanların parlak devirleri halk hatırında destan ekinde ya ıyordu. Halk airleri, üphesiz, bunları hatırlatıyordu. Bir taraftan Çinin cebir ve zulümleri, di er taraftan istiklâl devrinin unutulmaz hâtıraları, Türk halkı içinde yeniden istiklâl arzusu do urdu.

Halk kütleleri, yava yava istiklâle imrendiklerini açık söylemeye ba ladılar. Türk halkı öyle diyordu:

*"Biz devlet sahibi bir millet idik, hani bizim anlı devletimiz¹? Biz kim için ülkeler kazanaca ız? Biz Han sahibi bir millet idik, nerede bugün bizim Hanımız? Biz eskiden kuvvetimizi kendi devlet ve Hanımız için sarfeden bir millet idik, biz imdi kim için kuvvetlerimizi sarfedece ız?"*¹ Bütün halk efradı içinde yayılmış bu istiklâl hasreti, bir gün siyasî istiklâl için mücadele eklini alabilmesi için bir rehberin zuhur etmesi lâzımdı. Ferdlerin kalplerinde ancak bir arzudan, bir imrenmeden

¹ Orh. Kit. E. 9,10.

ibaret olan bu hissi hayatta belirterek, bir istiklâl için mücadele hareketi yaratabilmek için irade sahibi kuvvetli bir ahsiyet lâzımdı.

Böyle bir ahsiyet de zuhur etmekte gecikmedi. Esaret devri ba layalı elli sene oldu u zaman tam vaktinde Türklerin bekledi i, Türkleri siyasî esaretten kurtarabilecek bir ahsiyet zuhur etti: *Kutlug?* Kutlug, Türk imparatorlu unu kuran Bumin Han sülâlesinin son Hanı olan Bagatır ad Kiei^{2 3} Han'ın uzak bir akrabasıydı. Çine tâbi olan bütün Türk beyleri gibi Kutlug da Çin diline vakıf bir Çin memuru idi.⁴

Çinin imalinde Çin duvarına yakın Yünçung denilen bir mahalde Çinliler namına Türklerin bir zümresini idare ediyordu. Kutlu un babası da Çine tâbi Türklerin bir zümresinin Tudun'u idi. Kutlug, Çin memuru olmasına ra men ruhan Türk kalabilmi , mensup oldu u milleti seven, o milletin hayat görü leri-ne, kültürüne, tarihine ba lı, milletin hali ve istikbali ile çok alâkadar olan bir Türktü. Çin idaresi altında ezilen, inleyen Türk halkının ısrabını görerek Kutlug kendisi de büyük bir mânevî elem duyuyordu. Türklerin Çin boyunduru u altında ya amasından ve kendisinin de Çin Devleti'nin tazyik ve cebir makinesinin bir çarkı derekesine inmi olmasından dolayı hicap duyuyordu, bir nevi vicdan azabı hissediyordu. Bir zaman Çine hâkim olan büyük bir milletin yabancı bir devletin tebaaları, yani esirleri olarak ya amasını millî vicdanı asla kabul etmiyordu.

Kutlug, Türk halkıyla daimî temasta idi. Çindeki ve Çin haricindeki Türklerin ısraplarına, ikâyetlerine, gizli dileklerine ve hafi emellerine vakıftı. Kutlug aynı zamanda Türklerin ifahî destanları ve Çinlilerin tarihî eserleri vasıtasıyla Türklerin parlak tarihini de ö renmi ti.

² Kutlug unvanı bu kahramanın Türkler tarafından Han seçildikten sonra aldığı bir unvandır. Han olmadan önceki isim ve unvanı Radloff'a göre Idat ad'dır (Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, s. 3).

Thomsen ise Turcica adlı eserinde Radloff'un Idat ad diye okudu u kelimeleri "da, ta da" okuyor (Turcica, p. 90-91). Fakat Thomsen de daha sonraları yazdığı bir makalesinde Kutlu un Han olmadan önce de ad unvanını taşıdığı oldu unu kabul ediyor (Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei in Zeitschrift der deut morgenlaend. Gesellschaft, Neue Folge B. 3, s. 124-126).

E er Ongin Âbidesi ismiyle malûm âbide hakikatte de Kutlug Han mezarına dikilmi âbide ise Kutlu un ismiTaçam'dır.

³ Hirt, Op. Cit. p. 22.

⁴ Çin kaynaklarında Çine tâbi Türkleri idare eden Türk beylerinin o ullahının Çin payitahtında tahsil gördüklerine ve bilhassa Kutlu un arkada ı, Kutlug gibi Çin namına Çin'de Türklerin bir zümresini idare eden bir Türk beyinin o lu olan Tonyukukün Çinlilerin örfü, âdet ve medeniyetlerine bihakkın vâkıf oldu una dair sarih kayıtlar vardır. Hirt, Nachworte, p. 14-15.

Bir taraftan parlak mazi, di er taraftan kendi zamanındaki Türkler hazin vaziyeti Kutlug u çok dü ündürüyordu.

Yıllarca Türklerin o zamanki vaziyeti hakkında dü ündükten sonra Kutlu un kafasında parlak bir fikir ve dilek do du: *Türkler behemehal Çin esaretinden kurtarılmalıdır.*

Bu fikir yava yava inki af ederek etraflica dü ünülmü bir kurtulu hareketi plânı eklini aldı. Bu kurtulu hareketinin yüksek gayesi u idi: Türk milletini Çin boyunduru undan kurtarmak, Türkleri yeniden hür ve müstakil bir millet kılmak ve bu suretle Türklerin, Bumin, stemi ve Bukan Hanların devirlerindeki parlak siyasî durumunu ihya etmek.

Kutlug bu tasavvurunu, bu sırrını itmat etti i dostu Tonyukuk'a da açtı. Tonyukuk da kendisi gibi bir Çin memuru idi. Tonyukuk büyük tasavvurlar besleyen, büyük plânlar kuran, gerçeğe mesi zor ve üpheli te ebbüslere atılan adamlardan de ilse de, çok akıllı, tedbirli ve çok malûmatlı bir adam ve cesur bir kumandandı. Dostu Kutlug'a itimadı büyüktü. Kutlu un zekâ ve dehasına hayrandı.⁵ Onun için Kutlug'un tasavvur ve te ebbüsüne tereddütsüz iltihak etti.

M. S. 680 senelerinde Çin duvarı civarında yerle mi Çine tâbi Türkleri idare eden birer Çin memuru olan iki Türk, Çinden uzak sahalarda ya ayan, Mo olistan'ın imalindeki Türk oymakları arasına gidip istiklâl için, Türk milletini tekrar hür ve müstakil kılmak için te ebbüse giri meye karar verdiler. Hiç kimseyi haberdar etmeksizin evvelâ Kutlug, sonra Tonyukuk büyük bir idealin insan ruhunda yarattı ı, sırrı bilinmeyen dinamik kuvvetin tesir ve te viki altında imale kaçtılar. Bu devirde Garbî Mo olistan'ın cenubî kısmında "Sir" adını ta ıyan bir oymaklar ittihadına dahil Türkler oturuyordu.⁶

Kutlug "*istiklâl için mücadele*" fikrini evvelâ bu Sir Türkleri arasında yaymaya ba ladı. Kutlu un fikri Çin hâkimiyeti altında ezilmi Türkler arasında çok çabuk yayıldı, çünkü Kutlu un ne retti i istiklâl fikri o devirde bütün Türklerin hafi emeli ve kudsî ülküsü idi. Kutlug'a evvelâ on yedi ki i iltihak etti, sonra yetmi

⁵ Barthold, Tonyukuk'un Kutlug Han'ın zekâsı hakkında pek yüksek fikirde olmadı ına dair bir fikir ileri sürmü tür. Bu fikir Tonyukuk Kitabesi'ndeki bir kaç cümleyi yanlış tefsirden do mu bir fikirdir. (Barthold, Orhon kitâbelerine dair yeni tetkikler, (Rusça). Rus Maarif Vekilli i mecmuasının 1899 yılı, Ekim ayı nüshası, s 235.

⁶ Bunlardan Kutlug'a iltihak eden ilk Türk zümresi Sir isminde bir Türk oyma ı idi. Sirlere, Bumin sülâlesinin hâkimiyeti devrinin sonlarında Sır-Tardu oymaklar ittihadına dahil olmu olan oymak (yahut o oymaklar ittihadı) idiler.

oldular. Nihayet istiklâl için silâhla mücadeleyle hazır olanların sayısı yedi yüze çıktı. stiklâl mücahitlerinin adedi 700 olduktan sonra Kutlu un kumandası altında Türkler Çine kar ı isyan bayra ını kaldırdılar. Kutlu un taraftarları gittikçe ço alıyordu. Her gün Sir Oymaklar ittihadından ba ka ittihatlara mensup olan zümreler birbiri arkasından istiklâl hareketine iltihak ediyordu. Çinliler, tabîi, Türklerin Çin boyunduru undan kurtulmasını, Türkün istiklâlini istemiyorlardı. stiklâl hareketini bastırmak için Çinliler Orhon nehri havalisine kuvvetli bir ordu gönderdiler.

Orhon Kitâbeleri'nin ifadesine göre Çinliler dediler: *"Mademki bundan sonra Türkler i ve güçlerini bizim için sarf etmek istemiyorlar, Türk halkını mahvedelim, bütün ırklarını yok edelim"*dediler.

*Ve Türkleriyok etmek için üzerlerine yürüdüler. Fakat Çin askerleri her yerde ma lûp oldular. Çünkü Türk Tanrısı 'Türk milleti yok olmasın, millet olsun' demi ti.*⁷

Onun için Çinlilerle olan her çarpı mada Türkler kurt gibi, Çinliler ise koyun gibi sava mı lardır.⁸

M.S. 682'de Çinlileri kat'î surette ma lûp ve bütün imalî Mo olistan'dan Çin memurlarını tardettikten sonra Türkler, Mo olistan'da yeni bir Türk devleti kurdular. Kurtulu hareketinin büyük mümessili olan Kutlug Türkler tarafından *Hakan* intihap olundu.Türkler ona "Kutlug Il-Teres"⁹ (Türkleri toplayıp devlet kuran hâkimiyet sahibi) unvanını, zevcesine de "Il-Bilge Katun" unvanını verdiler.

Kutlug, kısa bir müddet zarfında yava yava Selanga, Tolâ ve Irti nehirleri havalisinde ya ayan bütün Türkleri inkıyat altına aldı. Türkleri birle tirmek için çalı an, Kutlug'la en çok mücadele eden gene Dokuz O uzlar oldu.

Kutlug, Mo olistan'a gelip istiklâl hareketini te kile ba lar ba lamaz Dokuz O uzlar, Çine Küni-Sengün adlı, Kıtaylara¹⁰ Tongra-Semi adlı muhbirleri gönderdiler ve bu "sefirler" vasıtasıyla Çinli ve Kıtayhlara dediler ki: *"Kutlu a iltihak*

⁷ Orhon Kitâbeleri, I E, 10,11.

⁸ Orhon Kitâbeleri, I E, 12.13.

⁹ W. Thomsen, 1896 da basılmış " nscriptions de brhon dechiffrees" adlı eserinde bu unvanı "Il-Teres" ekinde yazıyordu. Sonraları Alman ark Cemiyeti mecmuasında yazdı ı bir makalede "El-Teri " imlâsını kabul etti.

Zeitschrift der deut, morgenland, Gesellschaft, Neue Folge, B. 3.1924. s. 126.

¹⁰ Bu devirde Mançurya'da kurulmu bir devletti.

*eden Türklerin sayısı azdır, fakat reisleri Kutlug cesurdur, mü aviri Tonyukuk da gayet akıllıdır. Kıtaları ele geçirdikleri takdirde bu iki adamın niyet ve tasavvuru Çin ve Kıtay ülkelerini ve biz Dokuz O uzları mahvetmektir. Onun için siz Çinliler o Kutlu u cenubdan, siz Kıtaylar arktan, biz Dokuz O uzlar da imalden sıkı tıralım, bu haris reisi mahvedelim. Sır Türklerinin vatanında hiç bir reis kalmayın"*¹¹

Fakat Dokuz O uz Türkleri'nin tasavvuru tahakkuk etmedi.

Kutlug'un etrafında birleştiren Türkler hem Çinlileri mağlûp etmeye, hem Dokuz O uzları inkıyat altına almayı muvaffak oldular. Fakat Dokuz O uzlar hiç bir zaman isyan için fırsat gözetmekten de hâli kalmadılar.

Kutlug tarafından tesis edilmiş sülâlenin bütün Hanları Dokuz O uzlar'ın sık sık vukubulan isyanlarını bastırmak için pek çok kuvvet hasretmeye mecbur olmuşlardır. Ayrıca görece imiz veçhile Kutlug sülâlesi Hanlarından Kapağan, Dokuz O uz oymaklarından Bayırku oymağı tarafından öldürüldü.

¹¹ Radloff, Altürkische inschriften der mongolei. Zweite folge, die inschrift des Tonjukuk, s. 6-7.

FASIL VI

§81

KUTLUG SÛLALES N N HÂK M YET DEVR

M. S. 682-744

Kutlug, Dokuz O uzları inkıyat altına aldıktan, yeni bir Türk devleti kurduktan sonra devleti tanzim etti. Çinliler tarafından ithal olunmu te kilâtın yerine eski, Bumin sülâlesi devrindeki Türk türe ve nizamlarını ihya etti.

Kutlug payitaht olarak Orhon nehri üzerindeki, bilâhare Karakurum ismini alacak ehre yakın bir ehri intihnap etti.¹

Kutlug on sene kadar hükümet sürdükten sonra 692'de vefat etti. Onun yerine biraderi Kapa an Han cülûs etti. Bu Han da gayet kudretli bir reis idi. Kapa an, Türk Devleti'nin kuvvetini arttırdı, hududunu tevsi etti. Türk namını parlattı. Kutlug, Çinlilerle uzla maya lüzum görmemi ti. Kapa an ise Çinlilerle dostla -makta mahzur görmedi. Bu devirde Türkler çok kuvvetli idi. Kapa an Han'ın tedbirli siyaseti sayesinde Çini vergiye ba lı, âdeta vassal bir devlet derekesine indirmeye muvaffak oldu. Çinliler her sene Kapa an Han'a külliyetli miktarda vergi vermekle mükellef edilmeli ti.

Kapa an Han devrinde Mo olistan Türkleri'nden Sır Tardu ve Dokuz O uzlar'dan ba ka Kırgız, Karluk, Türge Türkleri de Kapa an Han'a tâbi olmu lardı. Gayri Türk kavimlerden arkî Mo olistan'daki otuz oymaktan ibaret *Otuz Tatar* denilen Mo ol ırkına mensup kavim, Mançurya'daki Kıtaylar, cenubî Mançurya'daki Tatabılar da Türklerle itaat ediyordu. Kapa an Garbî Türkistan'daki Türkleri, Türge leri de inkıyat altına almak için harpler yaptı. Fakat Kapa an,

¹ Hirt, Nachworte, s. 22, 31-32. Bu ehrin mahalli kat'î olarak tespit edilmemi ise de Orhon Abideleri'nin bulunmu oldudu u yere yakın olmu oldu una hükmetmek do ru olur. Hun ve Bumin Devleti'nin merkezi de aynı yerde idi. Kapa an Han'dan sonra tahta cülûs eden Bilge Han (716-732) devrinde Orhon nehri yakınında bir yeni ehir in a edilmeli oldu una ve bu ehrin bilâhare Karakurum (Holin) ismini aldı na dair Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees, p. 75, not.

Garbî Türkistan'ı inkıyat altına almak istedi i sıralarda cenubu Garbiden gelen Araplar da 50 senedenberi aynı kıtayı ele geçirmek için çalı ıyorlardı.

Garbî Türkistan Türkleri 50 senedenberi Araplarla mücadele ediyorlardı.

Kapa an Han 25 sene kadar hükümet sürdükten sonra (692-716) vefat etti (716).

Kapa an Han'ın son seneleri Dokuz O uzların mütemadi isyanlarını tenkile hasredildi. Nihayet 716'da (Dokuz O uzlar'dan) isyan eden Bayırku kabilesini tenkil için yapılan bir harp seferinden dönerken, Kapa an Han bu kabilenin pusa saklanmı bir müfrezesi tarafından ansızın öldürüldü.²

Kapa andan sonra Türk tahtına devlet müessisi Kutlug Han'ın büyük o lu Bilge Han cülûs etti (716).

Bilge Han devrinde (716-734) askerin kumandanı onun küçük biraderi Kül-Tegin idi. Kül-Tegin gayet cesur ve kudretli bir kumandan idi. Kapa an Han devrinde Türkistan Türkleri'ni inkıyat altına almak, Garbî Türkistan'ın Araplar tarafından zaptedilmesine mâni olmak için bu serdar bir çok harpler yaptı. 712'de Kapa an devrinde Arap kumandanı Kuteybe bini Müslim askeri ile Kül-Tegin'in ordusu arasında Türkistan'da bugünkü Buhara civarında Baykent ehri yanında büyük bir muharebe oldu. Fakat Samarkand tarhanının ihaneti yüzünden Kül-Tegin ma lûp oldu.³

² Stanislas Julien, Journal Asiatique IV, p. 454-458.

Orhon Kitâbeleri I E 25. Parker, Op. Cit. p. 220.

³ Orhon Kitâbeleri I E 39. Marquart, Chronologie der Alttürkischen Inschriften s. 53. TABARI'ye göre bu muharebe hicrî 87 ile 88 arasında vukubulmu tur. Tabarî, serie II, cilt I. s. 1184-1185. Ner ahi, Edition Schefer. s. 42-45. Kül-Te inin ismini bazıları Köl-Tekin ve Göl-Tegin ekinde okumak istemi ler; bu ekinde yazmı lardır. Biz bu ismin birinci kelimesinin Kül oldu u kanaatindeyiz. Kül kelimesinin Orhon Kitâbeleri'nde di er bir unvanın da birinci parçasını te kil etti ini görüyoruz: Kül-Çur. (Orhon Kitâbeleri II s. 13). Kül-Çur unvanı Kara-Kırgız destanı Manasta da "Kül-Çoro" ekinde geçiyor. Manas destanında Kül-Çoro ikinci derecede kahramanlardan biridir. (Radioff, Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Staemme, Itheli IV. Dialect der Kara-Kirgizen. s. 321-371).

Manas destanında Kül kelimesine çiçek mânası isnad edilmi tir. Manas Destanı'nın parçası olan semetey destanında "çiçekli çocu a Kül-Çoro, kardı çocu a da Kan-Çoro ismi verildi" denilmektedir.

Kara-Kırgız lehçesi O sesiyle U sesini iyi tefrik eden bir lehçedir. Kül-Çoro unvanına dahil olan Kül Kırgızca köl telâffuz olunmu olsa idi Türk lehçelerinin bütün inceliklerine vakıf

Kül-Tegin 731'de vefat etti. Biraderi Bilge Han O'nun mezarı üzerine bir ta âbide rektetti (732). Bu âbide üzerine hâk edilmi kitâbeler Kül-Tegin'in tercümei halinden, onun harplerinden ve harplerde gösterdiği kahramanlıklardan bahsediyordu.

Kül-Tegin'in vefatından iki sene sonra, 734'te Bilge Han kendisi de vefat etti.

Bilge Han'dan sonra tahta cülûs eden o lu Ijan da 735'te babasının mezarı üzerine kitâbeli ta diktirdi.*⁴ Bu kitâbeler Bilge Han'ın hal tercümesinden bahsediyordu.

Be sene kadar hükümet sürdükten sonra Ijan Han da vefat etti (741). Ondan sonra Türk tahtına biraderi *Bilge Kutlug* cülûs etti ve Tengri Han unvanını aldı.

Bilge Kutlug Tengri Han'ın hükümeti devrinde Türk ülkesinde bir taraftan dahilî karı ıklıklar zuhur etti, di er taraftan Dokuz O uzların isyanı tekrar ba - gösterdi.

Bilge Kutlug Tengri Han bir kumandan tarafından öldürüldü (742) ve aynı senede *Dokuz O uzlar*, *Karluk* ve *Basmiller* Kutlug devletini aralarında taksim etmek için ittifak akdetteler.

Dokuz O uzlar'ın bir reisi Orhon havalisinde hükümet sürmek istiyordu, Karluklar'ın reisi ise, Türk Devleti'nin Garbî kısmında Han olmak niyetinde idi.⁵

Fakat Kutlug sülâlesi ve bu sülâleyi tutan beyler mücadelesiz yerlerini isyan eden eflere bırakmak istemediler. Mücadele ve muharebeler iki sene kadar sürdü.

Bu mücadele seneleri zarfında Kutlug tahtına Bilge KutlugTengri Han'dan sonra Usumı ı isminde Kutlug sülâlesine mensup bir bey kendisini Han ilân etti.

olan âlim Radloff ta bu kelimeyi köl ekinde yazardı. Kül-Tegin ve Kül-Çur gibi eski Türklerde makbul unvanların parçası olan kül un köl (göl) kelimesiyle alâkası yoktur.

slâmiyet devrinden önceki Garbî Türkistan Türkleri'nden bazı zümrelerin reisleri de Kül-Çur unvanını ta ımlardır (Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidebtaux, p. 270).

Kül kelimesi Radloff ve Thomsen'in de tahmin ettikleri gibi eski Türkçede de erli, cesur mânâsını ifade eden külig sıfatının kısaltılmışı eklidir (Thomsen, inscriptions de l'Orhon déchiffrees, p. 73, not. I).

⁴ Kül-Tegin ve Bilge Han'ın mezarları üzerine rektedilmiş âbidelerden ve bu âbidelerdeki kitâbelerden yukarıda (§10 ve 20 de) bahsetmi tik.

⁵ Basmillere arazi verilece ine dair bir kayda tesadüf edilmeli.

Bu Han'ın hükümeti devrinde Dokuz O uzlar, Karluk ve Basmiller hepsi birden Usumı ı (Ozmi) ⁶ taraftarlarına hücum ettiler. Usumı ı ma lûp oldu ve öldürüldü.

Kutlug sülâlesinin son Hanı olan Usumı ı'nın ba ı Çin sarayına gönderildi (744).

Bu gösteriyor ki Bumin tarafından kurulmu devlet gibi Kutlug tarafından tesis olunan devlet te Çinlilerin entrikası neticesinde yıkılmış tır.⁷

Bundan sonra Dokuz O uzların reisi Kuli-Peylo (Kutluk Boyla) *Kutlug-Bilge-kül* Han ismiyle Dokuz O uzların Han'ı ilân olundu. Bu suretle bugün Mo olistan denilen sahanın imalinde hâkimiyet Dokuz-O uz reislerinden birine geçmi oldu. Bu 745'te kurulan devlet Kutluk Boylarının Uygur oyma ına mensup olması dolayısıyla Uygur Devleti ismini aldı. Biz bu devlete cenubî (Çinî Türkistan'daki) Uygur devletlerinden tefrik için imalî Uygur devleti, diyoruz.

Bu tarihten, 745'ten itibaren Dokuz O uzlar tâ Hunlar devrindenberi Türklerin siyasî merkezi olan Orhon-Tola nehirleri, Otügen da ları havalisinde hâkim zümre oldular. Kutu sülâlesi hâkimiyeti devrinde Ordu-Balık ismiyle malûm Türklerin payitaht ehrinin, [eskiden Karakurum ismiyle malûm ehrin] yakınında yeni bir ehir tesis ettiler. Bu ehir Kara Balgasun ismiyle malûmdur.⁸ imalî Uygur Devleti'nin tarihini hulâsa etmeden önce Bunun-Istemi ve Kutlug-Tonyukuk tarafından kurulmu iki büyük Türk devletindeki te kilâtı izah ve bu devletlerin hukukî müesseselerini tespit ve tarif etmek gerektir.

⁶ Çin kaynaklarında Usumı i ismiyle yâdolunan Han'ın asıl ismi Ozmi oldu u ileri sürülmü tür (Bern tam, Sotsialno - Ekonomiçeskiy Stroy Orkhono - Eniseyskikh Turok, s. 184 ve 189).

⁷ Bumin Han Devleti'nin sukutu Çin tahriki neticesi oldu u gibi Kutlug Devleti'nin sukutunu mucip olan Dokuz O uz ve Karluklarm isyanında dahi Çin parma ı oldu unda üphe yoktur.

⁸ Yukarıda §11, 5. 46. bakılsın.

K TAP IV.
FASIL I
TÜRK DEVLETLERİNDE TEŞKİLAT

**VI, VII, VIII NC ASIRLARDA TÜRK DEVLETLERİNİN
AMME HUKUKU MÜESSESESİ VE TÜRKLERİNİN AMME
HUKUKU TELÂKKİLERİ**

Hun devrinin hukukî müesseselerini öğrenmek için yegâne menbamız Çin kaynakları idi. Türk devletleri için dahi Çin vakayinameleri en zengin kaynaktır. Fakat bu devir için Çin kaynaklarından başka millî kaynaklardan Orhon Kitâbeleri'nden ve ecnebi kaynaklardan, arkî Roma ve Arap menbalarından dahi istifade edilmi tir.

§82

**ÇİN VAKAYINAMELERİNE GÖRE VI - VII NC ASIR
TÜRKLERİNİN ÖRF VE ÂDETLERİ**

Çin vakayinameleri altıncı, yedinci ve sekizinci asır Türkleri hakkında oldukça tafsildi malûmat vermektedirler.

Biz burada bu kayıtlardan medeniyet ve hukuk tarihi bakımından ehemmiyetli telâkki ettiğimiz kısımları hulâsa etmeyi faideli buluyoruz:

I. Türkler Han seçtikleri zaman, Han'ın nedimleri Onu keçeden yapılmı bir taht üzerine oturtarak dokuz defa dola tırırlar. Her defasında tebaaları onu selâmlarlar. Selâmlama töreni bittikten sonra Han'ı koltuklayarak ata bindirirler. Han at üstünde iken, ipekli bir kuma ile Han'ın boynunu boğulacak derecede sıkırlar, fakat boğulmadan önce Han'ın boğazını sıkıyan baskıyı gevşetirler ve bu suretle bayıltılmı Han daha kendisine gelmeden önce, ona ne kadar zaman (kaç sene) bizim Hamınız olacaksınız?, diye sorarlar.

Daha baygınlı ı büsbütün geçmemi olan Han, sayıklar gibi bazı kelimeler telâffuz eder. Tebaaları bu kelimeleri tefsir ederek, suallerine onlardan cevap çıkarırlar ve bu suretle cülûs etmekte olan Han'ın hükümeti zamamı uzun veyahut kısa sürece ine hükmederler.

II —Türklerde büyük memurların isim ve unvanları unlardır:

- 1) Yabgu ¹
- 2) ad ²
- 3) Tegin ³
- 4) Alpogu ⁴
- 5) Tudun ⁵

Bundan a a ı dahi pek çok memurlar vardır. Bütün memurluk derecelerinin adedi 28'dir. Bu memuriyetlerin hepsi irsen intikal eder.

III. Türklerin silâhları ok, ıslık çalan ok, zırh, süngü, kılıç ve hançerdir.

IV—Türkler ata binmek ve ok atmakta gayet mahirdirler. Onlar kemerlerinin plâklarım kabartma ve oymalar yapmak suretiyle süslerler.⁶

Türklerin bayrak saplarının ucunda altından yapdım bir kurt ba ı bulunur.

¹ Bu kelime kadim Çin kaynaklarında Ye-Hu, Yip-Wu ve e-Hu çekilerinde yazılmış bulunuyor. Bunlar hepsi Türkçe *Yabgu* *mun* Çinlilerce bozulmuş telâffuzu oldu u anlaşıyor (Hirt: Nachworte, s. 45-46).

² Çin müverrihleri bu kelimeyi But yazıyorlarsa da bu kelimenin e okunması lâzım oldu u ve " e" den murad da ad oldu u ispat edilmiştir. Thomsen *Inscriptions de l'Orhon*, p. 59, not 1.

³ Çin kaynaklarında bu isim, Tikkin (Tehkin) ekinde dahi yazılmış ise de bu ismin hakikî Türkçesi Tegin oldu u ispat edilmiş sayılmalıdır. Thomsen, *Op. Cit.* p. 73, Marquart, *Eranahr*, p. 211-212.

⁴ *Alpogu* Çin kaynaklarında Sulipat veya Kilifa yazılmış ise de bu Sulipatın Alpogu okunması lâzım oldu uunu mehur Çin lisani mütehassısı Hirt ispat etti. Hirt. *Nachworte zur nschrift des Tonyukuk*, p. s. 110.

⁵ Çin kaynaında To-tun yazılmış ise de bunun Türkçe Tudun kelimesinin bozulmuş ekli oldu unda üphe yoktur. Thomsen, *Op. Cit.* p. 59. *Orhon Kitâbeleri*'nde Tudun lâkabı geçiyor. *Orh. Kitâbeleri* II. E. 40.

⁶ Yukarıda Kurganlar hakkındaki §6, II de 34-35 sahifelere bakılsın.

V—Hükümdarlarının kabilesinin, soyunun adı Börü (Kurt)'dür.

VI —Türklerin yazıları yoktur.⁷

Halktan toplanacak ki i (Asker) ve hayvanların adedini ve vergilerin mikdarını a açlara alâmet yapmak suretiyle tespit ve tayin ederler.

VII— Altın uçlu bir ik ile bal mumu üzerine mühür eklinde alâmetler yaparlar.

VIII— Onların ceza kanunlarına göre isyan, vatana hiyanet, katil, ba - kasının karısıyla memnu münasebet, ba lı atı çalma cürümleri idam cezasıyla cezalan dinliyor.

Genç bir kızı zorlamı olan malî cezaya ve O kızla evlenmeye mecbur edilmek suretiyle cezalandırılır.

Dövü ve kavga neticesinde yapılan yara için maddî tazminat alınır. Gözü zararlandıran, zararlanmı olana kızını vermeye mecburdur.

Kızı olmayan zararlanmı olana zevcesinin hususî mülkünü verir. Bir uzva zarar iras eden at vermek suretiyle cezalandınılır.

At ve sair eyleri çalan çalınmı eyin on misli mikdarında mal vermeye mecbur edilmek suretiyle cezalandırılıyor.⁸

IX— Ölülerin cenazesini bir çadıra koyarlar. Vefat edenlerin o ulları, ye enleri, erkek, kadın bütün akrabası kurban olarak birer koyun keserler. Koyunları çadır önüne koyarak vefat edene taktim ederler. Atlara binerek kesilmi kurbanlar etrafında dola ırlar, aynı zamanda müthi sesler çıkarak haykırırlar. Çadır önüne geldikleri zaman yüzlerinde bıçakla hafif surette yara yaparlar. Yaralarından çıkan kan göz ya larına karı arak akar. Yedi defa çadır etrafında dola tıktan sonra dururlar. Tayin ettikleri bir müsait günde vefat edenin atını ve di er kullanmı oldu u eylerini yakarlar ve yakılmı e yanın küllerini toplarlar.

⁷ Burada "Türklerin yazısı yoktur" demekle Çin vakayinamelerinin Türkler Çin yazısını kullanmıyor, mânasını kastedtikleri anlaşıyor, çünkü bu devirde Türklerin bir milli yazısı mevcut oldu unu Çin vakayinamesini yazan kendisi a a ıda itiraf etti i gibi di er kaynaklar da bunu teyit etmektedir. Tâ bu devirde Türklerin millî bir yazısı mevcut oldu unun delili Yenisey-Orhon yazılarıdır.

⁸ Arap seyyahı bni Batuta'ya göre Altınordu devletinde de hırsız çaldı ı malın dokuz mislini ödemeye mecburdu. bni Batuta, cilt I, s. 197.

Ölüleri ancak senenin muayyen mevsimlerinde defnederler: e er bir adam ilk baharda veyahut yazın vefat etmi ise onu gömmek için a aç yapraklarının sararmasını ve dökülmesini beklerler. Sonbaharda ve kışın vefat edenleri tedfin için ise a açların yaprak ve otların çiçek açmasını beklerler. Vakti geldi i zaman ölüleri defnederler.

Defin gününde de tıpkı vefat günündeki gibi ölünün yakınları kurbanlar keserler, atlara binerek koşarlar, yüzlerini yaralarlar.

X— Ölülerin mezarı üzerine taşlar koyarlar ve bir kütâöeli taş dikerler. Kabrin etrafına konulan taşların adedi vefat edenin bayatı zarfında malûp etmiş dü manlarının sayısına müsavi olur.⁹

XI— Baba, amca ve büyük biraderlerin vefatından sonra oğullar, yeğenler küçük biraderler dul kalan kadınlarla evlenirler.

XII— Türkler bir yerden bir yere nakil ediyorlarsa da (göçebelik ediyorlarsa da) her Türkün bir hususî arazi parçası vardır.

XIII— Han daimi surette Tukin (Ötüken) dağlarında oturur. Onun otamının kapısı ark tarafına açılıyor. Bunun sebebi Türklerin Güneşin çıktığı cihete hürmet beslemeleridir.

XIV— Türkler cinlere ve ruhlara taparlar, (?) kâhinlere inanırlar. Dine hürmetleri vardır. Her sene Han büyük beyleriyle beraber seleflerinin mezarını ziyaret eder.

XV— Onlar hastalıktan ölmekten utanırlar, **muharebe esnasında ölmeyi en erefli ölüm sayarlar.**

XVI— Onların yazısı Barbarların yazısına benzer.¹⁰

XVII— Umumiyetle Türklerin örf ve âdetleri (eski) Hunlarınkı gibidir.

XVIII— Garp Türkleri'nin örf ve âdetleri arkTürkleri'nin Yusunlarının hemen aynıdır.

Fakat bu iki Türk zümresinin lehçeleri arasında cüz'î bir fark vardır.

XIX— Garp Türkleri arasında dahi Yabgu, ad.Tegin unvanları vardır.

Fakat Garp Türkleri'nde bu unvanlar yalnız Han'ın biraderleri ve oğullarına veriliyor.

XX — Türklüler her sene sekizinci ayın (T. sani) beşinci günü bir içtima ya-

⁹ Türklerde malûp edilmiş dü manlarını temsil eden taş heykelleri galibin mezarı etrafına koymak âdeti mevcut oldu unu Orhon Kitâbeleri de teyit etmektedir. Türkler bu gibi taşlara *balbal* derlerdi.

¹⁰ Yukarıda Türklerin yazısı yoktur, demelerinin asılsız oldu unu bu cümle açık gösteriyor.

parlar. Bu içtîma münasebetiyle kurbanlar keserler. Bu içtimadan Han Büyük beylerinden birini seleflerinin ma arasında kurban kesmek için gönderir.

XXI— Türkler madencilik ve madenlerden türlü alet ve silâhlar imal etmek sanatında çok mahirdirler.¹¹

¹¹ Stanislas Julien, Documents historiques sur les Toukioue. Journal asiatique, 1864, serie VI, tome III, p. 331 et suivantes ve p. 351 et suiv.

Çin vakayinamelerinin ihtiva etti i Türkler hakkındaki bu kayıtlar M. S. 553 ile 581 yıllarına aittir.

Parker, Op. Cit. p. 177-194. Biçurin, Op. Cit. s. 267-272.

Bibliothèque orientale d'Herbelot, tome VI, p. 71.

FASIL II

§83

L¹²

ESK TÜRKLERDE DEVLET MEFHUMU ESK TÜRKLER N DEVLET TELÂKK S

Altıncı, yedinci ve sekizinci asırdaki Türk devletlerinin te kilât ve hukukî müesseselerini tetkike giri meden önce mühim bir suale cevap vermek gerektir.

Bu sualde udur: Büyük devletler kuran Türklerin devlet hakkındaki telâk-kileri ne idi? Eski Türklerin devlet müessesesi hakkında vazıh bir fikirleri var mıydı?

Bu suale ancak kaynaklardaki kayıtları tahlil suretiyle cevap vermek müm-kündür.

Eski Türkler devlet mefhumunu "11" (el) kelimesiyle ifade ediyorlar.

Orhon Kitâbeleri'ni ilk defa olarak Almanca'ya tercüme eden Rodloff ol-mu tur.

¹² "II" kelimesi lehçeye göre kâh "11", kâh "El" telâffuz olunmu tur. Orhon Kitâbeleri yazıldı ı devirde, VIII inci asır ortalarına do ru "II" telâffuz olundu u anla ılıyor. Kitâbelerde bu kelimenin birinci harfi "I" dır. Malûm oldu u üzere bu harf bugünkü yazımızda I ve I sesini ifade ediyor, öyle oldu u halde Radloff bu kelimeyi "El" okumu , Thomsen ise " I" okumu tur. Bugün Türkiye Türkçesinde de bu kelimenin telâffuzunda ittirat yoktur. Vilâyet yerine ka-bul edilmî "II" ve kaza yerine kullandı ımız "ilçe" kelimelerinin ba ındaki harfî açık surette I telâffuz etti imiz halde bu I kelimesinden geldi inde üphe olmayan "Elçi" kelimesinin ilk harfini E telâffuz ediyoruz. Cenubî Uygurlardan kalma yazıları lâtin harflerine çeviren dil âlimleri bu kelimeyi " I" ekinde tespit etmi lerdir. Elçi ve Rum-Eli kelimelerinde "L" den evvelki harf "E" telâffuz oldu undan anla ılıyor ki bugün "11" telâffuz olunan bu kelime Türki-yede de bir zamanlar "El" telâffuz olunmu tur. Daha do rusu bu kelime bir zamanlar açık " " ile açık "E" arasında bir sait olan, Fransızca "Ecole" kelimesinin ba ındaki sese tekabül eden bir sesle telâffuz olundu u anla ılıyor. Ne Orhon alfabesinde ne Uygur alfabesinde ve ne de bugünkü alfabemizde bu sese tekabül eden bir harf bulunmadı ından bu il kelimesini bazen il bazen de "El" yazmı lardır. Biz bu kelimenin Orhon Kitâbeleri'nde ve Uygurcadaki telâffuzu olan "11" telâffuz ve imlâsını kabul ettik.

Orhon Kitâbeleri'ni ilk defa olarak Almancaya tercüme eden Radloff 1 kelimesini kabile camiası (Stammgemeinschaft) diye tercüme etmi tir.¹³ Thomsen ise l'in mukabili olarak imparatorluk (Empire) kelimesini kullanımı tir.¹⁴

Kanaatımıza göre bu iki tercümeden hiç biri isabetli tercüme de ildir.

Bu kelimeler " l" sözünün tam mukabili de ildir.

l'in hakikî mânası te kilâtlanmı siyasî camiadır, devlettir.¹⁵

II kelimesi Türk lehçelerinde türlü birbirine çok yakın mânalar ifade etmektedir: ba , ilgi, rabita, alâka, barı . Uygurca **ilmek** kapamak, demektir. Ça atayca'da aynı mânaya gelir. Türkiye Türkçesin'de zat ismi olan ilmek, ba , ba layan ey mânasını ifade eder. Altay lehçesinde 11 bag ve **vatan** mânalarını ifade eder.¹⁶ Yakut lehçesinde l iyi dostluk muhabbet, sevgi, sulh, sükûnet, sulhseverlik mânalarını ifade eder.¹⁷ Kazan lehçesinde **ille mek** alı mak, ısınmak, sık sık ziyaret etmek mânalarını ifade eder.¹⁸ Bütün Türk lehçelerinde il kelimesinin do rudan do ruya veya zımnen ilgi, ba , iyi münasebet, rabita, mânalarını ifade etti ini görüyoruz.

Bu, ba , rabita münasebet, mânalarını ifade eden kelime bir insan kütlesine tatbik olundu u zaman ancak **ba lanmı** , (te kilâtlanmı) halk, te kilâtlanmı millet mânasını ifade edebilir.

Te kilâtlanmı halkın hukukî ismi **devlettir.**¹⁹

l kelimesi eski Uygurca vesikalarda da her yerde **devlet** mânasında kullanılmı tir.²⁰

Mahmut Ka gari'nin "Divanü-lugat-it-türk"ünde de l Devlet mefhumunu ifade ediyor.²¹ Kutadgu-Bilig de keza l devlet, ülke memleket mânasında kul-

¹³ Radloff, Alttürkische nschriften der Mongolie zweite Folge, s. 23, 89.

¹⁴ Thomsen, Op. Cit. p. 97.

¹⁵ Orhon Kitâbeleri, IE 3, IIE 9, IE 18. s. 39-40.

¹⁶ H. Vambey, Etymologisches Wörterbuch derTürko - tatarischen Sprachen. s. 39-40.

¹⁷ Edouad Pekarskiy, Yakut dili sözlü ü, cilt I, s. 440.

¹⁸ Budagoff, s. 204.

¹⁹ Türk devletlerinin sosyolojik ve hukukî mahiyeti hakkında ileride bazı izahlar vardır.

²⁰ F. Müller, Uigurica I, s. 25. Bang und Gabain, Türkische Turfan texte, I, 53, V. B. s. 26 (Uygurca metnin 104-105 inci satırı). Bu satırlardaki ' l *tutdaçi beg erke süüli a lı kirtgünçli üçegü teng kergek*"cümlesi Almanca öyle tercüme edilmi tir: Der Fürst, der ein Reich regiert, braucht in gleichem Masse drei Dinge: Heer. Verpflegung und Glauben (Vertrauen).

²¹ Divanü Lûgat-it-Türk'de de l devlet mânasında kullanılmı tir. Meselâ Beg ilin tüz-dü (sewa-l-emir vilayetehu), Ka gari, Op. Cit. II, s. 8.

lanılmıştır.²² Orhon Kitâbeleri'nde l'in müstakil devlet mânasında kullanılmış oldu u sarihtir.²³

Bugünkü hukukî telâkkiye göre Devlet olmak için, halk hâkimiyet ve hukuk ba larıyla ba lanmış olmalıdır.

Eski Türklerin telâkkisine göre dahi l'in mevcudiyeti hâkimiyetin mevcudiyetine ba lıdır.

Hâkimiyet her asırda milletin, halkın bir zümre veya tabakasının elinde bulunur. Kalan zümrelerin hâkimiyetle münasebet ve i tiraki idare tarzına göre de i ir.

Türk illerinde hâkimiyetin sahipleri, hâkimiyet kullanan unsur üçtür. Han, Beyler ve Halk (Budun). Bu üç unsurun hâkimiyete i tiraki üç derecede belirir.

Hâkimiyet Han'da kesif bir surette, Beylerde nisbeten daha mahdud bir ekilde, halkta ise ancak muayyen zamanlarda tecelli eder.

Fakat Türk telâkkisine göre hâkimiyetin men ei daima halktadır.

Bugünkü hukukçuların kabul etti i veçhile, nerede *te kilâtlanmış müstakil bir camia varsa orada devlet vardır*. Devlet kelimesi hem hâkimiyeti hem hâkimiyete itaat eden te kilâtlanmış camiyi ifade eder.

Eski Türklerde de l te kilâtlanmış bir camiadır. Fakat Türk telâkkisinde devlet olmak için te kilât ta kâfi de ildir.

II olmak için te kilâtta ba ka istiklâl dahi lâzımdır.

Kutlug zuhurundan önceki devirde Türklerde üphesiz te kilât vardı. Fakat Türklerin te kilâtı ba nda Türk Tudunları idiyse de, bu Tudunlar Çinlilerin emirlerini icra eden Çin memurları oldukları için, Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış Türklerin telâkkisine göre Kutlug'dan önceki devirde Türklerin "ili" yoktu. Türkler "il" den mahrum edilmiş ti.

²² Kutadgu-Bilig'de de l'in ülke, devlet mefhumunu ifade için kullanılmış oldu unu mü ahede ediyoruz:

Bayudu Budun hem itildi li
ilik ke duva aytti budun tili.

(Halk zenginle ti, memleket, devlet ileriledi, halk dili Hana dua etti).

Radloff, Kudatku-Bilik, s. 45. kinci misal:

Kayu beg törü birse 11 ke koni
lin itti bütüni(n) yaruttu küni.

Radloff, Op. Cit. s. 81.

²³ Orhon Kitâbeleri'ndeki de l'in devlet - ülke, memleket mânasında kullanılmış oldu unu gösteren sarîh cümlelerden bir tanesini göstermekle iktifa edeceğiz im:

TÜRK BUDUNU LLEDÜK L N ÇK N ETM .
(Türk milleti devletini kaybetti). Orhon kit. IE, 7.

Burada il kelimesinin halk mânasını ifade etmeyip, devlet mânasını ifade etmek için kullanılmış oldu u sarîh ve â ikârdır, çünkü "Türk halkı halkı kaybetti" mânâsız, saçma bir cümle olurdu. Burada bahis mevzuu olan Türklerin siyasî istiklâli, yani müstakil devlettir.

"Türkler ilin, töresini kaybetmi "telâkki olunurdu.²⁴

Çünkü istiklâl yoktu. Türk telâkkisine göre 1 olmak için te kilâtla istiklâl de kâfi de ildir. Bunlardan ba ka bir de *icbar kuvvetinin nâfiz olması arttır*. Hâkimi-yetin nâfiz olup olmadı ı, hükümete itaatin mevcut olup olmamasından belli olur.

Türk Han'ı Kutlug ve onun ahfadı bir kavmin arazisini zaptetmekle iktifa etmiyorlar, zaptettikleri ülkelerde oturan ahaliyi diz çökmeye, ba eymeye de mec-bur ediyorlar ve halkı te kilâtlandırıyorlar.²⁵

Diz çökmek, ba eymek tâbirlerini harfiyen anlamayıp, itaat ve inkıyat mânâ-sında anlamak lâzım oldu u sözün siyakından bellidir.

Bilge Han, Türklere hitaben, **Bilge Han seni itaatin sayesinde te kilaâtlan-dırımı tı, diyor.**²⁶

Demek oluyor ki, eski Türklerin telâkkisinde II mefhumu te ekkül, istik-lâl, nâfiz hâkimiyet mefhumlarını tazammun ediyor.

Bunlardan ba ka II'in bir gayesi de mevcut olmalıdır. Orhon Kitâbeleri hâki-miyyetin hedefi olarak, her yerde emniyet ve âsâyı ı gösteriyorlar.

Orhon Kitâbeleri Kutlug ve onun halefleri tarafından bir ülkenin fethedildi-ni veya bir halkın inkıyat altına alındı ını söyler söylemez "**O halk içinde sulh ve asayı ı temin etti**" cümlesini ilâve ediyor.²⁷

Devletin hedefi yalnız emniyet ve âsâyı ı de il, devletin daha yüksek bir gayesi vardır: Adaleti temin. Adalet Türk ilinin hedefi ve bekası ı artıdır. Bu-min Devleti'nin sukutu sebebi olarak Orhon Kitâbeleri, Beylerin adalet esa-sından inhiraf etmi olmalarını gösteriyor.²⁸

Orhon Kitâbeleri'ni bırakan Türklerin telâkkisine göre 11 öyle tarif edilebilir:

Emniyet ve adaleti sa lamayı amaç tutan, kuvvetli, sözü geçen bir hâkimi-yete itaat ve inkıyat eden te kilâtlanmı müstakil bir camia.

Dünyada pek çok devletler kurmu olan büyük Türk ırkının devletin ma-hiyet ve gayeleri hakkındaki fikri bundan ibarettir.

Biz, Türk ismiyle cihan sahnesine çıkan Türkler tarafından kurulmu devlet-teki âmme hukuku telâkkilerini, devletin te kilâtını bir taraftan Orhon Kitâbele-rine, di er taraftan Çin ve arkı Roma menbalarındaki kayıtlara istinaden tespit edece iz.

²⁴ Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE, 17II, 7.

²⁵ Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 14,15. IE. 20.IIE. 13.

²⁶ Thomsen, Orhon Kitâbeleri, II. E 23.

²⁷ Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 14,15. IE. 19,20,21.

²⁸ Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 6, IIE. 7, IE. 7,8.

FASIL III

§84

TÜRK DEVLETİNDE HÂKİMİYET HAN (KAKAN)¹

Hun devletinde olduğu gibi, Türk devletinde de devletin, *ilin* başında bir kral bulunuyor. Bu kralın unvanı *Kakan* dır. *Handır*.

Han, *ilin* reisi dır. *İl* içinde yüksek hâkimiyetin mümessili O'dur.

Be iriyet tarihinde devlet reislerinin devlet ve camia içindeki fiilî ve hukukî durumu türlü şekiller almı tır.

Zamanımızdaki Cumhurreisleriyle kendilerini Allah olarak kabul ettiren Firavunlar ve Allahın mümessili olduklarını iddia eden mutlakiyet devrindeki Avrupa hükümdarlarının mevkileri arasında pek çok şekil ve dereceler vardır.

iptidâî krallıklarda kralın mevkii başkadır. Medenî memleketlerde, monarşilerde kralın salâhiyet ve iktidarı başkadır.

Burada her şeyden önce bizi alâkadar eden soru dır: *Türk Devletinin reisi bir Monark mıdır, yahut bir Cumhuriyet reisi midir? Han'ın fiilî ve hukukî vaziyeti bu iki türlü reislikten hangisine daha yakındır?*

Bu soru ile imdiden cevap vermek gerektir.

Türk Hanı Hun hükümdarı gibi bir kraldır, bir Monarktır. Türk devleti bir Monarşidir.

¹ Hun devrinde Türk hükümdarının resmî unvanı "Tengri Kut" idi. Türk devletinde bu unvanın yerine *Kakan* kelimesi geldi. *Kakan* unvanını ilk defa olarak, Hun Devleti'nin sükutundan sonra Türk devleti tesisine kadar geçen zaman zarfında Moğolistan'ı idare eden Türk olmayan sülâlelerden Ju-Jan sülâlesi kullanmı tır. *Kakan* bize Ju-Jarılardan geçmi tır.

Marquart, Historische Glossen, p. 196.

Chavannes, Op. Cit. p. 221-222.

Fakat VI, VII ve VIII inci asırdaki Türk Hanları Mutlak bir Monark olmaksızın uzaktırlar.

Han'ın siyasî iktidarını, hâkimiyet hakkını istimal hürriyetini tahdit eden bir çok âmiller vardır:

1) Halk. Eski Türk devletlerinde halk, ahali vazifesi münhasıran itaat etmekten ibaret olan tebaalardan ibaret de ildir.

Halk devlet idaresinde rolü olan bir unsurdur.

Hanlar halkın anane, inan ve görü lerine hürmetle mükelleftir.

2) Han'ın hareket serbestisini, iktidarını kötü istimal imkânını tehdit eden ikinci bir âmil de Beylerdir.

Han bütün mühim i lerde Kurultay ekinde toplanmış beylere danışmak mecburiyetindedir.

3) Han'ı bağlayan üçüncü âmil ananevi kanunlardır. Han'ın faaliyeti ananevi millî kanunlar çerçevesi içinde cereyan etmelidir.

Han'ın iki türlü vasfı - Han'ın iki türlü vasfı, iki türlü salâhiyeti vardır:

1) Han, hâkimiyetin mümessili, devlet içinde en yüksek âmirdir.

2) Han aynı zamanda yüksek bir mansıbdardır,

Hâkimiyetin mümessili olması bakımından Han'ın hukukî vaziyetini şu noktalarda hülâsa edebiliriz:

1) Han, devleti tanzim ve bekasını temin etmekle mükellef olan hâkimiyetin en yüksek mümessili ve icraî kuvvetin reisidir².

2) Han lî (devleti) milli türelere göre idare eder³.

3) Han barı içinde lî idare etti i gibi harp zamanında da ba kumandandır⁴.

4) Han, kurultaylara kanun tasarıları teklif edebildi i gibi kendisi de doğrudan doğruya kanun (türe) vazetmek salâhiyetini haizdir⁵.

Fakat Han'ın teklif veya vazetti i kanunlar seleflerin ananelerine uygun olmalıdır⁶.

² Orhon Kitâbeleri, I, E, 19,20.

³ Orhon Kitâbeleri, II, E. 12.

⁴ Orhon Kitâbeleri, I. E. 28,29.

⁵ Orhon Kitâbeleri, II E. 3,1. E. 2.

⁶ Orhon Kitâbeleri, II. E. 2,1. E. 14.

Han aynı zamanda devletin bir mensûbdur. Yüksek bir memurdur. Bu bakımdan Han'a bir çok vazifeler terettüp eder.

1) Devletin hududunu korumak, devlet sahasını geni letmeye çalışmak⁷.

2) Halkın iâdesini, ktisadî refahını temine çalışmak⁸.

3) Devletin ve Türk milletinin (İlin ve Budunun) nam ve öhretini (erefini) payidar kılmaya gayret etmek⁹.

§85

HAN İNTİHABİ USULÜ VE TAHTA VARİSLİK HAKKI

Türklerin ananevi anayasa kanununa göre taht münhal oldu u zaman Han'ları seçen beylerle e ref içtimandan ibaret olan kurultaydır. Bu kurultaya, kurultayın toplandı ı yerdeki halk da i tirak edebilir. Seçilecek Han namzedi mutlaka vefat eden Han'ın sülâlesine mensup olmalıdır. Han sülâlesine mensup olanlardan, Han seçilmek hakkını haiz olanların ba ında vefat eden Han'ın ya ı en büyük olan o lu gelir. Vefat eden Han'ın o lu yoksa, yahut o lu re id de ilse, vefat eden Han'ın ya ça büyük olan biraderi, biraderi de yoksa amcası, amcası da yoksa amcasının o lu Han seçilebilir. Her batin için ya ı en büyük olmak arttır. Vefat eden Han'ın sülâlesi münkariz oldu u zaman beyler kurultayı Han olmak için lâzım vasıfları haiz olan her hangi bir Beyi Han seçebilir. Tahta çıkmak hakkını haiz olan taht vârisinin hukuken Han makamını i gal edebilmesi için mutlaka beylerin muvafakatı, yani kurultayın tasvip ve tasdiki arttır.

Hanlık makamı münhal ve sülâle münkariz oldu u zaman Han seçimi tam mânasiyle bir "intihap" mahiyetini haiz olurdu. Türkler serbest intihap yapıldı ı zaman daima halka hizmetlerde tanınmı , meziyet ve irade sahibi, devlet reisi olmak için lâzım vasıfları haiz Bumin ve Kutlug gibi ahsiyetleri seçerlerdi.

Tahtın kanunî telâkki olunan vârisi mevcut oldu u zaman Han intihabı kanunî namzedin Han olmasını tasvip ve hakkını tasdikten ibaret olurdu.

Türk tarihinin bütün devirlerinde sülâle müessisleri beyler ve halkın bir kısmı tarafından fiilen ve hakikaten seçilmi hükümdarlardı.

⁷ Orhon Kitâbeleri, I. E. 17, II. E. 15, I. E. 18, II. E. 16.

⁸ Orhon Kitâbeleri, II. E. 17, I. E. 29, II. E. 24.

⁹ Orhon Kitâbeleri, I. E. 25, II. E. 21.

Bu anane Asya Hanları devrinden Osmanlı sülâlesi devrine kadar hiç de i -
memi tir.

Çin'in imalî kısmında bir devlet kuran Hun Çao sülâlesi müessisi Lyö-Yuan'm "Tengri Kut" intihap olundu una dair rivayet bu bakımdan çok karakteristiktir: Bir gün Lyeu-Yuan'ın akrabasından biri imalî Çinde Çine tâbi olarak ya ayan Hun beylerini bir toplantıya davet etmi ve toplanmı beylere (kurultaya) u sözleri söylemi tir:

"Bizim dedelerimiz Çin'in eski Han sülâlesiyle bir muahede akdetmi lerdı. Bu muahedeye göre Çinlilerle Hunlar birbirini karde telâkki etmeliydiler. Bugün Çin'de Han sülâlesi münkariz olmu tur. Hun milleti bugün istiklâlden mahrumdur. Bugün bize (bizim reislerimize) •verilmekte olan Tengri Kut unvanı bo bir lâfızdan ibaret tir. Bütün beylerimiz Çin sülâlesinin esirlerinden ba ka bir ey de ildirler. Fakat biz bugün zayıf isek de sayımız (askerimiz) yi irmi bin kadardır. Niçin tek duruyoruz? Niçin (bugün) Çindeki karı ıklıklardan istifade etmiyoruz?... Biz bugünküfırsatı ka - çırmıyalım, efimiz Lyeu-Yuan cesurdur, büyük bir hükümdar olmak için gerekli olan bütün vasıflara maliktir. E er Tanrı dahi Hun devletini ihya etmek, diriltmek taraf - tarı olmasaydı, bize Lyeu-Yuan gibi de erli bir efi gönderir miydi?"

Çinlilerin rivayetine göre bu nutuk Hunlar üzerinde çok derin tesir bırakmı , bunun neticesinde Hun beyleri ittifakla Lyeu-Yuan'ı Tengri Kut seçerek istiklâl -lerini ilân etmi lerdır (M. O. 304).¹⁰ ayanı hayrettir ki bin altı yüz yıl zarfında Han seçme ve sülâle tesis etme usulü de i memi tir. Osmanlı sülâlesinin müessisi Osman bey de aynı usulle Han seçilmi tir.

Osman Beyin, Han seçili ine dair rivayeti Lûtfi Pa a öyle naklediyor :

"Bütün O, O uz dedikleri (Türkler) ve o il'in beyleri ve kethüdaları (idare adamları) toplandı. Osman'ın, katma gelip, me veret edip i in önün ve sonun da -nı tılar. Uzun münaka adan sonra sözlerinin netice ve hulâsası u oldu: Osman'a dediler ki, "Siz Han neslindensiniz. Kayı Han O uz (Han)'dan sonra bütün O uz beylerinin a aları ve Hanları idi. Küyen Han'ın vasiyeti ve O uz töresi mucibin -ce Kayı soyu var iken O uz neslinden... Özge boy soyuna Hanlık ve padi ahlık de mez. imdiden sonra Selçukîlerden bize medet yoktur. Memleketin ço u el -lerinden gitmi ve Tatar (İlhanîler) anların üzerine galip olmu lardır. Zaten mer -hum (Selçukî) sultan Alâeddin'in size ve babanıza teveccühü vardı, bu havalinin

¹⁰ Parker, Op. Cit. p. 104-106. Deguines, Op. Cit. p. 392-393. (Türkçe tercüme).

Sadri Maksudî, Orta Asya Türk Devletleri, s. 7. 13. "Türk Tarihi Anahatları" eserinin müsveddeleri, seri II, No. 19.

idaresini size havale edip sizi "*beylemi ti*". Sizde saltanat ve Hanlı a liyakat vardır (bu hususta) ittifak dahi olsun... Biz Size gere i gibi muti ve münkad olalım, tâ ki bu taraflarda seve seve harbedelim" dediler. Rahmetli Osman Gazi dahi (beylerin) sözlerini kabul etti. Bundan sonra O uz taifesinin orada toplanmı bütün beyleri ve idare adamları aya a kalkıp O uz resmince üç defa yükünüp itaat ettiler.

Bundan sonra Osman Gaziye türlü bal ve kımızlardan kadehler sundular... Çavi ler, âbıhayatlar sıhhat ve âfiyetler olsun, padi ahlak mübarek olsun diye dua ettiler.¹¹ Han intihabı merasimi O uz Han menkıbesinde de a a ı yukarı aynı ekinde tarif edilmi tir: Kurultayda Hanlık tasdik ediliyor, sonra beylere ziyafet (toy) veriliyor.^{12 13 14}

Yukarıda i aret edildi i gibi tahta tevarüs hakkında esas kaide udur: Tahtın vârisi (tahta çıkmak hakkını haiz olan namzet) vefat eden Han'ın ya ı en büyük olan o ludur, ancak o lu olmadı ı zaman di er akrabası seçilebilirler. Bu esas hem Mete ve Bumin sülâleleri devrinde, hem Kutlug sülâlesi devrinde hâkim idi. Fakat bu esas her devirde sık sık ihlâl edilmi tir. Bütün Türk devletlerinde tahtın kanunî vârisinin yerine ya onun haris bir amcası, biraderzadesi veya beylerin ekseriyetinin muzaheretini kendi tarafına çekmeye muvaffak olan her hangi bir kuvvetli beyin tahta çıktı nı görüyoruz.

Bumin Han'ın üç o lu sıra ile hükümet sürmü lerd i. Bu ananevi tahta cülûs yasasına aykırı idi. Bumin Han'ın üçüncü o lu Tapu Han (573-583)'ın vefatından sonra o lu Yanlo tahta çıkmı tı. Bu, ananevi tevarüs türesine uygundu. Fakat sıra ile Tapu Handan evvel hükümet sürmü Hanların o ulları arasında taht kavgası zuhur etti. Bu meselenin halli için beyler kurultayı toplandı. Kurultay Yanlo'yu tahttan indirerek yerine Kolo Han'ın o lu, akı ve cesaretiyle tanınmı î bara'yı Han intihap etti.¹³¹⁴

¹¹ Lûtfı Pa anın "Tevarihü-Âli-Osman" s. 21-22. Metin kısaltılmı ve eski tâbirlerin bazıları de i tirilmi tir.

¹² Yukarıda, § 41. bakılsın.

¹³ Keza I bara Han'dan sonra hukukan tahta onun o lu cülûs etmesi lâzım iken tahta I bara'nın biraderi Çulubaga Han çıkmı tır.

¹⁴ Biçurin, Op. Cit. I. p. 276-277. Parker, Op. Cit. p. 188.

§86

TÜRK DEVLET NDE BEYLER- DEVLET Ç NDE BEYLER N VAZ FE VE ROLLER

çinde hukukî nizam hâkim olan bir devleti hiç bir zaman hükümdar yalnız ba ina idare edemez ve etmemi tir.

Hun devletinde oldu u gibi Türk devletinde de devlet idaresinde (1 tutmak i inde) Han'a yardım eden devlet içinde türlü vazifeler gören kimseler vardır.

Türklerde Han'ın yardımcılara verilen umumî isim "Beg"dir.

Beg (Bey) kelimesinin lügat mânasında bakmak, korumak, gözetmek, muhafaza etmek mânaları mündemiçtir.¹⁵

¹⁵ Orhon Kitâbeleri'nde bu Beg kelimesine çok tesadüf olunur. Bu kitâbeleri okuma usulünü ke feden Thomsen, Beg kelimesini Fransızca *Noble* kelimesiyle tercüme ediyor (Thomsen, les inscriptions de l'Orkhon dechiffées, p. 97-134).

Kanaatımıza göre Fransızca *Noble* kelimesi Türk'ün Beg kelimesine tamamiyle tekabül etmiyor. Beg (Bey) kelimesi asaletten ba ka bir de mânsıbdarhk, memuriyet mefhumunu ihtiva ediyor. Beg, Romalıların Cumhuriyet devrindeki *Magistratus* kelimesinin ifade etti i mânaya yakın bir mâna ifade eder. Onun için Orhon Kitâbeleri üzerinde mühim tetkikleri olan Türko-log Radloff "Beg" kelimesini tercüme etmemi . Orhon Kitâbeleri'nin Almanca tercümelerinde bu kelime oldu u gibi (Beg eklinde) bırakmı tir.

Beg kelimesinin etimolojik men ei hakkında benim tahminim udur: Men ei itibariyle bu kelime Bek-lemek, Bekçi, kelimelerindeki Bek kökünün biraz yumu amı eklidir: Bek-Beg, Beg de Bey olmu tur.

Bek kökü ise bütün eski Türk lehçelerinde ve bugün mevcut mühim lehçelerde sa lama, saklama (muhafaza), koruma, intizar etme, tarassut etme mânalarını ifade eder.

Uygurca'da ve bugünkü Türkçe'de Bekitmek tahkim etmek, kuvvetli kılmak mânalarını ifade eder. Beklemek, kilitlemek demektir.

Mahmut Ka garî'nin eserinde Bek kökünden yapılmı bir çok fiil vardır: Beki mek sa - lam olmak, sa lamlamak, Beki ti neng (cilt II, s. 84), Bekle mek, akit yapmak, mukavele akdetmek. *Bekle tl mening birle ol* = o benimle akit yaptı (cilt II, s. 61). Beklenmek, tahassün etmek. Evinde beklendi (cilt II, s. 188). Beklemek, kilitlemek: *Nengin tutar bekleyü* (malını kilitli tutar, cilt II, s. 416).

Çağataycada beklemek muhafaza etmek mânasına gelir. Pavet de Courteille, Dictionnaire turc oriental.

Eski Türkiye Tırkçesinde dahi *Beklemek* fiilinde intizar etmek mânasından ba ka *Bekçilik etmek, nöbetçilik etmek, nezaret etmek* mânaları da vardı.

Yani muhafaza vazifesiyle muvazzaf olmak mânası da vardı. Bekçi de bugün ifade etti i mânadan daha geni mâna ifade ederdi. Her hangi bir ekilde bir eyi gözetlemek ile muvazzaf olan, demektir.

Eski Türklerin telâkkisinde Beg il'in i lerine *bakan*, ili *muhafaza* eden, ili *koruyan*, vazifesi il i lerini *gözetmek* olan ilin bekçisidir.

Kutlug devletinde Beyler devlet idaresinde Han'a muavenet eden yüksek mansıbdarlardır.

Begler de bir çok rütbe ve derecelere bölünmüşlerdir. Her rütbenin kendisine mahsus umumî unvan ve lâkapları vardır.

1) Sadapıtlar,

2) Tarhanlar,

3) Buyuruklar.

Sadapıtlar. Devlet içinde en yüksek Begler zümresini teşkil ederler. Onların çoğu hâkim sülâlenin akrabasıdır. Resmî ayın ve törenlerde, halk içtimalarında sadapıtlar Han tahtının sağ tarafında yer alırlardı.

Tarhan ve Buyuruklar ise tahtın sol tarafını teşkil ederlerdi.¹⁶

Sadapıtlar irsî zadegân sınıfını teşkil ediyorlardı.^{17 18} Çin kaynaklarının memuriyetlerin irsî olduğu hakkındaki kayıtları ancak bu zümre hakkında doğrudur.

Tarhanlar. Tarhanalar ise hizmetleri sayesinde yükselmiş, halk içinden çıkmış büyük devlet adamları idi.

Bunların beglikleri ancak hayat kaydıyla idi: oğullarına geçmezdi.

Buyuruklar. Buyuruklara gelince, bunların beglikleri memuriyete bağlı idi.

Bunlar memur kaldıkça Beg addolunurlar, memuriyetten ayrılmakla Beglik unvanından dahi mahrum olurlar.

Begler derecelerine, teşkil ettikleri mevkie göre türlü elkap ve unvanlar alırlar.

Çin kaynaklarına göre, VI, VII ve VIII inci asır Türklerinde şu mansıp ve unvanlar vardı:

Yabgu, ad, Tegin, Alpagu, Tudun.

Yabgu unvanı Türk tarihinin en eski devirlerinde dahi tesadüf olunan bir unvandır.¹⁹

¹⁶ Orhon Kitâbeleri, II. N. I. Thomsen, Op. Cit. p. 15.

¹⁷ Radloff, Alttürkische Inschriften de Mongolie, p. 216.

¹⁸ Bu unvanın eski telâffuzu Tarkan idi.

¹⁹ Bu unvanın imalî Hindistan'ı fethetmek ve oralarda bir devlet kurmak olan Yiieci

Çin kaynakları bu unvanı türlü ekilde yazıyorlar. En çok tesadüf olunan ekil ehü eklidir.²⁰

arkî Roma eserleri bu unvanı *Sizabul* ekline sokmu lardır.²¹

Arap eserlerinde aynı kelime *Cibguye* ekinde yazılmış tır.²²

Yabgu, Türk devletinde Han'dan sonra en yüksek unvandır. Bu ancak hükümet süren Han'ın biraderlerinden ya ı en büyük olanına verilir.

Garbî Türkistan'da devlet kurmu olan stemi Han, stemi Yabgu ismiyle öhret bulmu tur. stemi Han'ın bu unvanı alması ilk defa olarak Türk ismiyle tarih sahnesine çıkmı olan Türklerin reisi ve ilk Türk devletini kuran Bumin Han'ın ya ı en büyük biraderi olmasından ileri geliyordu. Bilâhare bu unvan Han'ın biraderinden ba kalarına da tevcih olunmaya ba ladı. Bazı Türk kavimlerinde Yabgu Han yerinde kullanılmış tır. Meselâ Karlukların siyasî efleri bu unvanı ta ırdı.

Orhon Kitâbeleri'nde bir kaç yerde Yabgu unvanı geçiyor.²³

Yabgu'dan sonra en yüksek unvan *ad* idi. Bu geni sahaları idare eden valilere veriliyordu. Büyük Türk devletinde daima iki *ad* vardı. Bunlardan biri devletin arkî kısmının umumî valisi idi. Di eri Garbî kısmın umumî valisi idi.²⁴ Bu unvan Orh. Kit. bir çok yerde geçiyor. Türk ismini aldıktan sonraki devirdeki *ad*, Hun devrinin Toki (do ru)'lerine tekabül ediyor. Kutlug devletinde de iki *ad* vardı. Yani devletin biri arkî di eri Garbî kısmını idare eden *ad* unvanı ta ıyan iki yüksek vali vardı.²⁵

Kül-Tegin âbidesinde Bilge Han diyor ki, Türk milletinin nam ve öhreti zâil olmasın diye Ben Türk milletine ba lılı ım dolayısıyla geceleri uykusuz, gündüzleri rahatsız geçirdim.

Türkleri'nde mevcut oldu u sikkelerinden anlaşılmı tır. Afganistan'da Celâlâbâd civarında bulunmu Yüeci sikkelerinde *Kusana Yavgusa* (su) unvanı okunmu tur. (Hirt, Nachworte, 50).

²⁰ Çin kaynaklarında Çin harfleriyle Hi-Hu, Yehu, ehü, Yep-Wu, Hu-Pey ekillerinde yazılmış bu kelime Türkçe Yabgu unvanının Çince türlü telâffuzlarıdır. (Nachworte, 45-50). En çok tesadüf olunan ekli ehü'dur. Deguines, Parker, Biçurin.

²¹ arkî Roma müverrihleri aynı unvanı Dizabul ve Silzibul ekinde de yazmış lardır.

Chavannes, Op. Cit. p. 226, Dietrich, Op. Cit. s. 15-16.

²² Arap müverrihlerinden Tabarî tarihinde bu kelime Sin-Cibu ve Cibguye eklini almı tır. Tabarî, in Nöldke's Geschichte der Perser und Araber, p. 159.

²³ Orhon Kitâbeleri, I. E, 14. II. E, 12.

²⁴ Thomsen, Op. Cit. p. 146. Orh. Kit. II. E, 21, I. E, 27. I. N. 11.

²⁵ Orhon Kitâbeleri, I. E. 27. I. N. 11.

Biraderim Kül-Tegin ve iki ad ile beraber ben ölünceye kadar Türk devletim ya atmak için çalı tımd^b

Bilâhare bu unvan türlü kabile ittiadı reislerine de te mil edilmi tir.^{26 27}

Tegin²⁸ bidayette ehzade, prens mânasını ifade ederdi. Bilâhare bu unvanı dahi kabile ittiadı reisleri de kullanmaya başladılar.²⁹

Dördüncü unvan Çin menbalarında Sulıpat veyahut Kielifat ekinde yazılmı unvandır.

Bu unvanın Türkçe Alpagu unvanının Çinlilerce bozulmu telâffuz ekli oldu u ispat edilmi tir.³⁰

Alpagu da yüksek beylere verilmi unvanlardandır. Orhon Kitâbeleri'nde Tongra denilen bir Türk kavminin reisinin unvanı olarak zikri geçiyor.³¹

Be inci unvan 7Www'dur. Kutlug devleti kurulmasından önce bu unvan Dokuz-O uzlarda kabile ittiadı reislerinin unvanı idi.³²

Garp Türkleri'nde muhtariyetli bir ülkeyi idare eden yerli efleri murakabe için tayin olunmu yüksek memurlara, valilere verilen unvan oldu u anlaşıyor.³³

Orhon Kitâbeleri'nde, Çin menbalarında unvanlar arasında anılmamı bazı unvanlar geçiyor. Bunlardan biri *apatarhan*, kincisi *Çurdur*.

Apatarhan ba kumandanlara verilen unvandır. Çin menbalarında bu unvan apotatkan ekinde çok geçiyor³⁴ ve her yerde ba kumandan bahsolundu u zaman kullanıldı ı anlaşıyor.³⁵

²⁶ Orhon Kitâbeleri, I. E. 27.

²⁷ Garp Türkleri'nin kabile ittiadı ba ındaki efler ad ismini taşıyordu. Chavannes, Op. Cit. p. 56, 196.

²⁸ Tekin kelimesinin do ru telâffuzu Tegin oldu u anlaşıyor.

²⁹ Chavannes, Op. Cit. p. 56

³⁰ Hirt, Nachvvorte, s. 110-111.

³¹ Tongra alpagu atı (II. E. 31) Kazan Türkçesi'nde ve di er bir çok lehçelerde bugüne kadar bu unvan alpaut ekinde müstameldir. Bugün bu kelime büyük malikâne sahiplerine verilen bir unvandır. Eski Fransızca'daki Seigneur unvanına tekabül ediyor.

³² d'Herbelot, Bibliotheque orientale tome VI, p. 158, Orhk. Kit. II, E. 40.

³³ Chavannes, Documents sur les Toukiue (turcs) occidetanx, p. 52, 56, p. 263, not.

³⁴ Biçurin bu unvanı Abo Dagan ekinde yazıyor. Biçurin, Op. Cit. I. s, 432.

³⁵ Hirt, Nachvvorte, s. 55-56.

ikinci unvan da *Çur'dur*. Bu unvan Orhon Kitâbeleri'nde mürekkep unvanların son parçası olarak kullanılmış ise de, Çur'un müstakil bir unvan oldu u garp Türklerindeki istimalinden malûmdur.³⁶

Bu iki unvan Orhon Abideleri'nin kincisi olan Bilge Han mezarına dikilmiş âbidedeki kitâbelerde geçiyor. Bu kitâbelerde deniliyor ki:

"Türklerin hâkim Han'ı olan babam, tahta çıktı ı zaman, garp taraftaki Tardu begleri ba larında Külçurlarile, Tölös begleri ba larında apatarhanları olmak üzere.....bütün bu begler babam Han'a arzı inkıyat ettiler".³⁷

Çin menbaları yukarıda mezkûr unvanları taşıyan yüksek memurlardan baş ka pek çok di er memurluk dereceleri mevcut oldu undan ve bütün memurların 28 dereceye bölünmüş oldu undan bahsediyorlar. Maalesef Çin kaynaklarında bu memurların ne rütbe isimleri, ne de ifa ettikleri vazifeler hakkında tafsilât yoktur.

Bumin, istemi ve Kutlug devletlerinde ifa ettikleri vazife bakımından Islâm devrinin vezirlerine tekabül eden bir yüksek mansıp var mıydı? Buna müsbet cevap vermek gerektir.

Kutlug devletinde, Kutlug zamanında ve Kutlu un o lu Bilge Han zamanında Türkleri Çin esaretinden kurtararak bir devlet kurmak i inde Kutlug Han'ın arkada ı olan Tonyukuk tam mânasıyla yüksek bir mü avir, yüksek bir vezir vazifelerini ifa etmiştir. Ancak Kapagan devrinde siyasî sebeplerden dolayı i ten çekilmeye mecbur olmu tur.³⁸

Keza Türk devletlerinde görülen yüksek mansıbdarlar arasında mühürdar vazifesini ifa eden bir *Tamgacı* mansıbı mevcut oldu unu tahmin edebiliriz. Çünkü, Orhon Kitâbeleri'nden anlaşıldı na göre, garptaki Türge ler'de Han'ların Tamgacısı vardı.³⁹

Merkezdeki büyük Han'ın vassalları olanTürge , Hanlarının tamgacısı⁴⁰ olup

³⁶ Chavannes, Op. Cit. p. 34. 60. 271.

³⁷ Orhon Kitâbeleri II. s. 13-14-15.

³⁸ Kapa an Han Çin devletiyle sulh akdetmiştir; Çine karşı isyan etmiş bir sabık Çin memuru olan Tonyukuk'un Türk devletinde yüksek bir makam i gal etmesi Çinlilere meydan okuma gibi telâkki olunabilirdi. Hirt, Nachvvorte, s. 18-22.

³⁹ OR. I. N. 13.

⁴⁰ Orh. Kit. I. N. 13. Türge isminin telâffuzu hakkında ihtilâf vardır. Bu Türk kavminin ismi eski Türk harfleriyle Türgs ekinde yazılmış tır, yani G'den sonraki sesli harfin ne oldu u belli değildir. Kelimenin sonundaki I harfi de hem S, hem okunabilirden Türgs ismini dört ekilde okumak mümkündür: 1) Türge , 2) Türges, 3) Türgi , 4) Türgis. Bu ismi Radloff, Orhon Kitâbeleri'nin Almanca tercümelerinde Alman harfleriyle Türgâ ekinde yazıyor (K. 38,14).

da büyük Han'ın Tamgacısı olmaması ihtimali yoktur. Çünkü idare bakımından vassal Türklerin daima merkezî Hanları taklit ettiklerini görüyoruz. Meselâ Bumin, Kutlug devrindeki Yabgu unvanı Karluklarda da ad ve Tegin unvanı da garp Türklerinde de vardı.

Orhon Kitâbeleri'nde tesadüf olunan unvanlar arasında bir "İl-Teber" unvanı da vardır.

Orhon Kitâbeleri'nde bir kaç yerde "İl-Teber"⁴¹ unvanı da geçiyor:

1) Karluklarla olan bir muharebeden bahsederken, Karluk ilteberleri yok edildi (Orhon Kitâbeleri, II. E. 40), 2) Kül-Tegin'in keza Karluklarla olan bir muharebesi münasebetiyle "Kül-Tegin (Karluklardan) az *lteberi* esir etti" (Orh. Kit. I. N. 3) denilmektedir. Bu unvan Tokuz-O uzlarda da kullanılmış oldu u anlaşıyor. Tokuz-O uzlarla olan bir muharebeden bahsedilirken "Uygur ilteberleri arka do ru kaçtılar" (II. E. 37) deniyor.

Thomsen'e göre bu unvan bir mansıp veya memuriyete ba lı bir unvan olmayıp "vergiye ba lı tebaa" yahut "müttefik" mânasına yakın bir mâna ifade ediyor. Biz "ilteber'in yüksek zabıt, general mânasına yakın bir mâna ifade eden bir askerî unvan oldu u kanaatindeyiz, çünkü. Orh. Kit. lerinde bu unvan hep bir sava do layısıyla zikrolunmaktadır.

Askerin büyüğe bir birli ine kumanda eden oymak reisleri bu unvanı ta mı olsalar gerektir. Asya Türkleri'nden ba ka Avrupa Hunları'nda da Ilteber unvanına çok benzeyen "Uutver" unvanı kullanılmış oldu u anlaşıyor: Attilâ Devleti'nin da ılasından (454'te) sonra 682'lerde imalî Kafkasya'da yerle mi bir Hun oyma ının reisi *Alp-lutver* isim veya unvanını ta mı oldu u malûmdur (Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, s. 302) Idil (Volga) Bulgar Türkleri'nin 920'de slâm dinini kabul eden, Arap kaynaklarında unvanı

"Thomsen de " nscriptions de l'Orchon deschiffrees" adlı eserinde bu ismi Türgâ okumaya mütemayil idi (Op. Cit. p. 70).

Sonraları yazdı ı "Turcica" adlı eserinde Türgi imlâsını kabul etmi tir. Çin kaynakları bu ismi Tuki i ekinde yazıyorlar (Klaproth, Op. Cit. p. 120). Biz bu oymak ittihadının isminin hakikî ve do ru telâffuz ve imlâsı Türge oldu u kanaatindeyiz, çünkü: 1) Orhon Kitâbeleri'nde E'nin yazılmaması (hazfedilmesi)'na, I'nin hazfolunmasına nisbetle daha çok tesadüf olunur, 2) Çin lisanı mütehassısı Ed. Chavannes, Çin kayıtlarındaki alâmederi tetkik ettikten sonra bu ismi Türgâch ekinde tespit etmi tir, 3) Bugün Altay da larında Türge adlı bir köy vardır ve gene Altaylarda Tirge adlı bir kabile vardır (Radloff, Aus Sibirien, s. 364 ve 213).

⁴¹ II kelimesinin lehçeye göre kâh "11", kâh "El" telâffuz olundu u yukarıda izah edilmi ti. Onun için " lteber"i "elteber" okumak da mümkün ve caizdir.

Bltuar olarak gösterilmi Han'ın unvanının hakikî ekli de Alp-Iletver oldu u ispat edilmi sayılmalıdır (Marquart, Op. Cit. p. 114-115).

§87

TÜRK DEVLETLER NDE HALK ÇT MALARI

Tâ Milâddan önceki Asya Hunları devrinde Türk hükümdarının payitahtında, *Tengri Kuthec*m oturdu u Kara-Kurum denilen yerdeki merkezlerinde senenin türlü mevsimlerinde kurultaylar toplattı ını biliyoruz.

Keza M. S. XIII üncü asırda kurulan Çengiz devletinde Kurultaylar toplandı ı malûmdur. Hiç üphe yoktur ki Bumin, istemi ve Kutlug tarafından kurulmu devletlerde de Hanlar etrafında mühim devlet i lerini görü mek üzere beylerin ve halkın bir kısmının toplanması âdeti vardı.

Bumin devletinde içtimalar yapıldı ını Çin kaynakları sarahatle ifade ediyorlar: *Türkler her sene sekizinci ayın be inci günü bir içtima yaparlar. Bu içtima münasebetiyle kurban keserler*^{42 43}

Bu içtimadan murad hiç üphesiz Kurultay içtimaidir.

Kutlug devletinde de halkın Han'ın sözlerini dinlemek için toplandı ına i a-ret eden cümleler vardır. Meselâ ikinci kitâbenin bir yerinde u cümle vardır:

Beni dinleyiniz, ey Türk O uzlarının Halkı ve Be leri^{P2}

Bu içtimalarda ne gibi meseleler konu uldu una dair sarîh malûmat yoktur.

Türk Kurultaylarında müzakere olunan meseleler ahalinin ktisadî durumu, haricî siyaset, harp ve sulh meseleleri olurdu. Hanlık makamı münhal oldu u zaman Han'ı intihap eden de Kurultaydı.

Kül-Tegin Abidesi Kitâbeleri'ndeki bir parçada Bilge Han'ın halka hitaben söyledi i sözler bir kurultayda söylenmi veyahut kurultayda söylenmi gibi yazılmı bir nutuktur. Bu nutukta kurultaya kimlerin i tirak etti i ve türlü dereceli beylerin kurultayda nasıl ve hangi tarafta yerle tikleri dahi gösterilmi tir. Bilge Han bu nutukta diyor ki:

⁴² Stanislas Julien, Journal asiatique, Serie VI, Tome III, p. 325 et Suiv.

⁴³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 22-23.

"Ben Türklerin Bilge Hakanı tahta çıktım. Benim sözlerimi başından sonuna kadar dinleyiniz. İlk önce siz benim genç biraderlerim, birader ve hemirelerimin oğulları (?), benim genç prenslerim, onlardan sonra Siz benim soyum, benim bütün halkım, sağ tarafta Siz Sadapıt beyler, sol tarafta Siz Tarhanlar ve Buyuruk beyler,,, (ve) otuz (....) ve Dokuz Oğuzların beyleri ve halkı, Benim bu sözlerimi dinleyiniz, bu sözlerime dikkat ediniz: Şarkta, güne doğuşuna, garp tarafında güne batışına kadar, cennapta gün ortasına, imalde tün (gece) ortasına kadar (olan sahadaki) bütün milletler Bana itaat ediyor. Ben bütün bu milletleri (in hayatını) tanzim ettim, tekilâtlandırdım. Ötüken dağlarında kuvvetini kaybetmeksizin Türk Hakanı hükümet sürdükçe devletin hiç bir türlü endişesi yoktur. Şark istikametinde antung ovalarına kadar harp seferleri yaptım, denize çok yakın yerlere kadar gittim. Cennapta Dokuz-Ersin'e kadar gittim, hemen hemen Tibet'e ulaştım, garpta Yinçü Ugüz'ün öte tarafındaki Demir-Kapı'ya kadar seferler yaptım. imalde Yer-Bayırkuların arazisine kadar gittim. Bütün bu sahalara ben Türkleri evkettim. (Bugün) Ötüken dağları havalisinde hiç bir başka hâkim (kuvvet) yoktur. Ötüken dağları Türk Devleti'nin birliğini sağlayan merkezdir.

Ben burada hükümet sürdüüm müddet zarfında Çinlilerle sulh müahe-desi akdettim. Siyasî münasebetlere girdim... Çinlilerin aldatıcı sözleri Türklerin bir kısmının Çine yakın yerlere gidip yerleşmeye evketti. Orada yerleşmi olanlardan bir çokları helâk olmuştur...

Ey Türk milleti! Eğer sen o ülkede (Çinde) yerleşirsen helâk olacaksın. Eğer Ötüken dağları havalisinde kalırsan devletini daima muhafaza edersin ve daima refah içinde yaşarsın... Tanrının inayeti sayesinde kut'a (hâkimiyet kudretine) malik olacağım için ben Han oldum. Han olduktan sonra fakir halkı zengin kıldım, nüfusu azalmı halkı çoalttım....

Ey Türk Beyleri ve Türk halkı!. Beni dinleyiniz: Senin itaatın sayesinde-dir ki (biz) Türk devletini muhafaza edebildik...⁴⁴

Bilge Han'ın bu nutku bir çok bakımdan bizi ilgilendirir mahiyettedir: 1) Bu nutuk bize kurultaylara kimlerin iştirak ettiğini ve nasıl yerleştiklerini gösteriyor, 2) Kurultaylarda Hanların halka hitaben söyledikleri nutukların bir örneğini arz ediyor, 3) Han'ın kendisinin manevî ve hukukî durumu, hak ve vazifeleri, halkın devlet hayatındaki rolü hakkındaki görüş ve telâkkilerini gösteriyor. Nutuktan çıkarılan umumî netice şöyle hulâsa edilebilir:

⁴⁴ Orh. Kit. I. s. 1-13. Bu nutuk uzundur. Burada verdiği immetin, harfî tercüme değildir, bir hulâsadır.

Eski Türklerde Hanlar halkın fevkinde, halka kar ı hak ve vazifelerinin hududu tespit edilmemi bir müstebit kral de il, halkla daimî temasta olan, halka kar ı muayyen vazifeleri olan, halkın dilek ve maddî ve manevi menfaatlerini gözönünde tutmak ve korumakla mükellef olan demokratik bir efitir.

§88

TÜRK DEVLETLER NDE MAHALLÎ DARE

— Feodalite —

Asya Hunları Devleti'nin kuvvetli merkezî hâkimiyetle telif edilmi bir nevi *Feodalite* oldu unu söylemi tik.

Bumin ve istemi devletleri'nde dahi Feodal devleti hatırlatan unsurlar vardır. Fakat bu devletlerin hepsinde Feodalite kuvvetli merkezî hâkimiyetle telif edilmi ti. Yüksek Han'ın Feodal Beyler üzerinde fiilî hâkimiyeti ve büyük nüfuzu vardı. Kutlug devleti devrinde Feodal Beylerin merkezî Han'a itaatları gev emeye ba ladı:

Bütün kuvveti gev emi feodal devletlerde görülen menfî hâdiseler burada da kendisini gösteriyordu. Kutlug'a tâbi beylerde Han'ların boyunduru unu silkmek temayülü belirmeye ba ladı.

Kutlug devrinde Türk Hanlarının do rudan do ruya istinat ettikleri Türk kuvveti (Türk zümresi) *Sir-Tadu lar* idi. Kutlug sülâlesine Sir-Tadu lar'dan ba - ka bir çok Türk kavimleri tâbi idi: Dokuz-O uz (Tölösler), Kırgızlar, Türge ler, Karluklar.

Bu Türk kavimleri Kutlug sülâlesine tâbi iseler de zümrevî te kilâtlarını, bir nevi muhtariyetlerini muhafaza etmi lerdı. Hepsinin kendilerine mahsus siyasî efleri vardı. Bu efler türlü unvanlar ta ırlardı.

Bütün bu Türk kavimleri Kutlug sülâlesine zorla itaat ettirilmi ti. Onun için onlar hepsi bu Kutlug sülâlesinin hâkimiyetini silkmek için her fırsattan istifadeye hazır idiler.

Kutlug kendisi, Kapa an Han, Kutlug'un o lu Bilge Han ve onun biraderi Kül-Tegin bütün ömürlerini bir defa itaat ettikten sonra Han'a kar ı isyan eden Türk kavimleriyle mücadeleye hasretmi lerdı. Bu devirde Kırgız, Dokuz-O uz, Türge , Karluk ülkeleri, Hun devrinde oldu u gibi, merkeze sıkı bir surette ba - lanımı eyaletler mahiyetinde olmayıp, daima istiklâl için mücadele eden küçük "Hanlıklar" vaziyetinde idiler.

Kırgız ve Tüрге reisleri açıktan Han (Kan) unvanını taşıyorlardı. Kutlug sülâlesinin hâkimiyetini çekemeyen Türk zümreleri arasında Dokuz-O uzlar birinci mevkiî i gal ediyordu. Bu Türk kavmi Orhon nehrinin iki tarafını i gal eden Sirtardular'ın imalinde ve Selenga nehrinin a a ı mecrası havalisinde oturuyorlardı.

Bu Dokuz-O uzlar, Kutlug Devleti'nin tâ kurulu u anında Kutlug'a kar ı menfî vaziyet almı olan bir Türk zümresi idi.⁴⁵ Dokuz-O uzlar kendilerinin kabilelerine mahsus ananelere çok ba lı bir kavim idiler. Bu zümre hem Bumin sülâlesi devrinde hem Kutlug sülâlesi devrinde büyük Türk Hanlarına itaate mecbur edilmi lerd i. Fakat Kutlug sülâlesi devrinde Dokuz-O uzlar'ın isyan etmeksizin geçirdikleri seneler pek nadir olurdu.

Bu zümrenin Kutlug sülâlesini kıskanan irsî efleri Dokuz-O uzlar'ı daima isyana sevk ediyorlardı.

Bu suretle, yukarıda da i aret edildi i gibi, Dokuz-O uzlar merkezdeki büyük Hakanlar için hem kuvvet hem zaaf kayna ı te kil ediyorlardı. Dokuz-O uzlar kuvvet menba i idiler, çünkü nüfusça oldukça kalabalık olan bu Türk kavmi çok sava çı bir zümre idi. Onlar büyük Han'ın cesur askerlerini te kil ediyorlardı. Büyük Hanların fütihat seferlerinde Dokuz-O uz neferleri büyük yararlıklar gösterirlerdi. Aynı zamanda Dokuz-O uzlar merkez Hanları için bir zaaf menba i idi. Çünkü Dokuz-O uzlar daima kıyam ve isyana hazır bir zümre idi. Dokuz-O uzlar'ın isyanları daima büyük Hanların ba ka bir tarafta siyasî mü külâtla kar ıla tıkları anlara tesadüf ediyordu. *Çünkü Dokuz-O uzlar'ı hafî vasıtalarla tahrik eden, büyük Hanlara kar ı isyana te vik eden Çin devleti idi.*

Kutlug, Tonyukuk, Kapa an, Kül-Tegin gibi büyük kumandanların yorulmaz faaliyeti sayesinde Dokuz-O uz, Kırgız, Tüрге , Karluklar, Kutlug sülâlesinin hâkimiyeti altına alınmı , merkezî Han'a itaat ettirilm i. Fakat hiç bir zaman bu zümreler tekrar istiklâllerini istirdat fikrinden vazgeçmediler. Yukarıda da i aret etti imiz gibi, Türk tarihinin hemen her devrinde oymakçılık temayülü ile büyük devletçilik siyasetinin mücadele halinde oldu unu mü ahede ediyoruz. Bir taraftan kendi zümrevî ananelerine, kendi te kilâtlarına çok ba lı olan oymak ittihatları hiç bir devlette, hiç bir yüksek Hakan'a tâbi olmamak için bütün kuvvetleriyle mücadele ediyorlar, müstakil kalmak istiyorlar, di er taraftan büyük devlet kurmu siyasî reisler ve büyük sülâleye mensup Hanlar bütün Türkleri bir tek siyasî merkeze ba lamak, bütün Türkleri aynı hâkimiyet, aynı kanunlar altında birle -

⁴⁵ Tonyukuk Kitabesi, cenup tarafındaki metin 8-15. Radloff, "Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, zweite Folge", s. 5-8.

tirmek ülküsünü gerçekte tirmek için çalı ıyorlar. Bütün büyük Türk devletleri türlü oymak ittihatlarını bir merkeze ba lamak, bir Hakan'ın hâkimiyeti altında birle tirmek suretiyle kurulmu tur.

Bu cerayanlardan birine *Büyük Türklük* ideali cereyanı, di erine zümrecilik, oymakçılık cereyanı ismini verebiliriz.

Kutlug sülâlesi hâkimiyeti devrinde oymakçılık cereyanı kuvvetlenmekte idi. Bunun sebebi bu cereyan taraftarlarının bu devirde kuvvetli olan Çin devletine istinat edebilmeleri olmu tur. Zümre reisleri uurlu, yahut uursuz Çin siyasetinin âleti oluyorlardı. Kutlug devleti zamanındaki feodalite, Hun devletindeki yahut Osmanlı devletindeki feodaliteye benzemekten ziyade Avrupa feodalitesine yahut Konya Selçukîleri zamanındaki feodaliteye benziyordu.

Türk devletlerinde Tadarın durumu:Bütün Türk devletlerinde Türkçe konu an kavimlerden ba ka bir çok Türk olmayan, fakat Türklere tâbi olan milletler de vardı. Asya Hunları devrinde Mançu ve Mo olların selefleri, Bumin ve Kutlug sülâleleri devrinde Kitay,Tatabi ve Tatarların, Garbî ve arkî Türkistan'daki İranî lehçelerde konu an ekalliyetlerin Türklere tâbi oldu u malûmdur. Eski Türkler Türk olmayan milletlere Tat diyorlardı. Türk devletlerinde muayyen miktarda vergi vermek, askerlik etmek artıyla Tatlar serbest ya ıyabiliyorlardı, hattâ tâbi milletler devlet kurultayına i tirak bile edebiliyorlardı.⁴⁶ Türkler, Türklere tav'an itaat eden milletleri hiçbir zaman imha etmezlerdi. Türkler, Türk Hanları tarihin her devrinde devlet içindeki Türk olmayan zümrelere kar ı müsamahalı bir siyaset takip etmi lerdir.

⁴⁶ Thomsen, Turcica, p. 15-16.
Orhon Kitâbeleri, I. s. 12-13.

§89

TÜRK DEVLETLERİNDE AHALÎ
BUDUN

Orhon Kitâbeleri halk (millet) mefhumunu ifade için her yerde Budun kelimesini kullanıyor.⁴⁷

Türk devletlerinde Budunun devlet içinde mühim rolü vardı. Budun ancak devletin tebaaları değil, hür, faal devlet idaresinde rolü, nüfuzu olan bir unsurdur.

Orhon yazılarının türlü yerlerindeki işaretlerden anlaşıyor ki, Türk devletlerinde devletin kurulu ve idaresinde halkın, Budunun büyük rolü vardı.

Orhon yazılarında Hanlar yükselmelerini halka borçlu olduklarını itiraf ediyorlar.⁴⁸

Her iki âbidede Bilge Han ilkönce kendisinin ve beylerin rolünden bahsettikten sonra daima Budunu zikrediyor.⁴⁹

Kitâbelerde Kutlug Devleti'nin kurulabilmesinde mühim âmil olarak Türk Budununun ruhunda mevcut milliyet hissi olduğu, Türklerin "*Ben devlet sahibi bir millettim, şimdi benim devletim ve öhretim nerede? Ben kendi Han'ı olan bir millet idim, şimdi benim Hanım nerede?*" diye sızlanmış olduğu sarahatle ifade edilmiştir.⁵⁰

Kitâbeler devleti halkın "Malı" telâkki ediyor.⁵¹ Türk Han'ı devlet kurmak ve devlet idare etmek için de halkın rol ve hissesini tanıyor.⁵²

⁴⁷ Budun kelimesinin eski Türkçe'de toplamak mânasına gelen Bütme fiilinden yapılmış olduğu tahmin olunabilir. Bugüne kadar Türkiye Türkçesi'nde dahi kullanılan kâffesi mânasını ifade eden Bütün kelimesinin de Bütme'den geldiği anlaşıyor. Bu kelime, Bütme fiili hem Uygurca'da hem Çatayca'da vardı. Mahmut Kaşgarî'nin "Divanü-lûgat-it-türk"ünde budun kelimesi bir kaç yerde geçiyor. Meselâ: Budun terildi (halk toplandı) Op. Cit. II, 4. budun yııldı (millet toplandı) Op. Cit. III, 57. Kutadgu Bilik'de de budun her yerde millet, ahali, devleti teşkil eden halk mânasında kullanılmıştır. Meselâ:

Ya ılık tek yarugıl ey ilçi böğü!

Budun bolsun endin, kör, içkü, yegü.

(Güne gibi parlak devlet hâkimi, halk senden içecek ve yiyecek bilsun). K. B. Radloff ne ri, s. 152. ikinci misal:

Budun edgü bolsun tesesen kamuk, özüng edgü bolgıl, ey II de ulug. (Bütün milletin iyi olmasını arzu ediyorsan kendin iyi ol, ey devletin büyüğü), Op. Cit. s. 147.

⁴⁸ Orhon Kitâbeleri, II. N. 8.1. s. 11.

⁴⁹ Orhon Kitâbeleri, I. E. 3, 6, 7.

⁵⁰ Orhon Kitâbeleri, I. E. 9. II. E. 9.

⁵¹ Orhon Kitâbeleri, I. E. 7.

⁵² Orhon Kitâbeleri, II. N. 8.1. s. 11.

*Han in esas vazifelerinden biri olarak kitabeler halkın emniyet ve refahını gösteriyor.*⁵³

Mo ol hükümdarları akrabalarını servet sahibi kılması olmakla övünürlerdi.^{53 54}

Türk Han'ı az halkı çok kılması , yoksulları refahlandırmı olmasını kendisi için en büyük eref addediyor.⁵⁵

Mo ol Hanları nın mezarları halktan gizli tutulurdu.⁵⁶

Halbuki Bilge Han mezarı üstündeki kitâbeleri okumaya bütün milleti davet ediyor.⁵⁷

Bütün bu i aretler VI, VII, VIII inci asırdaki Türk devletlerinde devlet içinde halkın rolü oldu unu, Türk devleti krallık olmakla bir nevi demokratik mahiyette oldu unu ispat eder.

Devlet içinde halkın mânevi mevkii bu kadar yüksek oldu u halde halkın devlet idaresine hiç bir türlü i tirak etmemesi ihtimali yoktur. Onun için yukarıda dahi zikretti im veçhile, bizim kanaatımıza göre Asya Hunları devrinde Bumin devrinde oldu u gibi Kutlug sülâlesi devrinde dahi Hanların arasına beyleri ve hattâ bazen halkında bir kısmını topladıkları ve bu toplanımı halka devlet hayatında zuhur eden mühim meseleler hakkında danışmaları, halka nutuklar söyleyerek onu ir ada çalı tıkları üphesizdir.

§90

TÜRK DEVLETLERİNDE CEZALAR

Hun ve Türk devletlerinde de ceza hakkının hükümet elinde temerküz etmi bir hak oldu u Bumin devrine ait Çin kaynaklarının verdi i haberlerden malûmdur. Çin kaynaklarında:

"Onların (Türklerin) ceza kanunları mucibince, isyan, vatana hiyanet, katil, ba - kasının zevcesile gayri me ru münasebet, ba lı atı çalmak idam cezasıyla cezalandırılır" demelerinden, bu tecziye hakkının devlet hakkı oldu u açıkça anlaşıyor. Çünkü

⁵³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 16-17. II. E. 14,15.

⁵⁴ Barthold, Historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, s. 18-19.

⁵⁵ Orhon Kitâbeleri, I. E. 16,17.

⁵⁶ Barthold, Op. Cit. loco Cit.

⁵⁷ Orhon Kitâbeleri, I, s. 1,1. s. 11. II. N. 1.

isyan ve vatana hiyanet gibi cürümler için tecziye hususî ahıs lar elinde olması ihtimali yoktur, isyan ve vatana hiyanet gibi do rudan do ruya camiaya kar ı yapılan cürümler arasında ba lı atı çalmak, gayri me ru münasebette bulunmak gibi ahsa kar ı olan cürümlerin dahi zikrolunması bu cürümleri i leyenleri cezalandırmak hakkının dahi hükümete ait oldu unu gösteriyor.

Türklerde ceza i lerinin devlet hakkı oldu u üphesizdir.

Tâ arkî Hun devrinde ceza i leri hükümet elinde temerküz etmi oldu unu gördük.

Yukarıda anılmış kaynaklardan anlaşıldı na göre büyük cürümlerin cezası idamdır.

Nisbeten hafif cürümlerin (Delictlerin) cezası malî tazminattır. Çin kaynakları malî tazminat ile zararlandırılan cürümlere misal olarak unları tadat ediyor:

- 1) Ba sız atı çalmak,
- 2) Di er malları çalmak,
- 3) Kavgada yaralamak,
- 4) insanın uzuvlarından birine zarar vermek.

Uzuvlara iras edilen zararlara ait cürümler arasında bir cürmü Çin kaynakları ayrıca zikrediyorlar. Bu da göze iras edilen zarardır.

Bu cürmü i leyen mücrim kızının mutazarrır olan ile evlenmesine müsaade etme e yahut zevcesinin malını mutazarrıra verme e mecbur edilmek suretiyle tecziye edilir.

Bu ceza gayet orijinal bir cezadır. Göz insan için hayat mücadelesinde en zarurî bir uzuvdur. Kör adam bir çok i leri ba armaktan âcizdir.

Türk camiasında en mühim me galeler ziraat, çobanlık ve askerliktir. Kör bir adam bu i lerin hiç birini yapamaz.

Gözden mahrum edilen bir adama hayatını temin için bir muavin vermeli veyahut mal vermelidir.

Gözsüz edilen adamlara tazminat vermeye mecbur eden kanunun istinat etti i fikir adalet fikri idi. Bu türe mutazarrır noktai nazarından hiç üphesiz gayet güzel bir türe idi.

Fakat ba ka bir bakımdan bu kanuna âdil bir kanun diyemeyece iz. Muasır

hukuk, bir cürüm için mücrimin kendisinden ba ka hiç kimseyi mesul tutmaz; cürmün neticeleri akrabalara inikas etmez.

Mevzuu bahsolan türe, bir adamın gözüne zarar iras eden mücrimin kızını, mutazarır olana cebren nikâh etmeyi emrediyor.

Bu cezanın mücrimin akrabasına inikasıdır. Çünkü bu ekilde cürüm neticesinde yapılan nikâhın kızın hüsnü nzasıyla vaki olması pek uzak bir ihtimaldir. Hatırlıyorsunuz, buna benzer bir Türk türesinin biz arkî Hunlar hukukiyatında dahi mevcut oldu unu zikretmi tik.

Hunların hırsızlı ı ispat edilen adamın ailesi müsadere olunuyordu.

§91

TÜRK DEVLET NDE AHAL ARASINDA SINIFLAR

Türk devletinde, tabîî, sınıflar vardı. Biz VI-VIII inci asır Türk devletlerinde ba lıca üç sınıf görüyoruz: Beyler, hür Türkler ve esirler.

LKüçük bir zümre olan adapıt unvanını ta ryan beyler müstesna olmak üzere, beylik irsî bir durum de ildir. Hun devletinde oldu u gibi Türk devletlerinde de her hangi bir Türk, her hangi bir memuriyet sahasında temayüz ederek "beg" unvan ve rütbesini ihraz edebilir. Çinlilerin Türklerde beylik ve memuriyetlerin irsiyetine dair Çin kaynaklarındaki kayıt do ru de ildir.

ILHür insanlar, halkın ekseriyeti hürdür, erklidir. Hür insanlar arasında, hür ahali içinde hukuk bakımından imtiyazlar veyahut hukukî tahditler yoktur.

III:Esirler: Üçüncü sınıfı esirler te kil ediyor. Esirler men eleri bakımından ma lûp kavimlere mensup, harp neticesinde esir edilmi kimselerle onların çocuk ve torunlarıdır.⁵⁸

§92

TÜRK DEVLET NDE KANUN (türe) VE HUKUK

Devlet ismine lâıyk bir siyaset camiayı idare ancak hem idare edenlerin, hem idare edilenlerin riayet etmeye mecbur oldukları, bir ahsın iradesiyle de i meyen esaslar sayesinde mümkündür.

⁵⁸ Türklerde esaret müessesesine dair ileride izahlar vardır.

Hiç bir siyasî camia yoktur ki, orada idare edenlerin salâhiyet dairesini tahdit eden, ba layan idare de rehber olan ve her ferd için riayeti mecburî olan hukukî esaslar olmasın.

Elbetteki medeniyetin oldukça yüksek seviyesine çıkmı Türk camialarında hususî ve **âmme hukukunun esasını te kil eden kanunlar vardı.**

Türkler çtimaî hayatı tanzim eden mecburî kaidelere türe⁵⁹ diyorlardı.

Türk devletlerinde Türe nedir? Türe nasıl vücuda gelir?

Türe üç menbadan ne et eder:

- 1) Halk,
- 2) Kurultay,
- 3) Han.

1) Bir kısım hukukî kaideler do rudan do ruya halk içinde zuhur etmi esalardır. Bunlar anane ekinde batından batına intikal eder.

Bunların mecmuuna hukukî yusun, diyece iz.

- 2) kincisi Han'ın te rîf te ebbüsleri sayesinde vucuda gelen kaidelerdir.
- 3) Beylerin Kurultaylarda aldıkları kararlardır.

Ekseri milletlerde oldu u gibi Türklerde de hususî hukuka — aile te kilâtı, mülkiyet, miras, akit meselelerine — ait kaidelerin hemen hepsi ananevidir.

Yani uzak bir mazide halk içinde zuhur etmi , müessisi, vazîf malûm olmayan kaidelerdir.

Bu gibi kaidelerin heyeti mecmuasına verilen ıstılâhî isim örfî hukuk, yusun hukuku⁶⁰ dur.

⁵⁹ VI. VII. ve VIII. inci asırlarda bu kelime *Törü* telâffuz olunurdu. Orhon Kitâbeleri bu ekinde kullanıyor. Fakat kelime bilâhare Türe eklini aldı ı için bir Türe eklini kullanaca ız. Bu Törü ve Türe kelimelerinin türemek = türemek, türetmek fiilleriyle münasebetleri oldu u tahmin olunabilir. (Töre) Türemi , zuhur etmi , husule gelmi kaidedir. Togu ise (umumiyyetle) çtimaî hayat kaidesi demektir.

⁶⁰ Yusun hukukuna Romalılar Mores Majörüm veya Consuetudo, derlerdi. Bu hukukî mahiyette örf ve âdetten ibaret olan esaslara Fransızlar "Droit coutümier", Almanlar ise "Gevvonheitsrecht", diyorlar. Bütün hukuk sistemlerinde yusun hukukunun mühim rolü vardır. Yusun hukukunun hukukî hayattaki ehemmiyetini en iyi tebarüz ettiren Alman hukuk âlimlerinden, tarihî mektep müessislerinden F. Puchta olmu tur. Onun "Das Gevvonheitsrecht" adlı

Türklerde hususî hukuk sahasında örfî ve an'anevî hukuk, yusun hukuku hâkimdi.

Keza dine taallûk eden i ler sahasında da an'anevî esaslar hâkimdi.

Bu sahada ne Hanlar ve ne de Kurultay de i iklikler yapmaya pek cesaret etmezlerdi, me er ki cesur ve müte ebbis bir Han bir "reform" yapmak istesin. Bunun tarihte misalleri vardır⁶¹. Türk hanlarının kanun vazetmek hakkı vardı. Orhon Kitâbeleri'nde hanların te riî salâhiyeti haiz oldu unu gösteren sarîh kayıtlar vardır: Bumin Han devlet kurduktan sonra devleti idare etmi ,Türk töresini vazetmi tir⁶². Bumin ve istemi Hanlar bilgili, cesur ve âdil hanlar olduklarından, onlar büyük devletleri idare edebilmi ler, devleti idare ederken kanunlar vazetmi -lerdir, ⁶³ ⁶⁴ Keza Kutlug Han da tekrar devlet kurduktan sonra millî kanunlarından mahrum edilmî Türk milletini idare için seleflerinin kanunlarını yarattı (vazetti) ⁶⁴, keza Bilge Han da mühim kanunlar vazetti⁶⁵, Türk hanları bir sahayı, ülkeyi fethettikten sonra derhal o ülkede te kilât yapıyorlar. Türge ve Kırgız ülkelerini zaptettikten sonra bu ülkeler için derhal te kilât yapıyor⁶⁶. arka do ru fütuhât yapıldıktan sonra derhal o sahalar da te kilâtlandırılıyor⁶⁷, izaha hacet yoktur ki, te kilât yapmak, demek yeni kanunlar vazetmek demektir.

Fakat Türklerde âmme hukuku esaslarının da ço u an'anevî esaslardı. Eski Türkler an'anevî kanunları ve an'anevî müesseseler! de i tirmeyi pek sevmezlerdi. Fakat eski kanunların yerine yeni kanunlar vazetme e ve eski müesseselerin yerine yeni müesseseler yaratmaya cesaret eden Hanlar da görülmü tür.

Beyler kurultayının hanları intihap etmek, icabında hükümet sürmekte olan bir hanı tahttan indirmek hakkı oldu u gibi, kanun vazetmek i inde, te riî sahada da rolü vardı: hanların vazetmek istedikleri yeni kanun ve mühim kararların mer'î olabilmesi için beylerin muvafakati lâzım sayılırdı.

Eski Türklerin kanunları millî kanunlardı.

eseri me hurdur (1828).

⁶¹ Meselâ: Bumin sülâlesinin dördüncü Hanı Tapu Han (572-581) Türkler arasında Buda dinini ne retmek istemi tir.

⁶² Orhon Kitâbeleri, I. E. 1,2.

⁶³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 3,4.

⁶⁴ Orhon Kitâbeleri, I. E. 13. II. E. 12.

⁶⁵ II. E. 2.

⁶⁶ Orhon Kitâbeleri, I. E. 19.1. E. 20, II. E. 17.

⁶⁷ Orhon Kitâbeleri, I. E. 21.

Bir çok milletler kanun mefhumunu ve hattâ kelimesini ve hukukî müesseselerini diğer milletlerden almırlardır. Bu gibi hukuk alanındaki istiareler her asırda görülmü bir hâdisedir. Bilirsiniz ki, buna hukuk tarihi ıstılahında "Reception" ismini veriyorlar.

Reception milletler için haddi zatında menfî ve zararlı bir hâdise değildir.

Milletlerin medeniyetçe ve hukukça yükselme ve gelişmesi ancak karlıklılı kültürel alışverişi sayesinde mümkün olmuştur. Medeniyet seviyeleri arasında büyük farklar mevcut olan iki milletten medeniyetçe geride kalmış olanının kendisinden daha çok medeniyetli olan milletten medenî ve hukukî esasları alması dilemeye değer bir haldir.

Bütün bir hukuk sistemini yabancı milletten alması milletler de vardır. Almanya'da, Fransa'da asırlarca Roma hukuku hâkim olmuştur.

Eski Türkler kanun mefhumunu, kanunlarını başka milletten almırlarmı idi? Yahut bu mefhum Türklerin kendi dehalarının mahsulü müdür?

Türklerin kanunları orijinal millî kanunlar idi.

Türkler bu devirde kanunları ancak Çin'den alması olabiliyorlardı.

Yukarıda izah edilmiş hukuk esaslarını Türklerin Çin'den alması olmadıklarını Çin kaynakları sarahatle ifade etmektedir.

Çin kaynakları Türkler (Hunlar) ne "Li" ye (vazife kanunlarına) ne de "t"ye (muafakade edep ve kaidelerine) maliktirler,⁶⁸ demesinden Hunların Çinlilerin ne "Li"lerini ne de "t"lerini kabul etmemiş olduklarını ispat ediyor, çünkü hiç üphe yoktur ki Çinliler "Li" ve "t" kelimelerde kendilerinin bu isimlerle malûm ve meşhur olan kanun ve kaideleri kastediyorlar.

Türklerin devlet kurucu bir millet olmasını temin eden âmillerden biri de Türklerde çok münkef bir çtimâî inzibat hissi, yani kanun ve hukuk hissi, mevcut olması olmuştur. Türk tarihinin imdiye kadar kâfi derecede tenvir edilmemiş millî hususiyetlerinden biri Türklerin, kanun seven, hukuk yaratan bir millet olmalarıdır.

Türklerin hukuk yaratıcı bir millet olmaları, devlet kurucu millet olmalarının bir neticesidir.

Çünkü hukuk devletle doğar. Hukuk, devlet idaresi ve devlet çerçevesi içinde yaşar ama kaideleridir.

⁶⁸ De Groot, Op. Cit. p. 3.

Devlet tesis etmek demek, riayet olunması, icbar kuvvetiyle teyit edilmemi gev ek çtimaî kaideler yerine devlet tarafından riayet olunması temin olunmu kaideler ikame etmek demektir. Hukuk, devlet mahsulüdür.⁶⁹

Garp edebiyatında tesadüf olunan Türkler hakkındaki yanlış fikirlerden biri devlet kurucu Türk ırkının hukuk sahasındaki akametine dair zehaptır. Halbuki bu fikir ancak tarihî eniyet noktai nazarından de il, mantikî ve imî bakımdan da yanlış tır, esassızdır. Çünkü Türkün devlet kurucu bir millet oldu unu kabul ve tasdik edenki bunu bütün dünya tasdik etmi tir - aynı zamanda Türklerin hukuk yaratıcı bir millet oldu unu da kabul etmeye mecburdur. Devlet kurmak, devlet idare etmek, hukuk yaratmak, hukuka riayet ettirmek demektir. Hukuksuz devlet olamaz.

Devlet kurucu Türk milleti aynı zamanda hukuk yaratıcı bir millettir. Maalesef bir çok sebeplerden dolayı eski Türkler tarafından vaazedilmi kanunların bize ancak cüz'î bir kısmı vasıl olmu tur. Fakat bu bize vasıl olan kanun ve hukuka dair kayıt ve vesikalar eski Türklerde tâ kadim devirlerde çok münke if bir kanuniyet hissi mevcut oldu unu gösteriyor. Çin kaynaklarındaki kayıtlar, Orhon Kitâbeleri, Uygur edebiyatı, Uygurlar'dan kalma hukukî vesikalar, Kutadgu-Bilig, Türk kavimlerinin hayat ve halk edebiyatında beliren hukukî telâkkiler bu hakikatin delilleridirler.

⁶⁹ Sadri Maksudi, Hukukun Umumî Esasları, § 12.

W. Wundt, Völkerpsychologie, B. VIII, Die geselischafft, Teil 2, s. 5-9.

K TAP V

FASIL I

VI. NC ASIRDA TÜRK DEVLETLERİNİN MİLLETLERARASI MÜNASEBETLER

§93

BUMIN SÜLÂLESİNİN ÇİNLERLE MÜNASEBET

Bumin Han ve istemi Yabgu tarafından kurulmuş Türk Devleti'nin, arkî ve Garbî olmak üzere iki kısma ayrılmış olduğunu biliyoruz.

Türk Devleti'nin her iki kısmının Hanları Çinlilerle siyasî münasebetlerde bulundular. Biz bu münasebetlerin Türk tarihi bakımından önemli olanlarından kısaca bahsetmekle iktifa edeceğiz.

Türkler ve Çinliler Asya'da siyaset alanında asırlarca rakip ve hasım milletler olmuşlardır. Asya'nın uzak arkında siyasî üstünlük kâh Türkler, kâh Çinliler tarafında olmuştur. Bumin ve istemi Hanlar VI ncı asrın ortalarında Orta Asya'da bir büyük Türk devleti kurdukları senelerde Çin siyasî birliğini kaybetmiş, siyasî üstünlük Türklere geçmiş bulunuyordu. Çin'de bir kaç müstakil krallık türemişti.

Çin'in Cenup kısmında Tsi sülâlesi hükümet sürüyordu. İmalde de iki krallık vardı. Bu krallıklarda arkî ve Garbî Wei isimleriyle Toba sülâleleri hükümet sürüyordu. Bu Toba sülâlelerine Türkler Tabgaç diyorlardı.¹ Bunlar Çinlilerle Türk sülâleleri idiler. Bu krallıklardan hiç biri diğeri kendisine itaat ettirecek kudrette değildi.

Biz evvelâ Çin hükümdarlarının Bumin sülâlesi ile olan siyasî münasebetlerinden bahsedelim. Çinlilerin Türklerle olan siyasî münasebetleri her zaman iki türlü mülâhazaya dayanır:

1) Siyasî ve askerî bakımdan kuvvetli olan Türk hükümdarlarıyla iyi geçinmeye çalışmak, kuvvetli devlet reisleriyle hesaplamak,

¹ Thomsen, inscription de l'Orkhon, p. 139; P. Pelliot, Tbung-pao. 1912, 792.

2) *Türk milletinin türlü zümreleri arasına nifak sokarak ve Türk zümrelerini bir-biriyle çarpı tırarak, kuvvetli Türk zümrelerini zayıflatmak, kuvvetlerini yıpratmak.*

VI ncı asır ortalarında Türk devleti kuruldu u zaman ve Türk devleti kurulduktan sonra dahi bir müddet Çinlilerin Bumin sülâlesine kar ı siyaseti barı sever bir siyaset idi. Türklere kar ı hareket ve muameleleri saygı bildiren hareketlerdi. Bumin Han'ın Çin'de Garbî Wei sülâlesi ismiyle hükümet süren Tabgaç sülâlesi hükümdarlarıyla olan münasebetinden bahsetmi tik. Bumin, Garbî Tabgaç hükümdarının kızıyla evlenmi ti ve Jujanları Çin'in bitarafı ı sayesinde ma lûp edebilmi ti.

Jujan Devleti'nin ortadan kalkması Çinlilerin de i ine geliyordu. Bumin Han'dan sonra hükümet süren Kolo (552-553) Han zamanında dahi Türklerle Çinliler arasındaki dostluk münasebeti devam etti.

Bumin Han'ın ikinci o lu Bukan (553-573) devrinde Çin de arkî Wei sülâlesi yerine gelen "Çu" sülâlesi hükümdarı Bukan Han ile iyi geçinmek için Bukan Han'ın kızıyla evlenmi ti.

Sasaniyan Devleti'nin anlı hükümdarı Nu irvan, Türk Devleti'nin garp kısmında hükümet süren stemi Han'ın kızıyla evlenmeyi kendisi için büyük bir eref telâkki etti i gibi, Çin'in Çu sülâlesi hükümdarı da Bukan Han'ın damadı olmayı hâkimiyetini temin için bir zamân telâkki ediyordu.

Asya'nın bütün büyük hükümdarları emniyet içinde hükümet sürebilmek için Türk dostlu una dayanmak ihtiyacım hissediyorlardı. Bukan Han ve stemi Han devirleri Türk tarihinin parlak devirlerinden biridir.

Bukan Han'a halef olan Tapu (573-583) Han zamanında dahi Türklerin Çinlilerle münasebeti barı çı bir münasebeti. Tapu Han devrinde Çinlilerin Türkler arasında Buda dinini yaymak için gayret ettikleri anla ılıyor. Tapu Han hükümetinin ilk senelerinde (570 ile 576 arasında) imalî Tsi sülâlesi hükümdarlarından Wön-Kung, Buda dininin mühim dinî eserlerinden olan "*Nirvana sutra*" 'i&ı eseri Tapu Han'a takdim etmek üzere Türkçe'ye tercüme ettirmi tir. Bundan ba ka bu Han zamanında Çin'den Tapu Han sarayına bir Budist rahip gönderilmi tir ve bu rahip Tapu Han'a Buda dinini kabul ettirmeye muvaffak olmu tur. Tapu Han, Buda dininin âyinlerini icra etmi , payitahtta bir Buda mâbedi in a ettirmi ve Çin'den Buda dinine ait eserler getirmek üzere Çin'e sefaret göndermi tir.²

² Tapu Han sarayını Hindistan'dan gelen Buda misyonerleri ziyaret etmi lerdir (Hirt, Nachworte, s. 115-116).

Tapu Han kendisi Buda dinini kabul etmekle kalmamı , bu dini Türklere de kabul ettirmek için çalı mı tır. Fakat Buda dini Orhon havalisi Türkleri arasında yayılmadı. Tapu Han'dan sonra hükümet sürmü olan Hanların Buda dininde oldu una dair kayıtlara tesadüf olunmuyor.

§94

STEM HAN'IN RAN LE MÜNASEBET

VI ncı asırda devlet kuran Bumin Han 552'de³ vefat etmi ti. Bumin Han'ın vefatından sonra Türk Devleti'nin arkî kısmında evvelâ Bumin'in o ulları, sonra torunları hükümet sürdüler. Bumin'in vefatından sonra onun biraderi ve bütün zaferlerinde arkada ı olan istemi Han Garbî Türkistan'da yeni bir devlet kurdu. Bu devlet, Çinî Türkistan'dan dil havzasına kadar, Kazak steplerinden ran hududuna kadar uzanıyordu. stemi Han Garbî Türkistan'da bir devlet kurdu u yıllarda ran'da Sasaniyan sülâlesinin büyük hükümdarlarından Nu irvan (531-570) hâkimdi.

Nu irvan devri, ran tarihinin parlak devirlerinden biridir. Fakat Nu irvan'ın babası Kobad zamanında Sasaniyan devletinde inhitat alâmetleri belirmeye ba - lamı tı. Bu devirde ran, bütün büyük milletlerin tarihinde görülen medeniyetçe yükselme devrini takip eden çökme hâdiselerinin sahnesi idi.

ran'ın siyasî ve medenî inhitatının bir çok sebepleri vardı. En mühimmi millî servetin tevziinde husule gelmi olan fahi müsavatsızlıktı. Bu yüzden Nu irvan'ın babası Kobad hükümetinin son yıllarında ran'da gayet kuvvetli bir komünist hareketi memleketi sarsmı tı.

Nu irvan bu isyanı bastırmaya muvaffak olmu ve bir sürü slâhat yaparak ktisadî buhranı muvakkat olarak bertaraf edebilmi ti. Fakat, memleketini harice kar ı kuvvetli kılmak imkânını bulamamı tı.

ran'ın iki tarafında iki dü manı vardı: ark ve imalde (Türkistan'da Ak-Hunlar [Eftalit Türkleri], garpta arkî Roma devleti. Nu irvan'ın cülûs senelerinde (531) Garbî Türkistan'da Eftalitler⁴ (=Akhünler) hâkimdi.

³ Di er bir rivayete göre 553'te.

⁴ Eftalit, Akhun ismiyle malûm Türklere arkî Romalılar tarafından verilmi isimdir. Aynı Türk zümresine Hint kaynakları Huna, eski Ermeni müverrihleri Ab-Tele ismini vermi lerdir. Tele (Tölös) Türk isminin bütün Türk ırkına te mil edilmesinden önce Türk ırkının büyük bir kısmına amil bir isimdi (Hirt, Nachvvorte, p. 129).

Ermenilerin Garbî Türkistan Türklerine Ab-Tele "Su-Tele"leri demeleri Garbî Türk-

iki asırdanberi Ak-Hunlar, İran'lıların kom u ve basımları idiler. Bu iki devlet arasında pek çok muharebeler vukubuldu u gibi sulhî münasebet devirleri de olmu tu.*⁵

İran hükümdarı Behram-Gur'un Ak-Hunlarla akdetti i bir muahedeye göre Ak-Hun ülkesini ran'dan ayıran sınır, tâ kadim devirlerdenberi ran'la Turan arasında hudut te kil eden Ceyhun⁶ nehri olmu tu. 484 senelerinde Ak-Hun Hanı *Aksunvar* ile Sasaniyan hükümdarı Piruz arasında vukubulan bir muharebede İran'lılar ma lûp olup Piruz maktul dü tükten sonra Ak-Hunlar ran'lıları ver-giye ba lamı lardı.⁷

494 senelerinde Mazdak isminde bir İranh'nın ne retti i komünist mezhebi-ni kabul etti i için kendi tebaaları tarafından zindana atılmı olan ran hükümdarı Kobad, zindandan kaçarak Ak-Hunlar'ın hükümdarına iltica etmi ve orada bir Ak-Hun kızı ile evlenmi ti.⁸ Sonra Ak-Hun Hanı'nın askeriyle ran'a dönerek tekrar İran tahtına oturabilmi ti.

Ak-Hun Devleti'nin merkezi Garbî Türkistan ise de imalî Afganistan da onlara tâbi idi. Bilâhare Ak-Hunlar imalî Hindistan'ın bir kısmını da itaat altına almı lardı. Parlak devirlerinde Ak-Hun devleti Çinî Türkistan'da kâin Kara ar havalisinden Hazer denizine kadar, imalde Kazak steplerinden Afganistan'da Gazne havalisine kadar uzanıyordu. Hindistan'ın imalinde de onlara tâbi vilâ-yetler vardı. Ak-Hunlar'ın payitahtı devlet geni ledikçe de i mi tir. Bidayette merkez Garbî Türkistan ehirlerinden biri idi. Afganistan'ı zaptettikten sonra Ak-Hunlar iki ehri aynı zamanda payitaht ittihaz ettiler: *Bamyan* ve *Balkh*. Bir zamanlar İranlıların Varican, Arapların El-Valice dedikleri ehir de Ak-Hunlar'ın payitahtlarından biri olmu tur.⁹

istan Türklerine Fars lisanında konu an milletlerin onlara *su telesi* dediklerinden ileri geldi i ileri sürülmü tür. arkî Romalıların Eftalit kelimesi bu Ab-Tele'nin Rumcala tınlmı eklidir (Klaproth, Op. Cit. s. 258).

Fransız âlimlerinden avann, Eftalit kelimesinin Yeta kelimesinden ne et etti ini ve bu Yeta kelimesinin de Akhunlar arasında hâkim sülâlenin ismi oldu unu ileri sürülmü tür. (E. Chavannes, Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. p. 223.

⁵ Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, p. 258.

⁶ Yunan kaynaklarında Oxus, Islâm kaynaklarında Ceyhut ismiyle yâdolunan, bugün Amu-derya ismiyle malûm olan nehrin Türkçesi "Öküz"dür. Bu Türkçe öküzden Büyük s-kender devrinin Yunanlı müellifleri Oxus yapmı lardır. Vambéry, Noten zu den Alttürkischen nschriften der Mongolei und Sibiriens, s. 106.

⁷ Nöldke, Geschichte der Perser and Araber zur zeit der Sassaniden, s. 123.

⁸ Huart, la perse antique, p. 159.

⁹ Marquart, Über das volkstum der Komanen, s. 74.

ran'ın ikinci dümanı arkî Romalılar idi.

Bumin devleti kurulduktan sonra Çinî Türkistan'ın Garbî kısmını idare eden ve garba doğru fütihat yapmaya azmetmiş olan stemi Han, İran hükümdarı Nu-irvan la Ak-Hunlar'a karşı bir ittifak akdetti. İttifak akdettikten sonra Türkler arktan, ranhlar cennuptan taarruz etmek suretiyle Ak-Hunlar'ı mağlûp ettiler. Ak-Hunlar'ın hâkim zümresi Hindistan'a kaçmaya muvaffak oldu. Türklerle ranhlar Ak-Hun arazisini aralarında taksim ettiler.

Ceyhun Öküz nehrinin ark ve imalindeki sahaları stemi Han aldı, Ceyhun'un cennup ve garbindaki eyaletler ran'ın hissesine isabet etti.

Ceyhun nehri tekrar istemi devletiyle İran arasında hudut tekil etti.

Nu irvan, Çinî Türkistan'dan ran hududuna kadar uzanan büyük bir devletin hükümdarı olan stemi Han'ın ran'a saldırması ihtimalinden korkuyordu. ranlılarda Türk askerlerine mukavemet edebilecek kuvvet yoktu. Nu irvan, ran'ın Türklerle olan muharebelerde hemen hemen daima mağlûp olmuştu. Bu unu biliyordu. Nu irvan, Türklerle hoş geçinmek lüzumuna kani idi. Bunun için iki hâkim sülâle arasında akrabalık (sıhriyet) tesisini düündü, stemi Han'ın kızını istedi. Türk Hakanı da bu dile iş'af etmekte bir mahzur görmedi.

Bu vak'adan sonra Türk devletiyle ran devleti arasında dostluk ve barı münasebetleri teessüs ettiyse de bu dostluk ve barı uzun sürmedi, iki devlet arasında sulh münasebetlerinin bozulmasına ktisadî bir âmil sebep oldu.

Malûm oldu u üzere, kadim ve orta zamanlarda da ipekli kuma medenî milletlerin yüksek tabakalarında çok aranan bir lüks malı idi. Her sene İran ve bilhassa Bizansa Çin'den ve Çinî Türkistan'dan külliyetli miktarda ipek ve ipekli kuma ithal olunurdu.

VI ncı asırda ipek böcekleri beslemesini bilen, ancak iki ülke vardı. Çin ve Çinî Türkistan.¹⁰ ipek ticareti en kârlı milletlerarası ticaret sayılırdı. Tâ kadim Romalılar devrinde Çinî Türkistan ipek memleketi (Serinda) ismiyle malûmdur. Romalılar ipekli malları tedarik etmek için Ferganeye kadar giderlerdi. Fergane mültekerarası ipek ticareti merkezi sayılırdı.¹¹ Eskiden bu ticaret yolu Bizans'a ve Roma'ya Çinî Türkistan, Garbî Türkistan ve ran'dan geçerek gidiyordu. Bu ticaret kervanlarının geçmesinden bu yol üzerindeki ahali çok istifade ediyordu.

¹⁰ Büyük Jüstinyanus zamanında (527-565) ipekböce i Bizans'a ithal edilmiş ise de bu sanat daha inkişaf etmemişti. Procope, De bello Gotthico IV, 17. Chavannes, Op. Cit. 233.

¹¹ Reinhaud, Relations de l'Empire romain avec l'Asie centrale, J. A. 1863, I, 93.

Mo olistan ve Çinî Türkistan'da Jujanlar'ın hâkimiyeti zamanında bu yol kapanmış oldu u anlaşıyor. Stemi Han Garbî Türkistan'ı fethetti i senelerde bu ipekli mallar Çin'den deniz yoluyla Basra körfezindeki iskelelere geliyordu.

Büyük Türk Hakanı Garbî Türkistan'ı itaat altına alır almaz halkın kısıtlı refahını temin için eski, karadan giden ipek yolunu tekrar açtırmak istedi. Bunun için Çinî Türkistan'dan gelen kervanların ran'dan arkî Roma ülkesine serbest geçebilmesini temin etmek lâzımdı, zamanımızda makbul tâbirini kullanırsak İran Devleti'nin transite müsaade etmesi lâzımdı. 567 senelerinde stemi Han Türk kervanlarının ran'dan geçmesine müsaade istemek üzere damadı Nu irvan'a bir sefaret heyeti gönderdi. Sefaretin başında Manyak adlı bir Türk diplomatı bulunuyordu. Sefaretle beraber ran'a ipekli kuma yükleri taşıyan bir ticaret kervanı dahi gitmişti. ranlılar Türk kervanlarına katıyen transit hakkı vermek taraftarı de ildiler. Onların menfaati ipekli malların Basra körfezindeki iskeleler vasıtasıyla gelmesinde idi. Onun için ranlılar sefir Manyak'ın transit hakkındaki talebini reddettiler. Bununla da kalmadılar; Türk tacirlerinin getirmiş oldukları bütün ipekli malları satın aldıktan sonra Türkler'in gözü önünde yaktılar. Bununla Türklere ranlıların ipekli mallara hiç ihtiyaçları olmadığını ispat etmek istiyorlardı. Bundan sonra stemi Han ikinci bir sefaret gönderdi. Bu sefer ranlılar, Türk sefaret heyetini ziyafet bahanesiyle zehirlediler. Aynı zamanda Türklerin ölümünün İran ikliminin onlar için elverişli olmamasından ileri geldi ine dair bir ayı ne rettiler. Bütün bu ranlılara milletlerarası hukuka mugayir hareketleri telkin eden Nu irvan sarayında hizmet kabul etmiş *Kutluk isminde bir Ak-Hun idi*. Damadı Nu irvan'ın ahlâk ve milletlerarası hukuka mugayir hareketi stemi Han'ı fena halde kızdırdı. Fakat bu hiddet onu yanlış hareketlere sevkedece ine kafasında büyük bir tasavvurun doğmasına sebep oldu.¹²

iranlıların, istemi Han'ın sefaretine karşı yaptıkları muameleden her hangi bir ekilde intikam almak bir zaruret olmu tu; ne yapmalıydı? Muvaffakiyeti temin etmeden derhal ran'a harp ilân etmek akıllı bir hareket olmayacaktı. ran'la harbe girişmeden önce ran'ın arkî Roma ile olan münasebetinin mahiyetini öğrenmek lâzımdı. te, bu maksatlardır ki stemi Han 567'de arkî Roma'ya bir sefaret heyeti göndermişti.

¹² Leon Cahun, Introduction à l'histoire de l'Asie, p. III.

§95

STEM HAN'IN ARKÎ ROMA'LA
S YASÎ MÜNASEBETLER

VI ncı asırda Kostantaniye'de bir Türk sefiri

567 yılının son aylarında stemi Han arkî Roma'ya bir sefaret heyeti gönderdi.¹³ Bu sefaret heyetinin başında yine tecrübeli diplomat olan Manyak Aga bulunuyordu. Manyak Aga'nın vazifesi mühim ve mu lâk idi; Manyak, Bizanslılara u tekliflerde bulunacaktı:

- 1) arkî Roma ile ran devletine kar ı ittifak akdetmek;
- 2) ttfak akdettikten sonra ran'ı ticaret kervanlarının ran'dan serbest geçmesine müsaade etmeye mecbur etmek için iki taraftan tazyik yapmak;
- 3) E er tazyik neticesinde dahi ran iki devletin mü terek talebini reddetmekte ısrar ederse ran'a kar ı her iki devletin aynı zamanda harp ilân etmesini kararla tırmak;
- 4) Bu, ran'ın ma lûbiyetiyle neticelenece inde üphe olmayan harpten sonra bu ülkeyi, Türklerle arkî Roma arasında payla mak.

stemi Han'ın sefiri Manyak 568 senesinde *Kostantaniye* ehline vasil oldu. Bu tarihte arkî Roma'da imparator kinci Justinus (565-578) idi. Bu hükümdar arkî Roma'nın en büyük hükümdarı olan Justinianus (527-565)'a halef olmu tu.

Justinus'un hükümetinin dördüncü senesinde bir gün imparatora "Turkya"¹⁴ denilen bir ülkeden sefirler gelmi oldu unu arzetttiler. Bu haber Bizans sarayında büyük bir telâ ı mucip olmu oldu u anla ılıyor. Gûya vukuundan önce Türklerin dokuz asır sonra stanbul'a hâkim olacaklarını hissediyorlarmı gibi bütün hükümet adamları sebebi meçhul, müphem bir endi e duydular.

Bu güne kadar hiç ismi i itilmemi bu Türk kavmi nereden çıktı? Bunların memleketleri neresi? Hunları, Eftalitleri biliriz, fakat Türkler kimlerdir? Bu sefaret niçin gelmi ? Bizden ne istiyorlar? Bunlar da son zamanlarda Panonya (Macaristan)'da yerle mekte olan Avarlar gibi tehdit kar ık bir nezaketle bizden vergi mi talep edecekler? Yahut bu sefaret bize yakında yapılacak bir taarruzun bir mukaddemesi midir?

¹³ Bu sefaret hakkında arkî Roma müverrihlerinden Menander Protektor'un eserinde oldukça mufassal kayıtlar vardır. Menander Protektor, Edition de Boor, p. 192-195. Dietrich, Byzantinsche Quellen zur laender-und Volkerkunde teil II. s. 14-24.

¹⁴ Rum kaynaklarında aynen "Turkhyia" kelimesi kullanılmı tır.

Bütün bu sualler arkî Roma hükümet adamlarının kafasını i gal eden suallerdi. Ne olursa olsun sefareti kabul etmek bir zaruretti.

Justinus, Manyak'ı büyük tantana ile kabul etti ve sefire büyük iltifat gösterdi. Sefaret heyeti reisinin elinde bir itimatnamesi ve imparatora Hakan tarafından yazılmış bir mektup vardı. Bu iki vesikanın *her ikisi Türkçe ve Türk harfleriyle yazılmış* idi. Bir tercüman vasıtasıyla imparator sefire bir çok sualler tevcih etti. Eftalit (Ak-Hun) Türklerinden bahis açıldı ı zaman Justinus ile sefir Manyak arasında u mükâlemeler cereyan etmi tir:

imparator: Eftalit'lerin kuvveti (hâkimiyeti) bugün tamamen yok edildi mi?

Manyak: Evet evketmeap, tamamen.

imparator: Eftalit'ler ehirlerde oturan (mukim) millet miydiler, yahut ehir haricinde köylerde otururlar mıydı? (ziraatçı mıdır, göçebe midirler?)

Manyak: Eftalit'ler (ehirlere malik) ehirli bir millet idiler.

imparator: u halde bugün siz Türkler onların ehirlerinde hâkimsiniz?

Manyak: Do ru buyurdunuz evketmeap, öyledir.

imparator: Bana, bugün müstakil Avar halkının adedini söyleyebilir misiniz?

Manyak: evketmeap, Avarlar'ın bir kısmı hâlâ orada (Asya'da) bulunuyor. Onlar bizim tebaalarımızdır. Bize isyan etmi olan (Avrupa'daki) Avarlar'ın adedi 20.000 kadardır.¹⁵

Nezaket merasimini ifa ve imparatorun suallerine cevap verdikten sonra Manyak Aga imparatora sefaretin asıl gayesini arzetti:

1) Garbî Türkistan'da Eftalit Devleti'nin yerine bir Türk devleti kurulmuş oldu unu resmen imparatora bildirmek,

2) Türklerin arkî Roma ile ticaret münasebetlerine mâni olan İran devletine ve mütemadiyen arkî Roma'ya saldıran Avarlar'a kar ı Türklerle Bizans arasında bir ittifak akdetmek.

Manyak Aga Avarlar'ın Bizanslılar için ne korkunç bir dü man oldu unu, Bizanslıların İranlılarla münasebetlerinin pek iyi olmadığını bildi i için unu da ilâve etmi tir. *Türkler arkî Romanın her hangi bir dü manına kar ı harbe giri meye hazır dırlar.*

¹⁵ Menander Protektor, Edition Boor, p. 192-195,203-208,450-454. Dietrich, Op. Cit. Band V,Teil II, p. 14-16. Chavannes, Op. Cit. p. 233-242.

Türk sefirinin vaziyeti açık görmesi, maksadını tereddütsüz, dolambaçlı ibareler kullanmaksızın ifade etmek hususundaki cesareti, siyaset sahasında hile ve desiseden ba ka bir usul bilmeyen Bizanslıları a ırttı.

Rumlar Türk elçisine ne ekilde cevap vermek muvafık olacağını kestiremiyorlardı. Çünkü Türkleri tanımıyorlardı. Türklerin kuvveti hakkında kat'î bir fikirleri olmadı ından Türklerin teklifini ne reddetmeye ve ne de kabul etmeye cesaret ediyorlardı. Meselenin hallini talike karar verdiler. Bu müddet zarfında Türkler hakkında malûmat toplayabileceklerini ümit ediyorlardı.

Rumlar türlü bahanelerle Manyak'ı uzun müddet stanbul'da alıkoydular. Onu türlü e lencelerle avutmaya çalı tılar. Aylarca bekledikten, Rumlar'dan kat'î cevap almak imkânı olmadı ını anladıktan sonra Manyak, stanbul'u terketmeye karar verdi. Justinus, Manyak'la beraber stemi Han'a kendisi tarafından bir sefaret gönderdi.¹⁶

*Zemarkos'un sefareti:*üü sefaretin ba ında Zemarkos adlı bir Rum memuru bulunuyordu. Zemarkos'un "Türkyä" hakkında verdi i malûmat Roma müverrihlerinden yukarıda ismi geçen Menander Protektor'un eseri vasıtasıyla bize vâsıl olmu tur. Zemarkos'un Türkyä hakkında verdi i malûmatı biz burada tafsilâtıyla nakledecek de iliz. Fakat Türk medeniyeti tarihi bakımından çok mühim saydı ımız bazı noktalara i aret etmenin faideli olacağını kanaatindeyiz.

Türk hududuna geldikleri zaman Bizans sefirlerini Türkler iki ate arasında geçmeye mecbur ediyorlar. Bütün bagajlarını kamlar amanistelere mahsus âyin ve törenle tasfiye ediyorlar.

Türk hududuna girer girmez bir çok demirden yapılmı e ya satan Türk tacirleri sefirlere mallarını almasını teklif ediyorlar.

Sefirler do ru stemi Han'ın payitahtlarından biri olan Akta 'a¹⁷ geliyorlar.

stemi Han sefirleri bir muhte em otag'da kabul ediyor. Ota ın bütün etrafı gayet nefis ve türlü renkte ipekli kuma lar ve halılarla gayet büyük maharetle süslenmi bulunuyordu. Han, ota içinde bir altın taht üzerinde oturmu tu. Kabulden sonra sefir erefine bir ziyafet tertip edildi ve ziyafette sefire arap yerine kırmızı takdim ettiler.

¹⁶ Menander Protektor, Op. Cit. 292-2/5. Dietrich, Op. Cit. p. 17. Bu arkî Roma sefirinin stemi Han'a gönderildi i tarih sarıh olarak gösterilmemi tir. mparator Justinusün hükümetinin dördüncü senesinde denilmi tir. Justinus H'nin cülûsu senesi 565 senesi oldu una göre Zemarkos'un Türk devletine gönderilmesi 568 senesi A ustos ayında vukubulmu olsa gerektir. Chavannes, Op. Cit. p. 235.

¹⁷ Rum kayna ında Ektag denilmi ise de bundan murat Aktag olması hakkında kuvvetli deliller ileri sürülmü tür. Chavannes, Op. Cit. p. 236-237. Bu Akta Çinî Türkistan'da Kuca ehrinin imalinde, Tekes çayı vâdisinde bir ehirdi.

Han'ın payitahtında bir çok ota ekinde yapılmı saraylar vardı. Bu saraylardan birinde pek çok, altından yapılmı e ya, heykel, kap, kâse ve ibrikler vardı. Binalardan birinde altınla kaplanmı sütunlar vardı. Di er bir binada dört tavus ku u ekinde yapılmı ayaklara oturtulmu altın taht vardı. Bunlardan ba ka bütün Türk saraylarının önünde gümü kaplar ve hayvan ekinde gümü ten mamul e ya ile dolu arabalar vardı.

Zemarkos, *"Türkler in madenden yapılmı eyleri bizim stanbul'da imal edilmi maden e yadan katiyen a a ı de ildir"* diyor.

Bir müddet sonra istemi Han, arkî payitahtı olan Talas¹⁸a gitmek üzere Akta 'ı terkettti i zaman Zamarkos'u da beraberinde götürdü.

Talas'ta stemi Han, ran hükümdarından gelen bir sefareti kabul ediyor. Kabul merasiminde Zamarkos'un da hazır bulunmasına müsaade ediliyor. stemi Han, Zamarkos'un önünde ran sefirini paylıyor, İranlıların Türk sefirlerine kar ı yaptıkları muameleyi, milletlerarası hukuku ihlâl eden hareketlerini, vefasızlıklarını birer birer sayıyor.

Bu sahneye ahit olan Zamarkos Türkyâ ile ran arasında sulh münasebetleri bozuldu una, bunun muhakkak olarak bir harbe müncer olaca ına kanaat getirerek memlekete dönmek üzere Talas'ı terk ediyor.

stemi Han sefire hediyeler veriyor ve sefire refakat etmek üzere Tagma Tarhan adlı bir zabiti stanbul'a gönderiyor.

Zemarkos dönü te geçti i yerleri de zikrederken, *Yayık ve til nehirlerinden bahsediyor. Bu sayede tâ milâdî altıncı asırda bu ırmakların bu Türkçe isimleri ta ıdını ö renmi oluyoruz.*

Zamarkos geçti i yerlerdeki ahaliden, cenubî Rusya'daki Ogur'ların da stemi Han'ı Han tanıdıklarını söylüyor. Bu sayede **stemi Han'ın hamiyetinin Çinî Türkistan'dan arkî Avmpa'ya kadar uzandı ım kat'î olarak tespit imkânı hasıl olmu oluyor.**

Zamarkos'un Menander Protektor'un kronikalarında saklanmı sefaret raporu bizim için çok mühim bir tarihî vesikadır.

Aynı devre ait Çin vekayinamelerinin verdi i malûmat ne kadar tarafgirane, ruhsuz, **Türklü ü küçültür bir mahiyette ise, Rum sefirinin raporu da o kadar bitaraf, canlı ve Türk'ün hakikî mazisini aydınlatır mahiyettedir.** E er stemi devrine ait malûmatımız Çin kaynaklarına münhasır kalsaydı, Türklü ün İslâmî-yetten önceki büyük bir devri hakkında do ru bir fikir edinemezdik.

¹⁸ Bu devirde Türkiye'nin mühim askerî ve ticarî bir merkezi olan Tala ehri Çu nehri yakınında büyük bir ehirdi. 2-3 asır sonra Arap yazıcılarının Taraz telâffuz ettikleri ve bu ekinde yazdıkları Türk ehridir. ehir aynı ismi ta ıyan Tala nehri üzerinde idi. Bugünkü Evliya Ata ehri yakınlarında idi.

Rum ve Çin menbalarından aldı ımız malûmata Orhun Kitâbeleri'nin ihtiva etti i malûmat da ilâve edilince VI-VIII nci asır Türkleri'nin siyasî hayatı ve medeniyeti büyük bir tablo halinde gözönüne geliyor ve canlanıyor.

Türklerle Rumlar arasındaki siyasî münasebetler Manyak - Zamarkos sefa- retlerine münhasır kalmadı. arkî Roma müverrihleri, Zamarkos sefareteninden bir kaç sene sonra Kostantaniye'ye Anakastes (Ana Karde) adlı bir Türk sefirinin geldi inden bahsediyorlar.¹⁹

Türkler, Rumları ran'la çarpı tırmak için bütün gayretlerini sarfetmi lerdir. Çünkü Rumların ran'la çarpı ması Türkler için mühimdi. Türkler arkî Roma vasıtasıyla ran'ı evvelâ zayıflatmak, yıpratmak, sonra zaptetmek niyetinde idiler.

571'lerde ran'la arkî Roma arasında hakikaten harp ba lıyor. Bazı fasılalarla bu ran-Bizans muharebeleri Islâm devrine kadar devam ediyor.²⁰ 571'de harp ba ladıktan sonra Rumlar müdahale etmeleri için Türklere yalvarmaya ba ladı- lar, bunun için Türklere bir kaç sefaret gönderdiler. Bu sefaretlerden ancak birisi hakkında bazı tafsîlât vardır. Bu da 576'da arkî Roma imparatoru Tiberius ta- rafından gönderilmi Valentinus adlı bir Rumun riyaseti altında gelen sefarettir. Bu sefaretin resmî gayesi ikinci Justinus'un vefatını ve onun yerine Bizans tahtına Tiberius'un cülûs etmi oldu unu bildirmektir. Fakat hakikî sebep ise dokuz yıl önce (568'de) **Türklerin teklif etti i, Rumların kabulünde tereddüt gösterdi i ran'a kar ı ittifak fikrini gerçeğe tirmek idi.**

Rum kaynaklarına göre Valentinus sefareti "Türkyaya imdiki cenubî Rusya tarikile gelmi tir. Bugün Rusya denilen sahada sefir evvelâ reisleri Ak-Aga ismin- de biri olan Ot-Ogur Türkleri'nin arazisinden, sonra Kazak steplerinden geçerek Çu ırma ı havalisindeki Türge Türkleri'nin oturdu u sahaya gelmi tir. Burada sefirleri a lebi ihtimale göre Tala ehrinde istemi Han'ın Türge Türklerini idare etti i için "Türge ad"²¹ unvanını ta ryan bir o lu kabul etmi tir. Fakat bu sefer Türkler Rum sefirlerine hiç yüz vermemi ler, bilâkis "Türge ad" Rum sefirini gayet acı sözlerle ka ılamı tır. Bu sözlerden Türkler'in niçin Rumlar'dan memnun olmadıklarının sebebini de anlamak mümkündür.

¹⁹ Chavannes, Op. Cit. p. 239.

²⁰ Hazreti Muhammed din nesrine ba ladı ı zaman Bizans imparatoru Heraklius I (610-642) ile İran Kesrası Hüsrev Perviz harp halinde idiler. Kur'anda Sure-i Rûm'da "Gulibet-er-Rum" âyeti bir muharebede Rumların ma lûbiyetine i arettir. Cihan tarihi bakımından bir ey ayarı dikkattir. İran - Bizans mücadelesinde Türkler arkî Roma taraftarı idiler, Araplar ise İran taraftarı idiler. Güya günün birinde Türkler, Rum arazisinin, Araplar ise ran'ın kendi memle- ketinin parçaları olaca ını vukuundan evvel hisseder gibi bir tarafı sevkî bir surette iltizam etmi bulunuyorlardı.

²¹ Marquart, Historische Glossen, s. 188.

Türge ad diyor ki: **"Siz Rumlar etrafa deh et telkin etmek için on türlü söz söyleyen bir millet de il misiniz? Benim u parmaklarımı a zıma sokup geri çekmem nasıl kolay yapılabiliriyorsa siz de aynı kolaylıkla bizi aldatmak için on türlü söz söylüyorsunuz. Yalanlarınızla milletleri aldatabilece iniz! zanne- diyorsunuz. Bu suretle milletleri tehlikeye sevkettikten sonra onları bırakı- yorsunuz. Sizin milletlerin felâketlerinden istifadeden ba ka hedefiniz yoktur. Sizin sefaretlerinizin de bizi korkutmaktan ba ka hedefi yoktur. Size açık söy- lüyorum; çünkü yalan söylemek Türkler'in âdeti de ildir; sizin hükümdarınız- dan intikam alaca ız.**

Bir taraftan bana sulhtan, ittifaktan bahsederken di er taraftan siz bizim dü manlarımız olan Avar'larla dostluk muahedesi aktediyorsunuz, fakat bilersiniz ki size kar ı asker gönderdi im zaman yalnız kamçılarımızın sesini i itir i itmez Avarlar da ılacaktır. E er mukavemete kalkı ırlarsa büsbütün imha edileceklerdir. Bizim atlarımızın ayakları altında karınca gibi, ezileceklerdir.

Kostantaniye'ye Kafkasya'dan ba ka yol mevcut olmadı ını söylüyorsunuz, bu beyhude (yalan)'dir. Bunu söylemekle gûya beni gidip sizin memleketinizle harbetmek fikrinden caydırmak istiyorsunuz. Ben Dniepr ve Tuna nehirlerinin yolunu bilmez de ilim. Benim kullarım tarafından sıkı tırılan Avarlar'ın Rum ül- kesine kaçtı ı bu yolu biliriz. (Üstelik) sizin kuvvetleriniz hakkında da kâfi malû- matımız vardır. Uzak ıktan Uzak Garba **bütün dünya bize, Türklere tâbidir. Alanlar, Ot-Ogurlar (Utur - Ogur) cesaretlerine ra men bize mukavemet edemediler."**²²

Bu sözlerden soma Rum sefiri korktu, kendisini öldürecekler zannetti. Se- firlerin ahsına tecavüzün devletler hukukuna mugayir oldu undan bahsetmeye ba ladı. Öldürmek bahis mevzuu de ildi. Bu sözler Rumların gururunu, manevi- yatını kırmak için söylenmi hakikatlerdi.

Bu sözlerden sonra Türge ad Türkler stemi Han'nın vefatı dolayısıyla matem içinde bulunduklarını, yas tuttuklarını, Türkler'de matem alâmeti olarak yüzleri yaralamak, saç ve sakalları tra etmek âdet oldu undan sefirin de mateme i tirak etmesi icabetti ini bildirdi. Bundan sonra Türge ad sefiri stemi Han'a halef olan biraderi Tardu Han'a gönderdi. Sefir ayrılaca ı zaman ona Kırım'daki Rumlar'a ait iskelelerden biri olan Pantekapce (Kerç)'i muhasara edece ini de söyledi ve hakikaten bir müddet sonra Kırım'daki Rumlar elindeki bütün iskele ve limanlar Türkler tarafından i gal edildi.

Bu suretle Türklerle Rumlar arasındaki barı münasebetleri bozuldu.²³

²² Menander Protektor, Edition Boor, p. 192-195,203-208,450-452. Dietrich, Op. Cit. Bd. V, Teil II, p. 14-24; Chavannes, Op. Cit. p. 233-242.

²³ Chavannes, Op. Cit. p. 241.

Rum menbalarında sefir Valentinus'un Tardu Han'la mülâkatına dair malûmat yoktur. **Türklerle Rumlar harp halinde oldu u halde sefir salimen memleketine dönebilmi tir.**

Rum menbalarının Valentinus sefareti hakkında verdikleri malûmat arasında zikre ayan olanları unlardır:

Valentinus kendisiyle birlikte Kostantaniye'den Türkiye'ye yüz kadar Türk getirmi tir. Bu Türkler İstanbul'a nasıl ve niçin gitmi lerd? Bunlar elbet harp esiri de ildiler. Çünkü Rumlarla Türkler arasında harp ba lamı de ildi.

Bunlar hiç üphesiz harp ihtimalini hissettiklerinden memleketlerine dönmek isteyen Türk tacirleri idi.

Asya Türkleri'nin Rumlarla münasebeti ancak Manyak sefaretiyle ba lamı sa da arkî Avrupa'daki Türk kavimlerinin Rumlarla münasebeti pek eski oldu u anlaşıyor.

598'lerde Rumlarla Türkler arasında siyasî münasebet tekrar bir dereceye kadar iyile mi olmalı ki bu tarihte Rum kaynaklarında Tardu Han tarafından arkî Roma imparatoru Maurikios'a gönderilmi bir mektuptan bahsedilmektedir.

Muhteviyatı kaydedilmemi se de bu mektubun nasıl ba ladı ı gösterilmi tir. Tardu Han mektubunda kendisini:

"Dünyanın yedi ırkının ve yedi ikliminin hükümdarı büyük Türk Hakanı" diye tavsif ediyordu.²⁴

M.S. altıncı asır Türkleri'nin Bizans'la olan siyasî münasebetlerinin mühim safhaları bundan ibarettir.

§96

STEM HAN SÜLÂLESİ NİN ÇİNLERLE MÜNASEBET

stemi Han'dan sonra Garbî Türk Devleti'nin tahtına istemi Han'ın o lu Tardu Han oturdu (576-603). Tardu Han, zamanının kuvvetli hükümdarlarından biri idi. arkî Türkistan'ın bir kısmı, Garbî Türkistan ve Kazak steplerinden ba ka Avrupa'da Karadeniz'in imalindeki sahadaki ahali de Tardu Han'a tâbi idi.

Garbî Türk devletinde Tardu Han'ın hükümeti zamanı, arkî Türk devletinde î bara Han'ın hükümeti yıllarına tesadüf ediyor.

²⁴ Theophylactos Simocatta VII, 7,7-14, p. 256,30-258,13; 8, p. 258,18-259,9.

Chavannes, Op. Cit. p. 246.

Türklerin siyasî ve darî ananesine göre arktaki hükümet merkezi, Ötüken havalisi olan, mukaddes Ötüken da larına yakın yerde oturan Hakan daima en büyük Han telâkki olunuyordu. Di er Hanlar ona tâbi sayılırdı. Onun için Türk âmme hukuku bakımından i bara Han, Tardu Han'dan üstün idi. Fakat Tardu Han fiilen her bakımdan i bara Han'dan daha kuvvetli idi. Onun hâkimiyeti altındaki sahalar daha geni , idare etti i ülkeler daha münbit, tebaaları daha zengindi.

581 senelerinde Sui sülâlesi müessisi Yan-Kyen bütün Çin'i kendisine itaat ettirdikten sonra, Türklere kar ı Çin'in ananevi siyasetini tatbika ba ladı. Bu siyasetin esasını yukarıda izah etmi tik. **Türkler arasına nifak sokarak, Türk zümrelerini birbiriyle çarpı tırarak Türkleri zayıflatmak.**

Bu siyaset her asırda büyük emperyalist devletler tarafından siyasî basımlarına, nüfusça kalabalık tebaalarına kar ı tatbik olunan siyasettir. Romalılar bu siyaseti bir vecize ile ifade etmi lerdir:

"Nifak sok, tâ ki hâkim kalasın"²⁵

Çinliler için ilkönce Çin'e yakın olan ark Türkleri'ni zayıflatmak gerekti. Sui sülâlesinin müessisi Yankyen Çin Devleti'nin ba ına geçer geçmez, arktaki i bara Han ile garptaki Tardu Han'ın arasını bozmak, bu iki devleti çarpı tırmak yollarını aramaya ba ladı. Bunun için en müessir çare iki Han arasında kıskançlık hissi uyandırmak idi.

Çinliler her devirde Türk hükümdarları ve beyleri arasındaki rekabet ve kıskançlık hislerinden istifade etmek hususunda büyük bir maharet ibraz etmi lerdir.

Bu devirde Tardu Han fiilen çok kuvvetli bir hükümdardı, i bara Han ise ondan hukuk bakımından yüksekti. O kendisini Ba Han (Yüksek Hakan) telâkki ediyordu. Çünkü o Bumin Han tahtının vârisi idi. Tardu Han ise Bumin Han'a tâbi istemi Han'ın vârisi idi. i bara Han, Tardu Han'ın fiilî üstünlü ünü, memleketinin zenginli ini kıskanıyordu. Tardu Han ise i bara Han'ı küçük bir Mo olistan Han'ı telâkki ediyordu. Fiilî kuvveti onu Türklerin siyasî ananelerini ihmale sevk ediyordu. Tardu Han i bara Han'ın hukukî üstünlü ünü tasdik etmemiyordu. ki Türk Hanlarının bu ruhî hâletlerinden haberdar olan Çinliler bu hisleri alevlendirmek çarelerini dü ündüler.

Çinliler için ilkönce GarbîTürkler vasıtasıyla arkîTürklerin kuvvetini yıpratmak gerekti. Muhtelif yollarla Tardu Han'ı i bara Han'dan yüksek bir Han telâkki ettiklerini hissettirmeye çalı tılar. Meselâ: Çin sarayında iki Han'dan aynı zamanda sefirler geldi i zaman ilkönce Tardu Han'ın sefirlerini kabul ederlerdi. Tardu Han'ın sefirlerine daha fazla hürmet ve iltifat gösterirlerdi.

²⁵ Divide ut impera.

Çinliler bununla da kalmadılar:

Bir gün Çin hükümdarı,Tardu Han'a hediye olarak altın bir bayrak sapı gönderdi. Bu **sapın ucu bir kurt başı şeklinde yapılmı tı.**

Türk ananesine göre bu gibi bir bayrak kullanmak ancak en büyük **Hakanların** hak ve imtiyazı idi. Tardu Han'a "kurt başlı" bir bayrak göndermekle Çinliler, Tardu Han'ı Yüksek Hakan telâkki ettiklerini hissettirmek istiyorlardı. Çinlilerin bütün bu hareketleri Türklere karşı, Türk kuvvetine karşı kurulan bir tuzaktı. ayanı hayrettir ki Türk Hanları bunun bir entrika olduğunu anlamadılar.

Bundan sonra yine Çinlilerin entrikaları neticesinde i bara Han ülkesinde bir çok Türk beylerinin Han'a karşı isyan hareketi başladı.

Bu beylerden biri, Talupyan, kaçtı, Tardu Han'a iltica etti. Tıpkı Kara Yusuf'un Bayezide ilticası Timur'la Bayezit arasında harpler zuhuruna sebebiyet verdi i gibi, Talupyan'ın Tardu Han ülkesine kaçması veTardu'yu i bara Han'a karşı tahrik etmesi de Tardu Han'la bara Han arasında savaşlar doğurdu.

Çinliler uzaktan gizli bir sevinçle iki Türk kuvvetinin çarpışmasını seyrettiler. ki Türk devleti arasında cereyan eden bu silâhlı mücadeleler bir kaç sene sürdü. Nihayet, uzun harpler neticesinde kuvvetleri yıpranmış olan bara Han, Tardu Han'a mukavemet edemeyeceğini hissetti ve Çin'in himayesine iltica etti (584).²⁶ Di er tâbirle, Çin'in vassalı olmayı kabul etti.

Bu vak'a Bumin Devleti'nin büyüklük devrinin sonudur. Bu vak'adan sonra da Bumin devleti daha bir müddet kendi Hanları tarafından idare olunan bir devlet mahiyetini muhafaza edebildi. Ancak 630 senesinde Kyeli Han hükümeti zamanında ark Türkleri istiklâllerini büsbütün kaybettiler.

630'da arkî Türk ülkesi Çin eyaleti ilân olundu. Türkler Çin tebaası oldular. **Bu esaret, devri yukarıda izah edildi i gibi, 50 sene kadar sürdü (682'ye kadar).**

²⁶ Biçurin, Op. Cit. p. 279-281; D'Herbelot, Op. Cit. p. VI, p. 76-77; E. Chavannes, Op. Cit. p. 49.

FASIL II

§97

MALÎ UYGUR DEVLET ¹

(Dokuz O uzlar)

imalî Uygurların tarihi, imalî Uygurlarla Dokuz O uzların ayniyeti, imalî Uygurlar'ın örf ve âdeti, imalî Uygurlar hakkında Orhon Kitâbeleri'nin verdi i malûmat, imalî Uygurlar'ın kabilecili i, imalî Uygurlar'da kabile te kilâtının sa lamı ı, imalî Uygurlar'da mülkiyet, evlenme ve evlenme merasimi.

Türklerin eski tarihine ait Avrupa edebiyatında, Uygur ismiyle iki Türk zümresi malûmdur.

Biri Kutlug Devleti'nin sukutundan sonra Orhon havalisinde devlet tesis eden Dokuz O uzların kurdu u devlet ahalisidir. Bunlara " imalî Uygur" diyoruz.

Di eri imalî Uygur Devleti'nin sukutundan sonra Çinî Türkistan'da imalî Uygur sülâlesine mensup Türkler tarafından kurulmu devlet ahalisi.

Kutlug devleti yıkıldıktan sonra Dokuz O uzlar Kutluk Boyla (745- 746) (Çince Kuli-Peylo)² adlı bir reisi Han intihap ettiler. Kutlug Boyla, **Kutlug-Bilge Kül** Han unvanını aldı (745).

Kutluk Bilge - Kül Han tahta oturur oturmaz Çin'e sefaret gönderdi. Çinliler, Uygur Hanı'na I-Wang unvanını bah ettiler. Uygur Han'ı da hükümet merke-

¹ Uygur ismi bidayette ancak imalî Uygur devletini kuran kabile reisinin mensup oldu u kabilenin (oyma ın) ismi oldu u anla ılıyor. Bu ismin bidayette Dokuz O uzlar ın ancak bir küçük zümresinin ismi oldu u muhakkaktır.

Orhon Abideleri'ni bırakmı olan Türkler imalî Uygur devleti sahasında siyasî kuvvet olarak ancak Dokuz O uzları tanınırlardı.

² Bu, Çin kaynaklarında Kuli-Peylo ismiyle yâdolunan Uygur reisinin hakikî Türkçe ismi Kutluk Boyla oldu u anla ılıyor.

Marquart, Über Volkstum der Komanen, p. 61.

zi olarak "Ötüken" da larıyla Orhon nehri arasındaki sahayı intihap etti. Payitaht ehri Kutlug sülâlesi devrinde *Ordu Balık* ehrinin bulundu u sahada "Kara Balgasun" ehri idi. Kutlug - Bilge - Kül Han'a dokuz kabile (Dokuz O uz) ittihadına dahil olan bütün Türkler tâbidi. Bu dokuz kabile ittihadına (Dokuz O uz) dahil oymakların her biri ayrı bir isim ta ırdı.³

Dokuz O uzlar¹ dan ba ka eskiden Kutlug sülâlesine tâbi olan Orhon havali-sindeki bütün Türkler Uygur Hanı'na tâbiyeti kabul etmeye mecbur oldular. **Orhon, Tola ve Selenga nehirleri havalisinde Kutlug sülâlesi yerine Uygur sülâlesinin Türklere hâkim olması hakikatte bir sülâle de i mesinden ba ka bir ey de ildi.** Bu Konya Selçukîleri Devleti'nin sukutu üzerine Osmanlı Devleti'nin kurulması gibi bir hâdise idi.

Kutlug sülâlesi hükümeti zamanında Sir ve sadece Türk ismini ta ıyan Türk zümreleri hâkim zümre idi. Uygur sülâlesi zamanında Dokuz O uzlar'dan Uygur oyma ı hâkim zümre oldu.

Uygur devleti de oldukça büyük bir devletti. Ülkesi arkta Mançurya'dan garpta Altay da larına kadar uzanıyordu. Fakat Uygur reisleri geni görü lü devlet adamları de illerdi. Onlar kabile ittihadı seviyesinde bulunan zümrelerin küçük efleri idiler. Siyasî ufukları dardı.⁴

imalî Uygur sülâlesinin kuvvet ve evketi Bumin ve Kutlug sülâlesi devirlerinin kudret ve parlaklı ıyla mukayese edilemez. Bununla beraber Uygur Han-larından bazıları büyük hükümdar rolünü oynamak istemi lerdir. Uygur hükümdarlarından Boyun Çur (756-759) Han'ın bir elçisi Çin payitahtında Abbasî halifelerinden Al-Mansur (754-775)'un sefiri ile aynı zamanda bulunuyordu. ki büyük hükümdarı temsil eden sefirlerden hangisini önce kabul etmek lâzım gele-ce i Çin imparatoru sarayında bir mesele olmu tu.

³ Dokuz-O uz oymak ittihatlarının isimleri yukarıda gösterilmi ti (s. 245).

⁴ imalî Uygur sülâlesine mensup Hanların isimleri unlardır:

Kutlug-Bilge-Kül Han (imalî Uygur devletini kuran Kutlug-Boyla) (745-756), 2) Boyun-Çur Han (756-759) 3) Böğü Han (759-780), 4) KetKutlug-Bilge Han (780- 789), 5) Pan-Kunan Tegin Tolosse Han (789-789), 6) Fun-Çung Aco Han (789-795), 7) Huan-Sin Kutlug Han (795-805), 8) Kül-Bilge Han (805-808), 9) Paoli Han (808- 821), 10) Çungte Bilge Han (821-824), 11) Kese Tegin Çaoli Han (824-832), 12) Kut Tegin Çjan-Sin Han (832-840), 13) Ke i Tegin Han (840-840), 14) Üke Tegin (840- 841), 15) nan Tegin (841-847). Finlandiya âlimlerinden müste rik Ramestedt imalî Mo olistan'da Selenga nehri civarında imalî Uygur sülâlesinin ikinci Hanı olan Boyun Çur Han'ın mezarına dikilmi bir kitâbeli âbide bulmu tur (1909'da). Bu âbide müste rikler arasında Selenga âbidesi ismiyle malûmdur.

imalî Uygur sülâlesinin üçüncü hânı Böğü Han (759-779) 763'lerde imalî Uygurlar arasında Hristiyan mezheplerden biri olan Mankheism mezhebini ne re çalı mı tır.

imalî Uygur devleti 845 senesine kadar devam etti. Bu tarihte Uygur ülkesi- ni imalden gelen Kırgız Türkleri istilâ ettiler ve eskiden imalî Uygur sülâlesinin hâkim oldu u sahada merkezi gene Kara Balgasun olmak üzere bir Kırgız devleti kurdular.

§98

MALÎ UYGURLAR IN YUSUNLARI VE HUKUKÎ GELENEKLER

imalî Uygurları'nın yusun ve hukukî telâkkileri hakkında Çin kaynaklarında u kayıtlara tesadüf ediyoruz:

Uygurların hepsine hâkim umumi bir Hanları yoktur.⁵ Her oyma ın ken- dine mahsus bir reisi vardır. Onlar çok kaba ve barbar bir kavimdir. Akraba birbirleriyle gayet iyi geçinirler.

Onlar göçebe hayat sürerler. Göç ettikleri zaman birbirlerine yardım et- mek âdetleridir.

Sava larda saf te kil etmezler, dü man üzerine hepsi birden saldırırlar. Bazen çok iddetli saldırma hareketleri yaparlar. Bazen de birdenbire çekilir- ler. Hiç bir zaman uzun müddet aym tarzda harp etmesini bilmezler.

Evlendikleri zaman gelin hediyesi olarak (Kalın) kızın akrabasına öküz ve atlar verirler. Güveyin akrabası gelinin bütün akrabasına kendi sürülerinden istedikleri atları seçmeye müsaade ederler. At seçildi i zaman sürü sahipleri sürünün haricinde kalarak el çırpma suretiyle adan ürkütmeye (at seçmeyi zorla tırmaya) çak ırlar. Bir atı seçip ona binen ve dü meyen o atın sahibi olur. Dü enler ba ka bir at seçerler.

Seçilmi atları derhal e ere vurarak götürürler. Gelinin bütün akrabası bi- rer at seçtikten sonra bu tören bitmi sayılır.

⁵ Bu kayıtlar 744 yılından önceki devirlere ait oldu u izahtan müsta midir.

Uygurlar'da ne ekmekve ne de arap vardır. Dü ün gününde güvey ve gelin misafirlere kımız ve ufak parçalara⁶ do ranmı et sunarlar. Ev sahibi misafirlere yiyecek ve içece i bizzat kendisi sunmalıdır. Davetlilerin oturaca ı yerlere dair bir kaide ve tertip yoktur. Misafirler hepsi toplu halde evin önündeki çayır üzerinde yerle erek, bütün gün yer ve içerler. Dü ün bazen geç vakte kadar devam eder, ikinci gün gelin pederinin evine döndü ü takdirde güvey akrabası kızın akrabasına yine bir miktar davar getirirler. Güveyin ana-babasının buna ne kadar cam sıkılsa da seslerini çıkarmazlar.

Uygurlar dul kadınlarla evlenmeyi sevmezler. Fakat dul kadınlara kar ı gayet merhametli muamele ederler.

Kimin mülkü oldu unu göstermek için, Uygurlar ehli hayvanlara tamga (alâmet) vururlar. Bu gibi tamgayı ta ıyan hayvan ba ka birinin sürüsüne kar ı sa bile onu hiç bir zaman benimsemezler.

Ev hayatlarında Uygurlar temizli e riayet etmezler. Yıldırım darbelerini severler. Yıldırım sesini i ittikleri zaman haykırarak semaya do ru oklar atma a ba larlar... Bir sene sonra sonbaharda yıldırımın vurdu u yere gelerek kurbanlar keserler, ate ler yakarlar.

Kadın ruhanîler (Kamlar) bizim Çin ülkesinde bir belâ ve felâketi gidermek için yapılan ibadet, dualar gibi, dualar okur, dinî âyinler icra ederler. Pek çok ata binmi adamlar yakılmı ate etrafında dola ırlar. Sö üt a acının dallarına kımız dökerler, kadınlar kurban edilmi koyunların kemiklerini derilere sararak ba ları üzerine koyarlar.⁷

Bu âyinler yapıldı ı zaman saçlarını da ımık ve peri an bırakırlar.⁸

Çin kaynaklarından aldı ımız bu kayıtlarda do rudan do ruya hukuka ait kayıtlar azdır. Bununla beraber bu kayıtlarda i aret olunan yusunlardan bazıları hukuk bakımından dahi mühimdir. **Bu cümleden olarak evlenme usullerine kadınların camiadaki mevkiine, kabile te kilâtına** ait kayıtları saymak mümkündür. İmdilik ancak u noktaları tebarüz ettirmek lâzımdır. Bu kayıtlardan anla ıldı ına göre:

⁶ Kırgızlar bu et parçalarına "be barmak" derler.

⁷ Bugünkü amanist Altay Türkleri'nde dahi sö üt dallarına kımız serpmek ve kurban olarak kesilmi hayvanın kemiklerini bir deriye sarmak âdeti vardır. (Radloff, K. voprusu ob Uygurakh, s. 87).

Bu âdet amanism dininin âyinlerinden oldu u anla ılıyor.

⁸ Biçurin, Op. Cit. I, s. 248-252. Klapproth, Op. Cit. P. 126, Radloff, K voprusu o b Uygurakh, s. 86-88.

Radloff, Aus Sibirien, I, s. 126-127.

- 1) Uygarlarda aile, resmî, hukukî nikâh müessesesine dayanır.
- 2) Nikâh merasimle icra olunur.
- 3) Güvey, kızın akrabasına muayyen miktarda mehir (kalın) vermekle mü-kelleftir.
- 4) Uygurların çtimaî hayatında kadınların mühim rolü vardır.
- 5) Kadınlardan ruhanîler dahi çıkabilir.
- 6) Kadınlar, dinî merasime ancak i tirak de il, riyaset dahi ederler.
- 7) Eski Uygurlarda her oyma ın bir reisi vardır. Umumî Han yoktur. Ancak O uz (oymaklar ittihadı) reisleri, tudunlar vardı.⁹

§99

ESK KIRGIZ DEVLET VE KADIM KIRGIZLARIN YUSUNLARI

Bugün Çinî Türkistan ile Garbî Türkistan arasında li nehrinden Pamire kadar uzanan sahada ya ayan Kara Kırgız ismiyle malûm Türkler milâdın VLIX. uncu asırlarında Sayan da larının imalinde Yenisey nehri havalisinde oturuyorlardı¹⁰.

Ta milâdî altıncı asırda bu Türk zümresi Çinlileri malûm idi. Altıncı asırda Kırgızların bir kısmı göçebe, bir kısmı yerle ik ve ziraatçı idi. Bunlar medeniyet-çe hayli ilerlemi bir Türk kavmi idiler. Arpa, bu day ekerlerdi. Ziraatle u ra an Kırgızlar aynı zamanda hayvan dahi beslerlerdi. Zengin Kırgızların be , altı bin atı bulunurdu. Kırgız ülkesinde altın, demir ve kur un bulunuyordu. Kırgızlar ma-dencilikte de çok ilerlemi lerd. Kırgız Hanları Türklere tâbi oldukları zaman ver-gilerini demirden mamul silâhlar göndermek suretiyle öderlerdi. Kırgızların harp-te kullandıkları silâhlar, yay, ok idi. Kırgızlar Hanlarına "Acu" diyorlardı. Zengin Kırgızlar samur kürklü giyimler giyerlerdi. Kadınların elbisesi çuha ve yünden ya-pılmı kuma lar ve canfesten ibaretti. Bu kuma ları Kırgızlar Garbî Türkistan'dan ve arkî Türkistan'daki Bi balık ehrinden celbediyorlardı. Kırgızlar altıncı asır-dan beri Türk yazısını (Orhon âbideleri yazısı) kullanıyorlardı. Yenisey Kırgızla-rından pek çok Âbideler (kitâbeler) kalmı tır.¹¹

⁵ Bu unvan için § 82 ye bakılsın.

¹⁰ Radloff, Aus Sibirien, s. 136-143. Biçurin, Op. Cit. I, p. 442-448.

¹¹ Bu âbidelerin kitâbeleri "Yenisey Kitâbeleri" ismiyle Finlandiya âlimlerinden Aspelin tarafından ne rolunmu tur.

Bu âbideler zengin Kırgızların ve Kırgız beylerinin mezarları üzerine dikilmi âbidelerdir. Kırgız âbidelerinin kitabeleri çok kısadır. Kitabeler, vefat edenin ismini söyledikten sonra, onun ölüm dolayısıyla kimlerden ve ne gibi eylerden (mallardan) ayrıldı ını söylemekle iktifa ediyorlar. Fakat bu kısa metinlerden de Kırgızların ktisadî ve çtimaî hayatı hakkında bazı neticeler çıkarmak mümkündür. Meselâ, kitabelerin birinde vefat edenin **altı bin atından** ayrıldı ından bahs olunmaktadır (Uyük-Turan kitabesi).

Di er bir kitabe de vefat eden iki "evinden" ayrıldı ını söylüyor (Elege kitabesi).

Üçüncü bir kitabede ölenin, di er eyler arasında altın-gümü ten de ayrıldı ı zikrediliyor (Berge kitabesi)* ¹². Bu altın-gümü ten murat altın ve gümü e ya mıdır? Yahut altın ve gümü sikkeler midir? Bu hususta sarahat yoktur. Bu altın-gümü ün bir kısmının sikkelerden ibaret oldu unu da tahmin edebiliriz. Çünkü eski Kırgızların arkî ve Garbî Türkistan'la gayet geli mi ticarî münasebetleri vardı.

Bumin ve Kutlug devletleri devrinde Dokuz O uzlar gibi Kırgızlar da büyük Türk hükümdarlarına tâbi idiler.

845-847'lerde Yenisey havalisinden gelen Kırgızlar, Orhon havlisini istilâ ettiler. Uygur Devleti yerine bir Kırgız Devleti tesis ettiler. Kırgız Devleti'nin ne zaman sukut etti i kat'î olarak malûm de ildir. M.S. 917 senelerine kadar devam etti i tahmin olunabilir¹³. Bu devletin sukutundan sonra Mo olistan'da Kırgız ismi tedricen zail oldu.

Mo olistan'da yerle mi Kırgızlar ba ka Türk ittihatlarına dâhil olmaları neticesinde ba ka isimler aldılar. Fakat Yenisey havalisini terk edip daha cenupta ili nehri ile Pamir da ları arasında yerle mi Kırgızlar bu ismi muhafaza ettiler.

§100

ESK KIRGIZLARIN HUKUKÎ YUSUNLARI¹⁴

Kadim Kırgızlar hakkında Çin kaynaklarında u kayıtları buluyoruz:

Me hur Radloff, bu kitâbelerden bazılarını Almanca'ya tercüme etmi tir. Radloff, Alt-türkische Inschriften der Mongolei, 3 te Lieferung, St. Petersburg, 1895.

Biz bu kitâbelerden yukarıda (§ 9) bahsettik.

¹² Radloff, Alt-türkische inschriftten, 3 te Lieferung, p. 306-315.

¹³ Bu tarihlerde imalî Mo olistan'a Kıtaylar hâkim olmu tur,

¹⁴ Bunlar bugün "Kara Kırgız" ismiyle malûm Türk kavminin selefleridir.

"Kırgızlar zamanı, 12 senelik devrelere taksim ediyorlar ve bu 12 yılın her birine bir hayvanın adını verirler".¹⁵

Kırgızların oturdukları ülke çok soğuktur. Kırgızlar ziraatle uğraşırlar. Onlar arpa, buğday ekerler. Onlar aynı zamanda hayvan dahi beslerler. Zengin Kırgızların bazan birkaç bin atı olur. Kırgız ülkesinde demir, altın ve kurun madenleri bulunur. Ya murdan sonra su mecralarından da demir toplarlar. Bu demirden yapılan silâhlarla gergedan derisi dahi kolay kesilebilir.

Kırgızlar Türk Hanlarına vergilerini demirden mamul silâhlar göndermek suretiyle öderler. Kırgızların kullandıkları silâhlar yay ve oktur. Kırgızların muhtelif ekilde bayrakları vardır. Acı Kırgız dilinde "Han" demektir. Han'ın sarayının önünde her zaman bir bayrak bulunur. Zenginler samur derisinden yapılmış kürklerle

¹⁵ Bu ekilde zamanı on iki yıllık devrelere bölmek Kırgızlara mahsus olmayıp bütün Türk zümreleri arasında yayılmış bir usul idi. On iki yılın isimleri şunlardır: 1 - Sığan, 2 - Sıır, 3 - Pars, 4 - Tavşan, 5 - Luy (ejderha), 6 - Yılan, 7 - Yond (at nevi), 8 - Koyun, 9 - Biçin (maymun), 10 - Tavuk, 11 - Köt, 12 - Domuz.

Bu zamanı hayvan isimleriyle bölmek on iki senelik devrelere taksim usulü Türklerin kendi icadı mıdır, yahut bunu Türkler başka bir millettan almışlardır? Bu çok büyük münaka aları mucip olmuş bir meseledir. Fransız müsteşriklerinden Joseph Halevy bu usulün menşinin Mısır olduğunu fikrini ileri sürmüştür (Nouvelles considerations sur le cycle turc des animaux, Tbung-Pao, serie II, Vol. VII, No. 2).

Alman Çin lisani mütehassıslarından F. Hirt, Türklerin bu usulün esasını Çin'den almış oldukları fikrindedir (Fridrich Hirt, Nachwort zur inschrift des Tojukuk, in Radloff's, die Altürkischen inschriften der Mongolei, zweite folge St. Petersburg. 1899).

On dokuzuncu asrın birinci nısı zarfında çok büyük öhret kazanmış olan müsteşrik Klaproth da bu 12 yıllık devre usulünün Orta Asya kavimleri tarafından icat edilmiş olmasını kabul etmiyordu (Klaproth, Tableaux historiques P. 169, Not 2).

Bu meseleye dair en mühim eser Fransızların meşhur Çin lisan ve kültürü mütehassısı Ed. Chavannes'un "Le cycle turc des douze animaux" (leide 1906) adlı eseridir. Bu eserde Chavannes çok kuvvetli delillerle hayvan isimleriyle ifade edilmiş on iki senelik devre usulünün Türklerin kendi icatları olduğunu ispat ediyor.

Eski Türklerin on iki hayvan ismiyle zamanı on iki yıllık devrelere taksim usulüne dair kaynaklar yukarıda anılmış eser ve makalelere münhasır değildir. Biz yukarıda ancak Türk takviminin menşei hakkında birbirinden farklı, müstakil fikirler ileri süren Avrupa müelliflerinin eserlerini göstermekle iktifa ettik. Türk İslâm milletlerin dillerinde yazılmış eserlerden Türk takviminden bahseden ciddi eserlerden bilhassa ikisi anılmalıdır:

1) El-Biruni'nin "El-Athar-ul-bakiye, an-il-kurun-il-khaliye". Bu eserden yabancı kaynaklar faslında bahsetmiş (§ 53).

2) Timur'un hafidi büyük Ulug Beg'in "Ziyaci Gurgani" adlı eseri.

Bu eser birçok Avrupa dillerine çevrilmiştir. Fransızca'ya L. A. Sedillot tarafından yapılmış tercümesi 1847'de neşrolunmuştur. Bu 12 yıllık Türk takvimi meselesiyle alakadar olanlara genç tarihçilerimizden Osman Turanın "**Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**" adlı değerli eserini tavsiye ediyoruz. Bu eserde hemen hemen bütün kaynaklar gösterilmiş ve tenkit edilmiştir.

giyerler. Halk ise alelâde deriden yapılmı kürklü elbise ta ır. Kadınların elbisesi çuha ve yünden yapılmı kuma lardan veya canfes vesaire gibi kıymetli kuma lardan ibarettir. Bu kuma ları Kırgızlar Araplardan¹⁶ ve Çinî Türkistan'daki Bi balık eh-
rindeki tüccardan alırlar. Kırgızların Hanının hükümet merkezi karlı da lardadır¹⁷.

Han'ın sarayının etrafı duvarla çevrilmi tir. Kırgızlar vergilerini Hana kıy-
metli kürkler takdim etmek suretiyle de öderler. **Mülkî ve askerî idare altı sınıfa
bölünmü mansıpdarlara havale edilmi tir.**¹⁸ **Kırgızların nikâh hediyesi (kalın)
at ve koyunlardan ibarettir.** Zenginler yüzlerce hattâ binlerce hayvan verirler.

Onların yazısı ve lisanı Uygur yazı ve lisanına benzer.

Kırgızların kanunları çok iddetlidir:

- 1) **Harp zamanında gev eklik gösteren,**
- 2) **Eskiyahk eden,**
- 3) **Elçilik vazifesini, erefli bir surette ifa etmemi olan,**
- 4) **Salâhiyeti olmadı ı halde devlet i leri hakkında Hana yanlış fikir telkin
eden, idam cezasıyla cezalandırılır.**¹⁹

Bu milâdî sekizinci ve dokuzuncu asra ait kayıtlardan biz bu devirde Kırgız-
ların oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkmı olduklarını anlıyoruz.

Türkistan'dan canfes kuma lar celbedebilmek büyük bir refaha delâlet eder.
Bu devirde Kırgızlar ziraatle u ra an yerle ik (mukim) bir millet idiler. Kırgızlar
Orhon Kitâbeleri'ni bırakmı Türkler gibi Türk yazısı kullanırlardı. Kırgızların
eski vatani olan Yenisey havalisinde bulunmu kitabelerin yazısı Orhon Kitâbele-
ri'ndeki yazının aynıdır.

Kırgızların hususî hukuka ait yusunları ve telâkkileri de imalî Uygur telâk-
kilerinin hemen aynıdır.

imalî Uygurlarda oldu u gibi Kırgızlarda dahi evlenen kız akrabasına bir
miktar mal vermek mecburiyetindedir. Aile resmî evlenmeden do ar.

Kırgızların ceza kanunları ayan dikkattir. iddetli idam cezasıyla cezalandı-
rılan cürümleri tahlil edersek, hepsinin devletin âsâyı ve emniyeti için tehlikeli
olan cürümler oldu u anla ılır.

¹⁶ Yani Garbî Türkistan'dan. Bu devirde Türkistan Arap idaresi altında bulundu undan
Çin müverrihinin bu tâbiri kullanmı oldu u a ikârdır.

¹⁷ Sayan da ları oldu u anla ılıyor.

¹⁸ Klaproth, Op. Cit. P. 170.

¹⁹ Biçurin, I, s. 442-452. Klaproth, Op. Cit. P. 168-174; Radloff, Aus Sibirien, s. 136-143.

FASIL III

^101

CENUBÎ UYGURLAR

Ç NÎ TÜRK STAN TÜRKLER

slâmiyetten Önce Çini Türkistan'daki Türk Hanlıkları

Tyen an da larının iki tarafı milâttan evvelki devirlerden beri meskûn ve ahalisi çok mütemeddin olan bir kıtadır.¹ Milâttan önce ikinci asırdan itibaren Çinliler Tyen an da larının imalinde ve bu da ların cenubundaki Tarım ırma ı boylarında oturan ahaliye **Kiu-szu** ismini veriyorlardı.

Kiu-szular iki zümreye bölünmü lerdı. Her ikisinin ayrı Han'ı vardı.

Hanlardan biri Tyen an da larının cenubunda, di eri imalinde oturuyordu.

Cenuptaki Han'ın hükümet merkezi Koacang (Turfan) ehri idi. imaldeki Kiu-szuların merkezi sonraları **Bi balık** ismini almı olan Çinlilerin Peithing dedikleri ehirdi.

Bilâhare imalî Kiu-szuların Hanı tarafından Cenubî Kiu-szuların arazi-si de zapt edilmesi neticesinde iki Hanlık birle ti. Bundan sonra Turfan ehri Han'ın cenubî payitahtı, "Bi balık"² ise imal payitahtı oldu. Bu Çinî Türkistan'ın milâttan önceki devri hakkındaki malûmat Çin'de "Han" sülâlesi devrine (M. O. 206'den milâttan sonra 220'ye kadar) aittir. Çin kaynakları Çin Türkistanı'nın kadim ahalisi hakkında u malûmatı veriyorlar:

"Bunların duvarlarla ihata edilmi ehirleri vardır. Elbiseler hazırlamasını bilirler, harbi sevmezler, siyasette kâh imale (Türk merkezlerine), kâh Çin'e teveccüh gösterirler".³

¹ Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, sahife 122-123. Schott, Zu Uyguren, frage, s. 30-33.

² Bi balık bugünkü Urumcu ehri civarında idi. Milâttan önce de bu ehrin ismi Bi balık oldu u malûm de ildir. Burada Bi balık ismiyle Peithing ehrini kastediyoruz.

³ Klaproth, Op. Cit. p. 122-123; Schott Zu Uigurch Frage. 30-33.

Kiu-szuların oturdukları saha ziraat için gayet elveri lidir. Onun için buranın ahalisi pek eskiden beri ziraatle u ra an yerle ik mukim ve sulhsever ahalidir.

Çinî Türkistan Türkleri Hyung-Nu (Asya Hunları) devrinde ekseriya Hunlar'a tâbi idiler.

Hun Devleti'nin sukutundan sonra Kiu-szular Çin'e tâbi oldular. Milâttan sonra 330 senelerinde Kiu-szulardan Kao-Çang adlı bir oyma ın di er kabileleri inkiyat altına alması neticesinde Kiu-szular Kao-Çang ismini aldılar. 466 senelerinde Jujanlar bütün Çinî Türkistan'ı kendilerine itaate mecbur ettiler, fakat Kao-Çangların reisi olan **Khan Se Cura'yı** idare ba ında bıraktılar.

Bu Han'ın ahfadı altıncı asırda Bumin tarafından Türk devleti kuruluncaya kadar Jujanlara tâbi oldu.

506 senelerinde Çinî Türkistan'da hâkimiyet Tsokia isminde bir serdarın eline geçti.

Tsokia çok münevver ve bilgi sever bir hükümdardı. Bu hükümdar Türkistan'da Çin kültürünü yaymak istedi.

M.S. 520-524 senelerinde Çin'e bir sefaret göndererek Çin imparatorundan dinî ve tarihî eserler ve maarif nazırı tayin edilmek üzere üniversite profesörlerinden bir profesör gönderilmesini rica etti. Sarayında bir duvara Konfücius'u talebelerine ders verir halde tasvir eden resmini yaptırdı.⁴ Eskiden Çin'e kendileri medeniyet getiren Türkler bu devirde Çin medeniyetinden çok istifade etmişlerdir. Tsokia sülâlesi devrinde Çinî Türkistan Türkleri Çin'e zayıf bir vassallık rabitasıyla ba lı idiler.⁵

Bumin ve stemi sülâlesi devrinde Çinî Türkistan'ın arkî kısmı Bumin sülâlesine, Garbî kısmı stemi Han'a tâbi oldular.

Milâttan sonra 630 senelerinde Bumin Devleti'nin sukutundan sonra Çinliler Çinî Türkistan'ı sıkı bir surette Çin'e tâbi kılmak istediler. Çin imparatoru 630'da Tsokia Han'ın hafidine, Kao-Çang Han'ına, vassallık vazifelerine dair bir mektup yazdı. Bu mektup Han'ın ho una gitmedi. Mükemmel Çince bilen hükümdar Çin hükümdarına iirle red cevabı yazdı.⁶ Bu iirle yazılmış cevabın

⁴ Schott, Op. Cit. sahife 33-34.

⁵ Schott, Op. Cit. sahife 30-33.

⁶ air Han'ın red cevabının metni u idi:

Karaku gökte uçar,
Geyikler ormanlara kaçar.
Kedi evde ya ar,
Fare deliklere kaçar;

sonuna u cümle ilâve edilmi ti: Gelecek sene bütün askerimle Çin üzerine yürümek niyetindeyim.

Çin'in vassali sayılan bir Han'ın Çin imparatoruna böyle bir mektup göndermeye cesaret etmesinin ruhî sebepleri vardı. Çinî Türkistan Han'ı garbî Türklerin Han'ı ile bir ittifak akdetmi ti. Fakat air Han, Çin'e hücum etmeye vakit bulmadan Çinliler Çinî Türkistan'a asker gönderdiler. Han ma lûp oldu. O sıralarda air Han vefat etti.

air Han'ın halefi Çin tâbiyetini kabul etti.

641 senelerinde Çinliler Turfan ehrini i gal ettiler. Çinî Türkistan Çin'e ilhak olundu. Çinî Türkistan hakkında Thang sülâlesi (608-907) tarihinde Türklerin medeniyet seviyesi hakkında u malûmata tesadûf ediyoruz:

I— **Turfan Hanlı ı:** Bu Hanlık dâhilinde 21 ehir vardır. Payitaht **Kiao-Ho** ehridir. **Bu ülke gayet münbit ve mahsuldardır. Bu day vesair hububat bu ülkede iki defa mahsul verir. Bu ülkede bez dokumaya yarayan bir nevi ot (pamuk) yeti ir.**⁷

II— **Kara ar Hanlı ı:** Turfan'ın garbında Yen-ki (Kara ar) Hanlı ı vardır. Bu Hanlık'ta tarlalar sunî surette sulanır. Ülkenin arazisi ziraat için çok müsaittir. Buranın halkı darı dahi ekerler, üzüm de yeti tirirler. Bu ülkenin balık ve tuz ticareti de vardır. Ahali saçlarını tıra ederler. Yünden mamul elbise giyerler. Bunlar **garp Türklerine** tâbidirler.

Kara ar ahalisi bayramları umumî enlikleri severler. Yılın muhtelif mevsimlerinde muhtelif kimselerin erefine kurbanlar keserler.⁸

III— **Kuç a Hanlı ı:** Bu hanlık Kara ar'm cenub ve garbındadır. Bu ülkenin arazisi de münbittir. Pirinç, kenevir, üzüm, bu day yeti ir. Burada altın madenleri de vardır. Halkın ahlâk ve örf ve âdetine gelince, **buranın ahalisi de umumi bayramları severler.**

Kuç a halkı bir nevi ufkî yazı kullanırlar. **Dinleri Buda dinidir. Saçlarını tıra ederler. Ancak Han uzun saç ta ır. Hanlarının unvanı** Bey'dir.

Han'ın karargâhına **ordu** diyorlar. Bu ehrin imalinde kâin "Ki" da larına buranın yerli ahalisi Ak-Tag ismini veriyor.⁹

Her biri kendi yerini arar,
Hepsi kendi ya ayı larına katlanır.

Chavannes, Op. Cit 104-105:

⁷ Chavannes, Op. Cit. p. 101-110.

⁸ Chavannes, Op. Cit. p. 110-114.

⁹ Chavannes, Op. Cit. p. 114-121. Bu da Zemarkos'un sefaret raporunda ismi geçen da dır.

Bu ülkenin Hanı da garp Türklerine tâbidir.¹⁰

IV— Ka gar Hanlı ı: Bu ülkede pek çok gayri münbit sahalar da vardır. Ziraate müsait arazi azdır. **Bunların Hanları garp Türkleri Hanı'nın kızı ile evlenmi tir. Halkı Zerdü t dinindedir.¹¹**

V — Hotan Hanlı ı: Bu Hanlık ülkesinde bir ırmak vardır. Bu ırmaktan yam ta ¹² çıkarırlar. Ahalinin bir kısmı Buda dininde, di er kısmı ise Zerdü t dine salıktır. Bu Hanlıkda garbî Türklere tâbidir. Buranın ahalisi de arkı söylemeyi, dans etmeyi severler. Buranın ahalisi dokumacılık sanatında çok mahirdirler.¹³

Kutlug sülâlesi devrinde Çinî Türkistan Türklerinin bu sülâleye tâbi olup olmadıklarını kat'î surette bilmiyoruz. Fakat Kapagan Han devrinde Kutlug o ulla rı Bilge ve Kültegin'in Çinî Türkistan'da Bi balık ehrine kadar seferler yaptıkları malûmdur.¹⁴ Kitâbelerde Bi balık ehrini zapt edemedikleri itiraf ediliyor.¹⁵

Kutlug sülâlesinden Kapagan devrinde (691-716) Çinî Türkistan Kapagan'a itaat ettirilmiş olmalıdır. Bilge Hanla Kültegin'in seferleri isyan neticesi olsa gerektir.

§ 102

Ç NÎ TÜRK STAN'DA DOKUZ O UZLAR DEVLET

845 senelerinde imalî Uygur Devleti yıkıldıktan, imalî Mo olistan'da Kırgızlar hâkim olduktan sonra imalî Uygur Devleti'nin ahalisini te kil eden Tokuz-O uz ittihatlarına dahil oymakların büyük bir kısmının Kırgız sülâlesine itaate mecbur oldu u anlaşıyor. Kırgız hâkimiyetini kabul etmek istemeyen oymakların küçük bir kısmı Garbî Türkistan'a kaçmış, di eri Çin'e hicret etmiş. Çin'e hicret etmiş Uygur (Tokuz-O uz) oymaklarının reisi Pang-Tegin, Çin'de kalmayı kendisine tâbi Türklerin hayat ve mevcudiyeti için tehlikeli buldu. Ken-

¹⁰ Chavannes, Op. Cit. p. 114-115. Bu metinlerde geçen "Garbî Türkler" tâbirinden murat Garbî Türkistan'daki, istemi Han sülâlesine mensup Hanlardır,

¹¹ Chavannes, Op. Cit. p. 121-125.

¹² Ya ımta ı Fransızların Jade, Arapların "Hacer-ül-ye m", İngilizlerin Nephritic stone dedikleri bir taktır. Bu ta tan vazo gibi ziynet e yası yapılır.

¹³ Chavannes, Op. Cit. p. 125-128.

¹⁴ Thomsen, Orh. Kit., II, E. 28.

¹⁵ Orh. Kit., II, E. 28.

di ine sadık kalmı olan taraftarlarıyla beraber Çin merkezinden uzakla tı. Evvelâ Kan-Su vilâyetine, oradan da Çinî Türkistan'a geçti.

Kısa bir müddet içinde imalî Uyğur bakiyelerinden ibaret olan bir oymak reisi Pang-Tegin bütün Çinî Türkistan'ı inkıyadı altına aldı. Çin imparatoru I-Tsung, Pang-Tegin'in hâkimiyetini tasdik etti (860-873). Bu suretle 865 senelerine do ru Çinî Türkistan'da yine bir kuvvetli Türk devleti kurulmu oldu. Bu devleti de Çinliler Huey-Hu (Uygur) Devleti, Arap menbaları ise **Tokuz-O uz**¹⁶ Devleti ismiyle yâdediyorlar. Bu devlete de Tokuz-O uz Devleti ismi verilmesinin sebebi devletin müessisi olan Pang-Tegin'in Tokuz O uz oymaklarından birine mensup olmasıdır. Bu devletin te ekkülü zamanı Çin'de Thang sülâlesinin inhitat devrine tesadüf ediyor. Bu devirde Çin'de mütemadi dahilî karga alıklar hüküm sürüyordu. Onun için Çinliler Çinî Türkistan'da kuvvetli bir Türk devleti te ekkülüne mâni olamadılar.

Dokuz-O uz Devleti tarihine dair Çin vakayinamelerinde 982 yıllarına kadar mufassal malûmat yoktur. Bu noksanı Çinî Türkistan'daki Tokuz O uz Devleti'ne dair Arap menbalarındaki kayıtlar vasıtasıyla kısmen doldurmak mümkündür. Dokuz O uz Devleti hakkında İslâm co rafyacılarından Ibn Khordadebe¹⁷nin eserinde u malûmatı buluyoruz: **"Ne ancan'dan Dokuz O uz Hanı'nın payitahtına kadar üç aylık mesafedir. Bu ülke gayet münbit otlaklar ve gayet güzel manzaralardan ibarettir. Halkı Türk ırkına mensuptur. Dinleri Mâni veyahut Zerdü t dinidir. Han gayet vasi bir ehirdedir oturur."**¹⁸ **ehrin 12 demir kapısı vardır. ehir halkı Mâni mezhebindedir. Bu memleketin imalinde Kimaklar oturuyor. arkında ise 300 fersah kadar bir uzaklıkta Çin ülkesi bulunuyor. Dokuz O uz Hanı'nın bir altın çadırı, ota ı vardır. Bu çadır padi ahın sarayı önünde bulunur. Bu çadır, içinde yüz ki i yerle tirilebilecek kadar, vasiidir. Bu altın ota ı bir fersah uzaklıktan görmek mümkündür. Dokuz O uz halkının oturdu u ülke Türklerle meskûn ülkelerin en vasiidir. Bu ülke arkta Çin, cenupta Tibet, garpta Karluk ülkeleriyle çevrilmi ."**¹⁹

Ibn Khordadebe'den takriben yüz sene sonra eserini yazmı olan Mesudî'nin **"Mürücüzzehep"**²⁰ adlı eserinde Dokuz O uzlar hakkında u mühim kayıtları okuyoruz:

¹⁶ Meselâ bni Hordadbe ve Masudî eserleri.

¹⁷ Ibn Khordadebe (Milâdi 830-913) aslı itibarıyla Acem'dir. Fakat Arapla mı bir âlimdi. Eseri (Kitabülmesalik ve elmemalik) ismini ta ıyor. Bu eser de Goeje tarafından ne rolunmu tur.

¹⁸ Bu ehir Turfan yahut **Bi balık**'tır. Turfan olması daha muhtemeldir.

¹⁹ bni Hordadbe, Op. Cit. p. 30-31.

²⁰ üphesiz Tarım ırma ı muraddır.

**"Dokuz O uzlar, Ku an (Kuça) ehrinde oturuyorlar. Bu ehir Horasan ile Çin arasındadır. Tokuz O uz halkı bugün (Hicrî 332 - Milâdî 943 senele-
rinde) en kuvvetli, en cesur ve en iyi idare olunan bir Türk kavmidir. Padi ah-
ları Er-Han unvanını ta ır."**

Bütün Türkler arasında ancak bunlar Mani (Manes) dinine saliktirler.²¹

Thang sülâlesinin sukutu (907 senelerinde) arifesinde Çin bir karı ıklıklar devri geçirdi i için Çin vakayınamelerinde 981'e kadar Tokuz O uzlar hakkında zikre de er malûmata tesadüf olunmadı nı söylemi tik. 981 senelerine ait Çin vakayınamelerinde Tokuz O uz Han'ına gönderilmi bir sefaretten bahsolunuyor. 981 senesinde Çin imparatoru Çinî Türkistan hükümdarı **Arslan Han'a** bir sefir gönderiyor. Sefirin ismi **Uang-Yen-Ti** idi. Çin sefiri Türk Hanının payitahtında gördü ü eyleri tasvir ederek imparatora bir rapor vermi tir ve bu rapor Çin vaka-
yınamelerinde saklanmı tir.

Onuncu asır nihayetlerinde Cenubî Uygur medeniyetinin seviyesini pek açık gösteren bu parçayı aynen dercetmek lâzımdır:

"Bu memleket (Dokuz O uz = Cenubî Huey-Hu memleketi) gayet sıcaktır. Günün sıcak saatlerinde ahali yer altında yapılmı odalarda geçirirler.

**Han'ın Tyen- an da larının imalinde sayfiyeleri vardır. Turfan (cenubi payitaht) ehrinin etrafındaki tarla ve bahçeler Kinling²² vadisinden isale edilen sularla sulanırlar. Bu memlekette her türlü gıdaî hububat yeti ir. Ancak kara bu day yeti mez. Memlekette e raf ve muteberan at eti yerler. Adi halk ise kaz, ördek eti yerler. Bu ülkede fakir yoktur. E er bir adam maddî sıkıntıya duçar olursa bütün camia ona yardım ederek onu ihtiyaçtan kurtarırlar. Onun içindir ki bu millet içinde vakitsiz ölmek yoktur. Halk uzun ömürlüdür.²³ Bu ülke halkı gayet ne eli, keyifli, atır halktır. Hayatı severler. Ata binmeyi de severler. Onların üflemek suretiyle ses veren ve kiri li musiki âletleri vardır. Bu memleket ahalişi zerdeva ve samur kürkleri, beyaz ve çiçeklerle nakı lanmı (i lemeli, sırmalı) kuma lar ihraç ederler. Bu memleket ahalişi uzun müddet için gezmeye gittikleri zaman mutlaka kendileriyle beraber bir musiki âleti götürürler. Memleket dahilinde be yüz kadar Buda mâbedi vardır. Buda mâ-
betlerinden ba ka Hristiyan kiliseleri, Zerdü t mâbetleri (ate gedeleri) dahi vardır.**

²¹ Masudi, Prairies dbr (Müruccüzzehep). Edition de Babier de Meynar et Pavet de Courteille. Paris 1861, Cilt 1, sahife 288.

²² Schott, Zu Uiguren Frage, sahife 43.

²³ Burada üphesiz bir hata vardır. Kaz, ördek yiyen adi ahali olmasa gerektir. Sefir ak-
sini söylemek istemi tir.

Buda mabetlerinden birinin yanında bir kütüphane vardır. Burada Buda dinine ait kitaplar ve Hanların Çin imparatorlarıyla olan mürasele evrakı saklanmaktadır. Memleketin halkı gayet zeki, akıllı, namuslu ve sanatkârdır.

Bunlarda kıymetli ta ları i leme sanatı gayet inki af etmi tir. Keza gü-mü ten, demirden, altından ve ye im ta ından ziynet e yası imal etmesini de bilirler. Bu memlekette pek çok birkaç katlı evler vardır. yi bir atın fiyatı bir top ipekli kuma tır. atlarının fiyatı ise üç ar ın ipek kuma tır. Burada fakir-ler bile et yer.²⁴

Sefir Bi balık ehrine vusulünden evvel Han sefiri istikbal için akrabasından bir zatı gönderiyor.

Bi balık ehrine vusulünden yedi gün sonra Han sefiri büyük tantana ve me-rasimle kabul ediyor. *Uang-Yen-Ti* kabul merasimini öyle tarif ediyor:

"Han'ın kadın ve çocukları kabul salonunun iki tarafında sıra ile dizilmi -lerdi. Millî musikicilerden mürekkep bir bando, orkestr gayet güzel bir hava çalıyordu" diyor. Sefir Han'ın zevceleri ve çocukları için hazırlanmış hediyeleri tevzi ediyor. Kabul gününün ak amı Han sarayında bir nevi tiyatro temsili gösteriliyor. ikinci gün Çin sefiri erefine ehir haricinde bir gölün sahilinde bir tenez-züh gezintisi tertip ediliyor. Sefir bu gezintiden aldığı intibai u cümlelerle ifade ediyor: **"Hava güzeldi, sahilin her tarafından musiki sedaları i itiliyordu"**. Ka-bulün üçüncü günü Arslan Han sefire payitaht ehrini gezdiriyor. Mühim bina-ları, ayan-ı ziyaret olan mahalleri gösteriyor. Bu gibi mühim binalar meyânında 300 yıl mukaddem²⁵ in a edilmi bir Buda mabedini gösteriyor.²⁶

Uang-Yen-Ti'nin bize bıraktı ı kıymetli malûmat bundan ibarettir. Bundan bin sene önceki Türk Uygur medeniyetinin seviyesi bu idi.

§103

UYGUR MEDEN YET

Okudu umuz parça bize eski Uygurların medeniyeti hakkında do ru bir fikir veren vesikadır. Bu küçük olmakla beraber muhteviyatça zengin parça bizi Uygur medeniyetinin havası içine sürüklüyor, birkaç dakika Türk medeniyeti içinde ya-atıyor. Bu medeniyet de o kadar yüksektir ki insan bu satırları okudu u zaman

²⁴ Schott, Zu Uiguren Frage, s. 43-50.

²⁵ Demek 681 tarihlerinde in a edilmi .

²⁶ Schott, Op. Cit. 43-50 ve Klaproth, Op. Cit. p. 124-125.

muasır medenî memleketlerden birinde bir sefiri kabul merasiminden bahsolunuyor zannediyor.

Çin vakayinamelerinden Çinî Türkistan Uygurlarının yüksek bir medeniyet seviyesine eri mi olduklarını biliyorduk. Fakat son zamanlara kadar bu medeniyetten kalma eserlerin bize ancak bir kısmı vasıl olmu tu. Onun için bazı âlimler bu medeniyetin seviyesi hakkında üpheleniyorlardı.

Son 40 - 50 sene zarfında eski Uygur Türklerinin ya adı ı sahalarda yapılan tetkikat, kazılar Çin müverrihlerinin verdi i malûmatı tamamen teyit etti. Eski Uygur vatanlarında pek çok medeniyet eserleri bulundu. İngilizlerden Aurel Stein, Alınanlardan Grünwedel, Hut ve Von Lecoq, Fransız Paul Pelliot²⁷ eski Uygur merkezlerinde ara tırma ve kazılar yaptılar. Bu sayede Uygur yurdunun muhtelif mahallerinde pek çok medeniyet eserleri ve bilhassa yazma eserler ke fettiiler.

Fransızlardan Paul Pelliot Çinî Türkistan'ın arkında Tuang-Huang nam mahalde yazma eserlerle dolu bir ma ara buldu.

Bu yazmalarında birço u Uygurca metinler idi. Bu eserlerin bir kısmı bugün Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunuyor. En çok Uygurca eser ke feden Alınanlardan Grünwevdel ile Von Lecoq olmu tur.

Bu âlimlerin Çinî Türkistan'dan getirdi i Uygurca metinler bugün Berlin'in Etnografya müzesinde birkaç dolap doldurmaktadır.²⁸

Bu âlimler tarafından ke folunup Avrupa kütüphane ve müzehanelerine nakledilmi mebzul Uygur edebiyatının ancak pek cüz'î bir kısmı okunup Avrupa lisanlarına tercümesiyle ne rolunmu tur.²⁹ Büyük bir kısmı imdiye kadar okunmamı tır.

Bugüne kadar Uygur sahasının her noktası tetkik edilmi de ildir. O Türk medeniyeti oca nda ileride de daha pek çok eser bulunaca ı üphesizdir.³⁰ Bu

²⁷ Bu yukarıda gösterilmi âlimlerden ba ka eski Uygurların vatanı olan sahalarda seyahat etmi ve orada medeniyet eserleri bulmu âlim ve ara tırcılar arasında u Rus âlimlerinin isimleri de zikredilmelidir: M. M. Berezovski, D. A. Klementz, P. K. Kozloff, S. E. Maloff, S. F. Oldenburg, V. I. Poborovski, N. F. Petrovski, N. . Krotkoff.

²⁸ Bugün bu yazıların Berlin Akademisine ait binalardan birine nakledilmi oldu unu yukarıda saylemi tim.

²⁹ Uygurca yazma eserleri okuyup Avrupa dillerinden birine çeviren âlimlerden de yukarıda bahsetmi tik.

³⁰ imdiye kadar eski Türk vatanlarında kazılar ve ara tırmalar yapan Avrupahlı olmu tur. Bundan sonra bu vazife bilhassa uurlu Türk münevverlerine dü er bu münevverleri maddeten teşhiz etmekde milliyetçi hükümete terettüp eder.

bulunmu eserlerin bollu u gösteriyor ki Çinî Türkistan Türkleri gayet zengin bir edebiyat vücuda getirmi lerdir. Uygur Türklerinin edebî lisanı tamamıyla müstakil, yalnız öz Türkçe sözler istimal eden bir lisan idi.

Uygur münevverleri Türkçe dinî ve lmî ıstılahlar vazederek tamamıyla müstakil bir edebî Türk lisanı yaratmaya muvaffak olmu lardı.³¹ Uygurlardan kalma eserlerde yabancı söz pek nadirdir.

Uygurların edebiyatı Uygur yazısı ismiyle maruf ve malûm yazı ile yazılmış tır. Bu Uygur yazısı Yenisey ve Orhun Kitâbeleri'nin yazısından farklı bir yazı oldu u da yukarıda izah edilmi ti. Eski Kırgızlarla Orhun havalisi Türklerinde müstamel yazı her cihetten Türk yazısı ismine lâyıktır. Bu yazı sistemi Türk dehası mahsulüdür.

Halbuki Uygur yazısı ismiyle malûm yazı ba ka bir yazının Türk lisanına kısmen uydurulmu ekli oldu u yukarıda izah edilmi ti.

Medenî Uygurların Türk yazısı yerine ecnebî ve çok noksanlı bir yazı sistemi kabul etmeleri tarihî ahval neticesidir.

Bu yazı Türklere ecnebî dinleri getiren misyonerler tarafından ithal edilmi tir. Son zamanlara kadar Uygur yazısını bir zaman Suriye'de müstamel olan Sıryak yahut Estranghelo yazısının bir ekli oldu u ve bu yazının da Hristiyan Nestoryan mezhebi misyonerleri tarafından Uygurlara getirilmi oldu u fikri makbuldü. Son zamanlarda tetkikler ispat etti ki Uygur yazısının men ei Arâmî yazısıdır. Uygur yazısı Arâmî yazısının Mani mezhebi (Maniheizm) salikleri tarafından Uygurcaya uydurulmu bir eklidir.

Bu yazı Uygurlar vasıtasıyla Mo ollar ve Mançular arasında da inti ar etti.

Bugün Mo ol ve Mançuların millî yazısı bu yazıdır. Çinî Türkistan'da Uygur devrinden kalma medeniyet eserleri bu yazma metinlere münhasır de ildir. Birçok duvar nakı lan, nakı lı kuma lar, heykeller vesair e ya da bulunmu tur.³²

Çin müverrihlerinin rivayetleri, son zamanlarda bulunmu e ya eski Uygur medeniyeti hakkında bize yüksek bir fikir vermeye kâfi ise de, bu medeniyet daha lâyıkıyla tetkik edilmi addolunamaz. Bu medeniyetin bütün bakiyelerini toplama

³¹ Sadri Maksudi, "Türk Dili çin". Fasıl XXIX. ve bu kitabın § 21. bakılsın.

³² Le Coq kendisi tarafından kesfolunmu e yanın tariflerini ve resimlerini ayrı bir eser-
de ne retti: Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens. Berlin 1928.

mak, bütün yazma eserleri ne retmek ve bu suretle Türk'ün bu parlak devrini kendimize ve bütün âleme tanıtmak bugünkü medenî ve milliyetçi Türklü ün büyük bir millî vazifesidir.

§104

ARKÎ TÜRK STAN'IN KADÎM AHAL S N N İRKÎ MEN EÎ HAKKINDA TÜRLÜ F K RLER

Çini Türkistan tâ tarihten önceki devirlerden beri Türklerle meskûn bir ülkedir, yahut Türklerin bu ülkede yerle mesi tarihi devirlerde mi vuku bulmu tur? Bugün bu suale kat'î bir cevap verilmi de ildir. Ondokuzuncu asrın en âlim müste riklerinden sayılan Alman Klaproth tâ milâttan önce Çinî Türkistan'da devlet kurmu , medeniyetçe çok ilerlemi ve duvarlarla ihata edilmi ehirlere malik Kiu-Szuların Türkler oldu u kanaatindedir. Klaproth, Tableaux Historiques de l'Asie, p.121-123.

Bugün bir kısım âlimler Çinî Türkistan'ın kadîm ahalisinin Türk ırkından oldu unu inkâr etmektedir. Bunun sebebi udur:

Çinî Türkistan'da tetkik seyahati yapmı olan, âlimler (bunlardan bilhassa Aurel Stein, Paul Pelliot ve Le Coq'un isimleri anılmalıdır.)

Bu ülkede kadim devirlerden kalma meçhul bir lisanda yazılmı eser ve vesikalar buldular. Bu yazmaların dili Türkçe olmadı ı gibi, Çince, Farsça, Sogdca gibi malûm lisanlardan biri dahi de ildir.

Bu lisan Hind-Avrupa dillerinin imdiye kadar malûm olmayan bir eklidir.

Bugün bu lisana Avrupa dil âlimleri bir isim dahi verdiler: "Tokhar lisani" dediler.

(A. Meillet, îndogermanisches Jahrbuch. 1.1, P. 1-19.

I. Vendryes, Dans "les langues du monde", P. 42-44.

P. Pelliot, Tokharien et koutcheen, Journal asiatique, 1934,1,52)

Biz burada bu lisana Tokhar lisani ismi verilmesinin sebeplerini uzun boylu izah edecek de iliz. Bu çok mu lâk bir meseledir. Bunu lâyıkiyla izah edebilmek için Orta ark'ın bütün kadîm tarihini gözden geçirmek gerek olurdu.

Kısaca mesele öyle izah edilebilir:

Çin tarihleri bir Yüeçi kavimlerinden bahsediyorlar. Çin tarihindeki Yüeçileri bidayette Çinî Türkistan'ın arkında ya amı , sonraları Mete'nin o lu Kıyük

zamanında oradan evvelâ Garbî Türkistan'a sonra imalî Afganistan'a hicret etmi lerdir. Aynı asırda Yunan müverrih ve co rafyacılardan Strabon (Ch. XI) ve Ptolemeus (Ch. VI, 16) imalî Afganistan'da yerle mi bir Tokhar kavminden bahsediyorlar. Baktriya'yı (imalî Afganistan'ı) fetheden kavmin Tokhar kavmi oldu unu söylüyorlar. Müste rik âlimler bu iki milletin tarihlerindeki kayıtların benzeyi inden Tokhar milleti ile Yüeçi milletin ayniyetine hükmetmi lerdir (meselâ Marquart, Eran ehir, s. 15-207).

Yüeciler Tokharlardır demi lerdir. Türkistan'ın arkından gelmi Yüeçiler Tokhar ise Çinî Türkistan'ın kalan ahalisi de Tokhar olmalıdır.

Bugün ke folunmu Hind-Avrupa lisanındaki vesikalar bu Tokharların eseri olmalıdır, dediler.

Âlimler bu Tokhar lisanını lehçelere de taksim ettiler. Kuca ehri havalisinde bulunmu vesikaların lehçesine Kuca lehçesi, Turfan havalisinde bulunmu vesikaların lisanına Turfan lehçesi dediler.

Bu lisanda yazılmış vesikalar arasında resmî mahiyette vesikalar da vardır, i te bu eser ve vesikalara istinaden bir kısım âlimler Çinî Türkistan'ın, kadîm ahalisinin Türk olmayıp Hind-Avrupa ırkına mensup Tokharlar oldu u neticesini çıkarmı lardır.

Çok eski bir devirde Çinî Türkistan'da Türkten gayri bir kavmin ya amı olması haddi zatında gayri mümkün bir hâl de ildir.

Fakat Çin Türkistan'ında Tokhar dili denilen dilde eser ve vesikaların bulunmu olması, bunu ispat için kâfi delil te kil edemez. Tokhar dilinde eser ve vesikalar bulunmu olması olsa olsa Çinî Türkistan ahalisinin kadîm devirlerde dahi yabancı kültürlerle maruz oldu unu, buranın ahalisi kendi millî kültürlerini inki af ettirinceye kadar Çin, Sanskrit, Sogd ve Tokhar lisanlarını da kullanmı olduklarını, bir zamanlar Çinî Türkistan'da bazı resmî vesikalar bile "Tokhar" lisanında yazıldı ını ve Çinî Türkistan'da tâ kadîm devirlerde Türklerden ba ka bazı Türk olmayan kavimlerin de ya amı oldu unu ispat eder.

Bugün Fergane ahalisinin Türkçe konu tu u inkâr olunamaz. Farz edelim ki, iklimi, tabîî âmillerin tesiri yahut uzun zaman geçmesi neticesinde Fergane ehirleri toprak altında kalmı olsun ve bin sene sonra oralarda hafriyat yapan âlimler ne gibi eserler bulacaklardır? Khokend, Andican, Nemengan harabelerinde Türkçeden ziyade Rusça, Farsça, Arapça eserler bulacaklardır. Bu âlimler bu eserlere istinaden M. S. 20'nci asırda Fergane Ruslar, Araplar, Acemlerle meskûn idi, diyebilirler mi? Böyle derlerse çok acele etmi olurlar.

Uygurlarda devlet te kilâtından ayrıca bahsedecek de iliz. imalî Uygur Devleti'nin te kilâtı Kutlug Devleti te kilâtından farklı bir te kilât de ildi.

Çünkü imalî Uygur Devleti Kutlug Devleti'nin devamından ba ka bir ey de ildir. Bu devletteki te kilâtın Kutlug Devleti'ndeki te kilâtın aynı oldu una dair sarîh kayıtlar vardır;³³ de i en devlet te kilâtı de il ancak hâkim sülâle idi: Kutlug Devletinde Kutlug sülâlesi hâkimdi, 745'ten sonra "Uygur" denilen züm-reye mensup sülâle hâkim oldu.

slâmiyetten önceki Cenubî Uygur hanlıklarındaki te kilâta gelince, bu te - kilât Kutlug Devletindeki te kilâta nispetle daha mu lâk, daha geli mi bir te - kilât idi. Bu te kilât da slâmiyetten sonra Uygur ülkesinde kurulmu Müslüman Hanlıklarındaki te kilâttan pek farklı te kilât de ildi. Birkaç Ulug Hacıp gibi s-lâm devletlerinden istiare edilmi yüksek mansıptarların unvanı istisna edilirse, X'uncu asırda Çin sefiri **Uang- Yen-Ti'yi** kabul eden Arslan Han devletindeki te kilât a a ı yukarı Yusuf Has Hacıb'i vezir tayin eden Kara Bu ra Han devle-tindeki te kilâtın aynı idi.

slâmiyet devrindeki Çinî Türkistan Türklerinin devlet, kanun hakkındaki telâkkileri ve devlet te kilâtı ise, Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu- Bilig'de tasvir et-ti i te kilâttır. Biz bu te kilâtın ana hatlarını yukarıda hülâsa etmi tik. Biz imdi kısaca eski Türklerin hususî hukuk müesseselerinden bahsedelim. Hususî hukuk hakkındaki izahlarımız, kısa olacaktır. Türklerin hususî hukukundan tafsilli bir surette bahsedebilmek için ayrı bir cilt tahsis etmek lâzım olurdu.³⁴ Çünkü bu çok geni bir mevzudur. Bu kitabın çerçevesi hususî hukuk hakkında tafsilâta gi-ri meye müsait de ildir. Bununla beraber eski Türklerin hususî hukukunun ana hatlarını hülâsa etmeye çalı aca ız.³⁵

³³ Parker, Op. Cit. p. 268.

³⁴ leride bütün kaynakları hususî hukuk bakımından tetkik ve tahlil ederek yazılmış eserimi ayrı bir cilt ekinde ne retmek niyetindeyim. Burada arz etti im izahlar bu etüdün bir hülâsasıdır.

³⁵ Zaten kaynaklardan bahseden kısımda hususî hukuka dair mühim esaslara i aret edilmi ti.

K TAP VI.

FASIL I

ESK TÜRKLER N HUSUS HUKUKU

§105

ESK TÜRK DEVLETLER NDE SINIFLAR

Yukarıda da izah edildi i gibi, Türk devletlerinde ba lıca üç çtımâî sınıf vardı: Beyler, hür Türkler, esirler (kullar).

Küçük bir zümre olan, hükümet süren Han'ın sülâlesine mensup olan beyler müstesna olmak üzere, beylik irsi bir durum de ildir. Türk devletinde herhangi bir Türk bir memuriyet sahasında temayüz ederek "bey" unvan ve rütbesini ihraz edebilir.

Türk devletlerinde hâkim sülâleye mensup beylerden ba ka irsi imtiyazlara malik bir sınıf yoktur.

Tarhanlık: Fakat Türk devletlerinde de hayat kaydıyla kendilerine bazı imtiyazlar verilmi kimseler vardır. Bunlar Tarhan unvanını taşırlar. Türk devletlerinde "tarhanlı ın" tazammun etti i hak ve imtiyazların mahiyet ve hududu hakkında sarıh kayıtlar yoktur. Fakat bütün devlet idaresine ait esasları Türklerden almı olan Mo ol devletinde tarhanlı ın bah etti i imtiyazlar malûmdur. Mo ol devletinde tarhanlar ı hak ve imtiyazlara maliktirler:

- 1) Tarhan her türlü resim, vergi ve angaryalardan muaftır,
- 2) sava larda ele geçirilmi ganimetten ve sürekl avlarında öldürülmü avlardan bir hisse alırdı,
- 3) istedikleri zaman, her defa ayrı müsaade istemeksizin, Han'ın huzuruna çıkabilirlerdi,

4) a ır cürümler müstesna, tarhanların suçları dokuz defa affedilirdi,

5) umumî tören ve ziyafetlerde ereflî mevkide yer alırlardı ve onlara bir kadeh arap sunulurdu.¹

Ruhanîler: Türk devletlerinde tarhanlardan ba ka hayat kaydıyla bazı imtiyazlara malik olan bir zümre vardı: Ruhanîler.

Türk devletlerinde herkesin sülük etmeye mecbur oldu u bir "**devlet dini**" yoktu. Tarihî Türk devletlerinin hepsinde **din hürriyeti esası hâkimdi. Türkler din sahasında hürriyetin ehemmiyetini dünya milletlerinin hepsinden evvel kavramı lardır.** Cenubî Uygur Hanlıklarında ahali arasında Buda, Zerdü t dininden ba ka Hristiyan mezheplerden Nestorianizmle Maniheizm mezhebi de yayılmış tı. Bütün bu dinlerin salıkları dinî ibadet ve âyinlerini serbest icra edebiliyorlardı. Çengiz yasasının bir maddesi "hiç birini di erine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmeti" emrediyordu.² Türk devletlerinde hükümetin dinlere kar ı hürmet esası ruhanîlerin vergilerden muafiyeti ekinde de tecelli ediyordu. Ruhanîlerden rüsum, vergi alınmazdı. Çengiz yasasının bir maddesi³ "her türlü mâbetlere hürmet etmelidir. Bütün ruhanî reisler her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmalıdır" diyordu. Çengiz, Türklerin bu dinlere hürmet ve dinî reislere kar ı müsamahakârlık prensibine tebaan Ali bin Ebu Talib ahfadına her hangi bir ekinde vergi veya rüsum mükellefiyeti yükletilmesin! men etmi ti.⁴ Türk devletlerinde her dinin ruhanîleri ferdin vergi ve angaryalardan muaf oldukları gibi, dinî mahiyette olan cemiyetlerin arazisi de vergi muafiyetinden istifade ettikleri anlaşıyor.

Uygurlardan kalma vesikalar arasında Hristiyan Türkler tarafından kurulmuş oldu u anlaşılan⁵ bir dinî cemiyete Bilge Tengri Elik Han tarafından verilmiş bir ferman⁶ vardır. Ferman dinî cemiyetin arazi ve üzüm bahalarının vergiden, âzalarının her türlü vergi ve angarya mükellefiyetlerinden muaf tutulmasını emrediyor.

¹ Barthold, Tüskestan, II, 414.

² Bu kitapta yasanın 11'nci maddesi olarak gösterilmiş esas.

³ Radloff, Uygurische Sprachdenkmäler, Document No. 88.

⁴ Bu kitapta 10'uncu madde.

⁵ Hristiyan cemiyeti, diyorum, çünkü bu vesikada ruhanîlere SĪLVANTI denilmiş tir. Silvanti = Çilvanti, Sanskritçe faziletli, demektir. Eğer BUDA dinî ruhanîleri murat olsaydı TOYIN kelimesi kullanılmış olurdu. Uygur vesikaları Buda dinî ruhanîleri için daim itiratla Toyin istilâhını kullanıyorlar.

⁶ Radloff, Uygurische Sprachdenkmäler, Document No. 88.

Radloff bu vesikanın ancak bir müsvedde oldu u kanaatinde. Vesikanın bir müsvedde olması Uygurlarda dinî cemiyedeye muafiyet verilmesi usulü mevcut oldu unu göstermesine mâni değildir.

Bu gösteriyor ki, Uygur Hanlıklarında ruhanîler ferden vergiden muaf tutuldu u gibi, dinî cemiyetlere de vergi muafiyeti imtiyazı verilmesi usulü de vardı.

Bu istisnalar haricinde Türk devletlerinde halkın ekseriyeti müsavi haklara malik hür insanlardır.

Türklerde esaret: Fakat Türk camialarında da, bütün kadim ve orta zaman camialarında oldu u gibi, kullar, esirler de vardır.

Türk hukukunun esaret hakkındaki türeleri Roma hukukunun esarete ait ah-kâmına nispetle çok daha yumu ak, daha insani, esire kar ı çok daha merhametli idi. Eski Cenubî Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında birçok esarete ait vesikalar vardır. Bu vesikalardan birinde⁷ Kutlug adlı bir kadın esir 150 top pamuk kuma (bez) mukabilinde satılıyor. Di er bir vesika da⁸ Tulat adlı keza bir esir kadının **yüz top** bez verilerek satın alındı ına dairdir. Üçüncü bir vesika da⁹ bir esir kadın sikke halinde 47 gümü satır¹⁰ para mukabilinde satıldı ına dairdir. Bütün bu esir satımına dair yazılı satım mukavelelerinde satı ın kat'î oldu unu, esirin satın alanın mülküne geçti ini ifade etmek için aynı kelimeler ve formüller kullanılmı tır. Vesikaların hemen hepsinde esirin "**Ming yıl, Tümen kün**" (bin yıl, on bin gün) için satıldı ı gösterilmi tir. Bu, arazi mülkiyetinin devrine ait vesikalarda da kullanılan formül yapılan mukavele ile âkitlerin birinin iktisap etti i mülkiyet hakkının irsî oldu unu, bu hakkı iktisap edenin çocuk ve torunlarına da geçece ini bildiren bir formül idi.

Esirin eski Türkçede birçok ismi vardır. Erkek esire kul denir. Kadın esirler için eski Türkçede iki kelime vardır: **Küng, Karaba** . Orhon Kit. Küng tâbirini, Uygur vesikaları her iki ismi kullanıyorlar.

Esarete ait Uygur vesikalarından bir tanesini yukarıda aynen dercetmi tik. Bu vesikada Otuz adlı bir Türk'ün demircilik yapan bir kulunun ve Toyın-Çok'un dokumacılık yapan karaba ı (kadın esiri) ile evlenmesi dolayısıyla her iki esirin azat edildikleri tespit ediliyor.¹¹

⁷ Radloff, Op. Cit. vesika No. 16.

⁸ Radloff, Op. Cit. vesika No. 56.

⁹ Radloff, Op. Cit. vesika No. 61.

¹⁰ Cenubî Uygurlardan kalma hukukî vesikalarda iki türlü para ismi geçiyor: yastuk, satır. Vesikalardan 50 satırın bir yastuk te kil etti i anla ılıyor. Yastu un sıklet ve kıymeti hakkında rivayetler muhtelif ve mütenakızdır. Garp kaynaklarına göre Mo ol devleti devrinde bir yastuk 10 marka tekabül ediyordu. ran kaynaklarına göre ise bir bali (= yastuk) 500 miskal gümü kıymetinde idi. Yukarıda § 21, S. 85 e bakılsın.

¹¹ Vesika, N. 73.

Tarihî kayıtlardan, Türk kavimlerinin halk edebiyatına ve Uygurlardan kalma vesikalara istinaden eski Türklerin esaret hakkındaki telâkki ve hukukî yusunlarını u noktalarda hulâsa edebiliriz:

- 1) Esir sahibinin kul üzerindeki hakkı esas itibarıyla mutlakdır.
- 2) Fakat Türk camiaları kültürce yükseldikçe esire münasebette yumu amı , daha insanîle mi tir.¹²
- 3) Uygurların esaret hakkındaki yusunları Roma hukukunun esirlere ait ah-kâmı kadar sert de ildir.
- 4) Esir evlenebilir, fakat evlenmek için tabî sahibinin rıza ve müsaadesi arttır.
- 5) Esir mahkemeye müracaat edebilir.¹³

Türklerde esaret, eski Hint hukukundaki bir kasta mensubiyet gibi zevali mümkün olmayan bir hukukî durum de ildir.

6) Esir azat edilebilir. Azatlama kayıtsız- artsız olabildi i gibi muayyen artlara ba lı olarakda yapılabilir. Yukarıda bahsetti imiz Otuz'la Toyın-Çok esirlerini "Bert" denilen bir mükellefiyet artıyla azat ediyorlar.

7) Türklerde esir kadından (cariyeden) do an çocuk me ru çocuk gibi anasının sahibi olan babasının me ru çocu u gibi mirasından hisse alır.

Uygur camialarında esirlerin pek çok olmadı ı anlaşıyor. Bir esir kadın için verilen bedel bir vesikada yüz top¹⁴ di er bir vesikada yüz elli top bezdir;¹⁵ üçüncü bir vesikada kırk yedi satır paradır.¹⁶

Biz biliyoruz ki, a a ı yukarı aynı devirde Uygur ülkesinde bir atın fiyatı, üç ar ın ipekli kuma tı.¹⁷ Üç ar ın ipekli kuma ı bir top beze muadil saysak dahi bir esir ata nispetle 100-150 misli daha pahalı oldu u neticesi çıkar.

Tutugluk, insan rehni: Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında hukuk tarihi bakımından dikkati çeken bir vesika, bir mukavele vardır.¹⁸ Bu mukavelede

¹² Uygur Hukukî Vesikaları, vesika No. 73. Bu vesikanın numarası 87inci sahifenin 5 numaralı notunda 78 olarak gösterilmi tir. O düzeltilsin: do rusu 73 tür.

¹³ Kutadgu-Bilig, § 26 ya bakılsın.

¹⁴ Vesika No. 56.

¹⁵ Vesika No. 16.

¹⁶ Radloff, Uygurische Sprachdenkaeler, Document No. 61.

¹⁷ Yukarıda § 102 ye bakılsın.

¹⁸ Radloff. Op. Cit. 86 - 88. Vesika No. 51.

Kedire adlı bir Türk, o lu Bulmu u yirmi be satır para mukabilinde Kambuktu adlı birisine "Tutug" olarak veriyor ve o lu üzerindeki babalıktan do an velilik haklarını ona devrediyor. Mukavelenin artları unlardır:

1) Tutugluk müddeti zarfında Bulmu , Kambuktu'nun hâkimiyeti altında bulunacaktır.

2) Kambuktu, Bulmu un üst-ba ına bakmaya,- elbise ve ayakkapları vermeye - mecbur olmayacaktır.

3) Kambuktu Bulmu u kendi yanında çalı tırdı ı takdirde tutu a yiyece ini, içece ini temin edecektir.

4) Bulmu (Kambuktu'nun müsaadesiyle) ba kası yanında çalı tı ı zaman Kambuktu yiyece i, içece i temine de mecbur olmayacaktır.

Radloff bu mukaveleden do an hukukî durumu nim esirlik (hörigkeit) durumu telâkki etmi tir. Biz bu fikre i tirak etmiyoruz. Kanaatimize göre bu vesika Uygurlarda "tutugluk" denilen esarete yakın bir hukukî durum, bir hukukî müessese mevcut oldu unu göstermiyor. Bulmu 25 satır mukabilinde nim esir olarak satılmı de ildir. Bulmu ancak ve sadece 25 satır mukabilinde babası tarafından rehine konulmu tur. Eski Türkçede tutug esir demek de ildir. Tutug rehine demektir.¹⁹ Babası tarafından Kambuktu'ya 25 satır iade edilmedikçe Bulmu , Kambuktu'nun hâkimiyeti altında kalacaktır, Kambuktu'nun "tutug' u olacaktır. Ancak babası (yahut belki kendisi) Kambuktu'ya 25 satın iade etti i gün tutugluk durumundan kurtulacaktır. Bulmu ne esir, ne nim esir olarak satılmı de ildir. Uygur vesikalarında kat'î olarak bir eyin mülkiyeti ba kasına devredildi i zaman mutlaka **"bin yıl, on bin gün için"** kaydı ilâve edilir. Bu kayıt bir esir satımına ait vesikalarda esirin hayat kaydıyla satıldı ını, satın alanın esir üzerindeki hakkının esirin çocuklarına da geçti ini gösteren bir formüldür. Bu tâbir "hayat kaydıyla ve esirin ahfadı dahi esir olmak artıyla" tâbirine muadildir. Kedire ile Kambuktu arasında aktolunan Bulmu un tutuglu una dair mukavelede bu kayıt yoktur.

Filen "tutugluk" tutug olan insan için bir nevi nim esarettir, fakat tutugluk Avrupa hukukundaki serf veyahut Roma hukukundaki "cliens"lik müessesesi gibi bir müessese de il, rehine olmaktan do an bir vaziyettir. Bahis mevzuu olan vesika Uygurlarda nim esaretin de il, insan terhin etme usulünün mevcudiyetini gösteriyor.

Tutugluk durumu, nim esirin, serfin durumundan ziyade Roma huhukukun inki afından önceki devirdeki "Manus injectio'ya maruz olan insanın durumunu uzaktan hatırlatan bir durumdur. Fakat tutu un hukukî durumu Manus inje-

¹⁹ Mahmut Ka gari, Divan-i-Lugati-it-Türk, 1,311.TUTUG-rehin. ve cilt III, 47- ER TUTU U YOLDU. Er fidesini vererek rehineyi kurtardı.

tio'ya maruz olan insanın vaziyeti gibi esaretten beter bir vaziyet de ildir. Tutug hür insandır.

Kullukla tutugluk arasındaki fark u noktalarda hülâsa edilebilir:

- 1) Kulluk hayat kaydırıldı, tutugluk bir arta ba lı, geçici bir durumdur.
- 2) Kulun ia esi sahibine aittir. Tutu un ia esi ise ancak velisi yanında çalı tırıldı ı takdirde ona aittir.
- 3) Esir tam mânasıyla sahibinin malıdır, mülküdür. stedi i zaman onu satabilir. Tutug esir olmadı ı için satılamaz.²⁰

§106

TÜRKLERDE A İLE

Türk camialarında aile, baba riyasetine dayanan patriyarkal ailedir. Türklerde tâ tarihten önceki devirde, Türklerin lisanı yapıldı ı devirde, aile baba ailesi idi: Türklerde akrabalık ıstılâhları hepsi baba ailesi esasından do an ıstılâhlardır. Türklerde aile (famille) mefhumunu ifade eden birkaç kelime vardır:

1) **Arkagün**,²¹

2) **Torkün**.²²

Türk dilinde akrabalık münasebetlerini ifade eden ıstılâhların en mühimleri unlardır:

Ata, kan : Baba, (Pater).

Ana, ög : Ana (Mater).

O ul : Erkek çocuk (Filius).

Kız : Kız (Filia).

Aga, eci: Büyük birader.

Singil: Küçük kız karde .

Abaga : Amca.

Tagay: Dayı.

Apu ka, er : Koca, zevç.

Katın : Zevce, karı, e .

Atı: Ye en.

Kelin : Gelin, o lın zevcesi.

Küdegü, Kübek : Güvey, kızın zevci

Yezne : Eni te, kız karde in kocası.

Yenge : Büyük biraderin karısı.

Kayın ata : Zevic veya zevcenin babası.

Kayın ana : Zevic veya zevcenin anası.

Kayın aga : Zevic veya zevcenin büyük biraderi.

Kayın ini : Zevic veya zevcenin küçük biraderi.

Baldız : Zevcenin küçük kız karde i.

Kayın singil: Zevcin küçük kız karde i.

²⁰ Radloff, Op. cit P. 86 - 88.

²¹ Radloff, Alttürkische Inschriften der Mongolei etc, Neue Folge. S. 161.

²² Mahmut Ka garî, Op. Cit. cilt I, S. 368: Torkün, mecme-ul-agireti, ve "beyt-ul-ümme vel-eb.". Bu kitabın § 5'e bakılsın.

En eski Türk lehçelerinden olan Çuva lehçesinde altmı tan ziyade akrabalık ekillerini ifade eden kelimeler vardır.²³

Bütün bu kelimeler Türklerde ailenin tâ tarihten önceki devirlerinde baba ailesi oldu unu gösteren delillerdir. Ana ailesi izleri olmayan bir be erî zümre varsa, bu Türklerdir. Buna ra men birçok Avrupa ve Rus âlimlerinin Türk ırkı mazisinde matriyarkat (ana ailesi) izleri bulmaya çalı maları hayret edilecek bir hâldir. Bu ancak, apriori olarak Türkleri bir iptidaî ırk telâkki etmelerinden ileri gelebilir.

Bütün akrabanın ayrı bir kelime ile ifade edilmi olması Türklerde akrabalık hislerinin kuvvetli oldu unu gösteren bir alâmettir, Eski Türk dilinde çok zevcelilik (taaddüd-ü zevcat) hâlini ifade eden bir kelimenin bulunmaması Türklerde, lisanları yapıldı ı zaman çok kadın alma âdeti mevcut olmadı ını gösterir. Türk dilinde ruspu ve piç (veled-ü zina) için dahi kelime yoktur. Bu kelimeler Farsçadan alınmı tır. Bu kadim Türklerde aile hayatı çok kuvvetli ve kadınların çok ismetli olmu oldu unu gösterir.

Türk dilindeki bu akrabalık ıstılâhları Türk ailesinin tâ tarihten önceki devirde patriyarkal oldu unu ispat ediyor, demi tim. Bu bakımdan bilhassa Abaga (amca) ve Tagay (dayı) kelimelerinin mevcudiyeti çok mühimdir. Malûmdur ki ana ailesi devri geçirmi milletlerin dilinde baba biraderi amca için ayrı bir kelime yoktur. Avrupa'nın birçok dillerinde aynı kelime hem baba biraderi hem ana biraderi mânasını ifade eder. Keza kelin (gelin) ıstılâhı da zevcenin kocasının oturdu u yere, koca evine, geldi ini gösterir.

Ana hâkimiyetine kurulmu matriyarkal aile ekinde erkek kadının mensup oldu u klanın oturdu u yere gelir. Bu sistemde "gelen", "koca"dır.

Turlderde evlenme: Türklerde aile törenle yapılan "evlenme" neticesinde kurulur.

Türklerde yakın kan karabeti evlenmeye mânidir.

Evlenme için muayyen bir ya artı yoktur.

Tâ küçük ya ta babalar veya veliler çocuklarını veya vesayet altındaki çocukları evlendirebilirler.

Fakat karının kocası ile beraber ya aması için, tabiî, gençlerin bülu a eri mesi ça ı beklenir. Evlenmenin mühim artlarından biri hem babanın ve ananın, hem evlenenlerin rızasıdır.

²³ Zolotnitzki: Çuva ca-Rusca lügat. Vambéry, Die primitive cultur des Tur-ko-Tatarischen Volks. S. 64-72.

Baba ve vasiler evlenenlerin temayülünü daima itibara alırlardı. O ullaının sevdi i bir kızla evlenmesine babalar nadiren mâni olurlar.²⁴

Evlenmenin ikinci mühim artı evlenen erke in veya onun akraba veya velilerinin kız babasına veya velisine bir miktar mal vermesidir. Bu kız için verilen mala "Kalın" denir. Kalın kızın "fiyatı" de ildir. Evlenme bir satım-alım muamelesi telâkki olunmaz. Kalın, sadece kızın terbiyesi için sarf edilen masraflara i tirak usulü telâkki olunur.

Kalının mahiyet, miktar ve vasıfları kabile, zaman ve evlenenlerin servetine ve mensup oldukları tabakaya göre de i ir.

Kalın birkaç ba hayvandan ibaret olabildi i gibi²⁵ yüzlerce at, binlerce koyundan da ibaret olabilir.²⁶

Evlenmenin safha ve törenleri u ekilde hulâsa edilebilir:

1) Evlenecek delikanlının babası veyahut onun tarafından gönderilmi her hangi bir ahıs, kızın velisinin evine gidip ondan muayyen kelimeler kullanarak kızı ister.

2) Kızın velisi müspet cevap verdi i takdirde kalının miktarı ve tediyesi artlarını tespit ederler.

3) Bu meselede de iki taraf mutabık kaldı ı takdirde gençler ni anlanmı sayılırlar.

4) Ni anlılık devrinde güvey ni anlısını sık sık ziyaret edebilir. Fakat ancak gündüzleri ziyaret edebilir.

5) Kalın tamamen ödenmedikçe dü ün yapılmaz.

6) Kalın taksitle de ödenebilir.

Ni anlı kız babası evinde iken ni anlısı ile karılık münasebeti olmadan önce ölürse, kalın talep olunmaz. Kalının verilmi kısmı iade olunur.

Ni anlilar arasında cinsî münasebet olmu ise kız dü ünden önce ölse dahi güvey kalının yarısını ödemekle mükelleftir.

Ni anlanmı kalının tamamını vermi olan güvey dü ün olmadan önce evlenmekten vazgeçerse vermi oldu u kalının iadesini talep edemez.

²⁴ § 45'e bakılsın.

²⁵ §§ 44, 45, 46 bakılsın.

²⁶ § 100.

Kız tarafı sebepsiz kızı vermekten vazgeçti i takdirde kalını iade etmeye mecburdur.

7) Kız tarafı kalının ödenmi kısmını iade etmek artıyla daima kızı vermekten vazgeçebilir.

8) Ni anlı delikanlı dü ünden önce uzun müddet kayboldu u takdirde kız kalını iade etmeksizin ba kası ile evlenebilir.

9) Evlenen o ul babasının büyük o ullarından birisi ise baba ni anlanmı o lu için bir "ev" yaptırır ve servetinin bir kısmını o luna tahsis eder. "Evlenmek" tâbirinin men ei de bu âdettir. Türklerde "izdivaç" aynı zamanda müstakil bir ev, ocak sahibi olmayı tazammun eder.

E er evlenen en küçük o ul ise, ev yaptırılmaz, çünkü o babasının evinin vârisidir. Küçük o ulların babası evinde kalması bütün Türk kavimlerinde görülen bir umumî âdettir.

10) Kalın tamamen ödendikten sonra dü ün yapılır. Dü ünün merkez töreni büyük bir ziyafettir (Toy).

11) Dü ün ziyafeti evvela kızın babası evinde yapılır.

12) Dü ün münasebetiyle dü ünün türlü safhalarında babası ve anası tarafından kıza hitaben nutuklar söylenir. Bu nutukların muhteviyatı her zaman aynı olur. Bunlar baba evinden ayrılması dolayısıyla kızı teselli ve ona saadet dilemeyi tazammun eden ve bazı hayati ö ütleri ihtiva eden ananevi sözlerden ibarettir.

13) Evlenme dinî bir akit sayılmaz. Evlenenlerin ve velilerin rızası kalın tediyesi, dü ün töreni yapılması neticesinde evlilik kurulmu tur.

14) Fakat her devirde Türklerin bu mahiyeti itibarıyla dünyevi olan akdi, dinî ruhanîler tarafından takdis ettirdiklerini görüyoruz.²⁷

15) Dü ün ziyafetinden sonra kız (gelin) güveyin evine götürülür.

16) Kızın baba evini terk edece i dakikada baba kızını merasimle güveye teslim eder. Baba ve ana kıza ö ütler verirler.

17) Gelin ilk defa olarak kocasının evine gitti i zaman yüzünü peçe ile örtmesi âdettir.

18) Bu peçe ancak yakın akraba tarafından "görümlük" hediyeleri verildikten sonra açılır.

²⁷ Vambéry, Das Türken volk, P. 161. Bu kitabın § 46.

19) Gelinin de güveye bir miktar mal, cihaz getirmesi âdettir. Bu cihaza Orta Asya Türkleri lisanında **ko antı** denir. Fakat ko antı, kalın gibi evlenmenin mühim artlarından de ildir.

Türk dilinde "taaddüd-ü zevcat" "Polygamie" kelimesinin mukabili yoksa da sonradan Türkler birkaç kadınla evlenmeyi kabul etmi lerdir.

Türk hukukunda bir kaç kadınla evlenme caizdir. Fakat kadınlardan biri "ba " kadın sayılır.

Evlendi i zaman bakımından en kıdemli olan, veyahut babasının soyu asil sayılan zevce ba kadın telâkki olunur. Evin reisesi "ba kadın'dır. Kocanın di er zevceleri ona hürmet ve itaat ederler.

Türklerde Levirat: Çin kaynaklarının rivayetine göre: Babaların vefatından sonra o ulların üvey anaları ile, büyük biraderlerin vefatından sonra küçük biraderlerin yengeleri ile, amcaların vefatından sonra ye enlerin keza yengeleri ile evlenmesi bir hukukî vazife telâkki olunurdu.²⁸

Türklerde o ulların üvey analarla evlenmelerine dair Çin rivayetlerinin do - rulu u üpheli ise de, rivayetin yengelerle evlenmeye ait kısmı do rudur. Bu yengelerle evlenme âdeti Türklerden ba ka di er birçok kavimlerin hukukunda da vardır. Hukuk tarihindeki bu hukukî âdetin ismi "Levirat"tır.

Türklerde bu müessesenin istinat etti i çtimaî mülâhaza dul kalan kadınları himaye ve onların hayatını temindir.

Sadakat meselesi: Ailede karı kocasına, koca da karısına mutlak sadakatle mükelleftiler. Eski Türkler aile ve camianın selâmeti için sadakatin ehemmiyetini kavramı lardı. Eski Türk hukukunda, evliler arasındaki sadakat meselesine haklı olarak büyük bir ehemmiyet atfedilmi tir. Evli bir adamın gayrime ru münasebeti eski Türk hukukunda idam cezasıyla cezalandırılırdı. Bu cürmü hem VTncı asırdaki Türk kanunları, hem Çengiz yasası, hem KazakTevke Han'ın kanunları aynı ceza ile cezalandırıyorlar.²⁹ Eski Türklerin hayatında bu kanunu tatbik zarureti nadiren hasıl olurdu. Bilhassa Türk kadınlarının ahlâklı oldu unu bütün kom u milletler itiraf etmi tir.

Iran müellifi Gerdizî, me hur Zeyn-ül-Ahbar adlı eserinde Karluk Türklerinden bahsederken diyor ki, malûmdur ki Türk kadınları çok ahlâklı ve ismetlidirler.³⁰

²⁸ Biçurin, Op. cilt. I, P. 270.

²⁹ Bu kitabın su paragraflarına bakılsın: §§ 47,49, 82.

³⁰ "Malûmestki Zenani Türkan "Saht Pak batend" Barthold, Otçet, s. 81.

Do um: Merasimle yapılmı nikâhtan husule gelen çocuk babasının me ru çocu udur. Çocu a isim veren babasıdır.

Bo anma, bo anma için sebepler: Türk hukukunda bo anma vardır.

Karının bo anma talep etmesi için sebepler:

- 1) Kocasının kendisine fena muamele etmesi,
- 2) Kocasının ba ka bir kadınla gayrime ru münasebette bulunması,
- 3) Kudretsizlik (adem-i iktidar).

Kocanın karısını bo aması için muayyen bir art yoktur. Fakat kadının gayri-me ru münasebeti sabit oldu u zaman bo anma âdetidir.

Bo anma kocanın kabahati neticesinde vuku bulursa, koca verdi i kalını geri talep edemez. Üstelik karısına, cihaz olarak getirdi i malı da iadeye mecburdur. Bo anma karının kabahati neticesi ise kalın iade olunur.

§107

TÜRKLERDE KADININ F LÎ VE HUKUKÎ DURUMU

Türk camiasında kadınlar haklardan mahrum, mazlûm bir zümre de ildir. Türklerde, askerlik ve devlet memuriyeti müstesna, kadınların çtimâî ve dinî hayatta mühim rolleri vardı. Ev içinde kadın hâkim durumdadır. Eski Türklerde harp mühim rol oynadı ndan, harp zamanında evin idaresi için lâzım olan bütün eyleri tedarik, yiyece i, içece i, giyece i temin kadınlara dü en vazife idi. Harp zamanında teessüs etmi bu durum barı zamanlarında da devam ederdi. Ev içindeki i lerle yakından alâkalanma kadınların vazifesi telâkki olunurdu. Buna kar-ılık olarak Türk erkekleri kadınlarına yumu ak muamele ederlerdi. Bu ananenin saklanmı izlerini biz Altay Türklerinde ve di er Türk kavimlerinde bugün dahi görüyoruz.³¹

Eski Türk kadını erkeklerden kaçan, evin ancak harem kısmında ya ayan bir zümre de de ildir.

Eski Türk kadını aile ve cemiyet hayatında rolü olan faal bir unsurdur. Kadın dinî merasime i tirak eder, hattâ dinî törenlerde riyaset eder.³²

Milletlerde kral zevcelerinin devlet içindeki durumu ile, umumiyetle o milletin kadınlarının ev içindeki durumu arasında bir münasebet ve mü abehet vardır.

³¹ §44,45.

³² Yukarıda § 98 S. 311.

Türk Hanları ecnebi sefirleri kabul ettikleri zaman Hanların zevceleri "katunlar" daima i tirak ederlerdi. Yukarıda Cenubî Uygur Hanı Arslan Han'ın Çin sefirini kabul etti i zaman "katun "lar i tirak etti i gibi,³³ Altınordu Hanı Özbek Han'ın zevcelerinin de büyük merasime i tirak etti ini, merasim esnasında tahtın sa ve sol tarafında yerle tiklerini biliyoruz.³⁴

§108

TÜRKLERDE MÜLK YET

Tâ kadim devirlerde Türklerin bir kısmı ziraatle u ra mı tır. Yukarıda³⁵ izah olundu u gibi, bütün ziraat âletlerinin, mühim ziraat mahsulü olan hububatin isimleri halis Türkçedir. Ziraatle u ra manın neticelerinden biri ziraatle u ra an zümrenin ziraat sahaları, tarlalar üzerinde inhisarî tasarruf hakkıdır, yani **mülkiyet** hakkıdır. Bu mülkiyet hakkı bidayette bütün bir soya ait olur. Sonra soy mülkiyetinden aile mülkiyeti do ar, tarlaların sahibi aile reisi olur.³⁶

Türk tarihinin her devrinde Türkler arasında hem göçer mallar (menkuller) hem göçmez mallar (tarlalar, arsalar, binalar) üzerinde mülkiyet hakkı teessüs etmi oldu unu görüyoruz.

Türklerin her devirde evi-barkı, yeri-suyu vardır.^{36'}

Türkçede tarımak, ziraatle u ra mak, tarlanın (tarı lak) tarıma mahalli demek oldu unu yukarıda izah etmi tik (§5).

Ziraatle u ra an Türklerin ba lıca serveti küçük ziraat sahalarından ibaret tarlalar oldu u gibi göçebe Türklerin esas serveti hayvan sürülerinden ibaret olurdu. Onun için göçebe Türkler hayvanlara "**tavar**" derlerdi. Eski Türkçe tavar sadece "servet" manasını ifade eder.³⁷ Göçebe Türklerin esas serveti hayvanlardan ibaret oldu undan, hayvanlara "tavar" demi lerdir. Bu tavar kelimesi Anadolu Türkçesinde davar telâffuz olunmaktadır.³⁸

³³ "§ 103 Uygur medeniyeti.

³⁴ bni Batuta, I S. 202. Mısır tabı. Hicri 1287.

M "§ 5

³⁶ "Umumî Hukuk Tarihi" adlı eserimde Yunan ve Roma da arazi mülkiyetinin inki afi tarihi tafsilli bir surette izah edilmi tir.

^{36a} Yukarıdaki u paragraflara bakılsın: §§ 5, 37,46, 67, 72.

³⁷ Yukarıda § 22 ye bakılsın.

³⁸ "Mevlâna" nın o lu Sultan Veled in iirlerinde "tavar" servet manasında kullanılmı tır.

Eski Türkler servetin muhafaza olundu u yere de tavarli derlerdi. Eski Türkçede servet-mülk manasını ifade eden di er bir kelime de vardı: ad (ed). Bu kelime Uygurlardan kalma vesikalarda bazan tavarla birle tirilerek âd-tavar eklinde kullanılırdı.³⁹

Uygurlardan kalma vesikalar arasında arazi mülkiyetine ait birçok vesika vardır. Bu vesikalardan eski Uygur denilen Çinî Türkistan Türklerinde göçmez mallar üzerinde mülkiyet müessesesi mevcut oldu unu ve Uygur Türklerinin mülkiyet hakkındaki hukukî telâkkileri di er medenî milletlerin telâkkilerinin aynı oldu unu görüyoruz. Misal için ald ımız vesikaların birinde (vesika 1S'te) Tülek-Temür adlı bir Türk türlü mahallerde bulunan türlü büyüklükteki arazi parçalarını rahip Tolmu 'a yirmi yastuk kâ it para mukabilinde kanunî mülk olmak üzere satıyor ve bu satım akdi yazılı vesika ile, ahitler huzurunda tespit ediliyor.

Arazi satı na ait vesikalardan ba ka üzüm ba ı kiralamaya ait vesikalar da vardır.³⁹³ "Kiralama" ba ın ba ka birinin mülkü oldu unu gösterdi i izahtan müsta nidir.

Bütün medenî milletlerde oldu u gibi eski Uygur Türklerinde de arazi satıldı ı, kiralandı ı gibi terhin (ipotek) dahi edilebiliyor.

Yukarıda misal için ald ımız vesikalardan birinde (Vesika 32) Tasık isminde bir Türk ödeyemedi i borçlarını kendisi için ödemek artıyla kendisine ait olan üzüm ba ını (Borlu u) Tun adlı bir Türk'e ipotek ediyor. Vesikada Tasık kimlere borçlu oldu unu, borcu ne gibi eylerden ibaret oldu unu gösteriyor, ipotek u artla yapıyor:

Tasık üç yıl içinde Tun tarafından ödenmi borçların kıymetini Turi'ya iade etmelidir. Tasık bu müddet zarfında Turi'ya borçlarını iade ederse, Tun da Tasık'a üzüm ba ını iadeye mecburdur. Fakat bu üç yıl zarfında Tasık Turi'ya borçlarını ödeyemedi i takdirde üzüm ba ı Turi'nın elinde kalacak, onun kanunî mülkü olacaktır.

Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında bir ortakçılık mukavelesi vardır. Ziraatle u ra mak isteyen, fakat kendi arazisi olmayan Elçi adlı bir Türk Kayımtı'nın yarım sık tarlasını i letmek için tutuyor. artları unlardır: Tarlayı ek-

Bu kelime Mahmut Ka garîde bu mânada kullanılmı tır (Divanı- Lûgat-it-Türk, I, 75, 80, 165,302,344. II, 120. III, 46; 52; 64; 137. Bu tavar kelimesiTürkçeden Rus diline de geçmi tir. Ruslar bugün ticaret mallarına (Marchandise, e, towar) derler.

³⁹ Uygurlardan kalma vesikalardan birinde: u cümle vardır: "âdim-tavarın yayıldı" Turfantexte, I, S. 50. Di er bir vesikada Ad-tavar toptı. Op. cit. I, 59. Üçüncü vesikada âd-tavar saçılır deniyor. (Op. cit. I, 74).

^{39a} Vesika N. 19. § 22 ye bakılsın.

mek için ne kadar tohum lâzım ise, yarısını tarla sahibi, yarısını Elçi verecektir. Tarladan alınan mahsulâtı da müsavi miktarda olarak aralarında payla acaklardır. Tarlayı i letmek için lâzım bütün masraflara da iki taraf siyanen i tirak edecektir. Fakat tarlayı Elçi i letecektir. Bu mukaveledeki anla ma ortakçılık ismini verdi-
imiz bir akittir. Burada bir taraftan mal di er taraftan çalı ma birle iyor. Mal Kayuntı'nındır, i (çalı ma) ise Elçi'nindir. Bu da mülkiyet esasından do an bir mukaveledir. [§ 22 vesika 28.]

Yukarıda bu kitabın § 22 gösterilmi vesikalardan ba ka da Uygurlardan kalma vesikalar arasında mülkiyete ait di er vesikalar da vardır. Bu vesikalardan birinde⁴⁰ Osmi To rul ile Tögel adlı iki Türk amcaları Eniçüke yüz yetmi top bez mukabilinde **Çökü** denilen mahaldeki, miktarı gösterilmi arazi parçalarını satıyorlar.

Vesikada Eniçük'ün kuma toplarını teslim etti i, Osmi -To rul ile Tögel de bu kuma toplarını teslim aldıkları söylendikten sonra u sözler ilâve edilmi tir: **"Eniçük bugünden itibaren bin yıl, on bin yıl bu arazi** üzerinde serbest tasarruf etsin, isterse bu araziden kendisi istifade etsin, isterse ba kasına devretsini",⁴¹ deniyor. Bu formül mülkiyet hakkının, zamanla mukayyet olmayan bir tasarruf hakkı oldu unu ifade eden formüldür. Bu vesikalardan çıkan netice udur: kadim devirlerin ziraatle u ra an yerle ik Türk zümrelerinde göçmez mallar üzerinde mülkiyet hakkı tamamen teessüs etmi ti.

Türklerin mülkiyet hakkındaki telâkkileri tıpkı bugünkü hukuk sistemlerindeki telâkki idi:

- 1) Mülkiyet hakkı zamanla tahdit edilmemi istimal ve tasarruf hakkıdır.
- 2) Mülkiyet sahibi mülkünden kendisi istifade etti i gibi, bu mülkünü satabilir, kiraya verebilir, rehne koyabilir, kendi i letebildi i gibi, ortakçı vasıtası ile de i letebilir.
- 3) Mülkiyet hakkı zamanla tahdit edilmemi mutlak bir hak oldu undan, bu hak sahibinin vefatından sonra onun vârislerine geçer.

⁴⁰ Vesika N. 107. Bu vesika Radloffun kanaatine göre en eski vesikalardan biridir.

⁴¹ Radloff bu vesikanın (vesika N. 107) Türkçe metnini dercetmemi tir, di er mülkiyet hakkını devre ait vesikalarda bu formülün Uygurcası sudur:

Ming yıl tümen künke teki erklig bolsun, taplasa özü tutsun, taplamasa adın ki ike satsın (Vesika NN. 13,16).a)

§109

TÜRKLERDE VÂRİSLİK VE MİRAS

Bütün medenî milletlerin hukukunda olduğu gibi eski Türk camialarında da iki türlü vârislik usulü görüyoruz:

Kanunî vârislik (Successio abintesta).

Vasiyetname neticesinde vârislik (hereditas testamentaria)

Türklerin örfî hukukuna göre kimler vâristir?

a) Prensip olarak bütün çocukların ana ve babalarının mirasında hissesi vardır:

1) Fakat babası hayatta iken babasından mal alarak ayrılmı , müstakil bir "ev" kurmuş o ulla mirastan hisse alamazlar.

2) Keza "evlenmi ", evlendi i zaman bir miktar cihaz almı kızlar da mirastan hisse alamazlar.

b) Kocanın vefatından sonra karısı 1/4 alır. Bundan başka miras taksim edilmeden önce, getirmi olduğu cihaz kocasının verdi i kalından fazla olmu ise bu fazlayı da alır. O ulla olmadı ı zaman babalar vâristir. Erkek vârisler olmadı ı zaman "evlenmi " kızlar da mirastan hisse alır.

Babasının oturdu u evin vârisi en küçük o uldur: Bu baba evinde kalan ve babasının bütün servetinin vârisi olan o ul anasını ve üvey anasını ia e ve daha evlenmemi kız karde lerini terbiye ve evlendikleri zaman onlara cihaz vermekle mükelleftir. Buna mukabil kız karde leri evlendi i zaman alınacak kalın da ona aittir. Bazı kabilelerde zevcelerin hissesi 1/5 ve kızların hissesi 1/10 olarak tespit edilmiştir.⁴¹

Vasiyet usulü: Kanunî mirasçılıktan başka vasiyet yoluyla varislik usulü de vardır.

Uygurlardan kalma vesikalar arasında birkaç tane vasiyetname⁴² de vardır. Bu vesikalardan biz arkî Türkistan'daki eski Türk camialarında kanunî mirasçılıktan başka vasiyet yoluyla mirasçılık da mevcut olduğunu öğreniyoruz. Bunlardan bir tanesi (Vesika N. 78) yukarıda (§22) dercedilmiştir.

⁴¹ §45, s. 153-154.

⁴² Vasiyetin eskiTürkçesiTutrug'dur (Mahmut Ka garî, "Divan-ü-Lûgat-it-Türk", 1,75.

Bu vesikada a ır surette hastalanmı bir Türk u esasları ihtiva eden bir vasiyetnameyi bırakıyor:

- 1) Mirastan Han'a verilmesi lâzım olan kısım çıkarıldıktan sonra bütün arazi parçalarından ibaret olan servetini o luna bırakıyor.
- 2) Hisse iddiasında bulunmaları ihtimali olan üvey biraderlerinin servette hiç hisseleri mevcut olmadı ını kaydediyor.
- 3) Hakları olmadı ı halde hisse talep ettikleri takdirde onların talepleri nazarı itibara alınmamasını söylüyor.
- 4) Haksız miras talebinde bulundukları için ceza olarak Han ordusuna bir yastuk altın, Han'ın atlı askerine bir yastuk gümü ve Han'ın iç hâzinesine de bir yastuk altın ve bir at vermeye mecbur edilmelerini vasiyet ediyor.
- 5) Vasiyetin yerine getirilmesini temin için vasiyet icracıları tayin ediyor.
- 6) Vasiyetnameyi muhafaza için Ket-Kara adlı bir itimat etti i ahsa tevdi edilmesini vasiyet ediyor.
- 7) Vasiyetname ahitler huzurunda yazılmış tır.

Bu vasiyetname hem hukukî bakımından, hem umumî Türk kültürü tarihi bakımından çok mühimdir.

Biz bu vesikadan çıkan hakikatları öyle hulâsa edebiliriz:

1) arkî Türkistan Türklerinde kanunî mirasçılıktan ba ka vasiyet yolu ile vârislik usulü de vardır. Malûm oldu u üzere bir hukuk sisteminde vasiyetname bırakmak usulü zuhuru yüksek bir hukukî inki afı gösterir. Yunan'da vasiyet usulü ancak Solondan sonra zuhur etmi tir. Eski Franklarda vasiyet usulü yoktu. Franklar ancak Allah vâris yaratabilir, diyorlardı.⁴³ Eski Jermenlerde de vasiyet usulü yoktur.^{43'}

- 2) Uygur Devleti'nde Han'ın iki türlü askeri vardır: yaya ordusu, atlı askerleri.
- 3) Han'ın iç hâzinesi devlet hâzinesinden ayrılmış tır.
- 4) Uygur Devleti'nde Yastuk ve Satır isimlerini ta ıyan hem altın, hem gümü paralar vardır.
- 5) Mirastan devlet miras vergisi alıyor.

⁴³ Deus Solu Heredes Facit Non Homo. Sadri Maksudî, Hukuk Tarihi dersleri, § 109.

⁴³⁸ Tacitus, Demoribus Germanorum, § xx.

6) Arazi mülkiyeti mefhumu tamamen yerle mi bir mefhumdur. Arazi parçalarını ve ölçüleri ifade için türlü ıstılah! kelimeleri yaratılmıştır.

Bunlardan biri Tara'dır. Tara'dan ba ka Sık ve Kuri gibi ölçülerin bulundu unu di er Uygur vesikalarından ö renmi tik.

İslâmiyetten önce bir Türk devletinde, Han'ın iki türlü orduya malik olması, Han'ın iç hâzinesi umumî devlet hâzinesinden ayrılması olması, mirastan, miras vergisi alınma usulü vazedilmiş olması, yazılı vasiyetname bırakmak usulü teessüs etmiş olması, bütün bunlar çok yüksek bir medeniyet seviyesini gösteriyor.

İslâmiyet'ten önceki Uygurlardan hiç bir ba ka vesika kalmayıp ancak bu vesika kalmı olsa dahi biz Uygurların medenî ve hukukî seviyesinin çok yüksek oldu unu kabule mecbur olurduk, i te bu medeniyetçe çok inki af etmiş Uygurlar sayesinde ve devlet idaresinin mülkî sahasını onlara tevdi etmek suretiyledir ki yarı barbar Mo llar devlet kurup ve idare edebilmiş lerdir.

§110

EVLÂT EDİLMESİ

Eski Türklerde evlâtlık müessesesi de vardı.

Evlâtlı a kabul edilmiş o lula Türkler **Tutunçu** o ul derlerdi.⁴⁴

Eski Türklerden kalma hikâyelerden, masallardan ve hukukî vesikalardan, Türklerde evlâtlık edinme usul ve âdeti mevcut oldu unu görüyoruz. Uygurlarda evlât edinme, evlât edinenle o lunu evlâtlık olarak veren hakikî baba arasında akdolan bir yazılı mukavele neticesinde teessüs ederdi.

Bu mukavelede evlât edilecek olanın evlât edinenin evindeki vaziyeti, hak ve vazifeleri tafsilli bir surette gösterilirdi. Mukavelede gösterilmemiş hâllerde halk arasında makbul örfî hukuk ahkâmı tatbik olunurdu. Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında bir Türk'ün, Turmu adlı o lunu Sutpak adlı birine evlâtlık olarak verdi ine dair bir vesika vardır.^{44'} Bu vesikadan anlaşıldığı na göre evlâtlı ın vaziyeti hakikî o lun durumu gibidir:

⁴⁴ Mahmut Ka garî, III, 277.

^{44a} Vesika N. 98. Yukarıda § 22, s. 86'ya bakılsın

1) Evlâtlık, evlâtlı a kabul eden babalı ın (hukukî babasının) evinde oturur. Orada yatıp kalkar, orada yer ve içer.

2) Babalı ın gösterdi i i leri ifa etmekle mükelleftir.

3) Babalı ına kar ı ölünceye kadar sadakada mükelleftir.

4) Babalık, bilâhare evlenip çocuklar dünyaya gelse dahi evlâtlı ın vaziyeti de i mez.

5) Evlâtlık hukukî babasının mirasından hisse alır.

6) Babalık evlâtlı ı terbiye etmekle mükelleftir.

7) Babalık terbiye ederken hakikî baba gibi bazan sertçe muamele etmek hakkını dahi haizdir.

8) Fakat babalık hukuk ve nizama mugayir, cebir ve zulüm mahiyetindeki hareketlerden mesuldür.

9) Babalık evlâtlı ına fena muamele etti i, ona yiyecek içece ini temin etmedi i sabit oldu u takdirde evlâtlık babalı ı bırakıp, istedi i yere gidebilir.

§ m

ESK TÜRKLERDE AKİT VE MUKAVELELER

Türk dilinde akit ve mukavele mefhumunu ifade eden birçok kelime vardır. Muahede ve misak mânasında **Bağı** kelimesi kullanılırdı.⁴⁵

Bundan ba ka akit ve mukavele manasını ifade eden **Bıçgas** kelimesi de vardı.^{45'}

Hunların muahede akdetme usulleri yukarıda izah edilmişti. Türklerin Türk ismiyle tarih sahnesine çıktıklarından sonra, VI, VII ve VIII inci asırlarda kurdukları devletlerdeki mukavele akdi usulüne dair tafsildi malûmata malik de iliz. Türklerde de mühim akit ve muahedelerin and içme usulü ile yapıldı nı tahmin etmek mümkündür.

Cenubî Uygurlarda mukaveleler, mutlaka tahrirî olurdu.

Bu mukavelelerde her eyden evvel mukavelenin akdi tarihi yazılırdı. Bu tarih

⁴⁵ Mahmut Ka garî, 1,3,310. El-Misaku vel-ahdi.

^{45a} Mahmut Ka garî, I 382, El ahdu vel-misaku.

Türklerin on iki yıllık devre sistemine göre gösterilirdi. Meselâ, "*Pars yılının dördüncü ayının yirminci günü*,"⁴⁶ *Tavuk yılının ikinci ayının on sekizinci günü*"⁴⁷ gibi.

Ondan sonra mukaveleyi akdedenlerin isimleri, mukavelenin gayesi ve mevzuu zikredilirdi. Akitlerden biri, mukaveleye göre yapmakla mükellef oldu u hareketi yapmadı ı takdirde ona kar ı tatbik edilecek müeyyide de gösterilirdi. Borç almaya ait vesikalarda alacaklı ile borçlunun isimlerinden ba ka borcun mahiyeti, miktarı, faizin miktarı, tediye zamanı ve artları da gösterilirdi. Birçok vesikalarda borçlu borcunu ödemedi vefat etti i takdirde, borcun kimin tarafından ödenece i de gösterilirdi.

Mukavelenin sonunda mukavelenin akdi anında hazır bulunmu olan tanıkların isimleri zikredilir ve vesikanın kim tarafından yazılmış oldu u gösterilirdi. Vesikalar mutlaka âkitlerin imza veyahut mühürlerini taşırdı.

Uygurlardan kalma bütün mukavelelerde aynı hukukî ıstılahlar kullanılmış tır.

Uygurların bütün hukukî muamelelerin yazılı vesikalar ile tespit etmi olmaları ve bütün bu vesikalarda ittiratla aynı ıstılahî tabirleri kullanmış olmaları, bu Türk zümresinin hukukî inki afın çok yüksek bir seviyesine çıkmış oldu unu gösterir.

Medeniyeti çok ilerlememi milletlerde akitler ifahî olur. Romalılarda bi-dayette uzun müddet ifahî mukavele, Stipulatio, hâkimdi. Tahrirî mukavelelerin zuhuru çok muahhardır. Yunanda da tahrirî mukavele usulü ancak Atina sitesinin parlak devrinde kabul edildi.⁴⁸

⁴⁶ § 22 vesika, N. 15.

⁴⁷ § 22 vesika, N. 28.

⁴⁸ Bu kitabın sonunda eski Türklerin kullandıkları hukukî ıstılahlara misaller gösterilmiş tir. Bu ıstılahların ço u bugün dahi kullanılabilecek çok güzel kelimelerdir.

K TAP VII

FASIL I

DEVLETLER TE EKKÜLÜNDEN ÖNCE TÜRK CAM ALARININ ÇT MAÎ VE S YASÎ KURULU U

§ 112

TÜRKLERDE SOY - OYMAK TE K LÂTI

Soy-oymak te kilâtı "devlet" safhasından önceki bir çtimaî te ekkül safhasıdır. Aileleri, baba riyaseti esasına kurulmu bütün milletlerin siyasî ve medenî inki afında soy-oymak te kilâtının çok mühim rolü vardır.

Soy-oymak ekinde te kilâtlanma temayülü insanların tab'an çtimaî bir varlık olduklarını açık gösteren bir hâdisedir, insan camiaları için soy, madenlerde billûr gibidir. Nasıl suda eritilmi bir madenî madde kuruduktan sonra gayet tabîî olarak "billûf"lar te kil ediyorsa, insan kütleleri de soy (gens) ve oymak (Curia) ekinde te kilâtlanıyorlar. Medeniyet tarihi bakımından baba ailesi, Patriarkat, medenî inki afın birinci basama ı oldu u gibi bundan sonraki inki afının da birinci artıdır. **Patriarkatın** tabîî neticesi de urugdur, soydur. Soy tabîî bir çtimaî te ekküldür. Soyların birle mesinden, geni leyip parçalanmasından da oymaklar (Curialar) do ar. Bir zümrenin di er be erî zümrelerle mücadele, onların tecavüzüne kar ı kendi hayat ve mevcudiyetini muhafaza zaruretinden oymaklar ittihadı, "Ok"lar (Tribus) zuhur eder. Bunlar da daha geni bir çtimaî birlik kurdukları zaman "oklar" ittihadı, "O uz" (Confederation de tribus) meydana gelir. Oymak, ok ve oklar ittihadı çtimaî oldu u kadar da siyasî te ekküllerdir.

Bütün medeniyet kabiliyetini haiz milletler gibi, Türk ırkına mensup (yani Türkçe konu an) bütün tarihî Türk kavimleri de bir soy-oymak te kilâtı safhasından geçmi lerdir. Biz burada, misal için tarihî Türk kavimlerinden bazılarının soy-oymak te kilâtını hatırlatmakla iktifa edece iz.

I— Bidayette Mo olistan'ın imal ve garbında oturan, sekizinci asır ortalarından itibaren Uygur ismiyle öhret bulan Tölös Türkleri, tâ kadim devirlerden beri oymak ve oymak ittihadlarına "ok"lara bölünmü lerd. Çinliler bu Türk kav-

mini daima "Dokuz kabile" (Kiu-Sing) ismiyle yâd ediyorlar.¹ Çinlilerin "dokuz kabile" tesmiye ettikleri bu Türk kavmi, Orhon kitaplarında "Tokuz-O uz" ismiyle yâd edilmektedir.² Biz bugün biliyoruz ki, bu Türk kavmi dokuz "oklar" ittihadından tereküp ediyordu.

II— Karluklar da "ok"lara bölünmüşlerdi. Onun için Çinliler Karluklara Karluk (Kololu) dedikleri gibi "Üç kabile" (Sang-Sing) dahi diyorlardı. Orhun Kitâbeleri bu kavmi "Üç-O uz" ismiyle yâdediyor.³

III— Avrupa Hunları Devleti da ıldıktan sonra, Hun devletine dâhil olan Türklerin, On-O ur, Sarı-O ur, Utur-O ur, Kutur-O ur isimleriyle oymak ve "ok" ittihadlarına bölünmüş olduklarını biliyoruz.⁴

Buradaki O ur ismi halk ismi (etnik isim) de il, muayyen bir te kilâtın, Ok-lar ittihadının ismidir.⁵

IV— Kadim Bulgarlar da be oymak ittihadına bölünmüşlerdi. Her oymak ittihadının ba nda bir reis bulunuyordu.⁶

V— Peçeneglerde de soy: Oymak çtimaî ve siyasî kurulu onun esası idi. arkî Roma imparatorlarından Konstantin Porphyrogennetos (912-959)'un rivayetine göre Peçenegler sekiz ok'a (oymaklar ittihadına) bölünmüşlerdi. Bu sekiz oymak ittihadına cem'an kırk kadar oymak dâhildi. Her oyma ın ba nda bir reis bulunurdu.⁷ Oymaklar tabî soylardan tereküp ediyordu. Soyların da ayrı reisleri vardı.

¹ Hirt, Nachworte s. 36. Parker, Op. Cit. p. 274.

² Orh. Kit. I, N. 4,1. s. 2, II, E. 1.29,35.

³ Radloff, Alttürkische nschriften der Mongolei, Neue Folge, s. 140. Hirt, Nachworte, s. 44, Orh. Kit. II E 32.

⁴ Priskos, Agathias in Dietrich's Byzantinische Quellen zür Laender - und Völkerkunde B. V, Teil III, s. 2.

⁵ ileride bu meseleye dair tafsilli izahlar vardır.

⁶ Konstantin Yos. Jireçek, Geschichte der Bulgaren, s. 126-138.

⁷ Konstantin Porphyrogennetos, "De administrando imperio", capit. 2-8,37-38. Dietrich, Op. Cit. p. 51-57. Konstantin Porphyrogennet, Peçeneg oymak ittihadlarının isimlerini de zikrediyor. Bu isimler unlardır: Ertem, Çur, Gula, Kulpee, Khroboe, Talmat, Kopon, Tzopon. Pecenek Türklerinin tarihine dair en tafsilli Türkçe eser Profesör Akdes Nimet Kurat'ın "PecenekTarihi"dir. Fakat bu müellifin Peçeneg kabilelerinin isimlerinin Türkçesini tespit tecrübeleri isabetli sayılamaz. Meselâ: Culpee = Külbey olamaz, IX-X. asırlarda bu kelime ancak Bek veya be telâffuz olunmu olabilir. Keza Tzopon = Çoban olamaz, çünkü çobanın Farisice bir kelime oldu u üphesizdir.

§113

BUGÜN YA AYAN TÜRK KAVİMLERİNDE SOY-OYMAK

TEKİLÂTİ

Tarihî Türk kavimleri gibi bugün ya ayan Türk kavimlerinden birçokları da yakın bir mazide soy-oymak tekilâtına maliktiler.

I— Yakut ülkesi Ruslar tarafından istilâ edilmeden önce Yakutlarda gayet tipik soy-oymak tekilâtı vardı. Yukarıda (§44'te) izah edildiği gibi, Yakutlarda da çtimâî nüve soydur, "Usa" (gens)'dir, Soy Kergen denilen ailelerden terekkiüp eder. Usa aynı seleften geldiklerine inanan fert ve ailelerden mürekkeptir. Yakutlarda Usa'dan sonra gelen çtimâî birlik Aymak⁸ (oymak)'tır.

Yakutların Usası Romalıların Gens'lerine, Aymak ise Curia'ya tekabül eder. Yakutlar da aymaklarda birle erek "Con" tekil ederlerdi.

Con kadim GarbîTürklerin "ok"larına, Romalıların tribus'larına tekabül eder.

Con oymaklar ittihadı idi. Büyük bir siyasî ittihattı. Her oymanın bir ürası vardı. Usa reisleri bu üranın âzası idi. Bütün oymakları alâkadar eden i ler Con ürasında görü lürdü. Conların ba ında Toyın denilen bir reis bulunurdu. Bu suretle Yakutlarda çtimâî te ekkülün basamakları unlardır: 1) Kergen (familia, aile), 2) Usa (Gens), 3) Aymak (Curia), 4) Con (Tribus).

II— Son zamanlara kadar Kazak Kırgızlarda soy tekilâtı mühim rol oynamı tır. Kazaklarda da çtimâî nüve soy'dur, urug'dur. Soy lar birle erek oymak tekil ederlerdi. Oymaklar da "Yüz" ismiyle daha büyük ittihadlar tekil ederdi.

III— Bütün medenî müesseselerini Türklerden almı olan, Türklerin kom u ları ve asırlarca tebaaları olmu olan Mo ollarda da soy tekilâtı vardır. Mo ollarda soy'a "Obog" denilir.⁹

Yakutlar oyma 'a Aymak diyorlar.

⁹ A a ıda Mo olların tekilâtı hakkında izahlar vardır.

§114

TÜRKLERİN SOY-OYMAK TEK LÂTİNDA HÂKİM ESASLARI

Her soy (urug) bir müstakil çtimaî birliktir.

Her soyun kendine mahsus örf ve âdeti vardır.

Her soyun bir reisi vardır. Soyun reisi, reis olmak için lâzım vasıfları haiz olmak artıyla soyun en ya lısıdır. Yani, reis en ya lılar arasından seçilir. Soyun efradı arasına toplanırlar. Bu soy içtimalarında soyu alâkadar eden meseleler görü lür. Soy içinde her âzanın mevkii, vazifeleri muayyendir. Bunu tayin eden soy reisidir. Soy toplantılarında herkes söz söylemek hakkını haizdir. Soy içindeki hayatı tanım eden hukukî yusunlar vardır.

Her soyun bir soyadı (Nomen gentilitium) ve kendilerine mahsus bir soy alâmeti = tamgası ve bir Uranı vardır.¹⁰ Her fert soyun adını ve soyun uranını bilir.

Soylar arasında münasebet barı çı oldu u gibi sava çı da olabilir. Soylar arasında kavgalar eksik olmaz. Soylar arasında hususî intikam esası hâkimdir. Soy-lardan sonra gelen birlik Türklerin oymak, boy, aymak kelimeleriyle ifade ettikleri, Romalıların Curia ve Yunanlıların Phratia'sına tekabül eden çtimaî birliktir. Biz ıstılah olarak "oymak" tâbirini kullanıyoruz.

Oyma ın reisi soy reisleri arasından seçilir. Her oyma ın da bir ûrası, (küçük kurultayı) vardır. Soyuları alâkadar eden i ler bu ûrada görü lür.

Oymak te kilâtının gayesi soyler arasındaki kavgaları bertaraf etmektir. Oymak kurultayı soyler için yüksek bir mahkeme rolünü de ifa eder. Oymak kurultayı esas itibarıyla soy reislerinden tereküp eder. Soy reislerinden ba ka, oymak kurultayına, oymak tarafından seçilen soyler içindeki di er nüfuzlu ve zekâsıyla temayüz etmi olan de erli ahıslar da i tirak ederler. Her oyma ın küçük bir askerî te kilâtı vardır. Asker eflerini seçen oymak kurultayıdır. Oymaklar birle erek daha büyük bir çtimaî ve siyasî birlikler te kil ederler. Bunlar türlü isimler ta ırlar. Eski Garbî Asya'nın Türkleri bu birliklere "Ok" demi lerdir. Di er birçok Türk kavimlerinin, ezcümle Avrupa Hunlarının da oymak ittihadlarına "Ok" dedikleri anla ılıyor.¹¹ Yakutlar oymak ittihatlarına Con, Mo ollar Çülen diyorlar. Biz ıstılah olarak kadim Garbî Asya Türklerinin, Avrupa Hunlarının kullandı ı "Ok" kelimesini kabul ettik.

¹⁰ Uranın un mânası yukarıda § 41 de izah edilmi ti.

¹¹ A a ıda izahlar vardır.

Oklar da birle erek oklar ittihadı (O uz, O ur'lar) te kil ederler.

Soy, oymak ve okların te ekkül! vetiresi (Processus'u) her Türk kavminde ayndır. Soy bir büyük baba etrafında birle mi fert ve ailelerden ibarettir.

Bu, kan karabetiyle birbirine ba lı fertlerden ba ka, soya hariçten gelip iltihak etmi sı ıntılar ve evlâtlı a kabul edilmi fertler de soyun efradından sayılır. Azat edilmi esirler de soya katılırlar. Bir soy, ancak birkaç aileden terekkün edebilece i gibi pek çok aileden de terekkün edebilir. Fakat bir soy içindeki ailelerin adedi fazla ço aldı ı zaman, soya dâhil ailelerden efradı kalabalık olanları soydan ayrılarak müstakil bir soy te kil ederler. Ana soyun oturdu u sahadan ba ka bir yerde yerle irler. Oymaklar Anasoy, Anasoydan ayrılmı soylar ve bunlara iltihak etmi soyların toplulu udur. Bir oymak ne kadar kuvvetli sayılırsa, o oyma a iltihak eden soyların adedi o nispette ço alır.

Oymaklar da bile erek "Ok"lar te kil ederler; oymak ve okların te ekkülünde âmil olan sebep, bir taraftan insanların çtimaî temayülü, di er taraftan zümreler arasında mücadele ve bu mücadelede kuvvetli olmak zaruretidir.

Oymakların te ekkülü u iki âmilin muhassalasıdır: Bir taraftan soy içindeki akıllı, barı sever Ak-sakalların soyları birle tirerek, soylar arasında barı temin etme gayesini güden faaliyetleri, (ö üt ve nasihatleri), di er taraftan kuvvetli soy reislerinin nispeten zayıf soyları zorla itaat altına almaya çalı maları. Okların te-ekkülü de aynı âmillerin daha geni sahada tecellisi mahsulüdür. Oklar ittihadı birçok oymaktan mürekkep Okların birle mesi mahsulüdür. Oklar ittihadına biz O uz diyoruz.¹² Tarihî ve ktisadî artlar müsait oldu u ve Türkler arasında zuhur eden kuvvetli bir O uz reisi, kudretli bir kumandan di er O uzlardan birço unu da kendi O uzuna itaat ettirebildi i zaman Türk âleminde yeni bir devlet, do - mu , yeni bir II kurulmu oluyordu. Bütün O uzların reisi olan ef, Ka an, II-Han ismini alır. O zaman okların, oklara dâhil oymakların çtimaî ve siyasî rolü ikinci dereceye inerdi. Devlet kurulduktan sonra oymaklar içindeki hayatı tanzim eden oymak kurultayları de il, bütün oymak ve okların fevkindeki ÎI kurultayıdır. II te-essüsü neticesinde, oymakların siyasî ba ımsızlı ı devrindeki tamamıyla demokratik te kilâtın yerine nispeten aristokratik bir te kilât kaim oluyordu. Eskiden soy ve oymak içinde mahallî ûraların kararları hâkim iken, devlet kurulduktan, [Ka anın hâkimiyeti bütün oymaklarca tanındıktan] sonra, bütün soy ve oymakların hayatında hâkim olan kudretli Hakan ile onun etrafındaki beylerin, nüfuzlu ahsiyetlerin içtimайдan ibaret olan **Devlet kurultayıdır. Fakat Türk devletlerinin hiçbirinde oymak ve oklar içindeki zümrevî, içtimai te kilât büsbütün yok**

¹² Oklar ittihadına niçin Ogur veya O uz denildi i a ıda izah edilecektir.

edilmemi tir. Bumin sülâlesinin hâkimiyeti devrinde, meselâ, Tölöslerin dokuz ok (Tokuz-O uz) te kilâtı, Kutlug sülâlesi devrinde Garbî Türklerin On ok (On-O uz) te kilâtı devam etmi tir. Bazı Türk zümrelerinin Ok (oymaklar ittihadı) ve O uz (oklar ittihadı) te kilâtına fazla ba lılı ı Türk devletlerini zevale sürükleyen bir âmil olmu tur. Bumin Devleti'nin sukutu âmillerinden biri "Tokuz-O uz"u te kil eden Tölöslerin isyanı olmu tur. Keza, Kutlug tarafından kurulmu devletin da ılması da ba larında Tokuz-O uz'lar olan Tölös, Karluk ve Basmillerin isyanı olmu tur.

Fakat, aynı zamanda Türklerde Oymak ve Ok te kilâtının mevcudiyeti, Oymak ve Ok eklinde birle me ananeleri, bir devlet zail oldu u zaman onun yerine derhal di er bir devletin kurulmasını kolayla tıran bir âmil olmu tur. Oymak ve Ok ittihadları yeni kurulacak Türk devleti için hazır bir çerçeve, ananeli siyasî bir kadro te kil etmi tir. Bunun böyle oldu unu ispat için u hakikati hatırlatmak kâfi olur:

Bumin'in, Kutlugün, Uygur Hanı Kutlug Boylanın devlet kurabilmeleriTo-kuz-O uz'lara hâkimiyetlerini tanıtılabilmeleri sayesinde mümkün olmu tur. Yani bu zümrenin te kilâtı, **emir ve itaat silsilesi**, yeni devlet için muvakkat, hazır bir kadro olmu tur.

Türk devletlerinin hepsi, tekrar ediyorum, birçok oymak ve ok ittihadlarının bir kuvvetli reisin kumandası ve idaresi altında birle mesinden husule gelmi tir.

FASIL II

§115

TÜRK TARİHİNDE TÜRK KAVİMLERİNİN İSMİ VE ETNOLOJİK UNSURLARININ DEĞİŞİMİ VE BUNUN SEBEPLERİ

Türkler Orta Asya ile arkâ Avrupa'nın türlü sahalarında, türlü isimler altında pek çok oymak ve ok ittiadları vücuda getirmişlerdir. Bu ittiadlar ekseriya Oklar (Ogur veya Ouz) ismini almışlardır (Dokuz- Ouz, On-Ouz gibi). Bazen de Okları birleştirilerek efîn mensup olduğu soyun adıyla, (Türk, Uygur gibi) bazen de sadece oturdukları sahan'ın ismiyle (Karluk gibi) yâd olunmuşlardır.

Onun için Türk tarihinde pek çok "kavim" isimleri görüyoruz. Bu isimlerin hepsi bir oymaklar ittiadı (Ok), veyahut oklar ittiadı (Ouz) isimleridir. Hiçbiri hakikî mânada kavmî (Ethnique) isim değildir. Tarihte isim bırakmış Türk kavimlerinden hiç biri bugüne kadar zümrevî, ırkî hüviyetini (etnik identite'sini) muhafaza etmiş, değildir. Türk zümreleri daima birbirine karışmış ve karışıkça isimleri de imişdir. Bazen isim baki kalmış halde, o ismi taşıyan zümrenin etnolojik hüviyeti de imişdir. Orta Asya tâ kadim devirlerdenberi **dalgalandan bir Türklük denizi** olmuştur. Orta Asya'nın uzun tarihinde, kâh arktan garba doğru, kâh imalden cenuba doğru, nadiren de garptan arka, cenuptan imale doğru ilerleyecek, (imdiye kadar sırrı kâfi derecede izah edilmemiş) bir dinamisme malik Türk dalgaları akmıştır. Bu göç ve fütuhât neticesinde bir taraftan Orta Asya ve arkâ Avrupa'daki Türk kavimlerinin isimleri de imiş, diğer taraftan aynı ismi taşıyan zümreleri teşkil eden etnolojik unsurlar de imişdir. Bu isim veya etnolojik hüviyetin de imesi iki şekilde vukua gelmiştir:

1) Muayyen ve aynı sahada oturan muayyen zümrenin hâkimiyeti neticesinde muayyen ismi taşıyan bir Türk kütlesi içinde hâkim zümre veya sülâlenin de imesi neticesinde (imalî Mo olistan'da oturan Dokuz kabile ittiadı teşkil eden Tölös'lerin 546 senelerinden itibaren Türk sülâlesinin hâkimiyeti neticesinde res-

men Türk ismini almaları ve aynı kütlenin 745'ten, Uygur sülâlesi hâkim olduktan sonra Uygur ismini alması gibi),

2) Göç ve fütihat neticesinde bir çok Türk zümreleri oturdukları sahayı de- i tirmi lerdir, yani bir yerden di er bir yere "göçmeye" mecbur olmu lardır. Bu göçler de iki ekil almı tır: Fütihat, muhaceret. Oturdu u yeri (ülkeyi) de i tiren kütle kalabalık ve askerî bakımdan kuvvetli oldu u zaman göç fütihat eklini almı tır; Fatih kütle yeni geldi i sahadaki Türkleri itaat altına almı ve onlara kendi ismini vermi tir. imalden gelen Özbeklerin Garbî Türkistan Türkleri'nin büyük bir kısmına kendi isimlerini kabul ettirmi olmaları gibi. Göç sadece bir muhaceret, bir zümrenin kendilerinden kuvvetli di er bir zümreye "sı nma"sı eklinde oldu u zaman yeni gelen zümre yerli Türk kütlelerinin ismini alırdı ve yerli kalabalık kütle içinde ya büsbütün erir, kaybolup giderdi ve bu suretle yerli hâkim zümrenin etnolojik hüviyetini de i tirmi olurdu. Veyahut büyük kütle içinde ayrı bir oymak olarak bir müddet ya ardı. Bu oymak müsait tarihî ahval ve aralarında kuvvetli bir ahsiyetin zuhuru sayesinde di er Türk oymaklarını itaat altına ala- bildi i takdirde tekrar kuvvetlenebilirdi, bu takdirde o kendi ismini itaat altına aldı ı zümrelere te mil ederdi. Her iki takdirde yanyana ya ayan soy ve oymaklar daima karı ırdı. Onun için hem tarihî hem bugün ya ayan Türk kavimlerinden her hangi birini kadim devirlerden bugüne kadar etnolojik hüviyetini muhafaza etmi , kadim devirlerden bugüne kadar aynı isim altında ya amı omojen bir kütle sanmak tarihî hakikatlere mugayir, yanlı , gayri lmî bir telâkkidir. Bugün ya ayan, muayyen bir isim altında bir birlik te kil eden Türk kavimlerinin hepsi hakikatte türlü eski Türk kavimlerinin bakiyelerinden terekküp eden birer kabileler hali- talarından ba ka bir ey de ildir. Bugün, Kazak-Kırgız, ismiyle malûm kavmin Ortayüz denilen kısmını te kil eden oymaklar arasında Neymen, Kıpçak ismini ta ıyan oymaklar vardır. Halbuki, biz biliyoruz ki, bir zamanlar Neyman'lar arkî Mo olistan'da bir devlet, Kıpçak'lar arkî Avrupa'da bir büyük oklar ittihadı te kil etmi olan Türklerin isimleridir. Bugün Kazak kavminden addolunan bu oymakların uzak selefleri üphesiz bu isimleri ta ıyan Türk kütlelerine mensup idiler. Kazakların küçük yüzünü te kil eden zümre içinde onbirinci ve onikinci asrın ba larında Orta Mo olistan'da büyük bir devlet kurmu olan Keraitlerin is- mini ta ıyan bir soy vardır. Bugün Özbek ismiyle malûm Türk kavmi de hakikatte türlü eski Türk kavimlerinin bakiyelerinden terekküp eden bir kavimdir. Özbe- ler arasında da Kongrat, Uygur, Kanglı, Neyman, Kıpçak, Türkmen, Kara Kalpak isimlerini ta ıyan oymaklar vardır.¹ Türk tarihinin muayyen bir devrinde bir rol

¹ Vambéry, Das Türkenvolk, s. 345-363. Radloff, Aus Sibirien, I, s. 225. Bugün çok eski bir Türk kavminin ismini ta ıyan kavim, Kırgızlar (Kara-Kırgızlar) dır. Bu Türk kavmini

oyladıktan sonra zail olan sayısız Türk kavimlerinin zuhuru, sonra zevali eklini izahı kolayla tırmak için, Türklerle meskûn sahadaki Türk zümrelerini birkaç Alfabe harfleriyle ifade edelim: Farzedelim, Türklerle meskûn sahada u harflerle ifade olunan kavimler vardır:

A, B, C, D, E, F, H. A zümresinin bütün di er zümreleri itaat altına aldı nı farzedelim. Bu takdirde bütün Türkçe konu an insanların hepsi A zümresinin ismini alacaktır. Di er milletler Türkleri bu isim altında tanıyacaktırlar. Hun, Türk, Uygur isimleri bu eilde umumî isim olmu lardır.*²

Bir müddet sonra bu A zümresi tarafından kurulmu devlet (II) da ıldı ı zaman ya bütün A devletine dahil olan zümreler B, C, D, ilh. tekrar eski zümrevî isimlerini alırlar, tekrar bu isimler altında tarih sahnesine çıkarıldılar. (Garbî Hun devleti da ıldıktan sonra Agaçer'lerin, (Hazerler'in, Bumin tarafından kurulmu devletin sukutundan sonra Tokuz- O uzların, Kıpçak ittiadı da ıldıktan sonra Kara-Kalpaklar'ın tekrar tarih sahnesine çıkması gibi).

Veyahut ba ka isimlerle yeni oymak ve oymak ittiadları te kil ederlerdi (Garbî Asya'daki On-O uz ittiadı da ıldıktan sonra Peçeneglerin, zuhuru gibi).³

A devleti veya ittiadı da ıldıktan sonra A devrinde B oyma ı ismiyle malûm bir soy veya oyma a mensup bir ef di er zümreleri, A, C, D, E, F'leri itaat altına alarak yeni bir devlet kurdu u takdirde bütün bu zümreler B milleti ismini alacaklardır. Tarihten önceki devirlerdenberi Mo olistan'da oturan Türk kütlesi türlü devirde Hun, Tölös, Türk, Uygur, Kerait isimlerini almı lardır. Türk tarihindeki Türk kavimlerinin te ekkülü ve zevali Kaleydoskoptaki çiçekler gibi daima de i en bir manzara arzeder.

Türk kavimlerinin tarihî zümrevî isimleri dalgalanan Türk denizinin büyük dalgalarının hâtıralarından ba ka bir ey de ildir. Türk tarihinde de i meyen, sabit kalan, ya ayan bir tek etnolojik unsur ve bir tek isim vardır. Bu da Türk unsuru ve

eskiden bidayette Yenisey havalisinde oturmu , M. S. 845'lerde imalî Uygur devleti yerine bir Kırgız devleti kurmu olan kadim Kırgızlar ın ahfadı telâkki etmekte ancak kısmen do rudur. Bugünkü Kara-Kırgızlar da bir çok di er Türk unsurlarıyla karı mı lardır. Kara-Kırgız oymaklarından hem Bu u oyma ına hem Sarı-Bağı oyma ına dahil soylar, arasında Kongrat ismini ta ıyan soylar vardır. Bu Kongrat ismini ta ıyan Türkler aynı zamanda Kazak-Kırgızlarma Orta Yü de ismiyle malûm zümresine mensup oymaklardan birini te kil ediyorlar.

² Tatarların (Mo ollar'ın) hâkimiyeti devrinde bir çok halis Türk olan kavimlerin Tatar ismini almı oldukları da malûmdur.

³ Marquart, Über Volkstum der Komanen, p. 35.

Türk ismidir. Bu isim de, **Altaylardan çıkarak VI nci asırda Mo olistan'da devlet kurmu Türklerin ismi olarak de il, bütün Türk ırkının (Türkçe konu an kavimlerin) umumî ismi olarak ya amaktadır ve ebediyen ya ayacaktır.**

Türk zümreleri her devirde birbirine karı mı larsa da, bu karı malar hep Türk zümreleri arasında, bir Türk zümresinin di er bir Türk zümresi tarafından temsil edilmesi ekinde olmu tur. Bu sayededir ki, Türkler hem dillerini, hem irsî, ruhî hususiyet, haslet ve kabiliyetlerini muhafaza edebilmi lerdir. Bütün tarih boyunca Türk zümrelerinin birbirine karı masından, birinin di eri içinde erimesinden do an vaziyet udur: ne tarihî Türk kavimleri arasında ne de bugün ya ayan Türk zümreleri içinde eski etnolojik vahdet ve hüviyetini muhafaza etmi olan bir Türk kavmi yoktur. Muayyen bir isim ta ıyan Türk zümrelerinden hiçbir be -altı yüz sene evvel bu ismi ta ıyan tarihî zümrenin devamı, o zümrenin zürriyeti de ildir.

Onun için, kanaatimize göre, orta ça larda ya amı Türk kavimleriyle kadim devirlerde ya amı Türk kavim ve zümreleri arasında veyahut bugün ya ayan Türk kavimleriyle orta zamanlarda ya amı , tarihte rol oynamı Türk kavimleri arasında bir neslî münasebet aramak ve bir etnolojik vahdet ve karabet tespit etmeye çalı mak hiç bir zaman kat'î ve müsbet bir netice vermesi ihtimali olmayan kısır bir te ebbüstür.⁴

⁴ J. Marquart'ın "Kun" ismindeki "ne idü ü" pek belli olmayan kavmin genealojisini, di er Türk kavimlerle olan etnolojik münasebetlerini tespiti dair etüdü bu yolda sarfetti i gayret, geni erudition, metod, keskin zekâ, kılı kırka yaran inceleme kudreti bakımından hayranlı ımızı mucip olan örnek ara tırmalardan biridir. Fakat Marquart gibi bir âlimin bu kadar büyük bir ilmi kudret, geni bir bilgi hâzinesi, çok derin bir umumî kültür cihazlarıyla mücehhez olarak yapmı oldu u bu ara tırmadan çıkan netice dahi hiç kimseyi ikna etmemi tir.

J. Marquart, W.Tomaschek, O. Franke gibi birinci derecedeki âlimleri taklit ederek, sadece zahirî kelime benzeyi lerine istinaden Herodot Tarihindeki kavim isimleriyle bugün ya ıyan Kazak Urugları veyahut Roma müelliflerinden Plinius eserindeki Pasakaelerle Peçenegler, Comacaelerle Kimaklar arasında geneolojik münasebet, etnolojik vahdet tespitine yeltenen mukallitlerin ileri sürdükleri ölçüsüz, isabetsiz fikir taslakları, bu fikirleri ileri süren eserleri okuyanlarda müsamahakâr bir tebessümden ba ka bir netice vermesi ihtimali yoktur. Türkoloji büyük, biz Türkler için millî bir ilimdir. Türkolojinin vazife ve gayelerinden biri ve en mühimini türklü ün kültür tarihini, hakikî kültür tarihini aydınlatma a çalı maktır. Türkolojiyi münhasıran kabile isimlerini saymaktan ibaret sanan ve kabilelerin çok "efe- mer" tarihlerini Türk tarihi olarak kabul eden ekol çok kısır, Türk tarihini küçük zaviyeden gören bir ekoldür. Biz Türkler bu görü ü kabul edemeyiz. Biz Türkler için türkoloji, Türk tarihi, "fani" kabilelerin tarihi de il, tâ tarihten önceki devirlerdenberi ya ayan ve ebediyen ya amasını istedi imiz büyük Türk milletinin kültür tarihi ve bu milletin kurdu u devletlerin tarihidir. Biz türkolojinin bir nevi basit, gayri lmî ve sadece isim benzeyi lerine dayanan uydurma "kabileloji" derkesine indirilmesine müsaade edemeyiz.

K TAP VIII

FASIL I

TÜRK ALEM NDE MO OL HÂK M YET ÇENGİZ DEVLETİ NİN TARİH VE TEKLÂTİ

§116

ÇENGİZİN TARİHİ ROLÜ

Yukarıda Çengiz'in yasasından bahsetmiştik. Burada kısaca Çengiz Devleti'nin tarihinden ve bu devletin teklâtından bahsedeceğiz.

Çünkü Çengiz'in kurduğu imparatorluk başında Mo ol sülâlesi bulunan bir Türk devletidir.

Malûm olduğu üzere Çengiz Yesugey adlı bir Mo ol oyma reisinin oğludur. 1155 yılında doğmuş ve 1227'de ölmüştür.¹ Asıl ismi Temuçin'dir. Çengiz (Çingiz)² onun hükümdar olduktan sonra aldığı bir unvandır.

Çengiz'in babası Yesugey Mo olistan'ın kuzey kısmında Onon ile Kervlen nehirleri arasındaki sahada yaşayan bir Mo ol oyma nın reisi idi.

Çengiz dünyaya geldiği yıllarda Mo olar, o zaman Mo olistan'daki Türk Devletlerinin en büyüğü olan Kerait Devleti'nin reisi Toğrul Han'a tâbi sayılıyorlardı. Babası vefat ettiği zaman Temuçin ancak 13 yaşlarında idi.

Yesugey Mo olar arasında asil sayılan Borcigen soyuna mensuptu. Bu soyun Türklerle sihirli karabeti olduğu rivayet olunurdu.

¹ Cuveinî I,144, D'Ohsson, Histoire des Mongols, I, s. 30 ve 286.

Paul Pelliot'nun yeni araştırmalara dayanan fikrine göre, Çengiz'in doğum yılı 1167'dir. R. Grousset, Empire des Steppes. Addendum, p. 639.

² Çengiz'in isminin doğru telâffuzu Çingiz'dir.

Yesugey vefat ettikten sonra Mo ollar küçük Temuçin'e itaat etmek istemediler. Ona kar ı isyan ettiler.

On üç ya lık Temuçin çok zeki ve çok müspet vasıflara malik olan anasının ve Yesugey'e sadık kalmı olan Mo olların yardımı ve To rul Hanin himayesi sayesinde Mo ol kabilelerinin ço unu tekrar itaat altına alabildi (1186).

Mo olları itaat altına aldıktan sonra Çengiz yava yava Mo olistan'daki Türkleri de kendine itaat ettirmeyi tasarladı.

Çengiz'in bu sahadaki muvaffakiyetini anlamak için on ikinci asrın son yarımı zarfında Mo olistan'daki siyasî vaziyeti göz önünde tutmak gerektir. Bugün Mo olistan adını ta ıyan kıta o zaman bir Türk ülkesi idi.

Mo olistan'da hâkim millet Türklerdi. Mo ollar bu ülkenin arkında ancak küçük sahayı, Onon nehriyle Kerulen ırma ı arasındaki sahayı i gal ediyorlardı. Mo olların nüfus sayısı çok mahduttu.³

Çengiz devrine kadar Mo ollar Türk Hanlarına tâbi idiler.

On ikinci asırda Mo olistan'da bir kaç Türk hanlı ı kurulmu tu. Bunlardan en büyü ü ve en kuvvetlisi Kerait hanlı ı idi.

Kerait Devleti'nin sıklet merkezi Gobi sahrasının imalinde ise de, bu sahranın cenubunda dahi Kerait hanlı ına tâbi Türkler vardı. Bu suretle Kerait devleti Çin ülkesiyle sınırda idi.

Kerait hanlı ının imalinde Baykal gölünün cenubunda Merkit hanlı ı vardı. Baykal'ın garp tarafında Oyrat Türkleri oturuyordu. Kerait Devleti'nin garbında (Garbî Mo olistan'da) Neyman hanlı ı vardı.

Neyman ülkesi Orhon havalisinden Zaysan gölüne kadar uzanıyordu. Neymanların cenubunda Çinî Türkistan'da da oldukça kuvvetli bir Türk hanlı ı vardı. Bu Türklere Mo ollar Uygur diyorlardı.

Mo ollar medeniyetçe çok az inki af etmi barbar bir kavimdi. **Türkler Mo ollara Tatar diyorlardı.**⁴

*Mo olların ne yazısı ve ne de yazılmı edebiyatı vardı.*⁵

Halbuki Kerait, Neyman Türkleri, eskiden Mete-Bagatır, Bumin Han ve Kutu Han sülâlelerinin hükümet sürmü oldu u sahada ya ayan kadim devrelerin-

³ Çengiz'in mensup oldu u Mo ol kavminin nüfusu kırk bin çadırdan ibaret oldu u rivayet olunurdu. (S. Lane Poole, Mohammedan Dynasties, p. 201-202).

⁴ W. Thomsen, nscriptions de l'Orkhon. p. 140, Barthold, Turkestan, p. 410.

⁵ Cüveynî, 1,17.

den beri millî yazıya, milî kanunara, millî bir kütüre, medenî ananelere malik olan Türklerin ahfadı idiler. Çinî Türkistan'daki Uygurlar tâ İslâmiyetten evvelki devirde zengin bir edebiyat yaratmış bir Türk zümresi idiler. İslâmiyeti kabul etmiş Uygurlar arasında Çengiz'in zuhurundan bir asır önce Kutadgu-Bilig gibi mühim eserler yazan mütefekkirler zuhur etmiş ti.

Mo olistan'da Hanlık kurmuş olan Kerait ve Neyman'lar arasında Hristiyan mezheplerinden Nestorîlik yayılmıştı.⁶

Keraitlerin nestorianizm mezhebini kabul etmeleri on birinci asrın başında vukubulmuş oldu u tahmin olunmaktadır.

Çengiz'in zuhuru senelerinde Keraitlerin reisi olan To rul Han Hristiyanı. To rul Keraitlerin hem siyasî reisi, hanı, hem dinî reisleri, piskoposları idi.⁷

Çengiz'in babası Mo ol oyma ı reisi Yesugey To rul hanla dostluk ve ittifak muahdesi akdetmiş ti. Bu muahde and içmek suretiyle aktedilmiş ti.⁸ Onun için bu ittifak her iki taraf için kutsî mahiyeti haizdi.

Mo ollar di er Tatar oymakları ve arktaki Mançu ırkına mensup kom ularıyla mücadele halinde idiler. Bu mücadelede Mo ollar Türklerin yardım ve himayesine muhtaçtılar. Çengiz i ine geldi i müddetçe babasının dostu ve müttefiki olan To rul Han'ın yardımından istifade etti ve Türk hanına sadık görüldü. Türk Han'ına Çengiz "Babam" diyordu.⁹

To rul da daima Çengiz'i himaye etti. Çengiz To rul sayesinde Mo ol kabilelerini itaat altına alabilmiş ti.

Fakat Çengiz To rul Han sayesinde kuvvetlendikten sonra, Türk hanına karşı isyan etmekten çekinmedi, onunla muharebe etti. To rul Han ma lûp oldu (1203).

Bundan sonra Çengiz Kerait Devleti'nin dahi reisi oldu. Mo ol Çengiz bir Türk Han'ı oldu (1203). Çengiz Keraitleri itaati altına aldıktan sonra Neyman hanlığını da kendi ülkesine ilhak etmek için Neyman Han'ı Bay-Buka'ya da harp ilân etti. Neymanlarda ma lûp oldular. Neyman ülkesi de Çengiz devletine ilhak

⁶ D'Ohsson, Histoire de Mongols, I, p. 37, not (2).

Vladimirtsoff, Çingiz Khan s. 33 ve 64. (Rusça)

⁷ D'Ohsson, Op. cit, p. p. 37 - 40.

⁸ Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 34.

⁹ Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 54-59.

Grenard, Gengis Khan, ch. II, p. 26-27.

olundu (1204). Bundan sonra Çengiz Mo olistan'a bitü ik sahalarda oturan Merkit ve Kirlozları, Çin'in imalindeki Tangut ahalisini de itaat altına aldı.

Bu muvaffakiyetlerden sonra Çengiz'in kafasında daha büyük tasavvurlar do du.

Çengiz'in siyaseti, onun Türkler arasında destan ekinde ya ayan Türk tarihini **bildi ini ispat ediyor**.

O zaman Mo olistan'da ya ayan kavimler arasında Türklerin, Türk tarihinin anlı ve parlak devirlerine, Bümin, Bukan, Kutlug, Kapa an¹⁰ Han, zamanlarına ait destanları halk airleri tarafından söylenmekte oldu u tahmin olunabilir. Herhalde eski zamanlarda Büyük Türk Hanlarının bütün Mo olistan'ı bir elden idare etmi oldukları Çengiz'e malûm oldu u anlaşıyor.

Çengiz de eski devirlerde büyük Türk devletlerini kuran hanlar gibi büyük bir Hakan olmak fikri do du.

Bidayette Çengiz'in hükümet merkezi arkî Mo olistan'da Onon nehri üzerinde Dilgun-Buldak adlı bir mahalde idi.¹¹

Çengiz, Kerait ve Neyman ülkelerini zaptettikten sonra bütün kendisine tâbi olan kavimlerin mümessillerini, Beylerini bir Kurultaya davet etti ve 1206'da bu Kurultay toplandı.¹²

Temuçin Kurultay halinde toplanmı bütün Türk ve Mo ol reisleri tarafından resmen Han intihap olundu, Temuçin'e Kurultay Çingiz (Çengiz)¹³ unvanı tevcih etti.¹⁴

Bu tarihten (1206) itibaren Temuçin Çingiz (Çengiz) ismiyle öhret buldu. Çengiz artık ancak bir Mo ol efi de il, büyük Türk milletinin bir kısmının da Han'ıdır.

¹⁰ Yukarıda bu Hanların tarihini hulâsa etmi tik.

¹¹ Bugün bu mahal Mo olistan'ın Rusya'ya tâbi kısmında takriben 115 derece arkî tul üzerinde bulunmaktadır.

¹² Vladimirtsoff, Çingiz Khan, p. 70-71. D'Ohsson, Op. Cit. p. 69-70.

¹³ Çengiz acem telâffuzu olsa gerektir. Orta Asya ve arkî Avrupa Türkleri arasında bu isim Çingiz ekinde telâffuz olunmaktadır. Kelimenin men ei ve mânası hakkında türlü fikirler ileri sürülmektedir. Camiüttevarihin müellifi Re idüddin'e göre Mo olca "Çing" kuvvetli demektir. Çingiz, Çingin cemidir. (Erdemann, Temütscehin, p. 601). D'Ohsson, Op. Cit. 1,70, not. 1.

Paul Pelliot bu kelimenin Türkçe Tengiz (deniz) kelimesinin bozulmu ekli olabilece ini ileri sürmü tür. Revue de l'Orient Chretien NN 1-2.

¹⁴ D'Ohsson, Op. Cit. I, 69-72.

Çengiz resmen Türk kanunlarına, Türklerin Türe ve yasalarına riayet edeceğini vadetti.

ayarı hayrettir ki Çengiz hayatı müddetince eski Türklerin kanunlarına ananevi Türk âmm hukuku esaslarına mugayir bir harekette bulunmamıdır. Ma lûp kavimlere münasebeti¹⁵ istisna edilirse Çengiz'in devlet idaresindeki hareket ve emirleri keyfî irade mahsulü olmamıdır.

Çengiz'in ma lûp kavimlere karşı siyaseti merhametsiz bir siyasetti; fakat Çengiz'in bu sahadaki hareketleri dahi keyfî irade, ihtiras neticesi de il, so ukkanlı muhakemeden do an siyasî mülâhazalar neticesi idi.

Bu hareketlerin hepsi muayyen bir siyasî gayeye erimek için, bir amelî netice elde etmek için alınan tedbirlerdi.

Yüksek ahlâkî esaslar ve insânî hislerle fütuhât icapları arasındaki telifi zor tezatlar Çengiz'in hayatında bütün çıplaklığıyla kendisini gösteriyor. Çengiz daima fütuhatta muvaffak olmak, kuvvetli devlet tesis etmek mülâhazalarına ahlâkî prensipleri feda etmiştir.

Çengiz Mo olistan ve Mo olistan'a bitmiş sahalardaki Mo ol ve Türk kuvvetlerini kendisine itaat ettirdikten sonra 1207'de Neyman ülkesinin arkındaki, Kırgız ülkesini ve 1210 larda Çinî Türkistan'daki Uygur ülkesini ve 1219'da imalî Çin'i kendi devletine ilhak etti.

Bundan sonra Garbî Türkistan'da büyük bir müslüman Türk devleti kurulan Horezm ahlâr devletine harp ilân etti (1219'da). Bu devrede Horezm hükümdarı olan Horezm ah Alâettin Muhammet ma lûp oldu (1220), Çengiz Garbî Türkistan'ı da zaptetti. Bundan sonra İran, Rusya ve Türk Bulgar ülkelerini istilâ etmek için hazırlanırken 1227'de vefat etti.

Çengiz vefatından önce fethettiği ve kendisinden sonra fethedilmesini vasiyet ettiği ülke ve sahaları ilk zevcesi Bürte'den do mu , dört o lu Cuçi, Ça atay, Ogedey ve Tuluy arasında taksim etti. Her o lunun sahası Ulus ismini aldı. Aral gölünün imalindeki sahalarla arkî Avrupa'da fethedecekleri sahaları büyük o lu Cuçiye,¹⁶ arkî Türkistan'ın bir kısmıyla Garbî Türkistan'ı (Ceyhun nehrine ka-

¹⁵ Çengiz'in ve Çengiz'in ma lûp kavimlere karşı muamelesi çok merhametsiz idi. Çengiz'in ma lûp milletlere muamelesi Türk han ve sultanlarının, meselâ stemi Han'ın, Selçukî hükümdarı Alp Aslan'ın, Osmanlı sultanlarından Fatih'in itaat altına aldığı milletlere münasebetiyle mukayese edilirse Çengiz'in Türkden gayri çok barbar bir millete mensup olduğu anlaşılıyor.

¹⁶ Cuçi ulusunun Garbî hududu u ekilde tayin edilmiştir: Mo ol atlarının varabileceği yerlere kadar. D'Ohsson, Op. Cit. I, p. 321.

dar) ikinci o lu Ça atay'a, Imil nehri havalisini üçüncü o lu Ögedey'e, Mo olis-tan'ı (Karakurum'dan Onon nehrine kadar) en küçük o lu Tuluy'a verdi. Bilâhare, fatından sonra Cuçi'nin o lu Batu Han bugünkü Rusya'da Altınordu devletini kurdu.

Bu devletin merkezi Volga (Idil) nehri üzerindeki Saray ehri idi. Ça atay Türkistan'da Ça atay devletini kurdu.

Tuluy'un o lu Kubilay, Çinde Mo ol sülâlesi tesis etti. Bu sülâle 1368'e kadar Çin'i idare etti.

Keza Tuluy'un di er bir o lu Hulâgu, ran'da **Ilhâniler** devletini kurdu,

Çengiz'in fütuhâtı: Askerî muvaffakiyetler daima, tarihî, ktisadî âmillerden ba ka, iki ruhî âmilin birle mesi mahsulüdür. Cesur, inzibatlı, iyi teşhiz ve tanzim edilmi bir ordu ve bu orduya kumanda eden serdarın ruhî vasıfları. Di er tâbirle iyi asker ve iyi serdar.

Çengiz'in de harplerde muvaffakiyetlerini, birbirini takip eden zaferlerini te-min eden birinci âmil ordusu idi ve bu ordunun neferlerinin ekseriyeti Türkler-den tereküp ediyordu. Onun için Çengiz'in fütuhâtını Türk askerlerinin fütuhâtı telâkki etmek do ru olur, ikinci âmil Çengiz kendisi idi.

Çengiz fütuhâtını Mo ol milletin fütuhâtı telâkki etmek cihan tarihin-de yer almı yanlı telâkkilerden biridir. Çengiz ordusunun askerî kuvvetlerinin büyük bir kısmı Türklerden, Kerait, Neyman, Uygur, Kırgız, Kanlı ve sair Türk zümrelerinden ibaretti. Fakat bu fütuhatta Türk askerlik mektebinde ders almı Mo olların da rolü vardır. Çengiz, Mo ollar'dan kumandanlar yeti tirmeye çalı - mı ve bu sayede Cebe, Subedey gibi büyük kumandanlar yeti tirmeye muvaffak olmu tur.

Çengiz'in ahsiyeti: Her eyden önce unu söylemeliyiz ki Çengiz bir dâhi-dir.

Dehâ nedir? Dâhi kimdir? Dehânın mahiyetini tarif zordur. Fakat dehâ sahi-bini, dâhiyi tarif mümkündür.

Dâhi ya adı ı muhitinin muayyen sahadaki temayül, ihtiyaç, imkân ve ül-külerini di er fertlerden daha iyi kavrayan ve kısmen veya tamamen o tema-yül ve ülküleri tahakkuk ettirmek kudretini haiz olan, müstesna ruhî vasıflara malik olan ahıdır. Musiki sahasında, meselâ, dâhi musiki zevki inki af etmi bütün insanların sevece i ve ruhlarda derin tesir yapabilecek bir ekilde en âhenkli sesler terkibi vücuda getiren bir bestecidir.

Felsefe sahasında dâhi, zamanındaki münevverlerin en ileri kısmının kâinat ve insanlık hakkındaki görüşlerine tercüman olan mütefekkindir.

Askerlik ve siyaset sahasında dâhi, ba kalarının vuzuhla göremedi i siyasî ve askerî imkânları gören ve bu imkânları tahakkuk ettirmek kudretini haiz olan serdardır.

Çengiz siyaset ve askerlik sahasında bir dâhi idi. Okumak yazmak bilmeyen bu barbar, ifahî surette iktisap etmiş oldu u malûmatının kıtlı na ra men dehası sayesinde zamanında cihan'ın siyasî vaziyetini kavramı ve büyük siyasî imkânları görmüş ve bu imkânları tahakkuk ettirmek yollarını da hayret edilecek bir surette tespit etmiştir.

Çengiz çok zahmetli, ıstıraplı bir gençlik geçirmiştir. Hayatın her türlü acılarını tatmıştır. Bîaman dü manlarla mücadelesi senelerinde pek çok merhametsiz hareket ve muamelelere de maruz kalmıştır. Barbar, ruhan çok inki af etmemi,¹⁷ Mo ol muhitindeki mücadeleleri onun ruhunda çok derin ve çok menfi tesirler bırakmıştır.

Merhametsizlik, ba kalarının ıstıraplarına karşı lâkaythk, hattâ ma lûpların ıstıraplarından zevk duymak¹⁸ Çengiz'in bariz ruhî vasıflarından biridir.

Bütün hareketlerinden biz Çengiz'in bir barbar millete mensup oldu una hükmediyoruz.

Çengiz'in hayat ve fütuhatında fert ve milletlere münasebetini Türk tarihinin stemi Han, Selçukî To rul Bey, Alp Arslan, Sultan Fatih gibi büyük simalarının ferd ve milletlere münasebetiyle mukayese etti imiz zaman büyük bir fark görüyor: Türk serdarları ma lûplara karşı çok âlicenaptırlar, Çengiz ise merhametsizdir.

Çengiz'in ruhî ve ahlâkî terbiyesi zekâsı seviyesinde de ildi. Fakat Çengiz ihtiraslarına tâbi bir zalim de ildi.

O ba kalarının ıstıraplarına karşı lâkayt oldu u halde darî ve siyasî bir sebep olmadıkça zulüm yoluna gitmezdi.

Onu idare eden daima so ukkanlı muhakeme idi.

Mo ollar Türklerden ayrı bir ırktır: Yukarıdaki izahlardan çıkan netice u-

¹⁷ Çengiz zuhurundan önce Mo olların çok barbar bir kavim oldukları bütün müel-iflerce kabul olunan bir hakikattir. Barthold, Op. Cit. 386.

¹⁸ Vladimirtsoff, Op. Cit. 165 - 166.

dur: Çengiz, eski Türklerden tamamıyla farklı, eski Türklerin "Tatar" dedikleri bir kavme mensuptur. Mo ollar (Tatarlar) Mo olistan'ın imalî kısmında sakin¹⁹ küçük bir kavim idiler. Tâ M. S. sekizinci asırda Türklere tâbidiler.²⁰

Mo ollar Türklerden her cihetten farklı bir millettir.

1) Lisan cihetinden: Mo ol lisanı Türk dili gibi zengin ve inki af etmi bir lisan de ildi.

Fransızca ile Almanca ne kadar birbirinden ayrılıyorsa Türkçe ile Mo olca o derecede birbirinden farklıdır.²¹

2) Tarih cihetinden: Türkler Asya tarihi sahnesinde Milâddan bin üçyüz sene önce arkî Hunlarla çıkmı o sahnede parlak roller oynamı bir millettir.²² Çengiz devrine kadar Türklerin 2500 senelik tarihi vardır. Mo ollar, Çengiz'den önce meçhul bir kavim idiler.

3) Medeniyet bakımından: Türkler asırlardanberi millî bir yazı, yüksek bir miUî kültür sahibi bir millettir.²³ Mo olların Çengiz devrine kadar ne yazısı, ne bir medeniyeti vardır.²⁴ Çengiz'in mensup oldu u Mo ollar çok barbar, fakir, medeniyetten mahrum bir millettir.

4) Bugünkü siyasî ve medenî vaziyet bakımından: Mo olların Türklerden farklı bir millet oldu unu vuzuhla kavramak için Mo olistan'ın bugünkü vaziyetine göz yöneltmek kâfidir.

Bugün Mo olistan, Mo olların vatanıdır. Türkler ise Asya, Avrupa'nın muhtelif sahalarına yayılmışlardır. Mo ol lisanı Çengiz'in kullandı ı lisan, hemen hiç de i memi bir halde bugün de Mo olların millî lisanıdır. Mo ollar, Türkler gibi geli mi bir lisan ve zengin bir edebiyata malik de ildirler. **Bugün Türk kavimlerinin ço u müslümandır.** Halbuki Mo olların büyük bir kısmı budisttir.

Hülâsa: Mo ollar her bakımdan Türklerden farklı bir kavimdir.²⁵

¹⁹ Orh, kit. I E 4. Thomsen, nscriptons de l'Orkhon, p. 140.

²⁰ Orh. Kit. I E 4.

²¹ Klaproth, Asia polyglotta, p. 204,270,286.

²² Burada saka ve yüeçilerden bahsetmiyorum, çünkü Çin tarihlerindeki Hunlar hakkındaki kayıtlar saka ve yüeçiler hakkındaki kayıtlardan daha eskidir.

²³ Cüveynî, I,17. D'Ohsson, Op. cit 290.

²⁴ Cüveynî, I,17.

²⁵ Bugün bir kısım âlimlerin kadim Mo ol lisanıyla kadim Türk dili arasında, di er tâbirle Mo ol dilinin selefî olan dille Türk dilinin Türkçe olmadan önceki ekli arasında münasibetler mevcut bulundu unu isbat ve tespit etmeye çalı tıkları herkesin malûmudur. Fakat bu

Türklerin ba ına geçen Çengiz kendisi Türkle mi miydi?

Maalesef bu suale de menfi cevap vermeye mecburuz. Çengiz yükselmesi için Türk kuvvetlerine dayanmakta tereddüt etmemi tir. Türklerin kanunlarını kabul etmi tir. Fakat hiç bir zaman Çengiz kendisi ruhen Türkle memi tir:

Çengiz Türkçe bilmiyordu.²⁶ Mo ollu u Türklü e tercih ediyordu. Askerî sahada Türklerin yükselmesini istemiyordu, Büyük askerî vazife ve makamlara Mo olları tayin etmeyi tercih ediyordu.

Bütün bu mü ahededen çıkan netice udur:

Çengiz imparatorlu u gayri Türk bir hanedan tarafından Türk kanunlarına göre idare olunan, ordusundaki erlerin büyük bir kısmı Türklerden ibaret olan, B R TÜRK - MO OL MPARATORLU U idi.

5) Çengiz'in Türk tarihindeki rolü:Çengiz'in fütühatından önce Türk âleminin siyasî durumu u idi:

Mo olistan'da bir kaç müstakil Türk devleti vardı: Kerayit devleti, Neyman devleti, Çinî Türkistan'da Müslüman ve gayrimüslim Türk Hanlıkları, Garbî Türkistan'da Horezm ahlara devleti.

Bu devlete İran da tâbi idi. Avrupa'da bugün Rusya'yı te kil eden saHan'ın arkında çok medenî bir Müslüman Türk devleti vardı. Volga Bulgarları devleti, Idil Bulgarları tâ 920 senelerindenberi Müslümandılar. Karadeniz imalinde, bugünkü Rusya'nın cenubunda Kıpçak ismiyle malûm büyük kabileler ittihadı vardı.

etüd ve ara tırmalar bugün Türk ismiyle malûm Türkçe konu an milletle bugün Türkçe'den büsbütün farklı bir lisan olan Mo ol dilinde konu an milletin aynı millet oldu unu, Türklerle Mo olların etnolojik vahdetini isbat etmez, ancak Proto-Türklerle Proto-Mo ollar'ın aynı geni bir be erî zümreye, be eriyetin Ural-Alтай zümresi denilen zümresine mensup olduklarını isbat eder. Bu zümreye Türklerle Mo ollar'dan ba ka Tunguz'lar, Fin'ler, Macar'lar da dahildir.

Bugün lisaniyat sahasındaki ara tırmalar Hind-Avrupa dilleriyle Samî diller arasında da münasebetler mevcut oldu unu isbat etmi lerdir. Fakat bundan Fransızlarla Arapların aynı millet oldu u neticesi çıkmaz, ancak her ikisinin be eriyetin cüzleri oldu u neticesi çıkar. Uzak bir lisani münasebet izlerine istinaden Türklerle Mo olları aynı millet gibi göstermeyi istihdaf eden yazılan biz Türk tarihine karı ıklık getiren faydasız, yazılar telâkki ediyoruz.

Son iki bin senelik malûm tarihimizin berrak realitelerini tarihten önceki meçhul devre ait nazariyelerle feda etmeye kalkı mak do ru de ildir. Bu bir nevi ilmi snobismdir. Tarihi devirlerde tarih sahnesinde Mo ollar her bakımdan daima Türklerden ayn bir kavim olarak görünmektedirler. Tarih yazarların vazifesi her eyden önce tarihi realiteleri görmek ve bu realiteleri vuzuhla, mantıkî bir sıra ve insicamla tespit etmektir. Tarih yazar tarih yazmalı, tarihle kablet tarihi karı tırmamak.

²⁶ Tabakati Nasirî p. 1114.

Çengiz zuhuru ve onun fütuhâtı Türk tarihini altüst etti. Kerait ve Neyman devletleri ortadan kalktı. Horezm ahlar devleti ve dil Bulgarları devletleri tarihe karı tı. Anadolu'da kuvvetli Selçukîler devleti de Mo olların siyasî üstünlü ünü tanımak zorunda kaldı.

Hülâsa:

Çok parlak bir tarihî maziye malik olan Türk ırkına mensup olan milletler Mo ol sülâlelerinin tebaaları oldular.

Bütün Türk ülkelerinde Çengiz ahfadı Mo ollar hâkim oldular.

Türklük Mo ol boyunduru u altına dü tü.

Bu vaziyet iki bin senelik parlak tarihî mazisi olan bir millet için, Türklük için, bir eref de ildi.

Bu nasıl mümkün oldu? Türklü ün bu siyasî sukutunu nasıl izah etmeli? Bunun elbette ki pek çok tarihî, ktisadî, dinî, felsefî, çtimaî sebepleri vardır. Biz burada bunların izahına giri ecek de iliz. Biz ancak bütün bu sebeplerin neticesi olan asıl sebebe i aret etmekle iktifa edece iz:

Bu sebep Türk ırkına mensup zümrelerde Türklük uur ve gururunun muvakkat olarak tutulmu , küsufa u ramı olmasdır. Fakat Türklük uurunun bu küsufu muvakkat idi. Türklerin uzun müddet yabancı sülâlelerin hâkimiyeti altında ya a mayı kabul etmeleri ihtimali yoktur.

Nitekim öyle oldu. Türk ırkının cibilliyetinde mündemiç olan kendi mukadderatına kendisi hâkim olmak ihtiyacı, siyasî istiklâl iradesi, siyasî edebiyat kudreti tekrar kendini gösterdi.

Mo ol hâkimiyeti teessüsünden bir müddet sonra bu hâkimiyete kar ı reaksiyon ba ladı. Türklük muhtelif yollarla ve muhtelif ekillerde Mo ollu u ma lûp etti: Türkler Altın-Ordu devletinde hâkim Mo ol sülâlesini Türkle tirdi ve slâmla tırdılar. ranı da slâmla tırdılar. Türkistan'daki Türkler bir ihtilâl yaparak, Mo ol hâkimiyetine nihayet verdiler. Mo ol sülâlesinin hâkimiyeti yerine bir Türk sülâlesi hâkimiyetini ikame ettiler. Anadolu'da evvelâ Mo olları tanımayan beylikler, sonra bütün beylikleri birle tiren Türk Osmanlı devleti zuhur etti.

Bu suretle Türkler her yerde tekrar hâkim zümre oldu. Mo ol hâkimiyeti Türklük tarihinde ancak bir "epizod" oldu.

Fakat bu Mo olların muvakkat hâkimiyeti Türklük âleminde, Türk tarihinde menfi ve müspet mühim izler bıraktı: burada bunlardan bahsedecek de iliz; ancak misal için Mo ol hâkimiyeti devrinin bırakt ı izlerden ikisine i aret etmekle iktifa edece iz. Bunlardan biri menfidir, di eri müspettir.

1) Menfî bir iz olarak ırk ve tarih bakımından halis Türk olan Türkçe konuşan bazı Türk zümrelerine (bir müddet o Türk zümrelerinin Tatar Hanlarına tâbi olması yüzünden) Avrupalılar ve İranlılar tarafından "Tatar" ismi verilmi olmasını gösterebiliriz. Bu sırf suitefehhüm mahsulü olan isim Türklü ü ikiye ayırdı: Biri bu ismi muhafaza eden Türkler, di eri bu isim yerine kendilerine "Tatar" denilen Türkler. Türk ismini muhafaza eden Türk devletlerindeki Türk Han ve sultanları ve bu sultanları tutan aristokrasi ve münevverler de Türk ülkesi haricindeki, arktaki ve imaldeki Türklerin Türkten farklı "Tatar" denilen ayrı bir kavim telâkki olunmasını bazen uursuz, bazan uurla desteklediler.

Çünkü ark Türkleri'nin ahali tarafından Türk telâkki edilmemesi, Türkten farklı bir millet sayılması arktaki Türklerin garptaki Türk devletini istilâ te ebüslerine kar ı mânevi ve ruhî bir kale te kil edecekti. Bu bir kısım Türk zümrelerinin "Tatar" telâkki edilmesi ve bundan do an menfî hâdiseler, Mo ol - Tatar hâkimiyetinin bıraktı ı menfî neticelerden biridir. Bugün Tatar denilen kavimler tarihleri ve lisanları bakımından halis Türkdürler.

Hâkim sülâlelerin idare ettikleri sahaların ahalisine sülâle isimlerini vermele ri tarihte çok görülmü bir hâdisedir. skandinavya'dan gelen Rus sülâlesi hâkimiyeti neticesinde Rusya'daki slavlara²⁷ Rus ismi verildi i gibi.

Fakat Rusya'daki slavlar'ın Rus ismini alması onların îslavlıklar'ına zerre kadar tesir etmemi tir. Tıpkı Ruslar skandinavya'lı Rus sülâlesine tâbi oldukları halde slav kaldı ı gibi, Mo ol-Tatar hâkimiyetine ra men Türkistan'daki ve dil havalisindeki, Azerbaycan'daki Türkler de halis Türk olarak kalmı lardır. Bugün Türk edebiyatında bu "Tatar" ismi yerine her yerde Türk ismini koymak ancak tarihî ve etnolojik bir hakikati tasdik etmek olur. Hakikî Tatarlar = Mo ollar bugün ancak Mo olistan'da oturuyorlar, onlar da kendilerine "Tatar" demiyorlar; Mo ol diyorlar.

2) Çengiz fütuhatının müspet neticesine misal olarak unu bilhassa zikretmeliyiz: Çengiz fütuhâtı neticesinde Mo ol sülâlelerinin hâkimiyeti devrinde pek çok Türk oymakları uzak arktan gelip Türkistan'da, Anadolu'da ve dil havzasında, Azerbaycan'da yerle mi lerdir. Bu sayede bu ülkelerde Türk unsurunun nüfus adedi artmı tir. Bilhassa Anadolu'da Türk unsurunun ço alması, ekseriyet te kil etmesi, Anadolu Selçukîleri'nin İlhanîlere tâbi oldu u devrede Anadolu'ya arktan pek çok Türk oymaklarının gelip yerle mesi neticesi olmu oldu u anlaşıyor.²⁸

²⁷ Rus kelimesinin men ei hakkında ba ka nazariyeler de vardır. Burada bu hususta tafsilâta giri meyece imiz tabîdir.

²⁸ Eserini XII nci asrın ba larında yazmı olan Arap co rafiyaclarından İdrisî'nin

Çengiz fütuhatıyla Mo ol sülâlelerinin hâkimiyetinin di er pek çok tarihî, ktisadî ve fikrî, ideolojik neticeleri üzerinde durmaya kitabın çerçevesi müsait de ildir.

"Nüzhet-ül-Mü tak" adlı eserinde Anadolu'daki bütün co rafî isimler, ehir, da ve mahal isimleri olarak Bizans devri isimleri gösterilmi tir. Meselâ, Karadeniz Pontus denizidir. (Bahr-ül-Bontus), zmit, Nikomedia'dır; znik, Nikiye'dir. Halbuki drisî eseri yazıldı ı devirden a a 1-yukarı iki yüz yıl sonra Orhan Gazi devrinde Anadolu'da seyahat etmi olan bnü Batuta'nın seyahatnamesinde co rafî isimler Türkçeyle mistir. Meselâ, Nikiye Yeznik (= znik) olmu tur. Bu, XII nci asrın ba larıyla XIII üncü asrın sonuna kadar geçen zaman zarfında Anadolu'da Türk unsuru ahalinin büyük ekseriyetini te kil edecek kadar ço almı ve bunun neticesinde Anadolu'da nehir, da ve mahal isimleri de Türkçeyle mi oldu unu ispat ediyor. Bu da Çengiz devrinden sonra Anadolu'ya pek çok Türk oymakları gelip yerle mi oldu unu ve ekseriyet te kil eden Türklerin co rafî isimleri de Türkçeyle tirdi ini gösteriyor.

FASIL II

§117

ÇENGİZ DEVLETİ TE KİLÂTININ ANAHLATLARI

Çengiz devleti bir Mo ol devleti olmaktan ziyade baında bir Mo ol sülâlesi bulunan bir Türk - Mo ol devleti idi.

Bu devlette en mühim idari mansıpları i gal edenlerin ço u Türkler idi.¹ Devlet idaresi ananeleri Türklerin idari gelenekleri idi. Mo ollara devlet idaresinde yazı kullanmayı ö reten Türklerdi, kullandıkları yazı Uygur Türklerinin yazısıydı. Mo ol ordusundaki askerlerin ço u Türklerdi, Çengiz ve ahfadı tarafından istilâ edilmi medenî ülkeleri idare edenler de Türklerdi.² Askerli e ve devlet idaresine ait istilâhların ço u Türkçe idi.³

Onun için Çengiz devleti te kilâtını bir çok bakımdan, eski Türk devleti te - kilâtı telâkki etmek mümkündür.⁴

Fakat bunu söyledikten sonra Çengiz devletini eski Türk devletlerinden tefrik eden noktalar da bulundu unu söylemek lâzımdır.

Büyük Han:Çengiz Devleti'nin baında Han bulunuyor, Hanlık Çengiz sülâlesinin hak ve imtiyazıdır. Onun salâhiyeti hiç bir türlü tahdit edilmemi tir. O mutlak bir Monark'tır; istedi i ekilde hareket eder. Çengiz'den sonra onun tah-tına cülûs eden bu sülâlenin üçüncü Hanı Guyuk Han (1246-1248) kendi siyasî iktidarını öyle hülâsa etmi tir:

¹ Barthold, Turkestan s. 416.

² Barthold, Op. Cit. s. 416. D'Ohsson, Op. Cit. 1,625.

³ Misal için u ıstılahları gösterebiliriz. Ordu (Han'ın ikametgâhı, oturdu u yer, o lan (prens), Turnen (on bin), Tarhan (asilzadelerin en çok imtiyaza malik olanı), yasak (kanun), tamgacı (mühürdar), Bitikçi (kâtip), Yarlı (ferman), ulak (posta atı).

⁴ Maalesef son zamanlara kadar büyük Mo ol Devleti'nin te kilâtına tahsis edilmi bir eser yok idi. İran müverrihleri Cüveynî ve Re ideddin, umumiyetle slâm müverrihlerinin ço u gibi tarihi eserlerinde halkın çtımâî hayatıyla, devlet te kiâllâtıyla do rudan do ruya alâkadar olmamı lardır. Son zamanlarda Rus âlimlerinden Barthold (Turkestan adlı eserinde) Vladimirtsoff (Ob çestrenniy stroy Mongolov) adlı eserinde Mo ol Devleti'nin te kilâtıyla alâkadar olmu lardır. Maalesef bu eserlerde dahi Çengiz Devleti'nin idare mekanizmasının bütün müesseseleri bütün tafsilâtıyla izah edilmi de ildir. Vladimirtsoff'un eseri Çengiz Devleti'nin Mo olistan'ın Mo ollar ve Mo olistan Türkleriyle meskûn sahasındaki te kilâtı tasvir etmi tir.

(Herkesin vazifesi) buyurdu umu yapmak, ça ırdı im zaman gelmek, emretti im yere gitmek, idamını emretti im adamı idam etmek⁵dir.

Han Çengiz sülâlesine mensup prensler ve yüksek mansıbdarlar tarafından kurultayda seçilir⁶.

imparatorluk sahası tâ Çengiz devrinde Ulus ismiyle bölgelere taksim edilip o ullahına tevzi edilmi ti. Bu Ulusları bir dereceye kadar Avrupa tarihindeki fiefelere te bih mümkün ise de bunları tamamıyla fief telâkki etmek do ru de ildir. Hun devletindeki 24 eyâlet ne ise, Çengiz devletindeki Uluslar da odur. Türk devletleri tam mânasıyla feodal monar i de ildi, mutlak monar i idi. Çengiz devleti de eski Türk devletlerinin bir taklidi veyahut yeniden ihyası tecrübesi idi.

Ulus ba ındaki Çengiz ahfadının vaziyeti bir fief sahibi senyörün durumundan bir çok cihetten farklı idi:

Biz burada bu mesele üzerinde duracak de iliz. Ancak unu zikretmeliyim ki, Çengiz o ul ve torunlarının ulusları dahilinde müstakil büyük Han'a tâbi olmayan askerî te kilâtı yoktu. Bu bakımdan Çengiz o ul ve torunlarının hukukî vaziyeti Asya Hunları devletinde eyalet ba ındaki beylerin vaziyetine benziyordu.⁷

Handan sonra merkezde idare ba ında u mansıbdarları görüyoruz:

Kaza i lerine bakan bir yüksek hâkim vardır. Birinci defa olarak yüksek hâkim tayin olunan iki-Kutu-Ku⁸ olmu tur. Bilâhare yüksek hâkimlik, Yarguçuluk ve aynı zamanda yasanın tatbikına nezaret vazifesi Çengiz'in o ullahından Ça a-tay'a yükletilmi tir.⁹

Yazı i lerine bakan ve Han namına mühür (tamga) kullanan bir yüksek mansıbdar vardır:

Tamgacı: İlk defa tamgacı tayin olunan Uygur Tata-Tonga¹⁰ olmu tur.

Dinî mansıbdar: Çengiz bütün dinlere kar ı lâyük bir hükümdar gibi müsamahalı bir siyaset takip etmi ise de, amanist olan Mo olların i lerine riyaset etmek üzere Biki unvanıyla bir ba ruhanî (Ba Kam) tayin etmi tir.¹¹

⁵ Deguines, Op. Cit. Cilt V, s. 200. (Türkçe tercümesi).

⁶ Daguienes, Op. Cit. V. s. 128. D'Ohsson, Op. Cit. 1,325.

⁷ Yukarıda § 65'e bakılsın

⁸ Barthold, Op. Cit. p. 420.

⁹ D'Ohsson, II, 100. Cüveynî, 1,29.

¹⁰ Bu isim için yukarıdaki §48,99 nota bakılsın. Bu notta bu isim Tata Tugo yazılmış tır. Do rusu Tata Tongadır.

¹¹ Barthold, Op. Cit. p. 421.

Mahallî idare: Eyâlet ve bazan ülkelerin başında bulunan en yüksek mülkî idare reisi - vali - Bak ı veyahut Tay ı unvanını taşıırdı. Bilâhare Daruga unvanı yayıldı.

Çengiz devletinde ahali: Çengiz devletinde halkın, hâkim zümre olan Mo ol halkının dahi devlet i lerinde rolü yoktu.¹² Devlet Çengiz'in, onun mensup oldu u soyun ve ona iltihak eden oymak reislerinin mülküdür. Çengiz kendisini kül halinde bütün halkın de il ancak kendisine sadık beylerin reisi telâkki etmi tir.

Çengiz nutuklarında, eski Türk Hanları gibi¹³ halka hitap etmiyor; O daima asillere, kumandanlara hitap ediyor.¹⁴ Mo ollar bütün mahkûm milletleri Mo ol sülâlesinin esiri, Unagan-Bogulu, telâkki ediyorlardı.¹⁵

Çengiz devleti tam mânasıyla ve fena mânada aristokratik bir devlettir. Devlet içinde hâkimiyet ve bütün servet menbalan çok mahdud bir zümrenin inhisarı idi.

Aristokratik devlet demek hukuk bakımından imtiyazlı sınıflar hâkimiyeti esasına müstenit devlet demektir.

Çengiz devletinde hâkim millet sayılan Mo olların oturdu u sahadaki ahali arasında u sınıfları görüyoruz:

- 1) Ba ta Han,
- 2) Prensler (Köbegünler), Çengiz ahfadı,
- 3) Noyanlar (asiller),
- 4) Halk.¹⁶

Prenslük nasıl iktisap edildi i izah istemez.

Noyanhk: Noyanlar, Çengiz Devleti'nin asilleridir, imtiyazlı yüksek sınıftır. Noyanlık, Han tarafından tevcih olunan bir hak ve imtiyazdır. Noyanlık ya Han tarafından ifahi bir surette veyahut ayrı bir ferman, Yarl ık ile tevcih olunur.

Noyanlara Han tarafından "Payzi" ismiyle malûm bir tunç levhacık dahi verilirdi.¹⁷

¹² Barthold, Op. Cit. p. 414.

¹³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 22,23.

¹⁴ Vladimirtsoff, Çingiz Khan, s. 73.

¹⁵ Vladimirtsoff, Ob çeşveniy stroy Mongolov, p. 99.

¹⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 104.

¹⁷ Marco-Polo, 114-115.1. Berezin. Oçerk Venutrennevo Ustroystva Ulusa Cuçieva, s. 61-62.

Noyanlık imtiyazı tevcih olundu u zaman Yükinme töreni yapıldı. Noyan olacak adam Han'ın önüne gelip diz çökerek, ba ını e erek Han'a itaat edece ine and içerdi. Noyanlık tevcih olundu u zaman yeni Noyana aynı zamanda bir mik-tar arazi (Timar) dahi verilirdi. Han verdi i timarı her zaman geri almak hakkını haizdi. Bütün Tümen (On bin) ba ıları, **Binba ıları, Yüzba ıları Noyan sınıfına dahildir.**

Çengiz devletinde Tümen ba ılık, Bin ba ılık askerî rütbe oldu u gibi aynı zamanda çtimaî sınıf derecesi idi.¹⁸

Çengiz devletinde Noyanlar, asiller arasında da imtiyazlar bakımından birbi-rinden farklı zümreler vardı.

Noyanlar arasında en imtiyazlı zümre Tarkhanlar'dır. Tarhanlar u imtiyaz-lara malik idiler:

- 1) Tarhanlar her türlü vergi, rüsum, angariye mükellefiyetlerinden muaftılar.
- 2) Sürek avlarında ele geçirilmi avlardan, sava larda alınmı ganimetlerden bir hisse alırlardı.
- 3) istedikleri zaman müsaade istemeksizin Han'ın huzuruna çıkabilirlerdi.
- 4) Tarhanlar ancak dokuz defa suç i lerlerse mesul olurlardı.

(Bu esastan idam cezasına ula tıran a ır cürümler müstesna idi.)

- 5) Umumî ziyafet ve törenlerde Tarhanlar en erefli mevkii i gal ederlerdi ve onlara bir kadeh arap sunulurdu.¹⁹

Çengiz'in askerî te kilâtı:Çengiz'in askerî te kilâtından uzun uzadıya bah-sedecek de iliz. Askerî te kilâtın mühim esaslarını öyle hülâsa edebiliriz:

Bütün Mo olistan²⁰ Onluk (arban), yüzlük (yagun) ve binlik (Mingan) ve on binlik (Tümen) isimleriyle küçük ve büyük sahalara bölünmü tür.

Bu isimleri ta ıyan sahaların ahalisi isimlerin gösterdi i adet miktarında ordu için er göndermekle mükelleftir.²¹

Ordu da ahali gibi onluk, yüzlük, binlik ve tümen ismiyle birliklere bölün-mü tür.

¹⁸ Re ideddin, III. 36. Cüveynî, I, 27. Vladimirtsoff, Çingiz-Han, 107.

¹⁹ Barthold, Op. Cit. 414. Trudi Pekinskoy dukhovnoy messiyi IV, 98-124.

²⁰ Bu sistemin ancak Mo olistan'daki Mo ol ve Türk kavimlere tatbik olundu u anla ılıyor.

²¹ Vladimirtsoff, Ob çestvenniy Stroy Mongolov, s. 104.

Her askerî birli in ba ında bir ef vardı. Onba 1, yüzba 1, binba 1, tümenba 1. Yüzba 1, binba 1 ve tümenba 1 olmak için Noyan sınıfına mensup olmak arttı.

Çengiz devletinde zabıt yeti tiren müessese Han'ın muhafazasına tahsis edilmi hassa askeri idi. Çengiz, Hanlık makamına yükseldikten sonra derhal bir muhafaza te kilâtı kurmu tur. Hassa askeri te kil etmi tir. Çengiz'in hassa askeri (Keikten) on bin itina ile seçilmi yi itlerden terekkep ederdi. Bunlar u ekilde seçilirdi:

Her binba ının o lu muhafaza askerine intisap etmeye mecburdu. Binba 1 o lu kendisiyle beraber soyda larından bir genci ve istedi i ekilde seçerek di er on arkada ını getirmeli idi.

Her yüzba ının o lu da kendisi hassa askerine gitmeli ve kendisiyle beraber bir soyda ını ve be arkada ını getirmeli idi.²²

Onba 1 o lu ise kendisinden ba ka bir soyda ını ve üç arkada ını getirirdi.

Bundan ba ka dile i is'af edildi i takdirde her hangi bir hür insan hassa askerine, muhafaza taburuna intisap edebilirdi.

Hassa askerlerinin hayatı gayet sıkı kaidelerle tanzim edilmi ti.

Muhafaza askerine mensup bir er nöbeti gününde vazigesi ba ında bulunmadı ı takdirde ilk defasında otuz dayak cezasına mahkûm olurdu, ikinci defasında yetmi dayakla cezalandırılırdı. Üçüncü defa aynı suçu i lerse otuz be dayak yedikten sonra askerlikten tardedilirdi.

Erlerine nöbet günlerini önceden hatırlatmayan zabıtlar de aynı cezalarla cezalandırılırdı.

Muhafaza askeri dört kısma bölünmü tü. Her kısım üç gün ve üç gece nöbet beklerdi.

Karanlık inmeye ba ladıktan sonra Han'ın bulundu u mahal etrafında dola mak yasaktı. Bu kaideye riayet etmeyenler derhal tevkif olunurdu.

Han'ın yanına ancak, muhafaza neferlerinin maiyetinde girilirdi.

Muhafaza askerinin bir çok imtiyazları vardı:

- 1) Muhafaza askerinin âlelâde eri rütbece bir yüz ba ından yüksek sayılırdı.
- 2) Suç i leyen muhafaza neferinin cezalandırılması için Han'ın müsaadesi lâzımdı.²³

²² Barthold, Turkestan, h. 413. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 120

²³ Barthold, Op. Cit. p. 413-414. Vladimirtsoff, Çingiz Khan, p. 74-75.

3) Muhafaza askeri ancak Han'ın kendisinin i tirak etti i seferlerde harbe giderlerdi.

Harp zamanında ordugâhta muhafaza askeri u ekilde yerle irdi:

Bin muhafaza eri Han ota ının kar ısında yer alırdı, iki bin Kor i denilen erler ota ın sol tarafında, kalan 7.000 er de ota ın sa tarafına yerle irdi.

Hassa askerî müessesesi, Han'ın ahsı için bir muhafaza vasıtası oldu u kadar da bir zabıt yeti tiren mektepti.

Burada bütün yüksek askerî reislerin o ullahı, toplanmı bulunuyordu. Han bütün muhafaza erlerini ahsen tanırdı, onların tecziyesi için Han'ın müsaadesi lâzımdı.

Çengiz'in muhafaza te kilâtı eski Jermanlerin "Comitatus" müessesesi vazifesini gören bir müessese idi:

Her iki müessesenin iki gayesi vardı:

- 1) Zabıt kadrosu hazırlamak,
- 2) ef tarafından yeti tirilmi efe sadık kalacak kimseler yeti tirmek.

Çengiz'in bu son gayeye de eri mi oldu u anla ılıyor.

Çengiz'in generallerinin ço u bu muhafaza taburlarında yeti mi askerlerdir.

Çengiz'in bütün ordusu onun ahsen tanıdı ı, tecrübe etti i, seciye ve vasıflarını bildi i ahısların elinde idi. Çengiz'in generallerinin hemen hepsi de erli kumandanlar olmu olması Çengiz'in insan tanımak hususunda dahi harikavî mevhibeye malik oldu unu ispat eder.

Çengiz'in ordusu üç kola bölünmü tü: Orta kol, sol kol (arkî kol), sa kol (Garbî kol). Her kolun ba ında bir yüksek kumandan bulunurdu.²⁴

Askerde çok sıkı inzibat hâkimdi. Bir eften di er efe kaçan nefer idam cezasıyla cezalandırılıyordu. Cezası bütün ordunun huzurunda icra olunurdu.

Çengiz devletinde oymakların yerine askerî binlik kaim oldu. Bu binlikler ekseriya o havalideki eski oymak ismini almı lardır. Fakat binliklerin aynı oymak efradından tereküp etmesi zarurî de ildi. Binlik ismindeki askerî birlik içinde türlü oymaklara mensup kimseler bulunurdu. Çengiz, binlik ba ı olarak ekseriya oymak ailelerine mensup ahısları tayin ederdi.

²⁴ Çengiz devrinde orta kolun efin Naya, sol kolun, arkî kolun efi Mukoli, sa kolun efi de Bugurcu idi.

Bu suretle, Çengiz ordusunda askerî te kilâtın yüksek kumandanlarını ta-yinde soy ve oymak esası bir dereceye kadar itibara ahndı ı halde askerî birlikler içinde soyları karı tırmakta beis görmezlerdi.²⁵

Çengiz'in bu siyaseti soy ve oymak te kilâtının tedricî tereddî ve zevaline sebep olmu tur. Eskiden bir çok büyük bir oymaklar ittiheadı te kil etmi olan kavimlerin soyları, oymakları da ılımı tur.

Çünkü Çengiz kendisi ve ondan sonra onun halefleri Hanlar askerî binliklerde türlü soyları karı tırmakla kalmamı lar, bazen soy ve oymakları bir sahadan di er sahaya da naklettirmi lerdir.

Bugün Kerait, Nayman, Merkit adlarını ta ıyan kavimler yoktur. Fakat türlü di er Türk kavimleri içinde Kerait, Nayman, Merkit adlı oymak veyahut soylar vardır.

Çengiz devletinde oymakların yerine askerî binlikler kaim olmu ve bu binlikler ekseriya eski oymaklardan birinin adını almı lardır. Binliklerin efî olan No-yanlar da ekseriya eski oymak reisleri ailesine mensup kimseler arasından seçilirdi. Fakat Çengiz'in te kilâtı eski oymak te kilâtından farklıdır.

Oymak te kilâtında "ademi merkeziyet" ruhu hâkimdir.

Çengiz te kilâtında merkezilik esası hâkimdir. Mo ol tarihi ve lisan müte-hassısı Rus âlimi Vladimirtsoff,²⁶ Çengiz'in yapmı oldu u darî te kilâtı feodalite telâkki ediyor. Çengiz devletinde eski oymak te kilâtının yerine feodal usul kaim oldu, diyor.

Bu fikir ancak kısmen do rudur. Fakat Çengiz devletindeki feodalite Avru-pa'da orta zamanlarda teessüs etmi olan feodaliteden farklıdır. Avrupa feodalitesi gev ek tâbiyet, kuvvetsiz bir metbuiyet esaslarına dayanırdı. Çengiz devletindeki feodalite ise Mete devletinde ve Osmanlı devletindeki feodalite gibi kuvvetli bir merkezî hâkimiyet ile telif edilmi bir feodalite idi. Türk feodalitesi.

§118

ESK MO OLLARDA SOY TE K LÂTI

Mo ollar kadim devirlerdenberi Türk kültürü ve Türklerin siyasî üstünlü ü altında ya amı bir kavim olduklarından onların hem dilinde hem de çtimaî te -kilât ve hukukî telâkkilerinde Türk dil ve hukukunun tesiri hiss olunmaktadır.

²⁵ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 108-109.

²⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 33-121.

Mo ollar ın soy ve oymak te kilâtı da Türk kavimlerinin soy te kilâtının he-men aynıdır. Fakat eski Mo ol hukukunda eski Türklerde görülmemi bazı mü-esseseler de vardır.

Yukarıda görüldü ü veçhile, eski Türk kavimlerinin te kilâtı demokratik, halkçı esaslara kurulmu tu, köleler müstesna, Türklerde halk hürdür. Halk ara-sında imtiyazlı zümreler yoktur. Eski Mo ol te kilâtında ise tâ en eski devirlerde halk arasında hür soylardan ba ka hür olmayan, ba ka soylara tâbi olan esir soylar vardır.

Eski Türk hukukunda halk arasında hürriyet ve müsavat hâkimdir. Mo ol-lar¹ da ise tâbîlik ve metbuluk, hâkimlik, mahkûmluk esası hâkimdir.

Eski Türk hukukunun temayülü demokratiktir. Mo ol hukukunun ruhu ise aristokratiktir.²⁷ Yukarıda Yakut ve Kazak Kırğızların soy te kilâtını izah et-mi tik. Evvelâ Mo olların soy te kilâtının Türklerle mü terek olan cihetlerine i aret edelim.

Eski Mo ollar'da da çtimaî ve siyasî nüve soy (Obog)'dur.

Mo ollar'da da aile ve soy te kilâtı baba riyasetine dayanır. **Mo ollar'da da aile agnatik ve patriyarkaldır, akrabalık erkekler vasıtasıyla tespit olunur.** Aile-de reis babadır. Soyda patriyarkaldır, soy içinde en ya lı erkek reistir.

Soy esas itibarıyla mü terek bir dede (Ebüğe)'den ne et eden ahıslardan te-rekküp eder.²⁸

Bir soyun fertleri fazla ço aldı ı zaman soydan yeni soy ayrılabilir. Bu suretle mü terek ebüğe ye mensup soylar olabilir. Mo ollar'da soy esası mühimdir.

Aynı soyun fertleri arasında nikâh memnudur. Hattâ aynı ebüğe ye mensup soylar arasında bile evlenme caiz de ildir. Soylar eksogam'dır.

Mo ollar çocuklarına tâ küçük ya ta iken mensup oldukları soy ve oyma ın ismini ö retirlerdi. Soy ve oyma ını bilmeyen Mo ol yoktur.²⁹ Kurban kesildi i

²⁷ Mo ol âmme hukukunun bu hususiyetine Rus âlimlerinden Barthold, Historische Bedeutung der Alttürkischen nschirften adlı eserinde ve Vladimirtsoff da Çingiz Khan adlı eserinde (s. 41-42) i aret etmi lerdir.

²⁸ B. Vladimirtsoff, ob çestvenniy stroy Mon olov, Mongolski koğevoy feodalizm. Len-ingrad, 1934. p. 46.

²⁹ Re idüddin, Camiütttevarih, II. p. 8 ve 28. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 46.

zaman ancak aynı soyun efradı hazır bulunabilirdi.³⁰ Soy lar arasında hususî intikam esası hâkimdir.³¹

Soy içinde en ya lı olan bir çok hak ve imtiyazlara maliktir. Her soyun kendisine mahsus dinî merasimi vardır. Soy içinde dinî merasime ri yaset etmek onun hakkıdır.³²

Umumî i leri müzakere için soy efradı içtimalar aktederlerdi.³³

Mo ollar'da aynı zamanda bir kaç kadınla evlenebilirler. Karılardan biri ba karı sayılır.³⁴ Mo ollar'da da hayatta kalan biraderin vefat eden biraderin zevcele riyle evlenmesi mecburiyeti (Levirat) vardır.³⁵

Gelin ilk defa kayın baba ve anasına takdim olundu u zaman onlara hediye ler takdim eder.

Gelinin kayın babasına takdim olunması muayyen törenle yapılır. Bütün bu hâdiseler Mo ol ailesinin de a natik ve patriyarkal oldu unu ispat eder.³⁶

Güvey kız akrabasına Kalın vermekle mükelleftir. Buna mukabil gelin de ko casına cihaz getirir.³⁷

Eski Mo ol hukukunda bütün zevcelerden do an çocuklar aynı derecede me ru addolunur.

Mülkiyet ve miras: Mo ollar'da da menkul mallar üzerinde ahsî mülkiyet esası hâkimdi.³⁸

Arazi sahaları ise soyların mülkiyetidir. Her soyun kendisine mahsus bir arazi sahası vardır. Buna Mo ollar "Nutuk" derler.³⁹ Babanın ve ananın mirası o ullar arasında taksim olunur. Küçük o ul (Otc i in) babasının evini, ev e yasını alır. Ba basının evinde kalır. Di er o ullar aralarında davarları taksim ederler.⁴⁰

³⁰ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 52.

³¹ Re idüddin 1,52. Vladimirtsoff, 53.

³² Vladimirtsoff, Op. Cit. 49.

³³ Vladimirtsoff, Op. Cit. 79.

³⁴ Marco Polo, 80. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 48.

³⁵ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 47

³⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 48.

³⁷ Rubruk, p. 28. Marko Polo, 88. Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 56.

³⁸ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 54.

³⁹ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 58.

⁴⁰ Rubruk, 79. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 54.

Oymaklar: Soylar (Oboglar) birle erek oymak te kil ederler. Mo ollar oyma a "Irgen" derlerdi. Oymaklar ekseriya zümreler arasında harblar zuhur etti i zaman te ekkül eder. Muharebeler durdu u zaman da ılırdı. Irgenler saldırma veyahut korunma için te ekkül eden siyasî ve askerî birliklerdir.

Soylar gibi oymakların da içtimaları, kurultayları olurdu. Irgen vahdetini ve soyların umumî iradesini bu kurultay temsil ediyordu. Kurultayın esas âzası soy - obog reisleri idi.

Fakat soy reislerinden ba ka her soyun di er nüfuzlu ahsiyetleri ve hattâ tâbi soyların de erli adamları da kurultaya i tirak edebilirdi. Mo ollar'da da⁴¹ kurultay zamanımızdaki parlamentolar gibi daimî bir müessese de ildi. Hallerin icabına göre vakit vakit toplanan bir müessesedir. Kurultayda günün mühim meseleleri görü ülür.⁴²

Kurultayda hazır bulunmak mecburî de ildir. Bu içtimaya ancak isteyen i - tirak ederdi.⁴³

Askerî efleri seçen oymak kurultayı idi. Seçilmi bir ef uzun müddet ordunun ba nda bulunabilirdi. Bu gibi seçilmi eflere bazan Han dahi derlerdi.

Fakat bu seçilmi oymak eflerinin siyasî nüfuzu nisbeten mahduttu. Siyasî hâkimiyet oyma a dahil soylara ait sayılıyordu. Soylar ittihadı olan Irgen (oymak) bir devlet olmadı ı gibi, Irgen (oymak) efi de bir kral de ildi. Bazen bir oymak efinin riyaseti bütün hayatı müddeti zarfında devam ettikten sonra onun sülâlesine de intikal edebilirdi.

Soy ittihadlarının (Irgenlerin) mücadelesi neticesinde bazen bir oymak di er bir oyma ı itaata altına alırdı. Bundan büyükçe siyasî birlikler, oymaklar ittihadı vücuda gelirdi.⁴⁴

Çengiz gibilerin zuhuru bu hâdisenin bir numunesidir.

Unagan bogolluk: imdiye kadar Mo olların çtimaî hayatında mü ahede etti imiz hâdiselerin, Mo ollar'da mevcut hukukî esasların ço u⁴⁵ Türk kavimlerinin ço unda dahi mevcut hâdiseler ve esaslardır.

⁴¹ Türklerde de öyle idi. § § 61, 87 ye bakılsın.

⁴² Vladimirtsoff, Op. Cit. 79.

⁴³ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 79.

⁴⁴ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 83.

⁴⁵ Ço u, diyorum, çünkü sayılımlı Yusunların bir kısmı Türklerin ancak bir kaç zümresinde görülmektedir.

Mo ollar'da Türklerde mevcut olmayan bazı müesseseler de mevcut oldu u anlaşıyor.

Bu müesseselerden biri de **Unagan-Bogol'luk** müessesesidir.

Unagan-Bogol, **nesilden nesile di er bir soya tâbi olan, o soya itaate mecbur olan, insan veya soydur.**

Mo ollar'da bir insan veya bütün bir soy di er bir soyun kulu olabilirdi. Fakat Unagan-Bogol tam mânasıyla kul de ildir. Onun vaziyeti daha ziyade orta zamanlarda Avrupa'da görülen nim esir (serf)'in vaziyetini andırıyor.

Fakat nim esir (serf) bir senyöre, bir ahsa tâbidir. Halbuki Unagan- Bogol bir soya tâbidir. Unagan-Bogol tam mânasıyla esir de ildir, dedik. Çünkü Unagan-Bogol aile sahibi olabilir. Onun evlenmesi hukukîdir.

Onun hususî mülkü olabilir. Unagan-Bogol'un çalı ması mahsulünün bir kısmı kendisine aittir. Onun mahdut ise de ahsî hürriyeti vardır.⁴⁶

Bazan bütün bir soy di er bir soyun Unagan-bogol'u olabilirdi.

Unagan-Bogol, fert olsun soy olsun tâbi oldukları soy için çalı mak mecburiyetindedir. Onlar hem barı zamanında hem sava zamanında metbuları olan soya hizmet ederler.

Metbu soya kar ı soy efradı gibi hareket etmekle mükelleftirler. Sahib soy göç etti i zaman Unagan-bogol'larla beraber göçerler. Bunların esas vazifeleri sahip soyun hayvanlarına bakmak, sürgün avlarında avları kovalamak gibi vazifelerdir.

Sahip soy ile tâbi soy arasında bazen kız alıp kız vermeler de vukubulurdu.

Askerî eflerin, kafadarları, yakın muavinleri ekseriya bu Unagan- Bogollar arasından çıkardı.⁴⁷

Sahip soy ile Unagan-Bogol olan fert veyahut soylar arasındaki münasebeti Rus âlimlerinden Vladimirtsoff, Avrupa feodalitesindeki senyör ile Vasal arasındaki münasebetin aynı telâkki ediyor.⁴⁸ Kanaatimize göre bu do ru de ildir. Çünkü feodalitedeki vasallık münasebetinde fert ferde (vassal senyöre) tâbidir⁴⁹ ve bu tâbiyet mukaveleye müstenittir. Halbuki Unagan-Bogol bir soya tâbidir ve bu tâbilik mukaveleye de il, icbar kuvvetine müstenittir. Unagan-Bogol'lu un men ei

⁴⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 63-64.

⁴⁷ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 65.

⁴⁸ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 65.

⁴⁹ Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, (eski harflerle basılmıştır.) § 81, 82, 85, 86.

ktisadî zaruret olurdu. Bu müessese feodalitedeki vassallıktan ziyade Roma'nın sukutu devrindeki Kolonat müessesesine biraz benzemektedir.⁵⁰

Obincelik: Eski Mo ol hukukunda görülen müesseselerden biri de Obincelikdir.

Obince müstakil bir soya ait ailelerin kızlarını evlendirdikleri zaman, kızlarına cihaz olarak verdikleri insanlardı. Bu insanlar kızın kocasının mensup oldu u soyun efradından sayılırlardı. Bunlar da tam mânasıyla esir de ildirler. Bu insanların vaziyeti a a ı yukarı Unagan-Bogol'ların vaziyeti idi.

Obince'lerin Unagan-Bogol'dan farkı u idi: Obince bir soyun de il, bir ailenin, bir ahsın adamıdır. Unagan-Bogol ise bir soyun, esiridir.⁵¹

Bu iki zümreden ba ka Mo ol camiasında tam mânasıyla köleler de vardı. Bunlara Calu yahut Ötele-Bogol derlerdi.⁵²

Nökürlük: Eski Mo ol te kilâtının hususiyetlerinden biri de Nökürlük müessesesidir. Nökür'ün lügat mânası "dost" demektir.

Bu nökürlük kadim Jermenler'in comitatus⁵³ müessesesine benzeyen bir müessesedir.

Nökür bir askerî ef etrafında toplanmı , askerî efe ba lı, ona hizmet eden fertlerden biridir.

Nökür'ün efe intisabı ve ba lılı ı serbest irade mahsulüdür. Nökür serbest iradesiyle efe hizmet ve itaat aktini yapmı bir kafadardır. Nökür, Unagan-Bogol de ildir, esir de de ildir. Para için hizmet kabul etmi bir u ak dahi de ildir. Nökür hür askerdir.⁵⁴

Fakat Unagan-Bogol'lardan Nökür çıkabilirdi.

Nökürün vazifesi nedir: O, efin askerî sahada muavini, yaveridir. Nökür barı zamanında daima askerî efinin yanında bulundu u gibi sava larda da beraber bulunur. Tıpkı eski Jermenler'de oldu u gibi Mo ollar'da da Nökürler zabıt olmak için yeti tirilen gençlerdi. Harp zamanında Nökürler seferber edilmı ahaliden müte ekkil birliklerin ba ına geçerlerdi.

⁵⁰ Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, § 39..

⁵¹ Unagan Bogollann vaziyeti eski jermenlerde esirlerin vaziyetine de benziyor. (Tacituus de moribus Germanorum, XXV, 125.

⁵² Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 68.

⁵³ Heinrich Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte § 19. s. 136-143.

Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, § 39.

⁵⁴ Vladimirtsoff, Op. Cit. 87.

Her Nökür müstakbel bir zabıt, müstakbel bir kumandandır. **Nökürlük bir nevi zabıt mektebi idi.**

Nökürlere efleri barı zamanında askerî olmayan di er erefli vazifeler de yükletebiliyorlardı.

Nökürlük serbest aktedilmi bir akitten do du u için her iki tarafa vazifeler yükletirdi. Onun için efin de Nöküre kar ı vazifeleri vardı:

- 1) ef, Nökürü her bakımdan himaye etmekle,
- 2) Onu ia e etmekle,
- 3) Ona elbise ve silâhları temin etmekle mükelleftir.

Nökür efine andla ba lı ise de muayyen artlar dahilinde efini bırakıp ba ka bir efe intisap edebilirdi.

Bu bir ihanet sayılmazdı.⁵³

Nökürlük müessesesinin soy te kilâtı bozulmaya ba ladıktan sonra zuhur etmi bir müessese oldu u ileri sürülmü ⁵⁵ ⁵⁶ ise de, bu ispat olunmamı tır. Eski Jer-menler'de Sippe te kilâtının parlak zamanlarında dahi comitatus vardı.⁵⁷

§119

BUGÜNKÜ MO OLLAR'DA SOY VE OYMAK TE K LÂTI

Bugün dahi Mo ollar'da soy ve oymak te kilâtı mühim rol oynamaktadır.

Malûm oldu u üzere Mo olistan, ç Mo olistan ve Dı Mo olistan diye iki kısma ayrılmı tır.

Mo olistan'ın Çin'e yakın olan kısmı ç Mo olistan ismini ta ıyor. ç Mo olistan'da altı oymaklar ittihadı vardır. ç Mo olistan Mo olları bugün oymaklar ittihadına **Çulen** diyorlar. Çulen, Yakutların Conlarına, Kazak Kırgızların Yüzlerine tekabül ediyor.

Her Çulen'e de bir çok Kho on (Oymak) dahildir.

Bütün ç Mo olistan'daki Soy ittihadlarının, oymakların adedi 46'dır.

Bu Çulen'lere mensup oymaklar Çin duvarının dahilinde, Çin duvarı ile Sarı nehir arasındaki Ordos ismini ta ıyan sahada oturur.

⁵⁵ Vladimirtsoff, Op. Cit. 86-96.

⁵⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 95.

⁵⁷ H. Burunner Loco, Cit.

Her Çule'nin bir ismi vardır.⁵⁸

ç Mo olistan Mo ollar'ında her oyma ın ba ında Casak unvanını ta ıyan bir reis bulunur. Bunlar bugün ekseriya irsî olmu tur.

Oymaklar ittihadı olan Çulen reisleri ise **Daruga** unvanını ta ırlar.

Çulen reisi olan Damgaları Kho on (oymak) reisleri, Casaklar seçerler.

ç Mo olistan Mo ollar'ının oturdukları saha Çin darî te kilâtı bakımından üç askerî vilâyete bölünmü tür.

Askerî valiler Çin hükümetini temsil ederler, bütün Casak ve Damgaları murakabe altında bulundururlar.

Çin duvarı haricindeki Alan da ları çevresindeki Mo ollar yukarıda anılmış Çulenlere dahil de ildirler. Bunlar ayrı iki oymak te kil ediyorlar: Eleut'lar, Torgut'lar.

Bu oymaklar Çin idare sistemi bakımından Çinî Türkistan (Sin-Kyan) vilâyetine ba lıdırlar.

Dı Mo olistan denilen Gobi sahrasının imal ve garbındaki sahalarda oturan Mo ollar da iki zümreye bölünmü lerdir. Gobi'nin imalinde Kerulen ve Onon çevresiyle eski Türk vatani olan Orhon ve Tola nehirleri havalisinde oturan Mo ollar Halkas ismiyle malûmdur.

Gobi'nin garbında Tein anın imalinde oturan Mo ollara ise Cungar derler.

Halkaslar dört aymak⁵⁹ te kil ediyorlar.⁶⁰ Her aymak bir kaç oymaktan ve her oymak da bir çok soylardan terekkep ediyor. Her oyma ın bir irsî reisi vardır.

⁵⁸ ç Mo olistan'daki altı Çulenin isimleri unlardır:

- 1) Çerim. Bu ittihad on oymaktan terekkep eder.
- 2) Cosotu. Be oymaktan kurulmu tur.
- 3) Cüda. Dokuz oyma ı içine almaktadır.
- 4) Silingol. On oymak birli idir.
- 5) Ulantsap. Be oymaktan ibarettir.
- 6) lekhecu. Yedi oymaktan mürekkeptir.

⁵⁹ Dı Mo olistan Mo ollar'ında Aymak kelimesi iç Mo olistan Mo ollar'ının Çulen ve Yakutların Con dedikleri oymaklar ittihadına verilen isimdir.

⁶⁰ Bu aymakların isimleri unlardır:

- 1) Tsetsen Khan, bu ittihat 23 oymaktan mürekkeptir. Bunlar Kerulen nehrinin arkında otururlar.
- 2) Tu etu Khan yirmi oymak birle mesidir. Bunlar Orhon nehri havalisinde otururlar.
- 3) Sayin Noyin Khan, 24 oymak birle mesidir. Bu Hangay da larının cenubî eteklerinde otururlar.

Casaktu, 19 oymaktan mürekkeptir. Altaylarm imalinde otururlar.

Bu reisler Han unvanını taşırlar ve Çengiz sülâlesine mensup olduklarını iddia ederler.

Cungaryadaki Mo'lar da altı oymak teşkil ediyorlar. Onlarda oymaklar ittifakı yoktur.⁶¹

⁶¹ Fernand Grenard, *La Haute Asie*, pp. 277-278. Dans la... *Geographie Universelle*, tome XXIX 1913'te Dı Mo olistan istiklâlini ilân ederek merkezi Urga olmak üzere bir müstakil hükümet kurmuştur. 1919'da Dı Mo olistan'ı Çinliler tekrar zaptederek Çin'e ilhak ettiler. 1924'te Sovyet Rusya'nın yardımıyla Dı Mo'lar tekrar Çin'den ayrıldılar.

LÂVEN. 1

§§77,107,108,109 a ilâve

§120

OGURveOGUZ

OGUR VE O UZ TÂB RLER N N MÂNASI VE BU TÂB RLER N FADE ETT MEFHUM VE MÜESSESEN N TÜRK TAR H NDEK ROLÜ

*Türk tarihinde O uz Türkleri yoktur,
yalnız Türk O uzları vardır.*

Yukarıda O uz tâbirinin oymaklar ittihadları (Oklar) mânasını ifade etti ini kısaca izah etmi tik (§ 77). İmdi burada biz bu Ogur ve O uz meselesi üzerinde daha fazla durmak ve Ogur ve O uz'un Ok'lar mânasını ifade etti ine dair fikir ve kanaatimizin istinat etti i bütün delilleri tafsilli bir surette izah etmek niyetindeyiz, çünkü biz Ogur ve O uz tâbirlerinin hakikî mânalarını tespit etmenin, Türk tarihini ve Türk devletini tekil eden unsurların hakikî, tarihî rolünü anlamak bakımından çok mühim oldu u kanaatindeyiz: Ogur ve O uz tâbirlerinin hakikî mânaları tespit edilmedikçe Türk tarihinin bir çok meseleleri müphem ve hattâ meçhul kalmaya veyahut yanlış anlaşılmaya mahkûmdur.

I — arkî Roma müelliflerinden Priskos'un rivayetine göre¹ Avrupa Hunları devleti, (Attilâ devleti) dağıldıktan sonra (454'ten sonra) Avrupa'daki Hunlar arasında u isimler altında yeni Hun zümreleri, yeni kavimler zuhur etti: Ogur'lar, Saragur'lar (Sarı-Ogurlar), Onogur'lar. (Bu kayıtlar M.S. 461-465 yıllarına aittir.)

II - Di er bir arkî Roma müellifi, Agathias da u Hun zümrelerinden bahsediyor: **Utigur, Kotrigur, Ultizurv.s.**²

¹ Priskos, Corpus scriptorum hist. Byzant. ed. Niebuhr. Bonn, 1892.T. I, p 158. Ve Dietrich, Bizantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde, Band V, Teil. II, s. 2.

² Agathias, VII, p. 299.19-301,15. In Dietrich's Op. Cit. p. 2.

III — Keza Bizans müverrihlerinden Prokopios ta Utigur ve Kutrigur'lardan bahsediyor.³⁴⁵

IV — Yukarıda isimleri geçen Bizas müverrihlerinin Utigur ve Kutrigur eklinde yazdıkları kavim isimlerinin di er Bizans kaynaklarında Utur-Gur ve Kutur-Gur eklinde de imalândı ı ispat edilmi tir.⁴⁻⁵

V — Altıncı asır Bizans müelliflerinden Menander Protektor'un eserindeki Türk Hakanı stemi Han'a gönderilmi arkî Roma sefiri Zemarkos'un raporunda da Karadeniz'in imalinde sakin, stemi Han sülâlesine tâbi U urlardan bahsedilmektedir.⁶

VI — Garbî Hun devleti da ıldıktan sonra zuhur eden, isimlerine **Ogur** kelimesi dahil olan kavimler ırkî (etnolojik) bakımdan birbirinden farklı kavimler dildiler, bunlar aynı Hun ismiyle malûm büyük milletin parçaları idiler. Ot-Ogur (Utur-Ogur)'larla Kut-Ogur'ların bidayette bir tek kavim te kil etmi olup, ancak sonraları iki zümreye ayrıldıkları kaynaklarda sarahatle ifade edilmektedir.⁷ Onun için Ogur kavmi (etnik) bir isim olamaz.

VII — On-Ogur, Utur-Ogur (Otur-Ogur) kavimlerinin isimlerinin ba ında bir sayı ismi vardır: On, Utur (Otur - Otuz). Buradaki bu adet isimlerinin bir "eyin" sayısını gösterdi ine üphe yoktur, bu adet isimleri üphesiz adet isminden sonra gelen Ogur denilen "ey" in sayısını gösteriyor.

On-Ogur kavmi On "Ogur'dan terekküp eden bir kavimdir. Utur-Ogur (Otur-Ogur) kavmi Otur (- Otuz) Ogur'dan terekküp eden bir kavimdir. [Oturun otuzun ba ka türlü telâffuzu oldu u a a ıda izah olunmu tur].

imdi mürekkep isimlerine O uz tâbiri dahil olan Türk kavimlerine geçelim.

VIII — Eski Türkler Garbî Asya'da, imalinde Sibirya, cenubunda İran ve Afganistan bulunan sahada ya ayan Türklere **On-Ok** veyahut **On-Oguz**⁸ ismini veriyorlardı.

³ Prokopios B. G. IV, 4,7-5,32 = p. 501,16-509.1. In Dietrich's Op. Cit. p. 3-4.

⁴ Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, p. 249.

⁵ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Vorwort XXII, XXVI ve s. 503-504.

⁶ Dietrich, Op. Cit. p. 20.

⁷ Klaproth, Op. Cit. p. 254-255.

⁸ Marquart, Über das Volkstum der Komanen, p. 35,36,37. Chavannes, Op. Cit. p. 27-29.

IX — Mo olistan'ın Garbî kısmında Türklük merkezi olan Ötüken da - larının imalinde oturan Çinlilerin, bidayette Kaoçe, Huey-Hu sonraları Uygur ismini verdikleri Tölös Türkleri'ni Çin kaynakları "Dokuz kabile" (Kiu-Sing) ismiyle de yâdediyorlar.⁹ Bu Çinlilerin "Dokuz kabile" ismini verdikleri Türk kavmini Orhon Kitabeleri Tokuz-Oguz ismiyle zikrediyorlar.¹⁰ Hiç üphe yoktur ki kitabelerde O uz tâbiri Çinlilerin Sing (kabile) mefhumunun mukabili olarak kullanılmıştır.

X — Bu Ogur ve O uz ismiyle zümrelere bölünmüş olmak Avrupa Hunları'na, Garbî Asya Türkleri'ne, Tölös'lere mahsus değildir. Oturdıkları sahayı birkaç defa de i tirmi olan Karluk Türkleri de "Uç Oguz"a bölünmüşlerdi. Çinliler onlara Kololou (Karluk) dedikleri gibi "Uç Oymak" (San-Sing) dahi derlerdi. Orhon Kitâbeleri de Karluk'lardan bahseden bir yerde Karluk yerine "Uç-Oguz" tâbirini kullanmıştı.¹¹

XI — O uz ismiyle zümrelere bölünmüş olmak ananesi yukarıda sayılmış Türk kavimlerinden ba ka kadim devirlerde imalde Yenisey ırma ı havalisinde oturan Kırgızlarda da vardı:

Radloff tarafından tercüme ve ne rolünmüş eski Kırgızlara ait Yenisey Kitâbeleri'nden birinde (Barluk çayı sahilinde Madam Klementz tarafından bulunmuş ta ın kitâbesi) u sözler yazılmıştır:

"Er erdemi atım taptım, Erdem için, Oz Yekin-Alp-Turan altı O uz budun de üç yigirmi ya ımka adırıldım, bek erikimke, sizke adırıldım"¹²

XII — arkî Avrupa Türklerinde kullanılan Ogur tâbiri bu kavimlerin etnik ismi olmadığı gibi Tokuz-Oguz, On-Oguz, Uç-Oguz, Altı-Oguz tâbirleri dahi etnolojik bir tâbir olmayıp, çtimaî ve siyasî bir te ekkülün, siyasî bir ittihadın ismi olduğu "O uz" tâbirinin önünde daima bir sayı ismi bulunmasından malûmdur: Tokuz-Oguz, On-Oguz, Uç-Oguz, Altı-Oguz gibi.

⁹ Hirth, Nachworte, p. 36. Parker, Op. Cit. p. 265-282.

¹⁰ Orhon Kit. II E, 29,35.

¹¹ Radloff, Alttürkische Inschriften, Neue Folge, s. 140.

¹² Radloff, Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, III, Lieferung, s. 308. Sadri Maksudî, Türk dili için, s. 170. Bu eski Türkçe metnin bugünkü Türkçe'ye tercümesi şudur: Er fazileti unvanını faziletim sayesinde kazandım. Kendim Yekin-Alp Turanım. Altı-Oguz halkından on üç ya ımda ayrıldım. Beylik kudretimden ve sizden ayrıldım.

Bu gösteriyor ki, Avrupa'daki, eskiden Hun devletine tâbi olmu olan kavimlerde kullanılan "Ogur" kelimesiyle ifade olunan mefhum, ey, Asya Türklerinde "O uz" kelimesiyle ifade olunmaktadır.

XIII — Bu bir adet ismiyle birlikte ve daima bir kavimden bahsedildi i zaman kullanılan Ogur ve O uz tâbirleri ne mâna ifade edebilir? Bu kavim isimlerine dahil olan Ogur ve O uz tâbirleri ancak o kavmin bir parçasını, o kavmin bir zümrevî te kilâtını ifade edebilir, yani u mefhumlardan birini ifade edebilir: Soy (gens), Oymak (soylar ittiadı, Romalıların Curiası, Yunanlıların Phratriası), Ok (oymaklar ittiadı, Romalıların Tribus, Yunanlıların Phyle dedikleri te ekkül) veyahut Ok-lar ittiadı (confederation de tribus).

XIV — Bu, isimlerine Ogur veya O uz kelimesi dahil olan kavimler (halk zümreleri) zamanının büyük devletleriyle harp edebilecek kadar kalabalık ve kuvvetli kütlelerdi. Avrupa'da Kutur-Ogur'lar arkî Roma devletiyle harp edebilecek kadar kuvvetli idiler; Utur-Ogur'lar ise arkî Roma'nın en büyük imparatorlarından olan Justinianus'u kendilerine sefaretler göndermeye, hediye ismiyle vergi vermeye mecbur edebilecek kadar kuvvetli idiler.

XV — Ogur ve O uz bir tek kabileden, yani bir tek soy veyahut oymaktan ibaret olamaz. Eski Türklerde ba ka millet veya devletlere kar ı müstakil bir siyasî varlık olarak hareket eden siyasî kütleler, kavimler daima oymaklar ittiadı olan "Ok", Tribu, veyahut oklar ittiadı olmu tur.

XVI — Ogur gibi O uz da soy (gens) oymak (curia) gibi nisbeten küçük bir halk zümresi olmayıp, bir çok oymaklardan tereküp eden bir halk kütlesidir. Bunun böyle oldu u Çin kaynaklarındaki kayıtlardan malûmdur:

Tölös'ler deTokuz-Oguz denilen "kabile" (sing)'ler ittiadına dahil olan Yokolo kabilesi (zümresi) kendisi bir çok oymaklardan tereküp ediyordu.

Bu oymaklar ittiadına Yoloko oyma ndan ba ka Bu u, Hun, Bayırku, Tongra, Ssi-Kie, Kipi oymakları da dahildi.

Bu hakikatlerden çıkan neticeleri öyle hülâsa edebiliriz:

I — Eski Türklerde "O K"un ıstılah olarak oymaklar ittiadı mânasında kullanılmı oldu unu yukarıda (§ 77) izah etmi tik.

Ogur ve O uz tâbirleri ancak pek çok oymakların birle mesinden husule gelen "Ok"lar ittiadı mânasını ifade edebilir. On-Ogur On "Ok" ittiadı, Otur-Ogur, Otuz "Ok" ittiadı Dokuz-Oguz, Dokuz "Ok" ittiadı mânasını ifade edebilir.

Ogur ve O uz tâbirleri, isimlerine bu kelimeler dahil olan kavimlerin kavmi (etnologique) isimleri de il, ancak bu tâbirlerle yâdolunan kavimlerdeki bir içtimai ve siyasî te ekkülün ismidir.

II — O uz-Ogur aynı kelimedir, Ogur O uz'un ba ka türlü telâffuzundan ibarettir. Bazı kelimelerin sonundaki, Asya'daki Türk lehçelerinde Z telâffuz olunan ses Avrupa'da ya ayan kadim Türklerin lehçelerinde R telâffuz olunmaya ba lamı tır. AsyaTürkleri'nde O uz telâffuz olunan kelime Avrupa Türkleri (Avrupa Hunları) lehçesinde V inci ve VI ncı asırlarda Ogur telâffuz olunmu tur.¹³

III — Bu lisanîyat ilminde Rotasism¹⁴ ismiyle malûm Z'lerin R'ye tahavvülü hâdisesi Oguz-Ogur kelimesine mahsus de ildir. Türk lehçelerinin ço unda sonunda Z olan bir çok kelimenin bu hece sonundaki Zlerin bazı Avrupa'daki Türk lehçelerinde R telâffuz olundu unu görüyoruz.

Volga nehrinin orta mecrası sahilllerinde oturan Çuva Türkleri eski Idil Bulgarlarının, Bulgarların da kadim Avrupa Hunları'nın ahfadı oldu u tahmin olunmaktadır. i te bu Çuva ların lehçesinde bir çok kelimenin sonundaki, di er Türk lehçelerinde Z telâffuz olunan sesin R telâffuz olundu unu görüyoruz. Meselâ: Türk lehçelerinin hemen hepsinde **Kız, dokuz, otuz, buz, biz, siz,** kelimeleri Çuva ça **khır, sekir, tukhur, wutur, pur, pir, sir** telâffuz olunur.¹⁵

¹³ Finlandiya âlimlerinden müste rik G. Ramstedtin fikrine göre Türk lisanında bazı kelimelerin sonundaki Z'lann bazı lehçelerde R'ya tahavvülü M.S. IV üncü asırla VI ncı asır arasında vukua gelmi tir.

Journal de la Societe finno-ougrienne, XXXVIII, 1,31.

¹⁴ Türkçe'den ba ka da bir çok dilde **rotacism** hâdisesi mü ahede edilmî tir. Meselâ eski lâtince. Romalılar arasında çok yayılmış bir isim olan Valerius isminin daha eski lehçelerde Valezius telâffuz olundu u ispat edilmî tir. Avrupa lisanîyatçıları Türk lehçelerinin ço unda kelime sonundaki Z telâffuz olunan sesin bazı Avrupa'daki lehçelerde R telâffuz olunmasına, Hind-Avrupa dillerindeki misallere istinaden rotasism demi lerdî ve Türklerde de Z telâffuzunun R telâffuzundan daha eski oldu unu zimnen kabul etmi lerdî. Fakat hakikatte Türklerde Rotasism'in aksi olan bir lisanî hâdis vukubulmu olmasi ihtimali de vardır, yani muayyen kelimelerin sonundaki sesin R telâffuz olunması daha eski olması çok muhtemeldir. Eski Türk Kitâbeleri'nde bu fikri telkin eden bazı misaller de vardır: Meselâ Orhon Kitâbeleri'nde Kagansırmak, îlsiremek, Urugsıratmak fiilleri Hansız olmak, ilsiz olmak, urugsuz kılmak mânalarında kullanılmış tır. (Orh. Kit. IE, 13, IE 10). Bu gösteriyor ki Asya Türkleri'nde de pek kadim bir devirde sır-sir, sız-siz yerinde kullanılmış tır. Bu mesele dilcilerimiz tarafından tetkik edilmesi lâzım bir meseledir. E er bir zaman Asya Türkleri nde de sır-sir, sız-siz yerinde kullanılmış ise Türk dilinde Z R'ya de il, R'ler Z'ye tahavvül etmi oluyor. Türk dilinde görülen bu hâdiseye rotasism de il "Zetasism" demek lâzım oluyor.

¹⁵ W. Schott, Lingua Tschuvaschorum. Berlin, 1841. Zolotnitski, Rus-çuva lügati. Vambery, Das Türkenvolk, s. 466-476.

IV — Çuva ların uzak selefleri olan Hunların Ogur telâffuz ettikleri kelime de O uz kelimesinin eski Hunca telâffuzundan ba ka bir ey de ildir.

V — Bunun inkâr olunamayan delili her iki kelimenin aynı mefhumu, Ok-lar ittiadı mânasını ifade etmeleridir.

VI — Ogur ve O uz hangi Türkçe kelimeden ne et ediyor? Benim kanaatime göre Ogur ve O uz, Ok kelimesinden yapılmı bir cemi eklidir. Ogur ve O uz, Ok-lar demektir. Eski Türklerin ıstılahında "Ok" yaydan atılan nesne (fleche) mânasından ba ka ıstılah olarak "Oymaklar ittiadı" mânasını da ifade ederdi. Çin kaynaklarında bunu ispat eden çok sarıh kayıtlar vardır.¹⁶

VII — Çok eski bir devirde Türkçe'de lar-ler'den ba ka z'de cemi alâmeti olarak kullanılmı tır. Bir zaman Türkler iki-ler diyecek yerde ikiz, ben-ler diyecek yerde biz (ben-z-beniz-biz), sen-ler diyecek yerde siz (sen-z-seniz-siz) demi lerdir. Eski bir Türk lehçesinde konu an Çuva lar ise "biz" (nous, ma) yerine pir, siz (vous, uma) yerine "sir" demektedirler.¹⁷

VIII — Eski Türkçe'de "Ok" oymaklar ittiadı (tribus) demek oldu undan, bir kaç oymak ittiadı, bir kaç "ok" bahis mevzuu oldu u zaman **ok-lar** diyecek yerde eski Türkler bir zaman ok-z demi lerdir. İki-ler yerine ikiz dedikleri gibi. Türk dilinde iki samit (sessiz) arasına daima bir sesli sokmak bir kanun oldu u için Ok-z evvelâ ok-u-z telâffuz olunmu , sonraları Türkçe'de bir sait (sesli) önündeki K'ların G'ye tahavvülü neticesinde Okuz O uz olmu tur.

IX: Rotasism neticesinde O uz kelimesinin sonundaki cemi alâmeti olan Z bazı lehçelerde R telâffuz olunmaya ba laması neticesinde **O uz Ogur** olmu tur.

X — Ne Ogur, ne de O uz ırkî (ethnolojik) bir mâna ifade etmez. Bu kelime-ler çtimaî ve siyasî bir te kilâtın, Ok te kilâtının ıstılahî ismidir.

Etnolojik mânada Ogur veya O uz isminde bir Türk kavmi yoktur.

¹⁶ Deguines'in eserinde u kayda tesadüf ediyoruz: Çin vakayinameleri Türklerde bir çok "ok" taksimatı mevcut oldu unu rivayet ediyorlar. Bu demektir ki o zaman Türklerde "ok" tâbiri "tribu" mânasını ifade ederdi. Deguines, Op. Cit. 1,2, p. 11. Eski Thang sülâlesi tarihinde Garbî Asya Türk Hanlarından Tieli e Han (vefatı 639'da) devrine ait kayıtlar arasında u cümleleri okuyoruz: (Tieli e Han'ın) devleti (ahalisi) on kabileye (oymaklar ittiadına) bölünmü tü. Her kabilenin ba nda bir reis bulunuyordu. Bu reisler ad unvanım ta ırlardı. Her ad'a hediye olarak (Han tarafından) bir "ok" verilir. Onun için onlara On-Ok derlerdi. Chavannes, Op. Cit. p. 27.

¹⁷ "Z" nin bir zaman cemi edatı olarak kullanılmı oldu unu gösteren delillerden biri, bugüne kadar fiillerin bazı ekillerinde "Z" nin cemi alâmeti olarak kullanılmasıdır: bir ki i kendinden bahsetti i zaman "görüyor-um" diyor, bir kaç ki i namına söz söyledi i zaman "görüyoruz" diyor.

XI —Türk tarihinde O uz Türkleri yoktur, ancak Türk O uzları vardır.¹⁸

XII — Avrupa'da Büyük Hun devleti dağıldıktan sonra eskiden Hun devletine tâbi olmuş olan Hunlar bir çok Ok ittifadları (Ogur) teşkil ettikleri gibi, Asya Türkleri de türlü sayıda "ok"ları birleştirilerek büyük siyasî ittifadlar teşkil etmişlerdir: Tokuz-Oguz, On-Oguz, Üç-Oguz, Altı- O uz gibi.

XIII — Garbî Türkistan'da slâmiyet yayıldıktan sonra On-Oguz tâbiri yavaş yavaş unutuluyor. On-Oguz yerine O uz ve "Guz" tâbiri kaim oluyor. Guz'un O uz'un kısaltılmış şekli olduğu bugün âlimlerce kabul edilmiş bir fikirdir.¹⁹

XIV — Eskiden On-Ok ittifadını teşkil ettikleri için kendilerine On- O uz denilen Garbî Asya Türkleri'ne sadece O uz veya Guz denilmeye başladıkdan sonra bu "O uz" ve "Guz" u Arap ve İranlı müellifler bir ırk, kavim (Etnolojik) isim sanmışlardır.

XV — O uzlar Islâmiyetten evvelki devrin bir zamanlar Garbî Türkistan'da hâkim olmuş olan On-Ok, On-Oguz teşkil eden Türklerin ahfadıdır.

XVI — O uz isminde ırk mânada bir Türk kavmi mevcut olmadığı gibi ırk mânada "Guz" isminde de, diğer Türklerden farklı, bir Türk kavmi yoktur.

XVII — slâmiyet devrinde Arap, İranlı ve Türk müellifler tarafından yazılmış eserlerde O uz veya Guz denildiği zaman daima eski, Islâmiyetten önceki devrin On-Oguz teşkil eden Garbî Asya Türkleri'nin oturduğu sahadaki Türkler muraddır.

Bunun böyle olduğu kanaat getirmek için Aufi,²⁰ bn-ül-Ethir,²¹ Mahmud

¹⁸ Önceden biliyorum ki **Ogur** ve **O uz'un** birer etnolojik tâbir olmadığına her ikisinin siyasî ve çitimaî bir teşkilat, ok-lar ittifadı (confederation de tribus) mânasını ifade ettiğine dair fikir ve kanaatim birçokları tarafından ıddetli itirazlarla karşılanacaktır.

OGUR'u bir kavim ismi sanarak bu zehap üzerine etnolojik nazariyeler kurmuş âlimler ve O uz'u diğer Türklerden farklı bir zümre zannederek "O uz Türkleri" hakkında makaleler yazmış bilginler kolaylıkla OGUR ve OGUZün OK-LAR ittifadını mânasını ifade ettiğini kabul etmeyeceklerdir.

Bu OGUR ve O UZ hakkındaki kanaatim yüzünden belki "İmâm" hücumlarına da maruz kalacağım. Bütün bu ihtimaller fikrimi söylememe elbette mâni olamazlar. İnsan için samimî fikir ve kanaatini ifade ve izhar hem bir ihtiyaçtır hem bir ahlâkî borçtur.

¹⁹ Marquart, Über Volkstüm der Komanen, s. 25,34,42.

²⁰ Aufi, Cami-ul-Hikâyat, Barthold, Türkistan I, s. 99.

²¹ bn-ül-Ether, cüz XI, s. 117.

Ka garî²²gibilerin eserlerindeki ve Hudud-ul-âlem adlı eserdeki²³Guz ve O uz'lar hakkındaki rivayet ve kayıtları okumak kâfidir.²⁴

XVIII — slâmiyet devrinde O uz ve Guz bir etnolojik isim telâkki olunmaya ba ladıktan sonra da "O uz" la "Ok" arasındaki münasebeti Türk milleti büsbütün unutmamı tır. Müphem bir surette Okla O uz arasında bir ba lılık mevcut oldu unu sezmi tir.

O uz'lara ait rivayet ve efsanelerin hepsinde bir Ok bahis mevzuudur: O uz Han menkıbesinde O uz Han'ın üç küçük o ulları babalarına üç gümü ok bulup getiriyorlar. O uz Han seviniyor, o ullarına "oklar sizin olsun" diyor, okları o ullarına teslim ediyor.

O uz destanı "**O uz Han sevindi, (o ullarına) oklar sizin olsun**" diyor. Bu sözlerden sonra destan derhal u sözleri ilâve ediyor: "Bundan sonra O uz Han ülkesini o ullarına tevzi etti". Bu sözleri O uz Han türlü oymak ittiadlarının (okların) idaresini o ullarına havale etti mânasında anlamak gerektir. Oymaklar bittihadından ibaret olan "OK" lan idare için reisler Han tarafından tayin olundu-u zaman yeni reislere (valilere) remiz (sembol) olarak bir OK vermek âdetidir.²⁵

Cami-üt-tevarih'in müellifi Re idüddin in rivayetine göre de O uz halkı Uç-Ok, Buzuk (Buz-Ok?) isimleriyle iki zümreye bölünmü tür.²⁶ Bu da O uzla Ok arasında bir münasebet mevcut oldu unu gösteren bir delildir.

XIX — **Ogur ve O uz tâbirlerinin aynı mefhumu ifade etti ine, O uz'un Ogur kelimesinin ba ka türlü telâffuzundan ibaret oldu una ve kelimelerin her ikisinin oklar ittihadı (Confederation de tribus) mânasını ifade etti ine dair fikrimi ilk defa olarak Parisin "Asya Cemiyeti" (Societe asiatique)'nin bir toplantısında, 1924 senesi 11 Ocak toplantısında cemiyet âzasına ifahen arz etmi tim.**

²² Mahmut Ka garî, I, s. 3,31,33,35,56,57,58,59,79.

²³ Hudud-ul-Alem, Minorsky tarafından yapılmı ngilizce tercümesi § 19.

²⁴ Garbî Türkistan Türkleri'nin sadece O uz ve Guz ismiyle yâdolanmaya ba ladıktan sonrakı kabile te kilâtından bahsetmek mevzuumuz haricindedir. Bu mesele ile alâkadar olanlara u kaynakları tavsiye ediyoruz:

Mahmut Ka garî, Op. Cit 1,56-57. MAHMUT KA GARÎ'ye göre on birinci asırda O uz ve Guz denilen Türk zümresi yi irmi dört oymaktan terekkep ediyordu. Bu oymaklar içinde de bir çok soy ve ubeler (firak ve butun) vardı.

Marquart, Über das Volkstum der Komanen, s. 25.34.

Barthold, Islâm Ansiklopediasındaki "Türk" ve "Guz" kelimeleri.

Fuad Köprülü, "O uz etnolojisine dair tarihî notlar" (Türkiyat Mecmuası, Cilt I, s. 1-20.

²⁵ Chavannes, Op. Cit. p. 27.

²⁶ N RADLOFF'S DAS KUDATKU B L K, Einleitung, s. XXII.

Bu takririm "Journal asiatique" mecmuasının 1924 Janvier-Mart numarasında, Mart sonunda ne rolunmu tu.

XX —Journal Asiatique’de ne rolunmu takririmin de esas tezleri u idi:

1) Ogur ve O uz tâbirleri her ikisi eski Türklerin ıstılahında oymaklar ittihadı mânâsını ifade eder,

2) O uz, Ogur’un ba ka türlü telâffuzudur.

Ogur’la O uz’un ayniyetine dair fikrimin istinat etti i delillerin mühimleri de iki idi:

1) Bu kelimelerin aynı mefhumu ifade etmeleri,

2) Yukarıda izah etti im gibi, bazı Türk lehçelerinde bazı kelimelerde Z'lerin R'ya tahavvülü hâdisesine dayanan lisanı delil.

"Journal Asiatique"de takririmin ne rolundu u günden bugüne kadar benim bu tezlerim hiç bir âlim tarafından red ve cerhedilememi tir. Red ve cerhedilmek öyle dursun, bilâkis çok büyük bir Türkolog olan W. Thomsen tarafından zımnen kabul edümi tir.²⁷

²⁷ W. Thomsenin Ogur-Oguz meselesine dair fikrini u kelime ve cümlelerle ifade etmi tir:

"O uz ist ein sehr alter Stammesname, der, was die ältere Zeit betrifft, nicht fbdert werden kann, der sich aber auch spaeter an vielen verschiedenen Punkten der türkischen Sprachgebiete wiederfindet, teils in der ursprünglichen Form O uz, teils in der Form Uz, teils endlich als Ogur, in verschiedenen zusammengesetzten Namen von Stämmen, die im östlichen Teil des heutigen Russlands wohnenden Stämmen, deren Sprache die Eigentümlichkeit aufweist, dass sie R für sonst gevröhnliches Z haben, Z. B.: On Ogur = On O uz (Zehn Oguz>".

W. Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei in Zeitschrift der deutschen morgenlaendischen Gesellschaft. Neue Folge, B 3 (87), 1924, s. 122-175.

Ben Thomsenin Ogur’la O uz’un aynı mefhumu ifade eden kelimeler oldu una ve O uz Ogur’un ba ka türlü telâffuzu oldu una dair fikri benden almı tir, demiyorum. Galip ihtimale göre Thomsen bu kanaate kendisi do rudan do ruya vasil olmu tur. Böyle olsa dahi benim takririmin inti arından altı ay sonra ne rolunan bir makale ile Thomsen benim ileri sürdü üm fikri ve bu fikrin istinad etti i lisanl delili kabul ve teyit etmi oluyor. Çünkü benim Ogur = O uz diye hülâsa edebilece im tezlerinThomsenin makalesinden en az altı ay evvel inti ar etmi oldu u meydandadır. Benim takririm yukarıda gösterildi i gibi, 1924 yılının Mart ayında ne rolunmu tur.

Thomsenin Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei ba lı ı altındaki makalesini ihtiva eden, yukarıda ismi geçen Alman mecmuasının hangi ayda ne rolundu unu bilmiyoruz. Fakat bu tarihin 1924,26 Eylülden sonra oldu u kat’î olarak malûmdur. ÇünküThomsenin makalesinin önündeki Hans Heinrich Schraeder tarafından yazılmış ,Thomsen makalesine mukaddeme te kil eden yazı 26 Eylül 1924 tarihini ta ıyor. ElbetteThomsenin makalesini ihtiva eden mecmua bu tarihten sonra basılmış tir. 1924, Te rin I ba larında olsa gerektir. Bu suretle kat’î olarak söylüyorum ki Ogur’la O uz’un aynı mefhumu, oklar ittihadı mânasını ifade etti ine ve O uz Ogur’un ba ka türlü telâffuzu oldu una dair fikri benden evvel kimse ileri sürmemi tir.

W. Thomsen, benim takririmin Journal Asiatique'de inti arından altı ay kadar bir zaman geçtikten sonra, "Alman ark Cemiyeti" mecmuasında ne retti i Orhon Kitabeleri hakkındaki bir makalesinde Ogur ve O uz'un aynı mânada kullanıldı na dair fikrimi kabul etti i gibi, bu fikrimin istinat etti i lisanî delili de aynen kabul etmi tir.

Bu yazımda ben **O uz** kelimesiyle Uygur ismi arasındaki münasebetten bahse lüzum görmüyorum. Bu husustaki kanaatim udur: Uygur Tokuz-Oguzlar ittihadına dahil oymaklar ittihadının (Çinlilerin Yoloko dedikleri oymaklar ittihadının) ismidir. Yoloko =,Uygur ittihadına ("ok'una) mensup oldu u anla ılan KUTLUGBOYLA tarafından imalî Uygur devleti kurulduktan sonra Çinlilerle Mo ollar ın, bir taraftan "Uygur" u "Türk" mânasında, di er taraftan, Uygur O uz kelimeleri birbirine çok benzedi i için, yanlı Uygur ismini O uz yerinde kullanmı oldukları anla ıhyoı. Mo ol devrinden sonra yazılmı kaynaklardaki Dokuz-Uygur, On-Uygur-dan murat hiç üphesiz Dokuz-Oguz, On-Oguzlardır, Bu Mo ol devrinden sonra O uz yerine Uygur ismi konulması Oguz-Kagan destanının bize vasıl olan nüshasında da görölüyor. O uz - Ka an destanında O uz - Han "**Ben Uygur Ka anıyım**" diyor. Bundan murat O uz Ka anıyımdır. Yani bütün Türk oymak ittihatlarının, bütün okların, O uzların Kaganıyımdır. Bu tefsirin do ru oldu unun delili Oguz-Kaganın ismi ve bütün destanın muhteviyatıdır. O uz Ka an bütün Türk oklarını birle tirerek devlet kuran Türk Hakanıdır. Türkler için Oguz-Kagan destanı bir sembol ve bir ölkü olmu tur. O uz- Ka an destanının bize vasıl olan Uygurca nüshasını yazan "O uz Ka anıyım" yerine "Uygur Ka anıyım" ekinde yazmakla O uz Ka anı küçültmü tür. Destanın hakikî mânasını anlamamı tür.

Oguz-Kagan destanının men ei Asya Hunları'nın büyük hükümdarı Mete'nin hal tercümesi ve fütuhâtı olması çok muhtemeldir. Fakat sonraları "Oguz-Han" muayyen bir tarihî ahsiyetin ismi ve menkıbesi olmaktan çıkmı , umumiyetle Türk oymaklarını, bütün veyahut pek çok Türk "ok" larını, Türk O uzlarını bir merkezî siyasî hâkimiyet altında birle tirerek büyük bir Türk devleti kuran Türk hükümdarının sembolü, ideal örne i mahiyetini iktisap etmi tir. Bu bakımdan Mete'den ba ka Bumin Han, Bukan Han, istemi Han, Kutlug Han, Tong-Yabgu gibiler hepsi birer "O uz Ka an" dırlar.

LÂVEN. 2

§121

ESK TÜRKLER N KULLANMI OLDUKLARI HUKUKLA ALÂKALI İSTILAHLARA M SALLER

Eski ıstılah	Bugünkü muadili	Bu ıstılahın kullanılmı oldu unu gösteren kaynaklardan bazıları
AGI	Kıymetli nesne	Orh. Kit. I s. 5, II, N.4.
AGIÇI	Hazinedar	Ka garî, ¹¹ 1,83,1, 122. Vesik. ¹²¹ N. 88,
AGILIK	Hazine, kıymetli e ya toplulu u	Uyg. Vesik. N. 78.
ALBAN	Angarya, mükellefiyet	Uyg. Vesik. N. 22.
AL	Hile, dolu	Ka . 1,61.
ALIM	Alacak, deyin	Ka . 1,46.
ALIMÇI	Alacaklı credeur	Ka . 1,342.
ALI	Bir nevi vergi	Uyg. Vesik. N. 21,
ALIMGA	Kâtip, sekreter	Ka . 1,127.
AMAÇ	Hedef, gaye	Ka . II, 265.
AND	Yemin, ahid	Ka . 1,45.
ARAN	Havlu, [ev yanındaki]	Ka . I, 73.
ARGUÇ	Aldatıcı	Ka . I, 87.
ARIG	Saf, halis, temiz	Ka . 1,12,61,64.11,264.

(1) "Ka ." i aretini Mahmut Ka garî'nin "Divan-ii-Lûgat-it-Türk" adlı eserinin kısaltılmı ifadesi olarak kabul ettik.

(2) Vesikadan murad Radloff'un "Uygurische Sprachdenkmaeler" adlı eserindeki numarası gösterilmi vesikadır.

ARITMAK	Tasfiye etmek Temizlemek	Ka . 1,18. II, 257.
ARKAGÜN	Aile, famille	Orh. Kit. Radloff, Al. Türk. Insch. Neue folge, s. 161.
ARKI	Kervan, elçilik	Ka . I, 89. Müller, Uigurica 111,29,3.
ARKUÇI	Vasıta, meyancı, tellal	Ka . 1,126.
ASIG	Faide, kâr, menfaat, kazanç	Ka . I, 62.
ASIGLIG	Faydalı, menfaat temin eden, utile	Ka . 1,130. Vesika 48.
A INMAK	stifade etmek	Vesika 78.
ATA-ANA	Ebeveyn, parents	Ka . 1,1,419.
ATAÇ-OGUL	Babasının vasıflarına haiz olan o ul. Soy içinde babası yerini tutabilecek o ul	Ka . 1,52.11,66.
AYAK	erefli unvan	Ka . 1,228.
AYAMAK	Unvan tevcih etmek	Ka . 1,228.
AYIK	Vaid	Ka . 1,79.
AVINÇ	tiyat, alı ma.	Ka . 1,119.
EÇ	Ya lı kadın, abla	Ka . I, 81.
ED (âd)	Servet, mülk	Turf. 1.1,196.
ED-TAVAR	Mülk, emval, servet	Turfantexte, 1,10,50, 59, 74.
EL (L)	Devlet, bir Han tarafından kanunlara göre idare olunan camia	l hakkında bu kitabın §83 de bazı izahlar vardır.
ELÇ	Devlet adamı, homme d'Etat, sefir, haber getiren, haberci	Vesika NN. 9,13,16,18,22, 33,38,40,41,71,75,80.
EM	lâç, deva.	Ka . I, 87.
EMÇ	Doktor, tabib	Ka . 1,41.
EMLEMEK	Tedavi etmek	Ka . 1,241.
EM KDE	Süt karde i.	Ka . I, 341.
ERK	Kudret, kuvvet, saltanat.	Ka . 1,45.
ERKL G	Kudretli, iktidar sahibi, hür	Vesika NN. 13,16,30.
ERLENMEK	Evlenmek (kızlar için)	Ka . 1,217.

ERDEM	Fazilet, ahlâklılık hali	Ka . I, 52. ve Uigurica, III, 38,28.
ESEN	Sıhhatli, sıhhati yerinde, sağlam	Ka . I,60.
ESRÜK	Serho , mest	Ka . I,96.
ESÜRTMEK	Serho etmek, çok içki içirmek	Ka . III, 316.
ETÎ -B T G	Kanunen muteber olan sened	Vesika N. 6.
ET-ÖZ	Bir eyin özü, mahiyeti, künhü, cisim, gövde, ahıs	Vesika NN. 26,58,60, 96, 100,103,106.
BALDIZ	Zevcenin küçük kız karde i	Ka . I, 381.
BALIK	ehir, kend, belde	Ka . I, 317. Vesika NN. 12,26,52, 88. Turfantexte, IV, 19, V, A. 82
BAÇIK	Akit, mukavele, ahit, kontrato.	Ka . I,310.
BARK	Bina, ev, ev-bark	Orh. Kit. I, S. 12. Ka , III, 246.
EV-BARK	Servet, emval, emlâk	Vesika NN. 58,98,105.
BASUT	Yardım, iane, muavenet	Ka . I,295.
BASUTÇU	Yardımcı, muavin	Turf. T. VB, 20.
BA GAN	Reis, ba kan	Ka . I,366.
BAZ	Ecnebi, yabancı	Ka . III, 109.
BAYIK	Hakikî, gerçek	Ka . III, 124.
BEG	Bey, Devlet içinde bir vazife ifa eden	Beylik hakkında § 86 da bazı izahlar vardır.
BERT (Birt)	Bir esirin sahibine vermekle mükellef oldu u bir vergi	Ka . I,286. Vesika 73.
B R M	Ödenecek borç	Ka . I,342.
B R MÇ	Borçlu, debiteur	Ka . I,72.
BIÇGAS	Mukavele, muahede	Ka . I,382.
BOR	arap, üzümden yapılmı içki	Ka . III, 87.
BORLUK	Üzüm ba ı	Vesika NN. 2, 6, 12-14, 19, 21,24,25.
BOY	Oymak, soylar ittiadı, kavim.	Ka . I,52. II, 165.
BUDUN	Halk, millet, ahali	Budun hakkında § 89 da izahlar vardır.
BUYURUK	Memur	Orh. Kit. IE 3,5,19. II s. 14.

BULUN	Esir, harp esiri	Turfantexte, I, 154. Ka . III, 47.
ÇAM	Hukukî dava, proces	Vesika 6,13,16,30.
ÇAM KILMAK	Hukukî dava açmak	>> >> >>
ÇA IR	arap	Ka . II, 270, III, 213.
ÇAR	Nam, öhret	Ka II, 198.
ÇAVU	Muharebede harp saflarını tanzim eden zabıt.	Ka . 1,307.
ÇER K	Asker, ordu, sü	Ka . 1,111. IH, 245.
ÇIN •	Hakikî, gerçek, sunî olmayan, reel, vrai, genuine.	Ka . 1,80. III, 101.
ÇIGAY	Fakir, yoksul, proleter	Ka . 1,32, III, 180.
Ç	Amca, büyük birader	Vesika, NN. 30,107,109, Ka . U, 5.
ÎD	Sahip, hâkim, ı s, i e	Ka . 1,81,1,344.
E	Sahip, ı s, idi.	Vesika NN. 15,48.
N	Küçük birader	Ka . 1,86, III, 5.
NÇÜ	Cihaz, miras hisse, Han arazisi, Han malikânesi	Vesika NN. 21, 22, 25. Radloff lügati, I, 745, 1455, Budagoff, I, s. 213.
RDEMEK	Taleb etmek, irade izhar etmek	Ka . III, 173.
	Hanım, dame, seyyede	Ka . 1,106.1,298.
KEB T	Dükkân, ma aza	Ka . 111,270.111,291.
KENGE	sti are, me veret	Ka . 1,21,156,210, III, 111.
KENGE MEK	Danı mak	Ka . 1,377.
KEND	ehir, balık, belde	
KAV UT	ki devlet (kral) arasında anla ma, barı	Ka . 1,350.
KAMDU	Han ın muhuru nu ta ıyan, satım mukavelesini tespit eden, kuma parçası üzerine yazılmış vesika	
KALIN	Evlenen erke in, güveyin, kızın akrabasına vermeye mecbur oldu u mal, mehir	Ka . III, 275.
KARABA	Esir, cariye	Vesika NN. 61, 73,110. Ka . III, 168.
KARMA	A ırma, çalma, nehib, kapma, gasp	Ka . 1,344.

KARMALA- MAK	Gaspetmek, zorla bir şeyi almak	Ka . 1,362, III, 261.1,376.
KAR UT	Zıt, tezd	Ka . 1,376.
KAYTARMAK	iade etmek	Budagoff, II, 31,32.
KATUN	İstilah olarak Han'ın zevcesi, hatun	Ka . 1,314.
KONATMAK	skân etmek, bir yerde kalabalık bir insan zümresini yerle tirmek	Ka . II, 252.
KOR	Zarar, ziyan	Ka . III, 87.
KORLUG	Zarar görmüş adam, mutazarrır	Vesika NN. 16,30,107,108, 110,114.
KORSUZ	Zararsız	Aynı vesikalar.
KUR	Derece, bir devlet içinde res-mî mertebe silsilesinde bir rütbe, mertebe.	Ka . 1,273.
KUT	Siyasî hâkimiyet, hâkimiyet kudreti, evket	Kut istilahı hakkında § 40 da bazı izahlar vardır.
KYIN	Ceza, tecziye, cezalandırma	Vesika NN. 78,111,115.
KON	Adil, do ru	Ka . III, 112.
KON L K	Adalet, adillik	Yukarıda § 27 ye bakılsın.
NENG	Nesne, şey, mal.	Ka . 1,91, III, 6.
N T K	Malzeme, meteryal	Ka . 1,132.
OKA	Kefillik, kefalet	Ka . 1,43.
OGUR	Zaman, oymaklar veya oklar ittihadı	Bu iki kelime hakkın da § 120 bazı izahlar vardır.
O UZ	O uz, Oklar ittihadı	
ORDU	Han'ın ikametgâhı, devlet merkezi olan ehir	Ka . 1,112.
ORUN	Yer, mahal, makam, mansıp	Ka . III, 317. Vesika, 24,26.
ORUNÇ	Rü vet	Ka . 1,118. III, 163.
ORUNÇAK	Vedia, emanet, depositum	Ka . 1,131.
ÖD	Zaman, an	1,46.
ÖGE	Akıllı, hâkim, nazır, ministr	Ka . 1,49. Vesika 26.
ÖLÜT	Katil	Ka . 1,52.
ÖLÜTÇÜ	Kaatil	Ka . 1,52.

ÖTÜK	Rica, arzuhal, istida	Turfantexte, 1,35. Ka . I, 173.
ÖTKÜNMEK	Anlatmak, hikâye etmek	Ka . 1,141.
ÖTKÜNÇ	Hikâye, bir vak'ayı anlatma, recit	Ka . 1,141.
ÖZ	Kendi, ruh, mahiyet, kâlp	Ka 59,47,48,136,423, III,
SAV	Söz, kelime, darbimesel, sefirlik, öhret hikâye, haber	Ka . I, 89,274,342,431. III, 32,114.
SAVÇI	Peygamber, tavassut eden	Ka . III, 115.
SATIG	Satım, ticaret	Ka . I, 312.
SATIGÇI	Tacir	Yukarıda § 37.
SIN	Suret, heykel, endam	Ka . 1,179, III, 118.
S NG L	Küçük kız karde	1,381.
TAVAR	Māl, servet, bir nevi çin kuma ı 42 *	Ka . 1,75, Vesika N. 8,32,
TAB	Rıza, muvafakat, tasvip	Ka . III, 163.
TABLAMAK	Kabul etmek, muvafakat etmek, menün olınak	Ka ^{TT} III, 217.
TABLAG	Rıza, muvafakat, tasvip	Ka . 1,384.
TABLATMAK	Kabul ettirmek, birinin rızasını temin	Ka ^{TT} II, 274.
TADU	nsanın hilkati, "tabiati be ır" La ^{TZ TTT} nature humame	Ka . 111,166.
TAGAY	Dayı, ananın biraderi	Ka . III, 180.
TAMGA	Mühür, damga	Z ³⁵⁵ > Vesika 18*21,
TAPUG	Memuriyet, hizmet, itaat	Yumanda §' 35 ⁴⁴ ,
TAPUGÇU	Memur, hadim	Ka . 1,314.
TIDIK,TIYIK	Men, yasak	Ka . 1,311.
TIDMAK	Menetmek (bu fiil bugün bir çok lehçelerde "tıymak" ekinde kullanılmaktadır)	Ka . II, 235.
TIDIKLI	Memnu, yasak	Ka . 1,410.

TOLUM	Silâh	Ka . 1,160.
TOGU	Örfî hukuk, hukukî yusunlar	Vesika NN. 58, 99.
TORKU	pek	Ka . 1,357.
TUGRAG	Han'ın mühürü ve imzası	Ka . 1,385.
TARIG	Ziraat, ekincilik yeri, tarla	Vesika NN. 11,14,28, 66, 87,119.
TARIGÇI	Ziraatle u rafan, çiftçi	Ka . 11,41.111,183.
TARKAN	Tarhan	Vesika NN. 26,69.
TEG M	Müddet, nöbet	Vesika NN. 75,113.
TEG ML K	Ait, ...le alâkalı	Vesika NN. 15,61, 84, 88.
TÖZ	Esas, tabiat, mahiyet, mebde, (origine)	Ka . III, 88. Vesika 23.
TÖRÜ.TÜRE	Kanun, kaide, hukukî nizam hukuk	Ka . I, 97.11,16.111,86.
TURBUN	Farz, tahmin, arama	Ka . 1,363.
TURB UNLA- MAK	Farz ve tahmin etmek, aramak	1,363.
TU U	Fayda, menfaat, ifa	Ka . III, 169.
TUTUG	Rehin	Ka . 1,311.
TUTGUN	Esir, harp esiri	Ka . 1,168,366, II, 172.
TUTRUG	Vasiyet, vasiyetname	Ka . 1,75.
TUTUNÇU O ul	Evlâtlı a kabul edilmi o ul	Ka . III, 277.
TUTSUG	Yüklenmi vazife, vasiyet	Ka . 1,384.
TÜBENÇÜK	Tâbi, muti	Vesika, N. 22.
TÜB	Temel, esas, dip, zemin	Ka . 1,52. II, 78. III, 84-5.
TÜBLEMEK	Bir eyin esasını, sebebini aramak, recherche yapmak	111,217.
TÜNGÜRBÜ- UK	Sihriyet, evlenmeden do an akrabalık	Ka . III, 268,275. Vesika, N. 58,99.
TÖRKÜN	Aile, soy. famille	Ka . 1,368,11,165.
TÜRME	Hapishane, zindan	Radloff lügati, III, 1566, Bu kelimeyi Ruslar Türklerden almı tır.

TÜ	Faiz %, kâr	Vesika 1,7,20,27-29.
VUÇUN-BÎT G	Kaybolmu vesikanın yerine verilmi pesika	Vesika, N. 5.
UL	Temel, esas, fondement	Ka . 1,49.
ULAM	Her zaman olma, daimiyet	Vesika, N. 56.
ULAM-YARLIG	Tapu senedi	Vesika, N. 88.
UMAK	Yapabilmek, muktedir olmak	Turfantexte, V. B, 92.
UNAMAK	Memnun olmak, kabul etmek	Ka . 1,185.
UNATMAK	Memnun etmek, kabul ettirmek	Ka . 1,185.
URUG	Soy, akraba, nesil	Orh. Kit. I E 10.
US	Akıl, temyiz kudreti	Ka . 1,39.
USLAMAK	Temyiz etmek, tefrik etmek	1,240.
ÜNDEMEK	Davet etmek, ça ırmak, celbetmek	Ka . 1,229, III, 50.
YA I	Dü man	Ka . 1,44.
YAKA	Kiralama, ücret, mükâfat	Vesika N. 2, 6,11,66,77, 86, 87.
YALA	üphe, töhmet, itham	Ka . III, 59.
YAL	Ücret, maa	Vesika N. 70.
YANG	Yusun, ananevi hukuk kaidesi, hukukî yusun	Vesika NN. 1, 7, 10, 27, 29, 34,51,70.
YANIG	Tehdit	Ka . III, 11.
YANMAK	Tehdit etmek	Ka . III, 48.
YANUT	ivaz, bedel, kar ılık, mükâfat	Ka . III, 6.
YARLIG	Emir, ferman, berat	Ka . 1,82. III, 31.
YASA	Hukuk mecmuası	Vesika, N. 111.
YASAK	Kanun, hukukî esas	Müller, Zvvei pfahl. Inschr. 6, 6.13.
YARGI	Kaza, muhakeme, hüküm verme, çözme, hal ve fasletme	Budagoff, op. cit. II, 325.
YARGUÇU	Hâkim, hüküm veren, hekem	Budagoff, II, 326.

Uygurlarda tedavül eden bir paranın ismidir. Yastu un ellide birine Satır denirdi.

Uygurlarda bu paraların hem sikke ekinde (me kûk) olarak, hem mühürlenmiş külçe halinde kullanılmış oldu u anlaşıyor.®

Bu isimleri taşıyan paralar Mo ol devrinde de tedavül etmiştir. Mo ol devrinde yastuk zamanımızdaki

sikkeler gibi küçük hacimde bir sikke olmayıp, külçe halinde

bir para idi. Fakat bu külçeler Vesika 12,15, 51, 55, 57, 61,

resmî devlet müesseseleri! ta- 62,78 109 115 116. rafından hak edilmiş alâmetleri

ta idıklarından bunlara sikke

(monnaie) demek de mümkündür. Mo ol devri Yastu unun sıklet ve kıymeti hakkındaki kayıtlar pek

mütenakızdır. Avrupa kaynaklarına göre Mo ol yastu u on marka (XIII

üncü asırdaki marka) ya tekabül ediyordu.®

ark kaynaklarına göre Bali 'in (= yastu un) sıklet ve kıymeti be yüz miskal gümü tür

(Cüveynî, 1,16).

YASTUK

YAZIK	Günah, suç	Ka . 1,16. III, 12.
YOLUG	Kurban, kurtulu fidyesi	Ka . 1,181.111,10.
YOLMAK	Fidye vererek kurtarmak, borcu ödeyerek rehini geri almak	Ka . II, 20.
YORÇU	Rehber, kılavuz, lider	Ka . III, 22.
YUBAMAK ¹⁵¹	ihmal etmek, istihfaf etmek, müsahele etmek	Ka . III, 61.
YUMU	Vazife, i elçilik	Ka . 1,401.111,9.

(3) Yastukün me kûk para oldu u u Uygur vesikalarında sarihtir: Vesika, N. 57, 61. Uygurlarda hem gümü , hem altın yastuk vardı.

(4) Rubrouck, traduit en Français par Louis Backer, P. 157 ve 181.

(5) Bu kitabın müsvettesinde bu, misal için aldığım ıstılahların kullanılmış oldu u kaynakların hepsini göstermi , her ıstılahın ıstimali eklini gösteren cümleleri de aynen nakletmi tim ve bunlara bazı izahlar da ilâve etmi tim. Bu yazım altmış yetmi sahifelik bir metin te kil etti. Kitabın çerçevesi bu etüdün oldu u gibi basılmasına müsaade etmedi. Onun için bir çok ıstılahı dü ürmek, ıstılahların ıstimal ekillerini gösteren cümlelerden ve uzun izahlardan vazgeçerek ancak bir veya iki toyna ı göstermekle iktifa etmek icap etti.

MÜELL FLER VE ESERLER

Bu kitapta ismi geçen müelliflerin listesi. Müellif isminden sonra gelen rakamlar müellifin eserlerinin ismi anılan sahifelerin numaralarını gösteriyor. W

A

Agathias, 179,344,381.
Akdes Nimet Kurat, 344.
Al-Kudurî, 200
Ammianus Marcellinus, 178.
Aristo, 2,3.
Aspelin (J. R.), 32,307.
Aufî, 387

B

Bang (W.), 35,54,55,60,72, 88,119,
121,124,126,138,139,220,260.
Barbier de Meynard, 181.
Barthold (W.), 35,40,57,83,118,129,
151,163,164,165,170,183,245,
279,324,332,354,359,365,366,
367,368,369,372,387,388.
Budagoff, 19,20,117,160,260.
Berezin (L), 123,164,168,169,172,367.
Bern tam (A.), 206,211,213,252.
Biçurin (Rahip), 127,128,173,174,175,
176,186,187,189,190,191,192,
195,196,199,200,201,203,206,
207,208,209,210,212,213,219,
222,223,226,235,240,241,257,
267,270,271,301,306,307,310.
Bloch (M.), 216.
Blochet (Edouard), 52,224.
Bretschneider (E.), 152,237.
Browen (Robert), 31
Brunner (H.), 200,376.

C

Cevdet Pa a, 216.
Chantepie de La Saussaye, 57.
Chavannes (Edouard), 51,55,178,188,
190,219,221,222,226,230,231,
232,233,234,235,240,251,263,
270,271,272,273,290,291,294,
295,297,298,299,301,309,313,
314,382,386,388.
Cüveynî, 165,170,182,354,360,365,
366,368.
Czaplicka (M. A.), 27.

D

De Goeje, 180,181.
De Groot, 117,128,176,177,187,189,
195,196,197,198,199,200,201,
203,205,206,207,208,209,210,
212,285.
De Guines, 68,175,176,187,193,195,
203,205,206,213,219,266,270,
366,386.
Deveria, 31.
D'Herbelot, 176,187,231,240,241,301.
Dietrich (Kari), 20,67,179,270,293,
294,295,298,344,381,382.
D'Ohsson, 56,117,163,353,355,356,
357,360,365,366.

E

Eberhard (W.), 174.
Ebûlgazi Bahadır Han, 79,123,126,127
El-Bîrunî, 181,309
El-Makrizî, 165,166,168.
El-Mesudî, 180

Erdman (Von), 56
 Ernest Meyer, 216.
 Esmein, 216.

F

Farabî, 115.
 Feist, 16.
 Fenelon, 85
 Firdevsî, 182
 Flügel (G.), 181.
 Franke (O.), 134,203,208,352.
 Fuad Köprülü, 388.
 Fustel de Coulanges,
 F. Hirt, 16,40,193,309

G

Gabain (A. Von), 54, 55,60,72, 88,119,
 138,139,260.
 Gaubil (A.), 176.
 Gerdizî, 183,332.
 Girard (P. F.), 19.
 Grenard (Fernand), 172,355,379.
 Grousset (M. R.), 29,353.
 Grünwedel (A.), 74,318.

H

Hammer (J. Von), 84.
 Hans Fehr, 216.
 Hartman (von), 41.
 Hegel, 41.
 Heykel (A.), 28,33,34.
 Helmot, 134,135.
 Herodote, 134.
 Himran (S.), 54.
 Hiuen-Tsang, 177
 Hoops ( ), 16.
 Huart (Cl.), 52,290.
 Hüseyin Namık Orkun, 129.

I

iakinth (Rahip), 175.

bni Batuta, 168,171,255.

bni Hordadbeh, 55,181.

bni Rusta (Ebül-Ali Muhammed), 181

bni Sina, 115.

bn-ül-Ethir, 180,181,387.

brahim Halebî, 200.

drisî, 152,363,364.

lovayski, 193.
 nostrantsoff (K.), 192,193.

J

Janse (O.), 29.
 Johannes Gotthilf Stritter, 179.
 Jornandes, 178.
 Joseph Halevy, 309.
 Julien (Stanislas), 165,177,178,219,
 230,232,250,257,274.

K

Kant, 58.
 Karlgren (B.), 29.
 Kâtip Çelebi, 102.
 Khudekoff (I. A.), 131,136,142.
 Klaproth (H. J. Von), 177,186,191,192,
 193,195,197,199,203,204,205,
 206,212,219,221,222,237,273,
 290,306,309,310,311,317,320,
 360,382.
 Koçneff (O.), 136,137,138,139,140,
 142.
 Konfüçius, 49,57,58,59,60,108,115,
 116,173,312.
 Konstantin Porphyrogenetos,
 Kor , 193.
 Kostreff (N. A.), 136.
 Ksenofon, 85.
 Kubavî, 182.

L

Le Beau, 192.
 Le Coq (A. Von), 54, 72, 319,320.
 Leibniz, 5,6.
 Leon Cahun, 292
 Leontoviç (Th.), 169.
 Lev in (A.), 161.
 Liko in (N. S.), 183.
 Locke, 122.
 Louis Backer, 79,165.
 Louis Leger, 184.
 Lûtfi Pa a, 102,266,267.

M

Mahmut Ka garî, 17,19,20,79, 81,138,
 139,224,268,278,328,338,340,
 341,388.

Mallitski (N.), 27.
 Maloff (S.), 72, 74, 81, 318.
 Marco-Polo, 164, 169, 367.
 Marquart (J.), 35, 204, 250, 254, 263,
     273, 274, 290, 297, 303, 321, 351,
     352, 382, 387, 388.
 Martin (St.), 192.
 Maverdi (Ebül-Hasan Ali), 200.
 Meillet (A.), 320.
 Melioranski (W. M.), 35.
 Menander Protoktor, 179, 293, 294, 295,
     296, 298, 382.
 Mençius, 58.
 Minorsky (V.), 183, 388.
 Mirkhavend, 168.
 Muhammed bini Zufer, 182.
 Müller (E W. K.), 20, 51, 72, 73, 117,
     119, 164, 195, 224, 260, 392, 398.
 Sir William Muir 54.
 M. V. Ç., 136, 140.

N

Nar ahi (Ebu Bekir), 182.
 Nedim (Ebül-Farac), 181.
 Nestor (Rahip), 184.
 Niebuhr, 381.
 Nikephoros, 179.
 Nöldeke, 270, 290.

O

Oberhummer (E.), 143.
 Oldenberg, 49, 50.
 Osman Turan, 309.
 Otto Alberts, 115.

P

Pallas (P.S.), 31.
 Parker (E. H.), 117, 167, 177, 186, 189,
     191, 195, 196, 197, 199, 206, 221,
     222, 226, 233, 237, 238, 240, 241,
     250, 257, 266, 267, 270, 322, 344,
     383.
 Paul Pelliot, 71, 220, 318, 320, 353, 356.
 Pauthier (M. G.), 60.
 Pavet de Courteille, 117, 268, 316.
 Pekarski (Edouard), 137, 138, 139.
 Petit Dutailis (Ch.), 216.
 Plan Carpini, 168.

Plinius Secundus, 224, 252.
 Pomponius Mela, 224.
 Potanin (G. N.), 41, 47, 131.
 Priklonski (V. A.), 131, 136.
 Priskus, 178.
 Prokopios, 382.
 Ptolemeus, 321.
 Puchta (E), 283.

O.

Quatremfere, 169

R

Radloff (W. W.), 17, 19, 24, 25, 26, 28,
     32, 34, 35, 40, 41, 44, 45, 47, 54,
     67, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
     81, 84, 85, 86, 91, 92, 97, 101, 103,
     106, 112, 116, 117, 121, 122, 124,
     126, 127, 128, 131, 144, 145, 146,
     147, 148, 150, 151, 152, 154, 155,
     156, 157, 178, 186, 193, 220, 237,
     238, 244, 247, 251, 259, 260, 261,
     268, 269, 272, 273, 277, 279, 306,
     307, 308, 309, 310, 324, 325, 326,
     327, 328, 337, 344, 350, 383, 391,
     392, 394, 397.
 Rahmeti (R.), 72, 121.
 Ramstedt (G. J.), 304, 385.
 Ratzel, 151.
 Reclus (E.), 134, 135, 144.
 Redhouse (Sir J. W.), 117.
 Re idüddin, 123, 126, 127, 168, 172, 182,
     356, 372, 373, 388.
 Ritter, 134.
 Rıza Nur, 123.
 Roediger (Dr. J.), 181.
 Roth (P.), 215.
 Rubrouck (Guillaume de), 79, 165, 168,
     399.
S
 Sachau (E.), 181.
 Sadri Maksudi, 115, 266, 338, 383.
 Saint Augustin, 54.
 Salomon Reinach, 52, 53.
 Samokvasoff (D. ya.), 141.
 Samuel Beal, 232.
 Shhaw (R. S.), 212.
 Schefer (Ch.), 183, 250.
 Schlegel (G.), 55, 233.

Schott (W.), 51,237,311,312,316,317,
385.

Schrader (O.), 16.

Schurtz, 134,135.

Sedillot (L. A.), 309.

Sergi Georgievski, 186.

Serofevski (V. L.), 133,134,135,136,
137,140.

Simatsien, 173.

Sosnovski (G. P.), 213.

Strabon, 321.

Strahlenberg, 31.

Sultan Veled, 334.

istori (K.), 193.

T

Tabarî (Ebu Cafer Muhammed), 179,
180,181,200,250,270.

Tacitus, 8.

Tallgren (A. M.), 24,27,28.

Temkovski, 164.

Theophylactos Simocatta, 20,47,299.

Thomsen (W.), 20,34,35,42,69,219,
220,225,226,227,232,233,234,
244,246,249,251,254,259,260,
268,269,270,273,278,287,314,
354,360,389,390.

U

Ulug Beg, 309.

V

Vambery (H.), 17,18,19, 84,85,112,
116,122,134,144,193,224,290,
329,331,350,385.

Vartan, 169.

Vasilieff (V. P.), 40.

Vendryes (.), 320.

Verbitski (V.), 144.

Vinogradoff (Sir Paul), 16.

Violet (P.),216.

Visdelou, 117,176.

Vladimirtsoff (B.), 151,169,170,355,
356,359,365,367,368,369,371,
372,373,374,375,376,377.

W

Waitz (G.), 216.

Wundt (W.), 285.

Y

Yadrintseff (N. M.), 27,33,40,144.

Yen-Yün, 174.

Yusuf Has Hacip, 96, 98,105,107,112,
113,115,120,322.

Z

Zabelin, 193.

Zolotnitski, 385.

